

BOLETÍN
de la
**SOCIEDAD CASTELLONENSE
DE CVLTVRA**

TOMO LXXX
2004

BOLETIN

DE LA

SOCIEDAD CASTELLONENSE DE CULTURA

Tomo LXXX • Enero-Diciembre 2004 • Cuad. I-II-III-IV

Hongos teliomicetes, recolectados por el botánico Carlos Pau en la provincia de Castelló (España)

INTRODUCCIÓN

Es bien conocida la labor llevada a cabo por el farmacéutico y botánico segorbino, D. Carlos Pau, en el campo de la botánica, la cual realizó principalmente, en las provincias de Granada, Teruel y Castelló, pero es más desconocida, su relación con el campo de la micología. Concretamente, con las recolecciones de 27 especies de hongos Teliomycetes, efectuadas en la provincia de Castelló.

Tratando de localizar algunas citas de hongos en la provincia de Castelló, pudimos comprobar que en algunos de los trabajos sobre micromicetes, realizados en el primer cuarto del siglo pasado, por el eminente micólogo Romualdo González Fragoso, aparecían algunas especies recogidas por D. Carlos Pau. Este hecho nos animó a comenzar una investigación a través de la literatura micológica. En la actualidad, desde el punto de vista del campo de la micología, la provincia de Castelló sigue siendo uno de los lugares menos estudiados de la Península Ibérica, por lo que las citas para esta provincia siempre resultan interesantes. Hasta la fecha se han podido localizar 3 artículos y una nota, en los que junto a otras especies, podemos encontrar las que son la base de este trabajo.

METODOLOGÍA

Los artículos se han ordenado por años. En caso de coincidir más de un trabajo en el mismo año, se indica de la siguiente manera: GONZALEZ FRAGOSO (1913), GONZALEZ FRAGOSO (1913 b). Dentro de cada artículo, se relacionan las especies por orden alfabético, utilizando el nombre con el que se publicaron en los tra-

bajos estudiados. A continuación se indica el hospedante, ya que en todos los casos se trata de parásitos de árboles y plantas, tanto silvestres como cultivadas. Por último se indica la localidad donde fueron recogidas.

RELACIÓN DE ESPECIES

GONZALEZ FRAGOSO (1913).

Aecidium euphorbiae en *Euphorbia peplus*. Segorbe, leg: Pau.

Coleosporium inulae en *Inula viscosa*. Segorbe, leg: Pau.

C. senecionis en *Senecio vulgaris*. Segorbe, leg: Pau.

Puccinia annularis en *Teucrium pseudo-chamaeptis*. Segorbe, leg: Pau.

P. chondrillina en *Chondrilla juncea*. Segorbe, leg: Pau.

P. sonchi en *Sonchus tenerrimus*. Segorbe, leg: Pau.

P. menthae en *Mentha aquatica*, *M. rotundifolia* y *M. aquatica x rotundifolia*.

Segorbe, leg: Pau.

P. triticina en *Triticum vulgare*. Segorbe, leg: Pau.

Roestellia cancellata en *Pyrus communis*. Segorbe, leg: Pau.

Uromyces appendiculatus en *Phaseolus vulgaris*. Segorbe, leg: Pau.

GONZALEZ FRAGOSO (1913 b).

Peridermium pini en *Pinus halepensis*. Segorbe, leg: Pau.

GONZALEZ FRAGOSO (1916).

Phragmidium fragariastri en *Potentilla reptans*. Segorbe, leg: Pau.

Puccinia pruni-spinosae en *Prunus domestica* y *P. sp.* Segorbe, leg: Pau.

GONZALEZ GRAGOSO (1918).

Peridermium cornui en *Pinus halepensis*. Segorbe, leg: Pau.

Puccinia annularis f. *chamaedrys* en *Teucrium chamaedrys*. Corachar, leg: Pau.

P. cardui-pycnocephali en *Cardus pycnocephalus*. Segorbe, leg: Pau.

P. cirsii en *Cirsium monspessulanum*. Segorbe, leg: Pau.

P. eryngii en *Erygium campestre*. Segorbe, leg: Pau.

P. maydis en *Zea mays*. Segorbe, leg: Pau.

P. porri en *Allium sativum* y *A. sp.* Segorbe, leg: Pau.

P. purpurea en *Sorghum halepense*. Segorbe, leg: Pau.

P. silenes en *Silene inflata*. Segorbe leg: Pau.

Uromyces excavatus en *Euphorbia pubescens*. Segorbe, leg: Pau.

U. fabae en *Vicia faba*. Segorbe, leg: Pau.

OBSERVACIONES. Este hongo ha sido recolectado recientemente en la localidad de Cabanes. TORREJÓN (2004).

U. junci en *Juncus* sp. Segorbe, leg: Pau.

U. ononidis en *Ononis repens*. Vila-real, leg: Pau.

U. sublevis en *Euphorbia polygalaefolia*. Segorbe, leg: Pau.

M. TORREJÓN

BIBLIOGRAFÍA

- GONZALEZ FRAGOSO, R. (1913).- Contribución a la Flora Micológica Española. *Bol. de la R. Soc. Esp. de Hist. Nat.*: 137-152.
- GONZALEZ FRAGOSO, R. (1913 b).- Nota insertada. *Bol. de la R. Soc. Esp. de Hist. Nat.* Tomo XVI: 277-278.
- GONZALEZ FRAGOSO, R. (1916).- Micromicetos varios de España y Cerdanya. *Trab. del Mus. Nac. de Cien. Nat. Bot.*, núm. 9.
- GONZALEZ FRAGOSO, R. (1918). Enumeración y distribución geográfica de los uredales conocidos hasta hoy en la Península Ibérica e Islas Baleares. *Trab. del Mus. Nac. de Cienc. Nat. Ser. Bot.*, núm. 15.
- TORREJÓN, M. (2004).- Contribución al estudio de la Flora Micológica del Desert de les Palmes III. *Revista Catalana de Micol.*, Vol. 26: 117-139.

BOLETIN

DE LA

SOCIEDAD CASTELLONENSE DE CULTURA

Tomo LXXX • Enero-Diciembre 2004 • Cuad. I-II-III-IV

Encara el fantasma mossàrab: *pantena* ‘ormeig de pesca’ a l’Albufera i a Tortosa

1.1. El mot tortosí

El *Diccionari català-valencià-balear* d’Alcover i Moll registra a Tortosa la paraula femenina *pantena* amb la definició «departament de la pesquera, clos amb tela metàl·lica, dins el qual els pescadors fan entrar el peix per a treure'l després amb salabres i passar-lo als vivers». Aquest diccionari remet a Joan Moreira, *Del Folklore Tortosí*, Tortosa 1934. Aquí llegim, en efecte, que les *pantenes* són una «espècie de presons fetes de teles metàl·liques, a les que una vegada entrat lo peix, ja no pot sortir» (pàg. 197a).

Com que ara veurem que és un instrument de pesca ben antic, això de cloure'l amb tela metàl·lica deu ser un senyal de progrés; abans potser només es devia cloure amb una tela de roba.

Avui la *pantena* tortosina és l’art de pesca fix més antic de Catalunya. Té una forma d’embut i es troba, al Delta de l’Ebre, a l’Encanyissada i a l'estany de la Tancada.

El funcionament de la pantena és el següent: el peix s’endinsa en el delta i quan el vent l’arrosegue cap a la mar no té altra sortida que penetrar en la pantena, la qual, com un embut, sols el deixa sortir per la part central —els laterals han estat barrats—, una mena de túnel on l’espera una xarxa o teló que li impedeix el pas i on queda, per desgràcia seva, atrapat (vegeu figura número 1). El *pont de la pantena* és un quasi topònim menor. El passat 16 de gener vaig ser present quan uns pescadors del Delta treien amb el salubre uns preciosos llobarros que havien entrat a la pantena.

Ara bé, com a apel·latiu, el terme *pantena* el trobem esmentat en *Los Colloquios de la insigne ciutat de Tortosa* de Cristòfor Despuig del 1557. En el diàleg que el

Figura 1

personatge Fàbio manté amb el valencià Don Pedro, aquell li assegura que el peix de Tortosa és excel·lent, millor que el que es pesca a l'Albufera de València, i enumera la «varietat de noms de exàrsies» de què els pescadors tortosins disposen per agafar-lo:

...donchs si véseu los enginys y los aparells que los pescadors de assí tenen per a pèndrer lo peix y de quantes maneres lo prenen y què varietat de noms de exàrsies tenen, espartir-vos-hi heu. Tenen primerament una exàrsia a qui dien ells la brugina, que és la reyna de totes les exàrsies, la qual té mil y dos-centes brasses de llargària; és tan caudalosa esta exàrsia que que (sic) en nostres dies abrasà y tragüé de un bol passades mil paneres de peix y de cada panera fins a sis arrobas de peix poch més o menys; tenen bolits, sientes, tirones, rebordes, soltes, caracons, tirs sabogals per als estanys, tirs sabogals per al riu, tonayres, palangres per a reitgs, palangres per a anguilas, boleches, arcinals, ralls, repagues, *panteres*, bertrolls, anguileres, nances, camallochs, mornells, sepieres, ventoles, salabres, mànegues estorionals; amb tots aquests instruments, senyor, se pren, senyor, en la mar, en los estanys y en lo riu.¹

Davant aquest allau de noms, alguns encara no identificats, no resulta estrany que l'interlocutor de Fàbio s'exclami: «Què lletania tan llarga! Com hi deuen estar instruïts».

1. Edició a cura d'Eulàlia Duran, Barcelona, Curiel, 1981, pp. 187-188.

Aquestes dades són les que fins ara es coneixien sobre el terme *pantena*, i la seva extensió resta limitada a Tortosa.

1.2. El mot a València

Vet ací que en l'anomenat *Aureum opus*, que recull els privilegis atorgats pels reis a la ciutat i al regne de València, topem amb aquest terme, referit a l'Albufera. L'any 1283 el rei Pere el Gran (primer de València) proveeix en el privilegi «De piscatoribus Albuffarie: et de modo et forma illarum» el següent:

Noverint universi quod cum nobis Petro Die gratia Aragonum, Sicilie regi, essent per piscatores Albufarie Valentie humiliter suplicatum ut super facto eiusdem Albufarie & piscatore eiusdem digneremur taliter providere quod Albufaria predicta destrui non posset per pravas exarcias piscatorum nec per officiales dicte Albuffarie qui potius ad servicia intendebant quam ad nostrum et eorum piscatorum comodum procurandum. Ideoque per nos et nostros eiusdem supplicationibus inclinati concedimus gratiose vobis predictis piscatoribus presentibus et futuris et statuimus ac perpetuo ordinamus quod baiulus Valentie vel emptor redditum, ipsius Albuffarie anno quolibet in principio anni eligat quatuor probos homines ex piscatoribus supradictis, qui prestito primitus sacramento in posse dicti baiuli ordinent piscatores tempore *de les forges*, et qualiter piscatores debeant piscari et calare suas exarcias; et quod sit prohibitum piscatoribus dicte Albuffarie ne piscent cum *almixars, pantenes, faxetç, alcudia, brugina*, cum rete, et ab *cob sec, saltades, segues, rayllar dejús lo canic, pescar de la pedra avall* ab exarcia que *tir terra cum batudis que baten cum nanses* ubi accipiunt *lo cabaçudell*. Item quod non piscentur aliqui in circuitum Gule Albuffarie a parte de uno millario ab unaquaque ex partibus, nec cum alio rete seu modo proprio quod posse nobis seu Albuffarie redundari ad damnum; secundum cum clausa fuerit possint ubi voluerint piscare per mare. Item statuimus et ordinamus quod cum contingat vos extrahere de *clotibus* anguilas seu piscationes vestras et semel dixeritis nostro officiali seu quinterio quod veniat ad videndum piscationem predicta, ut consuetum erat; ex tunc nisi veniret et incontinenti, levando duos testes possitis dictam anguilam et piscationem extrahere de *clotibus* absque aliqua calonia et absque aliquo servitio quod dicto officiali dare non teneamini utrum veniat vel non; vobis tamen levantibus et apportantibus fideliter dictam piscationem et solventibus iura nostra. Item statuimus et ordinamus quod si per baiulum vel emptorem reddituum dicte Albuffarie fuerit stabilitum quod de loco certo nec de tempore certo non sint ausi aliqui piscari in locis certis Albuffarie, quod postea dictus baiulus vel emptor ipsius Albuffarie non det licenciam aliquibus piscandi et aliquibus non secundum cum sit prohibitum prohibeat omnibus, et cum absolutum omnibus absolvatur. Item statuimus et ordinamus quod libet nullus sit ausus piscare in *vedato* Albuffarie de festo sancti Michaelis usque ad festum Pasce; quilibet pro octo dies ante ipsum festum sancti Michaelis possit in dicto vedato piscari. Mandantis universis baiulis

et allis officialibus nostris civitatis Valentie presentibus et futuris quod hec statuta et ordinationes nostras ut superius continentur firma habeant et observent et faciant inviolabiliter observari et non contraveniant nec aliquem contravenire permitant aliqua ratione. Datum Valentie .ii. kalendas decembris anno Domini .M.cclxxxij.²

La cita és molt llarga, però crec que paga la pena, i també pagarà la pena que algú tracti d'esbrinar el sentit de totes aquestes eixàrcies, amb què és prohibit de pescar.³ A nosaltres ara ens interessa el mot *pantena* (acf en plural *pantenes*), del qual encara retrobem dos esments en un altre privilegi del 1339, setanta-sis anys més tard. És la disposició expedida pel rei Pere el Cerimoniós «Quod liceat cuilibet piscari in mari cum *pantenes* et aliis, mandato regio facto in contrarium non obstante». Heus ací el text:

Per nos Petrus Die gratia rex Aragonum, valentie etc. Fidelibus nostris baiulu regni Valentie generali vel eius locuntur nec non custodi Albuffarie nostre civitatis Valentie presentibus vel qui pro tempore fuerint, salutem et gratiam.

Cum de foro Valentie cuilibet piscari in mari sit licitum et permissum, nec aliquod ius non debeat inde dari nisi tantummodo decima de piscibus qui a piscatoribus capiuntur; et vos, ut pro parte iuratorum et proborum hominum dicte civitatis perceperimus, pretextu cuiusdam mandati regij dudum facti quod dicto foro noscitur derogare, prohibeatis ne aliquis in mari piscare audeat cum artificio sive modo nominato *pantenes*; idcirco ad supplicationem pro parte dictorum iuratorum et probos hominum nobis factam, vobis dicimus et expresse mandamus quatinus de cetero non prohibeatis nec impediatis aliquos piscatores quin possint in mari piscari cum dictis *pantenis* et aliis. Cum de foro sit licitum ut superius continetur, ipsis dantibus nobis decimam partem, nobis de foro ex ipsis piscibus pertinentem inhibitione aliqua statuto seu mandato in contrarium factis non obstantibus ullomodo. Fatum Valentie .v. nonas madij. Domini Die. M.ccc.xxx ix.⁴

1. 3. Procedència

Tractant-se d'un mot documentat a Tortosa (i ara a València) no és estrany que algú pensés que som davant d'un mossarabisme. És el que es va afanyar a fer Cormenes (*DECat*, VI, 160 a; s.v. *paella*), per a qui això del mossàrab és el seu favorit «Deus ex machina» en l'explicació etimològica. No dóna, però, cap argument que

2. *Aureum opus relalium priuilegorum ciuitatis et regni Valentie cum historia cristianissimi Regis Jacobi ipsius primi conquistatoris*, reproducció facsimilar de l'edició de Lluís Alanyà del 1515, fol. 33 r° i v^o, de Pere I. La cursiva és meva, amb la qual indico els noms vulgars, escadusserament llatinitzats. He desenvolupat les abreviatures, he regularitzat l'ús de les majúscules i el de v i u segons la grafia actual i he transcrit amb et la nota tironiana.

3. Cal dir que l'*Aureum opus* conté una quantitat extraordinària de lèxic, no estudiat fins ara. Els termes de la nostra llista han passat per malla als lexicògrafs.

4. *Aureum opus*, fol. 107a, de Pere II.

estintoli l'origen «mossàrab», a part que el mot viu a Tortosa. Assenyala, això sí, que *pantena* procedeix del llatí *PATINA* 'paella', amb propagació de la nasal, cosa que jo també crec.

El llatí *PATINA* (amb i breu) tingué en romanç una trajectòria diversificada. Un resultat és la síncope i un altre la forma no sincopada, amb accentuació proparoxítona i també paroxítona (cf. *FEW*, VIII, 18). A més, hi ha el cultisme (sobretot religiós) que perdurà sota les formes *PATINA* y *PATENA*. A partir d'un *patena* es degué configurar el terme *pantena*, amb la nasal propagada (cf. el castellà *MATTIANA* > *mazana* > *manzana*, etc.). No veig per quina raó no diem que som davant un mot procedent d'un clar ètim llatí. La motivació etimològica deu raure en el fet que al final de l'embut o túnel hi ha com un teló, sigui de metall o de tela, i això és el que es compara amb una superfície ampla (llatí *PATINA*).

2.1. El meu escepticisme davant les etimologies mossàrabs és cada vegada més gran,⁵ puix que la majoria dels termes als quals s'ha posat aquesta etiqueta s'ha revelat, després d'un estudi seriós, que res no tenien a veure amb la mossarabia (vegeu *merita* 'fredeluga', *corder*, *orxata*, *roder*, etc.).

2.2. El darrer cas i més seriós és el del tortosí *caxtel* per designar el molusc «*Cardium edule*» o «*Cerastodema edule L.*», que en castellà duu el nom de *berberecho*, i que vindria de *CONCHYLUM*, amb evolució fonètica mossàrab. En realitat no és més que una retroformació del polisèmic *caxterulo*,⁶ amb què és conegut aquest mol·lusc en una àrea molt reduïda de les terres del Delta de l'Ebre.⁷ El mapa mostra (Vegeu figura número 2) que *caxterulo* és la designació geogràficament més estesa, i *caxtel* resulta ser la reducció d'un terme massa llarg. *Caxterulo* o *caxirulo* té una proliferació d'accepcions tant en català com en castellà (*cacherulo*): 'mocador de cap' 'embarcació petita', 'espècie de barraca', 'estel, milotxa', etc. Aquesta polivalència és el que el fa apte per designar qualsevol objecte o cosa; resulta, per això, una mena de mot-comodí. I aquests petits moluscs, que abans no eren tan apreciats com ara, devien ser designats com a *caxterulos*.

És clar que per a Coromines *caxterulo* també és mossàrab, i doncs el peix es mossega la cua.

GERMÀ COLÓN DOMÈNECH
UNIVERSITAT DE BASELIA, IIC.

5. Abans de fer afirmacions apodictiques caldrà consultar el parer d'arabistes i d'historiadors seriosos. És clar que també n'hi dels altres, capaços de veure, per exemple, en Sant Vicent de la Roqueta grandioses commemoracions litúrgiques...

6. Em sap greu d'oposar-me a l'etimologia de *caxtel*, tan curosament tractada per Joan Veny en un article que em va dedicar i que li agraeix de tot cor. Vegeu Joan Veny, «Catxel "cardium edule", un nou mossarabisme del català», dins *La Corona d'Aragó i les llengües romàniques*, Tübingen, Narra, 1989, pp. 463-475.

7. Vegeu Àngela Buj Alfara, *Lèxic del Montsià. Estudi geolingüístic I*, Amposta: Consell Comarcal del Montsià, 2001, mapa núm. 79, pp. 90 i 218.

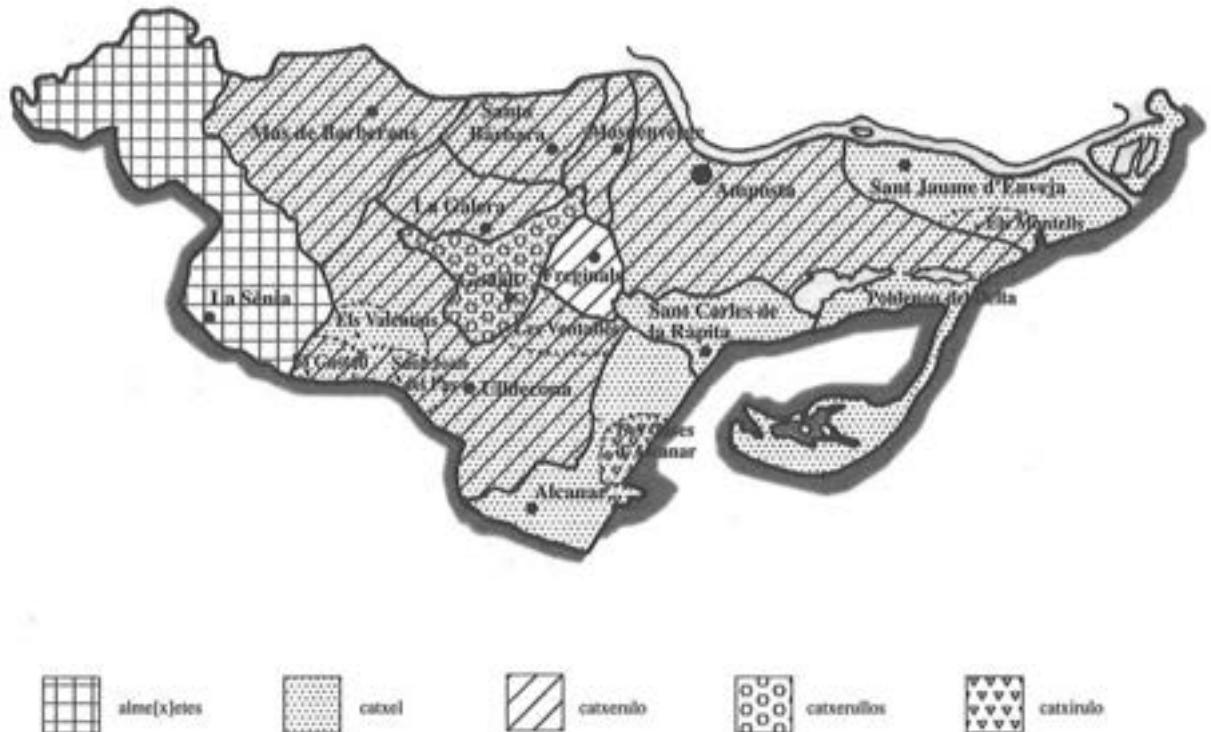

Figura 2

BOLETIN

DE LA

SOCIEDAD CASTELLONENSE DE CULTURA

Tomo LXXX • Enero-Diciembre 2004 • Cuad. I-II-III-IV

O *Tempora* ‘tiempos’ o *Tempora* ‘sienes’

El venerable *Dictionnaire étymologique de la langue latine* de ERNOUT y MEILLET (1979: 681s) presenta [aún] separadamente los lemas de *tempus* ‘sien’ y *tempus* ‘tiempo’, formas por lo demás totalmente homófonas, hecho que, por supuesto, no puede pasar desapercibido a tan insignes autores, quienes en el lema correspondiente al valor de ‘sien[es]’ recogen la propuesta de BENVENISTE (1925: 56), el cual remitiendo a la forma helénica para ‘sien’ κρόταφος, probabilísimo derivado de una raíz significando ‘batir’ (*cf.* κρόταλος ‘castañuela’, κροτέω ‘bato - resueno’), apunta para *tempus* ‘sien’ una relación con una raíz indo-europea significando ‘chocar - aplastar golpeando’ (*cf.* griego στέμβω, sánscrito astambhī). Es aparentemente sólo a partir de esta hipótesis, definida como *séduisant* por ERNOUT y MEILLET, que estos autores *osan* también recoger anónimamente la suposición de que los ambos *tempus* serían la misma cosa por el sentido especializado de ‘tiempo de pulsación [de las arterias]’ que, desde el valor originario y genérico de ‘tiempo’, habrían adoptado las sienes. A decir verdad, la redacción de ERNOUT y MEILLET resulta algo ambigua, pues bajo el valor de ‘sien[es]’ se dice «On a supposé que ce *tempus* était le même mot que *tempus* II, spécialisé dans le sens de ‘temps du battement [des artères]»», donde *spécialisé*, por tanto, podría referirse también al último de los *tempus* citados, de modo que en ese caso sería el valor de ‘tiempo’ el que derivaría del primero. En cualquier caso, los autores franceses presentan la propuesta sólo como una suposición y recogen –decíamos– ambos sentidos bajo lemas diversos.

En la primera interpretación –la que parece más probable– del pasaje de los etimólogos franceses –la de que ‘sien[es]’ derivaría de ‘tiempo’– se pervertiría la propuesta original de BENVENISTE y además contendría la al menos teórica objeción de que en las lenguas con diferencia usualmente el itinerario denominativo va de lo concreto a lo abstracto, de la φύσις –a veces vía el μήθος– al λόγος, no viceversa. Y hay que reconocer que ‘tiempo’ es una idea muy abstracta, casi la idea abstracta por excelencia, de suerte que en la mayoría de las lenguas debe recurrirse a una metáfora para expresarla. En ámbito indo-europeo, lo reciente incluso de esa

abstracción parece garantizada por el hecho de que en las respectivas tradiciones lingüísticas utilizan palabras diferentes, lo que evidentemente sugiere de manera poderosa que para la común concatenación dialectal indoeuropea nunca se dispuso de un término uno o unificado. Así, el significado de formas germánicas cuales la alemana *Weile* 'rato' o inglesa *while* 'rato' procederían de un valor aún reconocible en la forma correspondiente del antiguo nórdico *hvīla* 'lugar de reposo' y, por tanto, contendrían la raíz que en latín proporciona *quiēs* 'calma' (Krahe 1994: 88). En cambio, la raíz de las formas eslávicas representadas por el ruso *vremja* (o rumano *vreme*) se cree relacionada con un étimo indoeuropeo significando 'girar' (*cf.* latín *uertere*; Buck 1988: 955). Por citar un último ejemplo, con pocas dudas la forma lituana para tiempo *laikas* ha de relacionarse metafóricamente con *laikytī* '[con]tener - mantener - retener'.

Por otra parte y a mayor abundamiento, resulta que precisamente los nombres de partes del cuerpo o, más abreviadamente, *somatónimos* se singularizan, entre otras cosas, por la circunstancia de que son una de las fuentes más comunes para metáforas, de modo que suelen reciclarse para expresar variados valores y desempeñar variopintos usos, desde topónimos a puros abstractos, a veces estos incluso de naturaleza morfológica. Ya PALMER (2000: 95), por ejemplo, señalaba que "Entre las lenguas del mundo está muy extendido el uso del rostro y de otras partes del cuerpo en expresiones metafóricas". Por centrarnos en algún somatónimo concreto, los topónimos hispánicos con *muela* o *molón* no son, por supuesto, los únicos casos donde la dentadura es transferida metafóricamente a otras entidades. La raíz indoeuropea empleada con el sentido general de 'diente - muela' en lenguas como el antiguo eslavo eclesiástico *zobъ*, antiguo inglés *comb* 'peine' (por la metáfora de 'dentado'), sánscrito *jambha-* (*jambhya-* 'muela') o tocario *kam*, *keme*, fue en griego empleada con *γόμφος* en el sentido de 'estaquilla - clavo - clavija' mientras se mantenía más cerca de su significado, muy verosímilmente original, en *γομφίος* 'muela' (Szemerényi 1987: 82). El paso de somatónimos a topónimos u otros nombres descriptores de los accidentes del terreno es probablemente universal. El suajilio incluye en una misma clase nominal las palabras referentes a las partes del cuerpo y a los accidentes del paisaje, además de las referentes a plantas (Majewicz 1989: 196), voces que muchas veces contienen también somatónimos (*boca de dragón*, *dientes de león...*). En fin, la propuesta por DELAMARRE (2003: 89s) de ver en el término céltico y germánico para 'puente' (ant. alto alemán *brucka*, gálico *brīva*, sueco *bro*) un originario o al menos previo valor de 'ceja' (*cf.* ant. alto alemán *brāwa*, griego *όφρης*, inglés */eye/brow*, irlandés *brai*, ant. lituano *bruvis*, macedonio *άβρούτης*, polaco *brwi*, sánscrito *bhrū-*... todos probablemente procedentes de un raíz indoeuropea **br[aj]u-* o similar) cuenta, como apuntábamos, a su favor el arsenal de datos que avalan el uso metafórico de la anatomía humana para expresar otros referentes. No hay que olvidar que los primeros puentes serían un entramado

curvo de ramajes que sin duda recordarían a los videntes-hablantes la arqueada y pilosamente entrelazada apariencia de las cejas.

En suma, la *paratesis* de ERNOUT y MELLET colisiona, pues, con la seria objeción de que un paso de 'tiempo' a 'sien' iría totalmente a contracorriente de lo que constituye con gran diferencia el itinerario más habitual en este tipo de transferencias, y *a fortiori* en un caso como este, donde la corriente en contra (la de los somatónimos) es tan intensa. Se necesitaría ser un verdadero salmón *campano* para remontar tantas dificultades. Nosotros, como de costumbre, preferimos en principio seguir la corriente a favor y los caminos más seguros y banales.

Por otra parte y valga como una tercera objeción, cuando son los humanos cuerpos los receptores de la *máphisis* es la base de las metasemias, de metáforas y metonimias. Buenos ejemplos de lo dicho podrían resultar los nombres del aparato genital o, en otro orden, el nombre de la pupila. Citemos, por ejemplo, el empleo de *conejo* en español como referente para el órgano genital femenino, lo que en principio no resulta demasiado difícil de explicar, ya que debe de proceder de la semejanza fónica con el derivado español del latín *cunnus*, todo ello aderezado con la muy probable interpretación del sufijo diminutivo *-ejo* como despectivo. La fórmula se inscribe en la conocida tendencia –al menos europea– a asignar nombres de animales a los órganos genitales, así para el órgano masculino tenemos en español *polla* en la Península ibérica, *mono* y *chango* en Méjico; en inglés *cock* 'gallo', forma que con tal originario sentido está siendo desplazada de la lengua en beneficio de *rooster*. Para iguales referentes en italiano encontraremos *uccello* 'pájaro' (cf. español *pájaro* o *canario*, valenciano *pardal*), con *musa* 'gato' en genovés y *sorca* 'rata' en el dialecto de Roma (Bonfante 1986: 295 n22). Para el órgano femenino citemos aún el alemán *Mäuse*, *Möse* de *Maus* 'ratón', y también el francés *chat* 'gato', inglés *beaver* 'castor' y *pussy cat* 'gat[it]o'.

En cuanto a *la niña de los ojos*, el término hispánico procede del latín *pūpilla*, que es muy probablemente un diminutivo hipercaracterizado, esto es, un *requetediminutivo* sobre el ya diminutivo *pūpula* 'muñeca' (Ernout & Meillet 1979: 546). Ciertamente en razón de su pequeñez la negra pupila es un *blanco* perfecto ora para diminutivos hipercaracterizados –así también en vascuence *ñiñika* o *ñiñiko* con adicional palatalización expresiva (Michelena 1990: 183)– ora para simples diminutivos sin más, como en estos ejemplos que BONFANTE (1986: 200) recoge de los dialectos italianos: *ancalédda* 'angelita', *animetta* 'anímula', *luccòlletta* 'luciérnaguita', *lùnetta* 'lunita', *madunena* 'señorita', *palummell* 'palomita', *prunedda* 'ciruelita', *puparella* 'bolita', *pütina* 'pequeñita', *siñurell* 'señorita', *vetrella* 'cristalillo'. Muchas de estas expresiones deben de estar motivadas por la imagen reflejada del interlocutor en la pupila, tal como revelarían locuciones como la de la lengua saliche *stchchí 'nuts*, literalmente 'personita en ojo' (Palmer 2000: 133). De hecho, para los macusios de Guayana la desaparición de la figura humana de la pupila es signo de

que "su espíritu (o *emmawarri*) se ha ido" (Burne 1997: 78). En fin, tampoco aquí a lo concreto se llega desde lo abstracto.

Parece, pues, que, *pace ERNOUT y MEILLET*, la motivación para 'sien[es]' difícilmente puede proceder de un concepto tan abstracto como 'tiempo'. En todo caso, la dirección será la contraria, de 'sien[es]' a 'tiempo', o bien de una tercera vía siempre igualmente desde la física concreción. En cualquier caso, el itinerario desde lo concreto es el que nos parece más probable si tenemos en cuenta el testimonio –sobre cuya importancia ya más de una vez hemos insistido– de la reincidencia lingüística, en este caso de la reincidencia semántica, así como el testimonio –sobre cuya importancia también ya más de una vez hemos insistido– de los dialectos y otras lenguas *indóciles*. Pues bien, resulta, en efecto, que en valenciano *els polsos* es el nombre popular de 'sienes'¹ frente al *culto* o patrimonial *temples*, que remonta en última instancia, como el castellano *templa*, a los latinos *tempora* 'sienes' en cuestión. Se observará, por cierto, que la forma *temples* es homofónica de aquella otra significando 'templo', sin embargo, ambas formas se distinguen en singular con *temple* 'templo', masculino, y *templa* 'sien', femenino, de modo que sólo coinciden en plural y ello siempre que no lleven modificantes discriminantes (como *els / les temples bons / bones*). Esta circunstancia merece un breve excursus para afrontar una potencial teórica objeción a nuestra propuesta de una antigua vinculación semántica entre 'sienes' y 'tiempos'.

En efecto, un caso de verdadera total homofonía como el del inglés *temple* 'sien' y 'templo', ambos en última instancia procedentes de los correspondientes étimos latinos, constituye un notorio ejemplo de cómo a lo largo de un devenir lingüístico dos formas que probablemente corresponden a etimologías totalmente distintas, como en el caso de las voces latinas *templum* 'tiempo' y *tempus* 'sien', acaban en una lengua determinada sincretizándose en una única forma. Teóricamente, pues, este pudiese también haber sido el caso de los términos latinos, de modo que en realidad sólo la casualidad habría finalmente producido, como en inglés, la fusión formal de dos raíces en su origen totalmente independientes, con lo cual no habría que inquirir *liaison* etimológica alguna entre ambos significados. Sin embargo, muy difícilmente puede defenderse como real esta posibilidad para el caso latino, ya que en una lengua fusiva como el latín es improbable que se dé una coincidencia no sólo en número, sino también en género y además en todos y cada uno de sus casos. La incidencia de tal azar es, en cambio, mucho más probable en una lengua prácticamente aislante como el inglés, y además con un mucho menor volumen silábico. Por ello, la identidad formal entre ambos *tempora* latinos difícilmente puede deberse, como en el afín mas no igual caso inglés, a un capricho de la diosa Fortuna.

1. Agradecemos al doctorando Xavier Mata esta y algunas otras precisiones.

Retornando a nuestro vernáculo *polsos* 'pulsos' para 'sienes', resulta ahora evidente que tal significado cuadraría perfectamente como motivación común que justificaría ambos significados, de modo que de un sentido originario de 'pulso' debió de originarse de modo natural un valor de 'tiempo', sobre todo a partir de empleos plurales como 'pulsos - pulsaciones'. De aquel mismo significado básico derivaría también el valor de 'sien[es]'. En cuanto a la razón de por qué tanto el latín quanto el valenciano habrían denominado '[los] pulsos' a las sienes, muy probablemente ello se debería al uso, todavía vigente en algunos pueblos al menos de la Comunidad Valenciana², de tomar el pulso tocando las sienes, lo que es bien factible especialmente si el sujeto deja relajada y abierta la mandíbula. De aquí por similitud y por contigüidad, como viera ya hace tantos años el polaco Mikotaj KRUSZEWSKI, procederían los ambos valores de 'tiempo' y de 'sienes'. En dos palabras, lo de siempre: metáfora y metonimia.

XAVERIO BALLESTER
UNIVERSIDAD DE VALENCIA

Referencias

- BENVENISTE Émile, «Étymologies», *Mélanges Linguistiques offerts à M. J. Vendryes par ses amis et ses élèves*, París 1925.
- BONFANTE Giuliano, *Scritti scelti di Giuliano Bonfante. I Metodologia e indoeuropeo*, R. Gendre cur., Turín 1986.
- BUCK Carl Darling, *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, Chicago & Londres 1988 [= 1949].
- BURNE Charlotte Sophia, *Manual del Folclore*, trad. M.V. Tealdo, Madrid 1997.
- DELAMARRE Xavier, *Dictionnaire de la langue gauloise. Un approche linguistique du vieux-celtique continental*, París 2003.
- ERNOUT Alfred & MEILLET Antoine, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, París 1979.
- KRAHE Hans, *Lingüística germánica*, trad. M.T. Zurdo, Madrid 1994.
- MAJEWICZ Alfred F., *Języki Świata i ich klasyfikowanie*, Varsovia 1989.
- MICHELENA Luis, *Fonética Histórica Vasca*, San Sebastián 1990, (= 1977).
- PALMER Gary B., *Lingüística cultural*, trad. E. Bernárdez, Madrid 2000.
- SZEMERÉNYI Oswald, *Introducción a la Lingüística Comparativa*, trad. A. Álvarez, Madrid 1987.

2. Agradecemos a la doctoranda Inmaculada Llorens esta y alguna otra información.

Consideracions per a una edició de l'*Obra per los vells, de Joan Moreno*¹

1. L'escriptor valencià Joan Moreno, notari de professió, començà molt prompte i amb gosadia a conrear la literatura, quan respongué una demanda lírica d'Ausiàs March,² un March que mantenía relacions creatives amb poetes valencians més joves d'una manera gens circumstancial. Seguint igualment les modes i els usos d'aleshores, Moreno intervingué en el famós certamen literari en llaor de la Verge Maria del 1474³ i –almenys de nom– en obres com *Lo procés de les olives* i *Lo somni de Joan Joan*,⁴ incentivades per Bernat Fenollar i Jaume Gassull, respectivament. Al capdavall, també entrava dins d'allò possible o previsible que aquest autor estigués representat en el manuscrit *Jardinet d'orats*, on de fet és present amb unes cobles adreçades a Violant d'Urrea, (uns *Versets fets per Joan Moreno a una filla del governador de València*)⁵ i amb la composició objecte de les presents pàgines, l'*Obra feta per Joan Moreno per los vells*.⁶ Joan Moreno és, per tant, un escriptor que se-

1. Aquest article s'inscriu dins del projecte d'investigació BFF2002-04197-C03-02 del Ministerio de Ciencia y Tecnología español, desenvolupat a la Universitat Jaume I, que aspira a estudiar els aspectes ècdòtics, literaris i lingüístics necessaris per a una futura edició crítica de la poesia profana valenciana escrita en català entre el segle XV i XVI. En la puntuació del versos 167-168 m'he beneficiat de la interpretació feta per Germà Colón.

2. La *Demanda* de March i la *Resposta* de Moreno, a Ausiàs March. *Poesías*, ed. Pere Bohigas, revisada per A.-J. Soberanas i N. Espinàs, Barcelona, Barcino (ENC, col·lecció B, núm. 19), 2000, pp. 468-470.

3. Versos editats per A. Ferrando, *Els certàmens poètics valencians del segle XIV al XIX*, València, Diputació, 1983, pp. 277-278.

4. R. Miquel i Planas, ed., *Cançoner satírich valencià dels segles XV y XVI*, Barcelona, F. Giró, 1911, pp. 5-83 i 89-184. Sempre que hi he fet servir edicions antigues, he realitzat les operacions usuals en les edicions crítiques actuals: separació de mots, puntuació i accentuació segons els usos actuals; regularització de majúscules i minúscules, i/u, ij ...

5. Vegeu-ne l'edició i uns comentaris sobre les influències i afegits de la còpia, a T. Martínez Romero, «De poesia i lògica corelliana: comentaris a *La mort per amor*», *Estudis Romànics* XXII (2000), pp. 197-212, 205-210.

6. Per a una síntesi de l'activitat literària de Moreno, cal consultar encara M. de Riquer, *Història de la literatura catalana*, 3, Barcelona, Ariel, 1983, pp. 336-337.

gueix les pautes, els ritmes i els arguments usuals entre els poetes valencians de la segona meitat del segle XV. Per això, sembla fins i tot lògic que la problemàtica sobre l'edat i les condicions que ha de tenir l'home i la dona dins del matrimoni siga obsessiu i recurrent en l'escriptura del nostre notari, com ho fou també de Fenollar i d'altres coetanis valencians: Moreno planteja el problema de l'amor en els joves i en els vells als versos bescanviats amb March, defensa l'amor en la vellesa a *Lo procés de les olives* i el critica a l'*Obra feta per los vells*. Sembla, per tant, que l'argumentació que proposa en cada cas no té res a veure amb una posició definida. Dit altrament, no podem donar certificat d'autenticitat a uns raonaments que varien depenent del moment i de l'obra, d'acord amb uns paradigmes d'un joc literari⁷ que té una certa presència en la literatura peninsular de les acaballes del segle XV i que encara tindrà ressò en el començament del XVI.

(2) L'*Obra feta per los vells*⁸ conté fonamentalment un avís inicial a una jove que vol prendre marit vell. Això serveix de pretext per continuar, combinant els consells, les reflexions i sobretot els atacs i l'escarni, amb tot un seguit de llocs comuns sobre la figura prototípica del *senex amans*⁹, que arriba al punt culminant quan Moreno hi fa servir l'apòstrofe. De fet, la composició comença amb una descripció de l'estat del jo (vv. 1-12), amb una «gran tristor» provocada «perquè m'an dit que us voleu dar/ a marit vell». El «trist afany» del jo líric té unes causes objectives clares, ja que la dama a la qual s'adreça és, a més, bella i jove, honesta i bona. La descripció d'aquest tu femení (vv. 13-24), positiva, esdevé component bàsic de l'arquitectura de l'obra, perquè permet d'explicar-ne el començament i perquè la caracterització del marit futur semblarà, per contraposició, encara més negativa. Una condició gairebé fixa en aquest tipus de desenvolupaments temàtics resulta ser l'emfasització dels elements positius que s'adjudiquen a la joventut precisament per remarcar d'una manera més colpidora, antitàtica, aquells negatius que s'adjudiquen a la vellesa. El recurs a l'excepcionalitat de la dama («no y à donsell/ de tant valer,/ avisada en bon saber», vv. 19-21) és un tòpic que ajuda a la realització d'aquest objectiu i que prepara el camí a un altre, el de la dificultat d'expressar o de transmetre un sentiment o una idea per la seu enormitat: «E què pot dir la lengua mia?» (v. 25). Tot seguit el jo explícita i confronta els tres temps del projecte vital de la jove: el passat, favorable («tal vos aja conejuda», v. 26), el present, preocupant («per mala sort venguda/ en mal poder», vv. 27-28), i el futur, totalment negatiu,

7. T. Martínez Romero-L. Micó, «Lectura del *Cançoner satíric valencià*», *Estudis de llengua i literatura catalanes XXV* [Miscel·lània Jordi Carbonell, 4] (1992), pp. 5-25, esp. 9-11.

8. Que fa servir apariats en codolada parcial, amb rimes creuades al començament i al final, segons J. Parramon i Blasco, *Repertori métric de la poesia catalana medieval*, Barcelona, Curiel-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992, p. 234.

9. Vegeu-los analitzats, per exemple, a T. Martínez Romero-L. Micó, «Realitat i ficció al "Cançoner satíric valencià"», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* XLII (1989-1990), pp. 227-275, esp. 237-241 i 244-251.

en el qual la bella jove esdevindrà una morta viva («serieu viva y més morta», v. 30), argument que Moreno tornarà aaprofitar en el v. 35. La presentació d'aquest futur més que possible, marcat per tons tenebrosos, argumenta i alhora provoca de manera natural un apòstrofe dirigit a la jove, un consell (33-35) seguit d'un avís (36-38). En el consell, Moreno capgira la figura tòpica de la dama-escorpi que enverina l'home amb l'agulló dels seus encants i domina la seua voluntat, perquè ara la dama es converteix en la víctima del llaç del vell, els diners del qual compren la llibertat de la jove (i convé no oblidar encara el doble significat, monetari i sexual, de «bosa»). Els diners representen, per a la dona jove, l'estabilitat econòmica i la posició social benestant, per bé que això significa sovint la renúncia a l'amor conjugal i la venda directa del cos: «per dinés o per sa renda,/ troben qui ls fa de sa carn venda» (vv. 54-55), com dirà posteriorment.

A partir dels vv. 39-40 hi ha un canvi radical en l'exposició plantejada en l'*Obra*, declarat de manera explícita: «Tot mon parlar gire als vells/ en est dictat!». El canvi de destinatari implica alhora el canvi d'objecte i d'objectiu preferent, que passa a ser el vell i les característiques proverbials que, en aquells temps i en l'àmbit literari, se li assignaven: la debilitat física i sexual malgrat el desig de «brut voler» (tot i que «lo seu desig no pod venir a amor», com explica Capellanus; vegeu nota 13); la possessió de «fluxa pell» i de «carn molla» (vv. 77-78), de «carn vella» (v. 91); la defallença d'esperits vitals (v. 125), la qual cosa l'apropa a la mort; i sobretot i bàsicament no adonar-se del fet que per tot això no pot donar «contentament» a l'esposa, que ha de buscar-lo en unes altres llars. Cal indicar que, contràriament a altres obres contemporànies que tracten poc o molt el mateix tema, com ara el *Diálogo entre el Amor y un viejo* de Rodrigo Cota (entre 1465 i 1485),¹⁰ *Lo procés de les olives*, *Lo somni de Joan Joan* o el *Col-loqui de dames*,¹¹ en els versos de Moreno s'hi remarcen menys els aspectes físics i més aquells altres relacionats amb els conflictes provocats per la desigualtat d'edat i per la insatisfacció sexual, semblantment a *Les quinze joies de mariage*, de Bellemère: l'home vell no pot donar satisfacció plena a la dona; aquesta no comprèn les necessitats ni les malalties de l'espòs; per tant, la dona busca fora del matrimoni allò que no aconsegueix a dins.¹²

10. Que podem llegir a l'utilíssim llibre d'E. Franchini, *Los debates literarios en la Edad Media*, Madrid, Ediciones del Laberinto, 2001, p. 276, vv. 541ss. Un desenvolupament posterior i anònim d'aquest *Diálogo* de Cota, el *Diálogo entre el Amor, el viejo y la hermosa*, sintetitza tots els defectes físics que, segons la tradició cultural, calia assignar als vells: «¡Mira, mira tu cabeza,/ pues, un recuesto nevado!/ Mirate pieza por pieza,/ y si el juzgar no entropieça,/ hallarte has enbalsamado./ ¡No veas la frente ar[r]ugada/ y los ojos a la sombra! / ¡La mexilla descarnada,/ la nariz luenga, afilada,/ y la boca que me asombra! / ¡Y esos dientes car[c]omidos/ que ya no puedes moverlos,/ con los labrios bien fronzidos/ y los onbros tan salidos! / ¡A quién no espanta en verlos!» (*ibid.*, p. 286, vv. 601-614).

11. «O del vell, podrít vill! [...] Ffreí sou com a rahim de parra/ y sech com faig/ leganyós, gipó de saig,/ castrat, potrós,/ brut, suat e gargallós,/ y de tot foll» (ed. Miquel i Planas, *op. cit.*, p. 268-269, vv. 766-781).

12. Cf. Martínez Romero-Micó, «Realitat i ficció...», p. 245.

El destinatari d'aquesta segona part, però, no és únic. Les reflexions de valor universal que s'hi vessen tenen, per això mateix, un abast general i superen les expectatives que es generen a l'inici de l'*Obra*. Versos-sentència com «lo voler no-s pot comprar/ sinò per bon grat o gentils actes» (vv. 57-58), la referència a fenòmens que afecten tothom, fins i tot els més savis («los molts en tal eror venguts,/ que pot mostrar los deseubts/ ab cornaments,/ ab nom de savis per les gens», vv. 98-101) o el recurs a l'experiència del jo per demostrar les veritats que s'indiquen al lector («tots són aytals, los que yo viu,/ e com açò clar vo-los esplich,/ de hu en hu, que bé-s publich», vv. 149-151), confirmen que el jo s'adreça, al capdavall, a tot lector-orient i que, més enllà de l'ús de llocs comuns, Moreno prova d'ofrir un text «pedagògic» des de l'esfera literària, no des de la moral. Ho prova també la formulació dels avisos i consells, i les referències a la jove i al vell a través de ELLA/ELL (vv. 71-75, 93-94), a més del lògic i previsible VÓS/TU, i això fins i tot en els vituperis més sagnants.

③ El tema de la relació entre vell i jove té una llarga tradició, des de les faules esòpiques i comèdies terencianes, a les teoritzacions difoses en un llibre de tanta transcendència com el *De amore* d'Andreu el Capellà, on llegim fragments que tenen molt a veure amb allò que ens explica Moreno: «Aetas impedit, quia post sexagesimum annum in masculo [...], licet coire homo possit, eius tamen voluptas ad amorem deduci non potest, quia calor naturalis ab ea aetate suas incipit amittere vires [...] et aegritudinum diversarum molestia insidiis, nullaque sunt sibi in hoc saeculo praeter cibi et potus solatia».¹³ És a dir, la millor medicina per a conservar la *calor naturalis* i els esperits vitals del vell és «bon llit i bona escudella», com deia Jaume Gassull a *Lo procés de les olives*.¹⁴

Potser precisament per tots aquests precedents que en la literatura europea de l'època medieval no estranya gens ni mica veure desenvolupada aquesta temàtica, en major o menor extensió i profunditat i des de molts diversos enfocaments. Els *Canterbury Tales*, de Chaucer, o *Les Quinze Joies de Mariage*, de Bellemère, en

13. Andreas Capellanus, *De amore. Tratado sobre el amor*, ed. I. Creixell Vidal-Quadras, Barcelonà, El Festí de Esopo, 1985, p. 66. La traducció medieval de l'obra llatina, atribuïda a Domènec Masçó, diu així: «Aprés de .LX. anys en lo mascle e après de .L. anys en la fembra, jatsia açò que encara puxa hom luxuriar, emperò lo seu desig no pod venir a amor, car la calor natural, pus que és en aquella edat, ja comença perdre ses forces, e la perea se comença a nodrir e porta l'om en gran treball, e aquell treball per aguayts de moltes maneres, e no ha més solac en aquest mó d'en sinò mengar e dormir» (*Regles de Amor i Parlament de un hom i una fembra*, transcripció d'E. Arderius, estudi d'E. Julià, Castelló de la Plana, Sociedad Castellonense de Cultura, 1920, p. 4). Que els contemporanis de Moreno tenien ben presents les paraules de Capellanus, ho poden mostrar les paraules de Fenollar, quan diu al *Procés de les olives* (vv. 65-68): «Del Libre d'Amor és ley y escritura/ que, tantost que l'om se coneix passat/ lo punt hi lo terme del sexantena/ se deixe d'amors ni-n prenga procura» (Miquel i Planas, *ed. cit.*, p. 7).

14. Miquel i Planas, *ed. cit.*, p. 64, vv. 1637-1640: «donau-li bon llit hi bona scudella,/ què-és la medicina segons lo seu mal,/ y aquella serà la sua costella/ per a conservar-li l'umit radical».

podrien ser un bon exemple, al costat de les referències de Christine de Pisan als conflictes generacionals. Tampoc és inusual en antics cançóners i en obres líriques, com comprovem en la demanda de March a Moreno. Allò que individualitza una mica més l'obreta de Moreno és la manca d'un marc narratiu i d'un replicant que defense l'altre punt de vista, la qual cosa l'allunya definitivament tant de les narracions en vers com del gènere «debat» i l'apropa a la invectiva i a les composicions formalment més criticodidàctiques. I això justament, en el context de la literatura catalana, té importància, perquè desmarca l'*Obra per los vells* tant dels contes plidents a l'estil de Francesc de la Via, com dels debats valencians de *Lo procés de les olives* i *Lo somni de Joan Joan*.

④ L'*Obra* ens ha pervingut en un sol testimoni, en els folis del *Jardinet d'orats*, manuscrit 151 de la Biblioteca Universitària de Barcelona, un manuscrit essencial en la història de la literatura catalana del XV. Més en concret: els versos de Moreno —escrits en una lletra diferent de la resta de composicions que Narcís Gual va aplegar i ordenar en primera instància el 1486— són inclosos al començament d'un dels quaderns dedicats a la còpia d'obres d'escriptors valencians.¹⁵ Convé remarcar aquesta particularitat, de trobar-se al costat de versos de contemporanis com Corella, Fenollar, Escrivà i Verdanxa, i d'anar immediatament abans d'una altra obra de to burlesc i «satíric» com el *Col-loqui de dames*.¹⁶

L'*Obra per los vells* ha conegut una sola edició moderna completa feta a partir del manuscrit. És aquella que Miquel i Planas publicà dins del seu *Cançoner satírich valencià*¹⁷. Totes les altres posteriors —completes o incomplites— han seguit aquest text, sovint amb modernitzacions i notes explicatives.¹⁸ Altrament, l'edició publicada tot seguit té el seu origen en la transcripció directa dels folis manuscrits. La feina de l'editor s'ha limitat a la fixació i a l'anàlisi i discussió de les possibles lectures interpretatives, i a la presentació d'un text crític resultat del procés anterior, amb les mínimes notes i referències literàries, que, en tot cas, no s'hi exhaureixen.

15. Per a la descripció i història del manuscrit, vegeu J. Turró, «El ms. 151 de la Biblioteca Universitària de Barcelona (*Jardinet de orats*). Descripció i estudi codicològic», *Boletín Bibliográfico de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval* 6/1 (1992), pp. 1-55.

16. Per a ser exactes, entre una i una altra s'intercalen versos de Romeu Llull, com ocorre en altres llocs del manuscrit, perquè Narcís Gual volgué omplir d'aquesta manera els espais buits deixats després de relligat el volum (*«ja relligat el volum, li hauria vingut a les mans un recull d'obres de Romeu Llull»*, *ibidem*, p. 47).

17. Ed. cit., pp. 237-242. Sobre l'adequació del terme per a definir aquest recull de composicions valencianes i sobre les característiques de les obres que l'integren, vegeu ara T. Martínez Romero, «Reflexions sobre la categorització del *Cançoner satírich valencià* de Miquel i Planas», *Caplletra* 34 (2003), pp. 111-126.

18. Hi cal destacar la publicada per L. Gimeno Betsí- V. Pitarch, eds., *Poesia erótica i burlesca dels segles XV i XVI*, València, Eliseu Climent ed., 1982, pp. 35-42, que ha estat la base de moltes citacions i referències, tant en l'àmbit escolar com en l'erudit.

Els criteris seguits han estat els usuals en aquest tipus d'edicions: regularització i/j, u/v; separació de paraules, puntuació, accentuació i guionets segons els usos moderns; punt volat per marcar elisions sense representació gràfica actual. Conserve la doble numeració dels folis, tot i que la xifra de menor quantitat és la més recent. S'hi assenyalen entre claudàtors aquelles intervencions de l'editor que van més enllà de l'esmena d'un error evident. S'hi diferencien clarament les notes dedicades a indicar els simples accidents de la còpia (a peu de pàgina) d'aquelles altres que complementen i justifiquen les intervencions i que recullen les discussions textuais i interpretatives (a l'apartat 6).

5. El text que propose de l'*Obra per los vells* de Joan Moreno, amb totes les característiques i els criteris indicats suara, és el següent:

[f.193/ 201]

Obra feta per Johan Moreno per los¹⁹ vells

Ab tot que ja esperimentem tingau de mi, en vostra amor, cobrir no us puch la gran tristor dels pensaments	4
que m'à donat als sentimens de gran voler hun trist afany, que presumeixch en aquest any	
de mi no pase.	8
Avent recort de vós, ne lase e vinch en punt de ja finar, perquè m'an dit que us voleu ²⁰ dar	
a marit vell.	12
Lo vostre cors gentil e bell, tant envejat dels miradors, e que l'esplet de ses amors	
sia perdut!	16
Dolor ne tinch, sf Déus m'ajut!	
La causa és que sou tan bella: a mon semblant, no y à donsella	
de tant valer,	20

19. los] amb una «l» de difícil lectura.

20. voleu] El manuscrit també admite la lectura «volen», que canviaria totalment el sentit d'aquests versos, en considerar el casament de la jove com un acte d'obediència i no lliure. El context, però, sembla que assegura una actitud més activa de la jove en la decisió final del casament.

	avisada en bon saber; en tota part sou bella dona e sobretot onesta y bona, com al món sia.	24
	E què pot dir la lengua mia? Que tal vos aja coneiguda, e us veig per mala sort venguda en mal poder!	28
	Açò pensant, me desesper: serieu viva y més morta, si us tancàveu dins la porta ²¹ ab lo vellàs.	32
[193v/201v]	Guardau no us prengua en lo las faent-vos mostra de gran bosa, car amarieu més la fossa. D'açí us aviçé	36
	lo fet dels vells com los devise: no fan per vós ²² , ni vós per ells. Tot mon parlar gire als vells en est dictat!	40
	Fall-los poder, creix voluntat, e són axí del tot carnals, que en lur amor no senten àls que brut voler.	44
	E ja d'ells fuig aquell plaer que y és donat naturalment, y ells, enportu[nad]ament, volen seguir	48
	les voluntats e no jaquir a qui-ls jaquix e desempara ²³ , e van ²⁴ serquant ab ferma cara d'amor l'engany,	52
	e tothom veu que no-ls pertany! Mas, per dinés o per sa renda, troben qui-ls fa de sa carn venda. No-s pot negar.	56

21. porta] add. «ab lo vellàs» ratllat

22. vós] Al manuscrit sembla poder llegir-se més aviat «nòs», que no hi fa sentit.

23. e desempara] ed sempera (amb una «d» que potser duu implícita l'abreviatura de «e»).

24. van] vant.

	Mas lo voler no-s pot comprar sinó per bon grat ²⁵ o gentils actes, dels quals l'om vell no pot fer pactes [ni] ²⁶ aquells prometre.	60
	Solàs d'amor no pot ben retre ni gens tanpoch lo deu merèixer. E donchs, per què no-s vol conèixer l'ome qui [é]s ²⁷ vell?	64
[194r/202r]	Ho de l'orat, ab flach servell!, cuyda's aver molt fi [a]nat quant dona ²⁸ jove à guanyat per a muller,	68
	gens no pensant lo trist plaer ²⁹ que del vell sent la jove dona. En vastig ve la que és pus bona, ab tal cabal,	72
	que tot son bé li torna en mal, quant veu sa carn, jove e lisa, e cors dispost a bona guisa, tant prop d'aquell,	76
	lo qual està dins fluxa pell, ruat, pansit, ab la carn molla. Del jorn primer se ti per folla, perquè dix «hoch».	80
	Sent poch delit en aquell toch, qu[e] al vell home no squau ab dona jove, que li plau lo seu semblant.	84
	Lo pech velart ho va negant, ni vol per ço renunsiar a sos delits, ans creu bastar suficient,	88
	d'amor donar contentament a dona jove o donsellà, no recordant que sa carn vella va defalint.	92

25. grat] amb titlla cancelada.

26. ni] Seguin la proposta de restituïció de Miquel i Planas.

27. qui [é]s] quis.

28. dona] Segueix un petit esborrany il·legible.

29. plaer] Transcriu l'abreviatura de vocal per «ae», per raons mètriques i d'acord amb l'úsus scribendi de la còpia (cf. vers 45).

	O del groser e poch sentint!, e com no creu que hun banyó li naix al punt que diu «yo do a vós mon cors»?	96
[194v/202v]	O Déu!, per què dir no gos los molts en tal eror venguts, que pot mostrar los deseubuts ab cornaments,	100
	ab nom de savis per les gens? Ne ³⁰ qual saber pot espremir eror senblant, hon veig fallir los proms del món?	104
	E tostems ³¹ aquest costum fon en temps pasat, e durarà. Ho vell podrit!, e hon ne va lo teu servell?	108
	E qui-t dóna semblant consell, que acordes pendre muller ³² aytal que tostems son plaer ³³ està sens tu?	112
	E no y cal fer contrast algú, car son desig e bona sort serà tostems envés ta mort, si bé u sabies.	116
	Ela-t farà parenseries (si altre creus, rahó no-t basta), car son voler de tu no tasta, sinò desgrat.	120
	E tu, cuydant ésser amat, voilent mostrar amor complida, minvaràs lo que-t da vida; faràs dos mals:	124
	perdràs tots esperits vitals per satisfer a sos delits e tots plaers seran despits. Vet què faras!	128

30. ne] me (*amb un traç ratllat*).

31. tostems] La primera «t» de tostems esmena «sta».

32. muller] La primera «m» té un traç més, ratllat.

33. plaer] És el mateix cas que en v.69.

[195r/203r]	No cregues li satisfaràs, car si avies tant poder com an deu [g]ats en lo gener, tot val no res,	132
	car, puix en fastig t'aja pres, yrà en altri son amar. Déus que t'ajut a comportar	
	lo que ja pens!	136
	E com en tal pensar no vèns, o de hom beat o de cornut, car tot quant és de tu li put sinò l'alé?	140
	E si lo vent alt o bax ve, si est cortés, tu-l detendràs ³⁴ ; mas còliqua dur-t'à, en pas d'esmortiments.	144
	Cuydant que lo beure-t defens, seràs potent al vi parell, e [a] tu fal lo monestrell de regadiu.	148
	Tots són aytals, los que yo viu, e com açí clar vo-ls ³⁵ esplich, ³⁶ de hu en hu, que bé-s publich.	
	Me cuyt fer prou, e consiensi-a-m remou	152
	com ³⁷ no dich pus aquest gran mal, car seny al savi no li val: fins al millor	156
	en gran risch met, en sa honor.	
	A mi Déus guart de tal peril; abans me [j]och menar hun tril per pobretat!	160
	Ne vulla Déu que tan greu fat vinga per hom que amich meu sia: car home vell fa gran follia, si és fahent	164

34. detendràs] de (*segueix «d» ratll.*) tendras.

35. vo-ls] *Hi podem llegir també «no-ls».*

36. esplich] espillich

37. com] *Segueix «d» ratllada.*

ab dona jove casament.	
A la donsella dau fadri,	
e home vell ab guara mi:	
estan bé-nsemps.	168
E tu, vell, que ta ³⁸ carn és fems,	
vols jove dona e fadrina?	
Aparella la botsina,	
car tu veuràs	172
que plaure gens no li porràs:	
pendrà en compte de no res	
plaer que auràs ab ella pres	
a son mal grat.	176
Vell groser! O trist horat!	
E com te poses en hoblit	
si algun jovenet polit	
li va entorn?	180
Si-l veu sovent o cascun jorn,	
restar-li-n'à tal pensament:	
que en vetllant o en durment	
lo-s veu damunt.	184
Valria't ³⁹ més foses defunt	
ho en lo mon viure tot sol,	
que no estar ab qui no-t vol	
en semblant punt.	188

FI

⑥ Tot seguit s'inclouen les anotacions i les argumentacions textuales que conformen l'aparat crític. La primera xifra sempre indica el vers sobre el qual s'hi parla.

• 33. *las*. Llegiu «llaç».

• 47. En lloc de, per exemple, «enportu[n]ament», amb l'afegitó d'una «n» procedent d'una hipòtètica abreviatura omesa en la còpia, seguisc la conjectura de Miquel i Planas per tal d'evitar la hipometria i regularitzar la quantitat sil-làbica del vers.

• 66. *fi [a]nat*. Mantinc la solució de Miquel i Planas, que té l'avantatge de solucionar la hipometria inicial del vers. Tanmateix, i encara que no soluciona els problemes mètrics, hom pot considerar igualment que hi ha pogut haver una afèresi de «anar» o fins i tot que Moreno usa aquí el verb «finar» amb el sentit de 'resoldre' o de 'portar a terme' (cf. DCVB, s.v. *finar*).

38. ta] Segueix «g» ratllada.

39. Valria't] «t» esmena una «i».

- 71. *vastig*. Llegiu «fastig».
- 82ss. Enteneu: «el qual toc no li escau a l'home vell; perquè la jove sent poc delit amb un toc que no li pertoca a un vell, ans a un altre jove [lo seu semblant dels versos següents].»
- 85. Aquesta és la solució de Miquel i Planas, encara que el manuscrit també permet de llegir «navegant». És clar que hom pot demanar-se què va negant el vell si no hi ha hagut cap exteriorització del neguit de la jove («veu», «se ti», «sent»). I la resposta podria ser que amb la seua actitud i comportament el vell vol negar allò que teòricament se li assigna.

A favor de la lliçó «navegant» hi ha el fet que la figura de l'enamorat o «navegant» sovinteja en els textos lírics medievals, fins i tot en aquells que tracten la temàtica de la relació vell-jove.⁴⁰ La manca, però, d'un context que desenvolupe el concepte de navegació en el versos de Moreno m'invita a ser conservador.

- 101. Cal interpretar: «un "tal error" que poden mostrar molts homes que han estat considerats savis per la gent i que han estat desenganyats de l'amor per la infidelitat («ab cornaments») o no correspondència de l'amada.» La nòmina que circulava durant l'edat mitjana de savis i d'escriptors «decebuts» i ridiculitzats a causa de l'amor era extensa, amb noms tan destacats com Aristòtil mateix, que havia estat una víctima de l'amor carnal perquè havia estat burlat per una jove, la qual fins i tot l'havia fet anar de grapes, segons que ens contenen Jacques de Vitry a Pau de Bellviure.

• 130. *car* ha de tenir un cert matís concessiu.

- 131. *gats*] lats. Accepte la proposta d'esmena de Bulbena i de Miquel i Planas. Amb això considere poc probable que l'autor hi fes servir la paraula «lats» en l'accepció 'llaços' (d'amor), accepció marcada al DCVB (s.v. *lats* 2) com provençalisme. Si l'admetem, caldrà suposar que Moreno hi feia referència, més que no a l'animal, a les conseqüències del zel en gener, que el fa caure en els llaços de l'amor «brutal».

• 136. *ja* (o cal esmenar en «jo»?).

- 138. Més que no en el sentit religiós estricte, cal pensar en les conseqüències més profanes d'allò que implica ser beat: l'abstinència. Segons que indica Moreno, podem interpretar que la falta de relacions és provocada per una abstinència conscient ("beat") o per una de forçada ("cornut"); en tots dos casos –el context ho declara clarament– hi ha una consideració negativa de l'home abstinent. Cal no oblidar, a més, l'actitud poc positiva envers la beateria i el beguinatge per part dels escriptors contemporanis profans d'obres no al·legòriques, com és el cas de Jaume Roig o de l'anònim del *Col-loqui de dames*.

40. cf. *Didálogo entre el Amor y un viejo*, vv. 124-126: «el qu'es cauto marinero/ no se vence de ligeru/ del cantar dela serena», (E. Franchini, op. cit., p. 271, un fragment que –sia dit de passada- pot tenir elements de comparació amb *La mort per amor* de Roís de Corella).

• 140. S'hi juga conscientment amb el doble significat de «pudir»: 'fer mala olor', 'causar enuig'. A la dama, li causa enuig tot ell, llevat d'allò que precisament pot produir mala olor («l'alé», amb accentuació occidental, com vol la rima). La interpretació que hi cal donar és evident: mentre l'home puga respirar, viure, la jove casada no tindrà problemes econòmics ni socials.

• 144. Moreno segueix incidint-hi en el tema de la infidelitat consentida o almenys amagada a la gent, però que tanmateix provoca mals immensos en l'interior ('còliqua', 'còlic') d'aquell que la sofreix.

• 146. És a dir, pensant que amb el casament s'assegurarà l'exclusivitat del gaudi amb la jove, té precisament el contrari del que esperava. L'ús de tota la simbologia no és gratuït: el «parzell» prové del raïm que queda al cep després de la verema! La transposició al terreny sexual és evident: li falta «lo monestrell» apte per al «regadiu» ('lo que li fall es la llecor generatriu', hi deia Miquel i Planas, p. 352) i s'ha d'acontentar amb el parell.

• 150. *vo-ls*. Llegiu «vos els».

• 153. *consiènsia-m*. Miquel i Planas no s'adona de l'error paleogràfic en editar «con si ensiam», que no fa sentit en el context en què ens situem (desenvolupament del tòpic del *prodesse* combinat amb l'autentificació dels fets mitjançant la primera persona).

• 157. *met en*] me ten. El «gran mal» posa en risc ('en gran risch met') fins i tot el més savi, en un risc que afecta el seu honor.

• 159. *joch*] *loch*. Interpreteu: «abans ajup l'esquena per treballar que caure en aquest perill». La forma del manuscrit ('*loch*'), en aquest context determinat pel pronom 'me', sols pot significar 'ajeure's' (cf. DCVB, s.v. *llocar*), que no hi fa sentit. Si que n'hi fa, però, la forma proposada ara, que a més és fàcilment explicable com un error de còpia (no és difícil confondre i llegir 'l' per comptes de 'i', sobretot quan la 'i' té una marca identificadora a sobre que pot interpretar-se com un allargament del traç). És clar que desestime la lliçó 'leix' que proposa Miquel i Planas.

• 167. *guarda mi*. Miquel i Planas proposava la lliçó «guaramf», amb la significació 'cotó', que en el context on s'inclou no hi fa sentit. Altres problemes presentarà el vers si considerem «guaramf» com una variant de «guaranf», «gorà/guarà» (< llat. *guaranem*), 'ase de llavor, destinat a cobrir les someres i egües' (cf. DCVB, sv. *gorà*), perquè aleshores el problema fóra explicar per què s'hi manté una terminació que, segons les regles elementals de l'evolució diacrònica, ha de desaparèixer. Joan Coromines (DÉCLC IV, sv. *guardà*) resol parcialment el problema argumentant que la solució de Miquel és un clar error paleogràfic: hi caldría llegir aleshores «guardà mi» per comptes de «guaramf» ('soldat pel col·lector [Miquel i Planas] com si fos un mot nonexistent', hi diu). De fet, a *Lo procés de les olives* (v. 1032) apareix la paraula «guardà», en un parlament on Gassull incideix en la dificultat que té el vell per a procrear: «Si'l vell per a ell virtut no li basta,/ ans va de

continu tostems decahent, com salvareu vós aqueix argument/ que sia millor guarà per a casta?» Tanmateix –i prescindint ara de l'encavalcament que en resulta–, la solució de l'error paleogràfic introduceix un problema d'interpretació, perquè aleshores caldrà explicar com és possible la identificació del vell amb un *ase* destinat a cobrir en un context en què hom espera justament tot el contrari.⁴¹ Evidentment, per evitar aquest problema, podríem pensar aleshores en un «guara» 'garra' (paraula documentada amb *rr* en el segle XIV; cf. DCVB, sv. *guarra*), amb una sola *r* en el nostre text, com altres paraules (vegeu «*eror*» en vv. 98 i 103), i que fa sentit –no excloent ni únic– en aquest vers de Moreno.⁴² Però fet i fet, i aquesta és la solució final que he adoptat ací, hi podríem suposar millor un *guara* identificat amb «*gara*», 'guarda, precaució', que no presenta cap dels problemes suara plantejats. Els versos 167-168 podem interpretar-los, doncs, així: «doneu a la donzella un fadrí i el vell que vaja amb compte [=amb precaució per mi⁴³]: així estan bé ensembs».

• 178, *te poses en hoblit*, 'perds el bon comport'. Cal interpretar el vers en el context de l'obsessió i de la pèrdua de sensatesa que genera la gelosia, que, com la ira i altres passions, pot provocar un estat d'alienació, un desequilibri que ací no prové dels efectes malaltisos de l'amor, perquè s'hi parla de sexe i de poder.

• 181-184. Amb significats diferents, aquests versos poden tenir com a subjecte el vell o la jove, tot i que el context fa pensar sens dubte en el desenvolupament de la idea d'obsessió del vell ja iniciada en els versos precedents. En tot cas, és evident l'error de construcció que suposa introduir aquesta tercera persona al bell mig d'un apòstrofe.

TOMÀS MARTÍNEZ ROMERO
UNIVERSITAT JAUME I

41. Fins i tot en el cas de significar sols 'ase' sense cap altra determinació o adjetivació, l'animal té clares connotacions sexuals en la tradició medieval. Vegeu, per exemple, les paraules de Capellanus en versió catalana: «Mas per ço embarga amor, car tanta han la volentat de luxúria, que no poden ésser presos ab los vescs: que com han agut molts pensaments de fembres, pus que-n vehen altres, sempre-s cobegen aquelles; e si sempre no poden haver ço de què són desijosos, estan desagradables. Aquests ayals, tantes com ne vehen, tantes ne volrien a luxúria ésser mescalades. D'aquests ayals és la lur amor com dels cans e sónacomparats als àsens, car ayals solament de natura són amonestats» (*Regles de Amor*, ed. cit., p. 5).

42. Compareu, si més no, amb aquests versos del *Didílogo entre el Amor y un viejo*, de Rodrigo Cota (E. Franchini, op. cit., p. 276): «Y las uñas tan crescidas./ y los pies llenos de callos./ y tus carnes consumidas,/ y tus piernas encogidas/ ¡quéales son para caballos!».

43. Una altra possibilitat fóra separar «home vell» en «hom e vell», una solució que resulta innecessària en aquest context.

BOLETIN

DE LA

SOCIEDAD CASTELLONENSE DE CVLTVRA

Tomo LXXX • Enero-Diciembre 2004 • Cuad. I-II-III-IV

Estudi de la llengua de l'*Obra feta per los vells*¹

0.- Introducció.

L'anàlisi de la llengua del poema anomenat *Obra feta per los vells* es basa en la proposta textual de Tomàs Martínez, treball que el lector deu haver llegit ja atès que es situa immediatament abans d'aquest. Cal dir que l'*Obra feta per los vells*, escrit pel valencià Joan Moreno, fou copiat per Narcís Gual, de Barcelona. Això suposa que algun tret lingüístic oriental s'hi degué escolar, tal com concluem en aquesta anàlisi.

GRAFIA I FONÈTICA

1.- Grafia de les consonants sibilants alveolars sorda i sonora /s/-/z/: s, ss, ç i c.

1.1.- Fonema /s/. Grafia *s* en posició inicial. De les 60 ocurrències que apareixen grafiades al poema en aquesta posició, la immensa majoria és fidel a l'àtim d'on prové. Tan sols hi hem trobat 2 casos en què això no és així: *servell* (2 vegades), *serquant*.

1.2.- Fonema /s/. Grafia *s* en posició intervocàlica. En aquesta posició, hi apareixen 8 ocurrències; totes corresponen al so consonàntic alveolar sord però grafiades amb una sola *s*: *pase, lase, bosa, fosa, groser* (2 vegades), *pasat i foses*. El mot *desebuts* correspon al so consonàntic indicat, però s'analitzarà a l'apartat corresponent a la grafia *c*.

1.3.- Fonema /s/. Grafia *s* líquida: *squau*.

1.4.- Fonema /s/. Grafia *ss*. Tan sols apareix un exemple al text del poema en posició intervocàlica: *esser*.

1.5.- Fonema /s/. Grafia *ç* en posició inicial. Hi apareix una sola ocurrència: *çò*.

1.6.- Fonema /s/. Grafia *ç* en posició intervocàlica. En comptabilitzem 4 ocurrències: *açò, aviçe, suficient i açl*. La forma *aviçe*, que en un principi podria donar idea de reducció fonètica (popularment anomenada «apitxament»), no s'hi ha de considerar per tal com la rima (*devise*) així ho confirma.

1. Aquest treball s'inscriu dins el projecte d'investigació BFP2002-04197-C03-02 del Ministerio de Ciencia y Tecnología.

1.7.- Fonema /s/. Grafia *c*. Aquesta grafia tan sols apareix una vegada en el nostre text: *act*.

1.8.- Fonema /z/. Grafia *s*. En posició intervocàlica, hi apareix 11 vegades: *presumeixch*, *causa*, *avisada*, *desesper*, *devise*, *desempara*, *lisa*, *guisa*, *desig*, *casament i poses*. Aquesta mateixa grafia, hi apareix representant el fonema indicat dins el diàgraf *tz*: *botsina*.

1.9.- Fonema /z/. Grafia *s* posició postconsonàntica. N'hi ha dues ocurrències: *donsella* (2 vegades).

2.- Grafia de les consonants sibilants palatals sonora i sorda /dʒ/ - /ʃ/: *g*, *j*, *ix*, *x*.

2.1.- Fonema /dʒ/. Grafia *g* en posició inicial. En aquesta posició, hi apareixen 8 ocurrències: *gentil*, *gire*, *gentils*, *gens* (4 vegades, una de les quals al-ludeix a la grafia actual *gents*) i *gener*. Com es veu, es correspon amb l'ortografia actual en un 100%.

2.2.- Fonema /dʒ/. Grafia *j* en posició inicial. Hi apareixen 16 ocurrències, distribuïdes de la següent manera: *Johan*, *ja* (4 vegades), *jaquir*, *jaquix*, *jove* (6 vegades), *jorn* (2 vegades) i *jovenet*. En aquest cas, també hi ha afinitat completa amb l'ortografia fabriana.

2.3.- Fonema /dʒ/. Grafia *j* en posició intervocàlica i postconsonàntica. Hi ha 5 ocurrències en aquesta posició: *envejat*, *aja*, *ajut* (2 vegades) i *t'aja*. Ortogràficament, és igual als punts anteriors.

Els diàgrafs *tg* i *tj* no apareixen en el poema.

2.4.- Fonema /ʃ/. Grafia *x* en posició intervocàlica. Hi comptabilitzem 4 ocurrències de la grafia en aquesta posició: *axí*, *meréixer*, *conéixer* i *fluxa*.

2.5.- Fonema /ʃ/. Grafia *x* en posició final absoluta. Tan sols se'n registra un exemple: *bax*.

La posició inicial no registra cap exemple d'aquesta grafia.

2.6.- Fonema /ʃ/. Grafia *ix* en posició intervocàlica. Tan sols hi apareix un exemple: *presumeixch*.

2.7.- Fonema /ʃ/. Grafia *ix* en posició final. Hi ha 5 ocurrències de la grafia en aquesta posició: *creix*, *naix*, *puix*, *jaquix* i *leix*. La *i* de la forma *dix* cal considerar-la formant part de l'àtim de DIXIT.

3.- Grafia de la consonant palatal lateral sonora /ʎ/: *ll*, *l*

3.1.- Fonema /ʎ/. Grafia *ll* posició intervocàlica. Hi trobem 16 ocurrències de la grafia en aquesta posició: *bella* (2 vegades), *donsella* (2 vegades), *vellàs*, *muller* (2 vegades), *molla*, *folla*, *vella*, *fallir*, *millor*, *vulla*, *follia*, *aparella* i *ella*.

No apareix al text en la posició inicial (*vide* més avall).

3.2.- Fonema /ʎ/. Grafia *ll* en posició final. Fins a 28 ocurrències apareixen en el text d'aquesta grafia en la posició indicada: *vells* (3 vegades), *vell* (10 vegades),

bell, ells (3 vegades), *fall, aquell* (3 vegades), *aquells, servell* (2 vegades), *pell, consell, parell, monestrell*.

3.3.- Fonema /ʎ/. Grafia *l* en posició inicial. Hi comptabilitzem 6 ocurrències d'aquesta grafia en dita posició: *lase, lengua, las, lur, lisa, leix*.

3.4.- Fonema /ʎ/. Grafia *l* en posició intervocàlica. Fins a 2 ocurrències apareixen en aquesta posició: *velart i defalint*.

3.5.- Fonema /ʎ/. Grafia *l* en posició final. Tan sols 2 ocurrències hi trobem en aquesta posició: *tril i peril*.

4.- Grafia de la consonant palatal /ɲ/: ny.

4.1.- Fonema /ɲ/. Grafia *ny* en posició intervocàlica. Tan sols apareixen en aquesta posició dues ocurrències: *guanyat i banyó*.

4.2.- Fonema /ɲ/. Grafia *ny* en posició final absoluta. Cinc ocurrències apareixen en el text en aquest cas: *afany, any, l'engany, pertany i seny*.

5.- La consonant h

5.1.- Posició incial: *hun* (2), *ho* (4), *hoch, home* (3), *hon* (2), *hom* (2), *hu* (2), *honor, horat i hablit*.

5.2.- Posició intervocàlica: *tothom, rahó, fahent, Johan*.

5.3.- Posició final: *puch, presumeixch, vinch, poch, donchs, flach, toch, pech, esplich, publich, dich, risch, amich, hoch*.

6.- La representació gràfica del so africat alveolar [ts]: ts

6.1.- Posició final absoluta de mot: *voluntats, delits* (2), *molts, vengats, desebuts, cornaments, esperits, despits, gats i esmortiments*.

6.2.- Posició interna: *botsina*.

En aquest cas, no hi trobem ja la grafia occitana *tz*, tan usada en la tradició poètica catalana.

7.- Grafies que representen la consonant oclusiva velar sorda [k] en posició intervocàlica: qu, c.

7.1.- Fonema /k/. Grafia *qu*: *aquest* (3), *aquell* (3), *jaquir, jaquix, aquells*.

7.2.- Fonema /k/. Grafia *c*: *recort, recordant, acordes*.

7.3.- Fonema /k/. Grafia *qua*: *serquant, squau, cóliqua*.

8.- La representació gràfica dels sons palatals derivats de les consonants llatines SC i X: x, ix.

8.1.- Fonema /ʃ/. Grafia *x* en posició intervocàlica: *axf, meréixer, conéixer, fluxa i bax*. Aquests cinc casos de grafia *x* en posició intervocàlica són estranys a la variant diatòpica occidental actual. Durant l'Edat Mitjana, els manuscrits no mostren

predilecció per una o altra solució gràfica, però el fet que en aquest text tots els casos que hi apareixen en aquesta posició es resolen només en una direcció gràfica (*x*), confirma la intervenció de Narcís Gual, copista d'origen oriental.

8.2.- Fonema /ʃ/. Grafia *ix* en posició intervocàlica. Hi ha sis casos enregistrats d'aquesta grafia, i un setè (*dix*) que no hi compta perquè ho és per etimologia. Són els següents: *presumeixch, creix, jaquix, naix, puix i leix*.

9.- Els grups finals amb dues o tres consonants: -nt, -lt, -mp, -nts, -lts, -mps.

Les ocurrències més nombroses pertanyen al primer cas (-*nt*), amb un total de 32 ocurrències: *avent, punt* (3), *tant* (4), *serquant, quant* (3), *pensant* (2), *sent* (2), *recordant, semblant* (4), *cuydant* (2), *volent, vent, potent, sovent, vetlant, pensament, durment, damunt i defunt*. A tot això, cal afegir la forma **vant*² (= van) que apareix en la perifrasi *vant serquant*, i que es pot explicar bé per hipercorrecció, bé per influència del gerundi següent (*serquant*). Pel que fa a *quant*, cal dir que només en una ocasió és un quantitatius («Car tot *quant* és de tu li put...»). En els altres dos casos, es tracta de l'adverbi de temps *quan* grafiat amb -*t* final, fenomen molt habitual en aquesta època («*Quant* dona jove a guanyat / Per a muller»; «*Quant* veu sa carn...»). El grup final -*mps* està representat per 5 ocurrències: *tostemps* (3), *temps i ensems*; per bé que en aquest darrer cas es tractaria d'una forma inexistent des del punt de vista etimològic, però única des del punt de vista documental en els manuscrits d'aquesta època. En el cas del grup -*ns*, amb caiguda de la dental sorda, hi apareixen 3 ocurrències: *sperimentis, pensamens i sentimens*, que potser fossin una segona prova a l'hora d'affirmar, segons s'ha vist (*ut supra*), la procedència oriental del copista. Els grups -*lt* i -*nts* tenen tots dos dues ocurrències: *molt, alt i cornaments, smortiments*. I tan sols hi ha una ocurrència en el grup -*lts*: *molts*. Els grups -*mp*, -*n(t)*, -*l(t)*, -*l(t)s* i -*m(p)s* no tenen cap representació en el text manuscrit.

10.- El vocalisme.

10.1.- Vocalisme àton a/e - o/u. L'anàlisi de la grafia dels fonemes /a/, /e/, /o/ i /u/ en les posicions inicial, pretònica, postònica i final no ha revelat cap fenomen de tipus fonètic que faci pensar en una gènesi oriental del text, deixant a banda, per un moment, l'autor (Joan Moreno), la procedència geogràfica del qual ens és coneguda.

10.2.- Fenòmens de canvi fonètic. Es troben en el vocalisme de la [e], de la [i] i de la [u].

10.2.1.- Fonema /e/. Grafia *i* en les posicions interna tònica i àtona: *vinch, tinch, ti, espremir, vinga i tingau*. L'alternança vocàlica e/i de les formes de primera persona del singular del present d'indicatiu dels verbs *tenir* i *venir* (ant. *tench/vench* i

2. Vide la nota 23 del treball *Consideracions per a una edició de l'Obra feta per los vells*, de Joan Moreno, de Tomàs Martínez, en aquest mateix número de la revista.

actual continental *tinc/vinc*) ja ha estat descrita pels nostres historiadors de la llengua (*vide*, per exemple, Moll, 1952: 248). Ara i ací, interessa destacar la presència quasi majoritària d'aquests canvis ja a la segona meitat del segle XV pel que fa a les solucions continentals. En aquest text són úniques. Si les comparem amb les dels poemes datats³ del *Cançoner dels Masdovelles*, posem per cas, hi constatarem el procés del canvi.

10.2.2.- Fonema /i/. Grafia *e* en les posicions interna tònica i àtona: *devise, espremir, sovent i defunt*. Per a l'explicació del canvi *sovent* > *sovint*, Moll accepta la donada per Fouché, el qual explica el canvi per la influència d'una iod subsegüent en fonètica sintàctica (*sovent hi ha*) (*vide* Moll, 1952: 77).

10.2.3.- Fonema /o/. Grafia *u* en la posició pretònica: *durment*.

11.- El sistema vocàlic tònic.

Tal com ja ha estat descrit per tots els nostres historiadors de la llengua, el bloc occidental de la llengua catalana manté el tancament llatinovulgar de la *e* provinent de les vocals llatines *e* llarga, *i* breu i el diftong *oe*. El text de l'*Obra feta per los vells*, de procedència valenciana, manté, per tant, aquest estadi fonètic si ens fixem en les rimes que apareixen a l'obra: *vell-bell; bella-donsella; valer-saber; poder-desesper; ells-vells; voler-plaer; renda-venda; pometre-retre; meréixer-conéixer; vell-servell; muller-plaer* (2 vegades); *aquell-pell; donsella-vella; servell-consell; poder-gener; res-pres* (2 vegades); *pens-vens; alé-ve; parell-monestrell; ensemps-fems*. Mirarem, ara tot seguit, de veure quins mots provenen directament d'un ètim llatí per analitzar una mica més detingudament la correspondència entre ètim i resultat fonètic del català occidental, total, com es veu, per les parelles de mots suara reproduïts. Les dues primeres parelles (*vell-bell* i *bella-donsella*) no entren a formar part del còmput per tal com les *ee* provenen, respectivament, d'una *e* breu (VECLUS-BELLUS i BELLA-DOMINICELLA). La tercera parella (*valer-saber*) és el primer exemple del text en què podem documentar la provinença [é] d'unes *ee* llargues llatines en català occidental (varietat diatòpica valenciana en aquest cas): VALERE-*SAPERE. Pel que fa a la quarta parella (*poder-desesper*), cal dir que no es tracta d'una correspondència exacta, car el segon terme és un substantiu postverbal provinent de *desesperar* (*apud DESPERARE*). El cas de la cinquena parella (*ells-vells*) és un altre exemple de rima «a l'occidental», car els ètims llatins corresponents a aquells mots romànics són ILLU (amb una *i* breu) i VECLU (amb una *e* breu), malgrat que la pronúncia de Barcelona sigui, en el primer, cas una *e* tancada. La sisena parella (*voler-plaer*) és també un exemple d'*ee* llargues llatines tòniques amb manteniment dels fets llatinovulgars en català occidental (VOLERE-SAPERE). La setena parella (*renda-venda*) és igual a l'anterior pel que fa a la pronúncia occidental (RENDITA- VENDITA), car les dues *ee* són llargues. La

3. Els poemes datats d'aquest *Cançoner* van del 1438 al 1476.

vuitena i la novena parelles (*prometre-retre; meréixer-créixer*) són un cas igual al de la parella cinquena: les *ee* tòniques provenen d'una *i* breu llatinoclassica i d'una *e* breu llatinoclassica, respectivament, fet que hauria donat lloc a una rima falsa en un text d'origen oriental (PROMITTERE-REDDERE, amb *i* breu i *e* breu; *MERESCERE-CRESCERE, amb la primera *e* llarga i la segona, breu). La desena parella (*vell-cervell*) presenta dues *ee* tòniques breus (VECLUS-CEREBELLU), la qual cosa dona *e* tònica tancada en qualsevol dels dialectes de la llengua. L'onzena i quinzena parelles (*muller-plaer*) és un altre cas de rima a l'occidental, d'accord amb l'etimologia (MULIERE-PLACERE) amb la *e* tònica llatinoclassica breu en el primer mot, i llarga en el segon. En el cas de la dotzena parella (*aquell-pell*) es torna a repetir l'esquema de les parelles cinquena, vuitena i novena, és a dir, resultat [é] en català occidental en totes dues vocals tòniques llatinoclassiques (*ACCU ILLU-PELLE, amb *i* breu i *e* breu, respectivament). Per a la tretzena parella (*donsella-vella*), cal dir que ens trobem davant el mateix cas que el de les dues primeres parelles (DOMINICELLA-VECLA). El resultat fonètic de la parella catorzena (*cervell-consell*) s'ha d'afegir als casos ja esmentats (parelles cinquena, vuitena i novena), és a dir, *ee* tancades provinents d'una *e* breu i d'una *i* igualment breu llatinoclassiques (CEREBELLU-CONSLIUM). La parella setzena (*poder-gener*) sols pot resultar una rima ortodoxa en un text occidental, com ho és el present, car la *e* tònica del segon mot prové del resultat A+I > [é] de GENUARIU.

Amb aquesta mostra d'exemples ja podem concloure, des del punt de vista fonètic, que es tracta d'un text d'origen occidental, fet confirmat -com tothom sapel títol, on apareix el nom del poeta valencià Joan Moreno com a autor del poema.

MORFOLOGIA

1.- El nom: substantius i adjectius.

Durant aquesta època, en què l'estructura de la llengua ja feia temps que s'havia consolidat, no trobem cap singularitat en el nostre text pel que fa a aquestes categories gramaticals. Fem, per aquesta raó, una llista dels noms que apareixen al manuscrit:

1.1.- *Substantius masculins*

Singular: afany, ajut, amich, any, banyó, beat, cabal, casament, compte, consell, contentament, contrat, cornut, cors (3), costum, defunt, delit, desig, Déu (2), Deus (3), dictat, dinés, ensiam, fadri, fastig, fat, gener, guarà, hoblit, hom, home, Johan, jorn, jove, jovenet, alé, engany, esplet, marit, om, ome, món, Moreno, nom, pell, pensament, perill, plaer (4), primer, recort, regadiu, risch, savi, seny, servell, temps, tril, vent, vi.

Plural: actes, cornaments, delits (2), esperits, fems, mals, miradors, pactes, pensamens, plaers, proms, savis, sentimens, smortiments.

1.2.- *Substantius femenins*

Singular: amor, bosa, botsina, cara, carn (5), causa, còliqua, dolor, dona, donsellà, er[r]or (2), fadrina, fi, follia, fosa, honor, jove, esplet, lengua, muller, obra, part, pell, pobretat, rahó, renda, sort, tristor, venda, vida, voluntat.

Plural: amors, parenseries, voluntats.

1.3.- *Adjectius qualificatius:* bell, bella (2), bon (2), bona (4), carnals, clar, cortés, desgrat, ferma, flach, fluxa, folla, gentil, gentils, gran (6), grat (2), greu, groser (2), horat, mala, molla, onesta, orat, pansit, pech, poch (4), podrit, polit, potent, publich, ruat, trist (3), velard, vell (10), vella, vellàs, vells (3), vidals.

1.4.- El gènere. D'acord amb la regla general, el català ha conservat d'una manera general el mateix gènere que tenia en llatí. Pel que fa a aquest text, i des d'aquest punt de vista, la distinció de gèneres en els noms (substantius i adjectius) és la normal. En posarem a continuació uns quants exemples. *Masculins singulars:* mon *semblant*, bon *saber*, mal *poder*, mon *parlar*, brut *voler*, aquell *plaer*, bon *grat*, l'*om vell*, molt *fi*, cor *dispost*, poch *delit*, aquell *toch*, vell *home*, aquest *costum* etc. *Masculins plurals:* gentils *actes*, sos *delits*, dos *mals*, tots *esperits vidals*, tots *plaers*, etc. *Femenins singulars:* vostra *amor*, gran *tristor*, bella *dona*, onesta y *bona*, lengua *mia*, ferma *cara*, sa *carn*, dona *jove*, bona *guisa*, fluxa *pell*, carn *molla*, bona *sort*, amor *complida*, sa *honor*, etc. *Femenins plurals:* ses *amors*, les *voluntats*, etc. Observem en aquest text el mot *cors*, ja pronunciat *cos* en aquest època, que té la singularitat de conservar encara l'element fonètic *r*, romanalla de la forma llatina CORPUS.

1.5.- El nombre. El plural es forma, generalment, aplegant la terminació *-s* a la forma del singular: *amor-amors*, *vell-vells*, *delit-delits*, *mirador-miradors*, *ell-ells*, *carnal-carnals*, etc. Quan el mot termina en *-a* àtona, per formar-ne el plural es canvia per *-es* igualment àtona. El text no presenta, en aquest cas, cap neutralització de la terminació de plural *-es* per *-as*, com ho solia fer ja per aquesta època el català oriental. Aquest fenomen fonètic, com ja és sabut, es revelador d'un text oriental o occidental, segons els casos: *ses amors*, *les voluntats*, *les gens*, etc. El grup *-rs* generalment apareix reduït a *-s*: *diners-dinés*, *envers-envés*.

2.- Els numerals.

La poca extensió del text explica l'escassa aparició d'aquesta mena d'adjectius. Tanmateix, hi documentem el cardinal *dos* (< DUOS), dins el sintagma *dos mals*, i l'ordinal *primer* (< PRIMARIU), dins el sintagma *del jorn primer*.

3.- L'article.

Les formes dels articles són les normals en aquesta època: *lo*, *los*, *la*, *les*, procedents de les formes llatines ILLU-ILLOS, i ILLA-ILLAS per al masculí singular i plural, i per al femení singular i plural respectivament. Molt enjorn, *lo* es va reduir a *l'*. Exemples del text: *l'alé*, *l'engany*, *l'esplet*, *l'om*, i *l'ome*. El masculí *lo*,

sense reducció, encara apareix 18 vegades. La forma femenina *la* ho fa 11 vegades, i els plurals respectius, *los* i *les* apareixen vuit vegades la forma masculina i dues la femenina *les*. Encara hi trobem els articles -tant si són pronoms febles com si no ho són- en afèresi en el següents casos: *no·ls*, *qui·ls* (2 vegades), *si·l*, *tu·l*. Les preposicions febles *a* i *de* es contrauen quan van davant de l'article masculí singular: *als*, *al* i *del*, *dels*, com fa avui la llengua. Pel que fa a la preposició també feble *per* no hi trobem cap exemple de contracció amb l'article masculí singular, i un exemple amb l'article plurals sense contraure's: *per los vells*⁴. Exemples de contracció de *a + lo*: *com al món sia*, *al vell home no squau*, *al punt que diu*, *al vi parell*, *al savi no li val*, *fins al millor*. Exemples de contracció de *a + los*: *m'a donat als sentiments*, *mon parlar gire als vells*. Exemples de contracció de *de + lo*: *del orat*, *del vell*, *del jorn*, *del groser*, *del món*. Exemples de contracció de *de + los*: *dels pensaments*, *dels miradors*, *dels vells*, *del tot*, *dels quals*.

4.- Els pronoms personals.

4.1.- *Formes independents i tòniques*. *Primera persona. Singular*: «yo do»; «yo viu». *Segona persona. Singular*: «està sens tu?»; «car son voler de tu no tasta»; «e tu, cuydant esser amat,/ volent mostrar amor complida,/ minvaràs lo que-t da vida»; «e tu, vell, que ta carn és fems»; «car tot quant és de tu»; «tu-l detendràs»; «e [a] tu fal»; «car tu veuràs/que plaure gens no li poràs». *Segona persona. Plural*: «avent recort de vòs»; «no fan per vòs». *Tercera persona. Singular*: «ab ella pres». *Tercera persona. Plural*: «ni vós per ells»; «E ja d'ells»; «Y ells».

4.2.- *Formes recolzades i plenes*. *Primera persona. Singular*: «me desesper»; «me cuyt fer prou»; «me tem»; «abans me leix». *Segona persona. Singular*: «¡E com te poses...?». *Segona persona. Plural*: «Que tal vos sia»; «Faent-vos». *Tercera persona. Singular. Masculí *lo**: «lo deu meréixer». *Femení *la**: «la que és pus bona»; «E la-t farà». *Neutre *ho**: «ho va negant». *Masculí i femení *li**: «li torna en mal»; «li plau»; «li naix»; «No cregues li satisfaràs»; «li put»; «al savi no li val»; «plaure gens no li poràs»; «li va entorn»; «restar-li'n». *Masculí *los**: «los devise»; «fall-los poder»; «los que yo viu»; «los veu damunt». *Forma *llur**: «Que en lur amor no senten àls» [els vells].

4.3.- *Formes recolzades reduïdes*. *Reducció per proclisi*: «m'a donat»; «m'an dit»; «m'ajut»; «t'aja pres»; «mas còliqua dut t'a en pas». *Reducció per enclisi*: «qui-t donà semblant consell»; «E la-t faràs»; «no-t basta»; «minvaràs lo que-t da vida»; «Deus que-t ajut»; «cuydant que lo beure-t defens»; «no-t val»; «No-s pot negar»; «no-s pot comprar»; «no-s vol conéixer»; «restar-li'n»; «no-us puch»; «que-us voleu dar»; «E-us veig»; «si-us tancàveu»; «no-us prengua en lo las»; «d'ací-us aviçé»; «si

4. La contracció d'aquesta preposició amb els articles masculins, singular i plural, no s'havia anivellat en tot l'idioma en aquest període, com ho comprovem a través de l'obra d'Ausiàs March o amb el *Canconer dels Masdovelles*, posem per cas.

be-u sabies»; «no-y a donsellà»; «que-y és donat narturalment»; «E no-y cal fer contrat algú».

5.- Els demostratius.

Interessa destacar en aquest punt l'ús d'aquells demostratius, provinents de formes llatines simples o reforçades, que apareixen al nostre text per fer-nos una idea dels canvis lingüístics que s'anaven produint dins el diasistema del valencià central de finals del segle XV. Amb aquesta finalitat, hem analitzat les següents formes: *est* < ISTE, *esta* < ISTA, *aquest* < ACCU-ISTE, *aquesta* < ACCU-ISTA. Exemples d'*est*: «en est dictat». Exemples d'*aquest*: «en aquest any»; «aquest costum»; «aquest gran mal». Exemples d'*aquell*: «aquell plaer»; «prop d'*aquell*»; «aquell toch». Exemple d'*aquells*: «aquells prometre». No trobem exemples en el nostre text dels demostratius *esta*, *aquesta*, *aqueix*, *aqueixa*, *aquella*, *aquellos*, *eix* i *eixa*.

6.- Els indefinitis.

D'afirmació: *tot* (< TOTTU): «ab tot que»; «en tota part sou bella dona»; «tot mon parlar gire als vells»; «e són axí del tot carnals»; «que tot son bé li torna en mal»; «tot val no res»; «car tot quant és de tu li put»; «tots són aytals los que yo viu»; «ho en la mòn viure tot sol»; *tothom* (< TOTTU HOMO): «E tothom veu que no-ls pertany»; *hom* (< HOMO): «o de hom beat o de cornut»; *algú* (< ALICUNU): «E no-y cal fer contrat algú». *De distribució*: *perhom* (< PER HOMINEM): «Vinga perhom que amich meu sia». *De manera*: *aytal* (< *ACCU TALE): «que acordes pendre muller / aytal»; «que tostamps tots són aytals los que yo viu»; *altri* (< ALTRUI): «Yrà en altri son amar»; *als* (< *ALE): «que en lur amor no senten als»; *alre* (< *ALE RE): «si alre creus rahó no-t basta».

7.- El verb.

7.1.- *Tema de present*. *Present d'indicatiu*: acordes, an, aviçé, basta, cal, creix, creu, cuya'ds, cuyt, da, dau, desempara, deu, devise, dich, diu, do, dóna, esperimens, esplich, està, estan, est (2° p. sing. d'essèr), fa, fall, fan, fuig, gire, gos, guart, jaquix, lase, leix, mostra, naix, pas, pase, pens, plau, poses, pot, presumeixch, puch, put, remou, sent, senten, són, sou, squau, tasta, tem, ti, tinch, toch, torna, troben, va, ve, veig, véns, veu, vinch, viu, vol, volen, voleu, vols. *Present de subjuntiu*: aja, cregues, prengua, sia, t'aja, tinguau, vinga, vulla. *Imperatiu*: ajut, defens, vet. *Infinitiu*: amar, aver, bastar, beure, cobrir, comportar, comprar, conéixer, dar, dir, donar, espremir, esser, estar, fer, finar, jaquir, menar, meréixer, mostrar, negar, parlar, plaure, poder, prometre, renunciar, restar, retre, saber, satisfer, seguir, valer, viure, voler. *Participi*: guanyat, amat, avisada, complida, coneuada, deseubuts, dispost, donat, dit, dut, envejat, fet, ajut, pasat, percut, pres, venguda, venguts.

7.2.- *Tema de perfet*. *Imperfet de subjuntiu*: foses. *Perfet fort*: dix, fon. *Altres formes verbals*: a guanyat, amarfeu, auràs, avenir, avies, creix, cuya'd, detendràs,

durarà, durment, fahent, farà, faràs, pendrà, pensant, perdràs, poràs, recordant, satisfaràs, semblant, sentint, serà, seran, seràs, serieu, serquant, tancàveu, va defalint, va entorn, va negant, valria't, veig fallir, vetlant, veuràs, volent, yrà.

8.- Els adverbis.

On⁵, ací⁶, alt, sobre, damunt, bax, dins, prop, com, axí, bé, millor, ensems, molt, molts, poch, més, pus, hoch, no, gens, no fan, quant, abans, ans, tostamps, ja, prest, y⁷.

LÈXIC

1.- Riquesa/pobresa lèxica

1.1.- L'*Obra feta per los vells* és un text literari que conté un nombre total de 964 mots, amb 486 mots diferents i 461 mots que sols hi apareixen una sola vegada. Per calcular la riquesa o la pobresa lèxica d'aquesta obra, dividirem el nombre total de mots (964) pel nombre total de mots diferents (486); això dóna una freqüència mitjana de 1,9835, la qual cosa significa que el text literari és ric des del punt de vista lèxic. Si volem saber la proporció de vocables de freqüència 1 haurem de dividir el nombre de mots que apareixen una sola vegada al text, pel nombre total de mots diferents, és a dir, el resultat de dividir 461/486 = 0,9485.

1.2.- Caldrà fer un recompte dels mots poc o gens conegeuts en la llengua comuna actual amb la finalitat de saber si el text podria ésser entès avui dia sense gaires dificultats per un lector mitjà. El criteri de què ens servirém per saber si un mot és poc o gens coneget serà que aparegui enregistrat al diccionari normatiu (DIEC), o que, tot i apararàixer-hi, formi part d'un registre lingüístic molt elevat.

1.2.1.- *Mots gens conegeuts actualment*: altre, als, brut⁸, ço⁹, cuya'ds, cuydant, cuyt, dix, ensems¹⁰, espremir, finar, guara, guardau, quart, hoch, jaquir, jaquix, lase, mas, monestrell, ne, parenseries¹¹, pech, ruat¹² i vastig.

1.2.2.- *Mots poc conegeuts actualment*: aparella, aytal, banyó, còlica, durment, envés, faent, folla, gos, guisa, jorn, esplet, lur, orat, prest, solàs, ti¹³ i trill.

5. Les dues vegades apareix grafiat hon

6. Apareix una segona vegada escrit ací

7. Apareix tres vegades, sempre grafiat y (= hi).

8. En aquest cas, el desconeixement del parlant actual afecta la semàntica, per bé que és enregistrat pel DIEC.

9. Tot i que és enregistrat pel DIEC, cal considerar-lo gens coneget pel català estàndard.

10. Mot enregistrat al DIEC [ensems], però desconegut en la llengua comuna.

11. El DIEC enregistrat parencria 'ostentació', però cal dir que ara és inusual en la llengua estàndard.

12. Es tracta d'un vulgarisme fonètic per dir arrugar. Podem dir-ne també, des del punt de vista actual, un dialectalisme

13. És l'actual forma verbal n#, que avui es considera dialectalisene (viu en tortosí septentrional).

1.3.- Un aspecte interessant, gens estudiat en una anàlisi lingüística de texts antics, és el de la classificació dels mots que apareixen dins el text literari i que actualment no són compresos als diccionaris i/o vocabularis bàsics. Pretenem, ara i ací, fer un llistat d'aquells mots enregistrats en l'obra que ja no són d'ús habitual en cap dels registres lingüístics del català modern. Això, probablement, és una prova més de l'actualitat lingüística, o no, de l'obra estudiada.

1.3.1.- *Mots no compresos als diccionaris i/o vocabularis bàsics:* alre, àls, cuya'ds, cuydant, cuyt, dix, faent, guardau, guart, ne, parenseries, pech, ruat, ti.

1.4.- A totes les llengües, hi ha una parcel·la de mots que van desaparèixer. Són aquells que formen part avui dia de la varietat diacrònica de la llengua històrica. Per bé que es fa difícil, dins tot l'àmbit de la llengua històrica catalana, de dir quines formes fan part actualment d'aquesta varietat, hem considerat tan sols les varietats diatòpiques valenciana i tortosina per tractar d'escatir-ho.

1.4.1- *Mots de la llengua antiga que han desaparegut en valencià i tortosí actuals:* alre, àls, aparella, aytal, banyó, ço, còlica¹⁴, cuya'ds, cuydant, cuyt, dix, durment, ensembs, envés, faent¹⁵, finar, folla, gos¹⁶, guara¹⁷, guardau, guart, guisa, hoch, jaquir, jaquix, jorn, esplet, lase, lur, mas, monestrell¹⁸, ne, orat¹⁹, parenseries, pech, prest, ruat, solàs i ti.

2.- Entorn del mot

2.1.- L'estudi dels sinònims en un text literari antic marca, de vegades, la tendència lingüística cap a una certa novetat, o si es vol, cap a l'assoliment d'unes formes que seran definitives temps a venir en el registre literari de la llengua estudiada. En aquest cas, a l'*Obra feta per los vells* també hi podem trobar un cert indicí de canvis que a finals del segle XV (*cfr. Colón, 1976 passim*) comencen a marcar metes. Passem tot seguit a reproduir uns quants sinònims d'aquest text, indicadors d'això que acabem de dir: 1) *cuydar-pensar*. Aquesta parella de sinònims és enregistrada indistintament: *cuya'ds-cuydant* (2 vegades)-*cuyt* per *pens-pensant* (2 vegades)-*pensar*, al costat de dos mots d'aquesta mateixa família: *pensamens-pensament*. Fixem-nos que en dues ocasions hi ha neutralització: *cuyt-pens* i *cuydant-pensant*; 2) *amar-voler*. La primera forma verbal enregistra *amarleu-esser*

14. Per bé que és encara un mot viu en alguna localitat del tortosí meridional, podem considerar que ja no ho és en el parlar espontani actual.

15. És encara forma vivent a la comarca de l'Alcalatén, on, entre altres formes verbals, hi trobem *fæ* (*feia*), *faen* (*feien*), etc.

16. El verb *gosar* és encara viu en el parlar espontani valencià ca i lla de l'extensió geogràfica. Malgrat tot, hem considerat que calia incloure'l en el llistat perquè tan sols és propi (i no sempre) de la generació més gran.

17. *Vide l'explicació del terme a Tomàs Martínez, op. cit. 167, i nota 40.*

18. Actualment, aquest mot sols és usat en el llenguatge específic dels vinaders, sota la forma *monastrell*.

19. Mot conegut tan sols a través d'alguna locució usada, encara, per les generacions més grans.

amat-son amar al costat del verb *voler*, usat dues vegades com a substantiu: a) *Mas lo voler no-s pot comprar*, b) *car son voler de tu no tasta*, i una tercera amb valor verbal: c) *que no estar ab qui no-t vol*; 3) *hom-home*. Aquesta parella usada com a sinònim recull dues formes per a la primera i tres per a la segona; 4) *orat-foll*. El primer terme és recollit dues vegades (*orat-horat*), mentre que en el segon cas tan sols hi apareixen el fermení *folla* i el derivat *follia*; 5) *donsella-fadrina*. El primer terme hi és representat 3 vegades, mentre que el segon, tan sols hi apareix una sola vegada. En el nostre text, els mots hi apareixen com a sinònims, sobretot en els següents versos: «*a dona jove o donsella*», o «*a la donsella dau fadrí*», al costat de «*vols jove dona e fadrina?*»; 6) *dar-donar*. Aquests infinitius hi són registrats una sola vegada cadascun. En el cas de *dar*, encara hi hem d'assenyalar dues formes verbals més: *da i dau*, i el mateix nombre de casos assenyalem per a *donar*: *donat* (2 vegades); 7) *Deus-Déu*. Més que sinònims, es tracta de variants formals del mateix mot. La primera hi és registrada 3 vegades, i la segona, dues; 8) *aquest-est*. Tractant-se d'un text valencià, hi hauríem de recollir més casos de la forma simple del pronom que no de la composta, però no és així, car aquesta hi és recollida 3 vegades, i la simple, tan sols una; 9) *pus-més*. És sabut de tothom que actualment l'ús vivent de l'adverb *pus* roman tan sols en frases fetes negatives en mallorquí. El text sembla iniciar una incipient separació d'usos entre les dues formes en favor de *més*. El primer terme hi és recollit dues vegades, mentre que el segon hi apareix tres vegades.

3.- Marcació registrològica.

Aquest apartat atendrà, breument, tots els elements lèxics que, vists des d'avui, formen part d'allò que tradicionalment s'ha anomenat *marques estilístiques*. Per bé que els lingüistes darrerament no en fan gaire cas perquè afirman que són difícils de classificar i analitzar, les estudiem ací perquè proporcionen informació interessant des del punt de vista de la història del lèxic. El primer àmbit de la marcació registrològica el formen els discutits (*semi)cultismes*. L'*Obra feta per los vells* no sembla una obra que contingui gaires mots d'aquest àmbit prequè és un text marcadament popular. Tanmateix hi apareixen els següents exemples de *semicultismes*: *Deus, causa, voluntat, renunsiar, suficient(ment), amar, pensar (?), beat, pobretat i defunt*. Dins el capítol dels *arcaïsmes*, marcació que va donada segons el punt de vista que hom hi prengui tenim: *ab, avent, ne, finar, cors [cos], e, m'ajut, faent, amarieu, devise, fall-los, als, brut, jaquir, jaquix, mas, grat, solàs, cuya'ds, hoch, squau, pech, ço, sentint, espremir, fallir, tostamps, aytal, envés, altre, desgrat, cuydant, amat, amar, vidals, despits, puix, hom, cuyt, car, pus, fat, guarà, ensemps, botsina, sovent, cascun, jorn, restar, en durment*.

BOLETIN

DE LA

SOCIEDAD CASTELLONENSE DE CULTURA

Tomo LXXX • Enero-Diciembre 2004 • Cuad. I-II-III-IV

Observaciones sobre el léxico italiano en el *Vocabulario de las dos lenguas toscana y castellana* de Cristóbal de las Casas

En 1570, el sevillano Cristóbal de las Casas publicó su *Vocabulario de las dos lenguas toscana y castellana*, el primer gran diccionario bidireccional del español y otra lengua europea moderna¹. Existían hasta entonces sólo vocabularios castellanos del latín y del árabe: en la tradición humanista de las obras lexicográficas de Nebrija –el famoso *Lexicon latino-español* (Salamanca, 1492) y el *Vocabulario español-latino* (Salamanca, 1495?)–, que fue sin duda la fuente más importante de Las Casas– las equivalencias romances servían para facilitar la lectura y la redacción en latín, no para conocer mejor el idioma hablado en la Península. Muy pronto, hacia 1519, el diccionario latino-español de Nebrija fue adaptado al siciliano por Cristóbal Escobar –o Cristoforo Scobar– de Siracusa, quien lo dedicó a Pedro de Urrea, embajador del rey de España²: se trata de la primera lista amplia de vocablos que coteja el castellano con un habla de Italia, aunque todavía bajo lemas latinos. En cuanto al *Vocabulista árabe en letra castellana* (Granada, 1505) de Pedro de Alcalá, con correspondencias en el árabe granadino, podemos descartar un eventual influjo en Las Casas, porque éste nació después de la reconquista de Granada y

1. La Biblioteca Nacional de Madrid conserva un manuscrito (Ms. 8431), de un diccionario español-italiano, español-francés, español-vasco, fechado en 1562 por su autor, Nicolao Landucci, oriundo de Lucca. La parte española-italiana registra unas 7000 palabras y locuciones castellanas con sus traducciones. La obra, cuya macroestructura se basa en Nebrija, quedó inacabada: cf. Annamaria Gallina, *Contributi alla storia della lessicografia italo-spagnola dei secoli XVI e XVII*, Firenze, Leo S.ù Ischki (Biblioteca dell'»Archivum Romanum», 58), 1959, pp. 123-130. El *Vocabulario de los vocablos que más comúnmente se suelen usar* de Jacques de Lafia (Alcalá, 1565), que contiene una lista de equivalencias francesas y españolas, es demasiado breve para considerarlo un auténtico diccionario.

2. Cf. Benedetto Croce, *España en la vida italiana durante el Renacimiento*, Madrid, Mundo Latino, p. 144, nota. Annamaria Gallina, *op. cit.*, pp. 17-24. Germà Colón, *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*, Universitat de València, 1987, pp. 164-172.

nunca vivió en tan estrecho contacto con la cultura islámica como Pedro de Alcalá. El *Vocabulario de Las Casas*, menos culto pero más pragmático que las obras de Nebrija, es sintomático de un espíritu nuevo, emancipado de la orientación latinista y consciente del importante papel que desempeñaban los idiomas modernos en las relaciones comerciales, políticas y culturales entre los países cristianos del Mediterráneo.

Conocemos muy pocos datos biográficos de Cristóbal de las Casas. Nació en Sevilla en la primera mitad del siglo XVI, probablemente hacia 1530. Entre 1547 y 1551 estudió Artes y Cánones en la universidad de su ciudad natal. Siguió viviendo en la Collación de San Vicente en Sevilla, como consta en dos cartas que tratan de un esclavo mulato (14 de mayo de 1563) y de una «esclava de color negra que a nombre ysabel, de edad de treinta e quatro años poco más o menos» (16 de septiembre de 1567), vendidos por Las Casas a buen precio³. Fue secretario del Duque de Alcalá, Don Pedro Afán de Ribera, y participó en las tertulias literarias que el Conde de Gelves, don Álvaro de Portugal, y su mujer, doña Leonor de Milán, solían reunir en su casa a partir de 1565. Allí se encontraba con poetas sevillanos tan destacados como Fernando de Herrera, Juan de la Cueva y Francisco Pacheco. Otros amigos del mismo círculo eran Juan de Mal Lara, Juan Sáez de Zumeta, Baltasar del Alcázar, Cristóbal Mosquera de Figueroa y Argote de Molina⁴. Sus conocimientos del toscano podrían proceder de una estancia de varios años en Italia, pero no existen documentos que lo comprueben. Como otros lexicógrafos posteriores, Las Casas fue también traductor: su versión española de *Cosas maravillosas del mundo* de Julio Solino, un compendio latino de informaciones geográficas recopiladas sobre todo en Plinio, Pomponio Mela y otros repertorios, salió en 1573⁵, tres años después del diccionario. Según Richard John Wiegell, Las Casas compuso también dos guías didácticas, las *Reglas para pronunciar, leer i escribir el castellano* (Venecia, Damiano Zenaro, 1576 y 1588) y una *Ortografía de la lengua castellana* (publ. en 1583)⁶. Además se le atribuye un soneto integrado en *Psiquis* de Juan de

3. Cf. F. Rodríguez Marín, *Nuevos datos para las biografías de algunos escritores españoles de los siglos XVI y XVII*, en: BRAE, V, 1918, pp. 312-313.

4. Cf. José Sánchez, *Academias literarias del Siglo de Oro español*, Madrid, Gredos, 1961, p. 199.

5. Solino de las cosas maravillosas del mundo. Traduzido por christoval de las casas, Sevilla, Alonso Escribano, A costa de Andrea Pescioni, 1573. V. Marcelino Menéndez Pelayo, *Bibliografía hispano-latina clásica*, vol. VIII, p. 58 (= *Obras Completas*, vol. LI) Madrid/Santander, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1952, y *Biblioteca de traductores españoles*, vol. I, pp. 311 (= *Obras Completas*, vol. LIV).

6. Cf. Richard John Wiegell, *Lexicographic evidence from the Renaissance: selected entries from the first Italian and Spanish bilingual dictionary, the Cinquecento «Vocabulario de las dos lenguas toscana y castellana» y Christoval de Las Casas*, Tesis Northwestern University, 1975; Xerox University Microfilms, Ann Arbor, Michigan 48106, p. 43. Wiegell no sabe si estos textos existen como publicaciones independientes o sólo como partes incluidas en las ediciones italianas de Zenaro. También podría tratarse de una confusión: el conde de La Viñaza, *Biblioteca histórica de la lengua castellana* [1893], Madrid, Atlas RAE, 1978, vol. III, no 722, pp. 732-734, registra para las ediciones venecianas de 1576

Mal Lara. Cristóbal de las Casas falleció al parecer en 1576, a causa de un purgante tomado a destiempo⁷.

La redacción de su *Vocabulario* fue, sin duda, un acto pionero. A la edición princeps de Sevilla siguieron muy pronto otras en Italia, publicadas todas en Venecia, las primeras seis a instancias del mercader de libros Damiano Zenaro. En España salieron dos ediciones más en Sevilla, la última, póstuma, en 1583. A principios del siglo XVII, otros venecianos hicieron reimprimir el diccionario hasta 1622. La obra se dirigía tanto a españoles deseosos de mejorar su italiano como a italianos interesados por comprender el castellano. Y si el *Vocabulario* constituye, por un lado, una fuente valiosa para el estudio del léxico español, por otro la parte toscano-castellana del *Vocabulario* es también de sumo interés: allí se revela la originalidad de la obra, pues las traducciones italianas desafían la propia competencia lingüística del autor.

El léxico italiano de Las Casas representa un cuadro bastante heterogéneo: un núcleo literario toscano del *trecento* se completa con muchos términos más modernos y dialectalismos⁸ para satisfacer las exigencias de los españoles viajeros o residentes en Italia que se veían confrontados con una gran riqueza de geosinónimos y vocablos regionales. En el prefacio, Las Casas se muestra favorable a acoger palabras de origen geográfico diverso, puesto que la lengua llamada toscana no sólo se usa en la Toscana, sino que «corre generalmente en el escreuirse por toda Italia, añadiéndole el escriptor de cada tierra los vocablos», por lo que Las Casas se propuso recopilar «este vocabulario el mas copioso que aora pude». La exhaustividad

y 1584 dos textos añadidos en italiano, una *Osservazione ouero introductioni della Lingua Castigliana* y un tratado *Della Ortografia Et mutamento di lettere della lingua Castigliana*. El primer texto debe de ser el mismo que Amado Alonso, *De la pronunciación medieval a la moderna en español*, vol. I, Madrid, Gredos, 1955, p. 148, nota 65, consultó en las ediciones de 1582, 1597 y 1608, es decir, muy probablemente una reproducción de la obra de Juan de Miranda, *Osservazioni della lingua Castigliana* (1.a ed. de Venecia, Gabriel Giolito, 1565), que se solía incluir en el *Vocabulario* de Las Casas. Del tratado de ortografía dice A. Gallina: «l'autore fa un esame comparativo dell'ortografia delle due lingue spagnuola e italiana, con frequenti riferimenti all'origine latina delle parole e qualche accenno anche all'origine araba (*moresca*) di alcune» (*op. cit.*, p. 172).

7. Dice Nicolás Antonio: «decessit quidem is an. MDLXXVI. ei male adplicata in morbo mannae purgatione»; *Bibliotheca hispana nova*, Madrid, 1684, p. 242. V. también Christian Gottlieb Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon* [Leipzig, 1750], ed. facsimilar, Hildesheim, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1960), vol. I, 1716: «[...] starb 1576 von einer ihm zur Unzeit gegebenen Purganz». Otras fuentes fechan su muerte en 1583 e indican como causa la peste, siguiendo la opinión de E. Toda y Güell, *Bibliografía española d'Italia*, Castell de Sant Miguel d'Escornalbou, 1927, vol. I, pp. 351-353. Véase también R.J. Wiezell, *op. cit.*, pp. 43 y 125, nota 3.

8. «Der aufgenommene italienische Wortschatz beruht zwar weitgehend auf den Autoren des Trecento, jedoch sind auch zahlreiche Wörter verzeichnet, die nicht dem italienischen Sprachideal der Zeit entsprechen», dice Gunnar Tancke, *Die italienischen Wörterbücher von den Anfängen bis zum Erscheinen des «Vocabolario degli Accademici della Crusca» (1612)*, Tübingen, Max Niemeyer, 1984; *Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie*, Bd. 198, pp. 76-77. Como ejemplos, cita «Abbrustolare. Sollamar», «Abondoso. Abundoso. Accinoso. Lleno de granillos» y «Ameda. Tia».

fue el ideal declarado del lexicógrafo, actitud que Wiezell describe como «complete opposition to the selectivity of Bembo and the Crusca» y más parecida a «the permissive thinking of J. de Valdés and S. Speroni»⁹. Gian Luigi Beccaria opina que el sevillano → uno spagnuolo, che conosce poco bene la nostra lingua», juicio que no compartimos— compuso su diccionario sobre todo para usuarios españoles y que por eso la parte italiana registra «in prevalenza termini usuali, possibilmente di lunga e stabile tradizione», pero admite que incluye, «accanto a voci di uso più largo, evidenti regionalismi»¹⁰. También Wiezell señala «a chaotic state of regional taxonomies» sin discriminación, p. ej. s.v. esp. *tortuga*, donde leemos: «Biscia gutulera, buouolo, caragnuola, gagiandra, galana, tarterucca, tartucca»¹¹.

Un examen sistemático del material dialectal italiano del *Vocabulario*, tarea que en estas breves observaciones no podemos llevar a cabo, prometeería resultados interesantes, sobre todo si se toman en consideración otros diccionarios italianos del siglo XVI. Realmente toscano es, p. ej., el nombre entomológico «*Pecchia. Aueja*»¹². Pero sobre todo encontramos en Las Casas numerosas voces venetas y emilianas, hecho no muy sorprendente si pensamos en el papel sobresaliente del norte de Italia para los contactos con España, la imprenta de libros y la lexicografía italiana de la época:

«Il gruppo più importante di lessicografi è originario dell'Italia settentrionale, del Veneto -sono da menzionare Nicolo Liburnio, Lucio Minerbi, Alessandro Citolini e Giovanni Marinello- e della regione della Emilia-Romagna, dove sono nati Alberto Acharisio (Cento), Francesco Alunno (Ferrara), Giovan Maria Lanfranco (Parma) e Pellegrino Moreto (Mantova)»¹³.

Basándonos en los dialectalismos recogidos en obras lexicográficas del siglo XVI que comentan Ornella Olivieri¹⁴ y Gunnar Tancke, hemos establecido una lista de ejemplos de dialectalismos contenidos en el *Vocabulario* de Las Casas. Todas

9. Wiezell, *op. cit.*, p. 82.

10. Gian Luigi Beccaria, *Spagnolo e spagnoli in Italia. Riflessi ispanici sulla lingua italiana del Cinque e del Seicento*, Torino, G. Giappichelli, 1968, p. 122.

11. Además, Wiezell, *op. cit.*, pp. 96-97, cita los dialectalismos italianos siguientes: «*Pitoco. Mendigo*», «*Pizzocolo. Soltero*», «*Plumiale. Ropa de agua de sacerdote*», «*Prouana. Mugron*», «*Prouanare. Echar mugrones*», «*Ragagno. Lagarto*», «*Ramogna. Suceso o el seguir el viage*», «*Rappatumare. [Pacificar de nuevo] vocablo rustico*», «*Rasca. Arista/ Telaraña*», «*Rascamento. El gargagear*», «*Scamardare. Aporcar*», «*Scamardato. Aporcado*», «*Toculare. Tocas/ Herir*», «*Tolleto. Robo*», «*Tolleto. Robo*», «*Torcimane. Trujaman*», «*Tozzolare. Tocar*», «*Tozzolato. Tocado*».

12. El dialectalismo toscano *pecchia* ya está en el *Dizionario volgare & latino* de Filippo Venuti (Venecia 1561) y en el *Vocabulario volgare, et latino* de Luc'Antonio Bevilacqua (Venecia 1567); cf. Gunnar Tancke (1984), *op. cit.*, p. 49-50 y 85.

13. Cf. Gunnar Tancke, *Voci di area veneta nei primi dizionari italiani*, en: Günter Holtus/ Michael Metzeltin, *Linguistica e dialettiologia veneta. Studi offerti a Manlio Cortelazzo dai colleghi stranieri*, Tübingen, Gunter Narr, 1983, pp. 169-175, citamos p. 170.

14. Ornella Olivieri, *I primi vocabolari italiani fino alla prima edizione della Crusca*, en: *Studi di filologia italiana*, VI, 1942, pp. 64-192.

las citas procedentes de diccionarios anteriores a Las Casas –Alunno, Minerbi, Venuti– se han tomado de los ejemplares que posee la biblioteca universitaria de Basilea (= UB Basel) o, si no tenemos acceso a los originales, de los estudios de Olivieri y Tancke. En los casos en que no nos han parecido pertinentes para la comprensión no reproducimos aquí las traducciones latinas ni las autoridades de los diccionarios citados.

Empecemos por una selección de venecianismos y emilianismos. Tancke documenta el carácter dialectal de los términos con los materiales del *Lessico etimologico italiano* de Max Pfister. Para los regionalismos citados únicamente por Olivieri indicamos si figuran en los diccionarios de venecianismos de Patriarchi (1796), Boerio (1829) o Durante/ Turato (1975), en otros repertorios lexicográficos de dialectos italianos, como Ercolani, Ferrari (1853), Ferri (1889), Maranesi (1893), Meschieri (1932), Ungarelli (1901) o en el atlas lingüístico de Italia de Jaberg y Jud (1928-1940).

Las Casas 1570

Albio. Dornajo.

Diccionarios anteriores y documentación dialectal

Minerbi: «*Albio*, val vaso, doue mangiono i porci». Venuti: «*Albio* da porci, & *Albuolo* da porci.» Hic Aquiliculus». [Ol.1942, p. 151; Patr, Bo, DEV].

Albuolo. Dornajo.

Alunno, Ric.: «*Madia*, mesa si dice in Lombardia et in Ferrara spartura et in Vinegia l'*albuolo*». Minerbi: «*Albuolo* vaso, doue mangiono i porci», [Ol.1942, p. 145; Tan.1984, p. 151; Bo *alból*, *albuól*].

Anguria. Cohombro.

Minerbi: «*Anguria*. Cucurbita, et alii eam vocant zucca». [Ol.1942, p. 151; Patr, Bo].

Angusigola. Aguja, pece.

Minerbi: «*Angusigola* è specie di pesce, che par vna biscia, & ha la bocca puntia». Venuti: «*Angusigolo*, pesce col naso lungo». [Ol.1942, p. 151; Tan.1984, pp. 49-50; Patr, Bo].

Bocciolato. Rosquete.

Minerbi: «*Bocciolato* val bracciello». [Ol.1942, p. 151].

Bonigolo. Ombligo.

Minerbi: «*Bonigolo*, ouer ombiligolo è il legamento dell' intestina». Venuti: «*Bonigolo*, leggi Bilico». [Tan.1984, p. 152; Bo, DEV: *bonigolo*].

Bugance [*Bugancie*]. Suañones.

Minerbi: «*Buganza*, ouer muganza infermità, che viene a calcagni, o alle mani per troppo freddo». [Tan.1984, pp. 49-50; Patr, Bo: *buganza*; DEV: *bugánse*].

<i>Buouolo.</i> Tortuga.	Minerbi: « <i>Buouolo</i> è animale. vedi lumaca». [Tan.1983, s.v. <i>chiocciola</i> , p. 173: Bo].
<i>Buouale.</i> Caracol.	
<i>Cocone.</i> Tapino, ò tapador.	Minerbi: « <i>Cocone</i> , col quale si chiude la botte di sopra. vedi cochiume». Venuti: « <i>Cocon</i> della botte./ Leggi Mafaro della botte». [Ol.1942, pp. 97 y 151: Patr, Bo, DEV, s.v. <i>cocon</i>].
<i>Fileolo della lingua.</i> Frenillo de la lengua.	Minerbi: « <i>Fileolo della lingua</i> , cio è quel neruetto, che è sotto la lingua, il qual tagliano le comari, accioche i fanciuli non restino muti». [Ol.1942, p. 102: Patr, Bo, DEV, s.v. <i>fileolo</i>].
<i>Grebbo.</i> Risco.	Minerbi: « <i>Grebbe</i> val <i>grebbeno</i> , et è luogo di monte dirogato in guisa di scaglione». [Ol.1942, p. 151: Patr, Bo, DEV, s.v. <i>grebani</i>].
<i>Inghiastarsa.</i> Redoma, limeta, garrafa.	Minerbi: « <i>Inghistara</i> , & enghistara è vaso di vetro, nel quale si mette il vino sopra la mensa».
<i>Inghistara.i.inghiastara.</i>	Venuti: « <i>Inghistara</i> , & Anguistara, Caraffa, uaso di uetro». [Ol.1942, p. 126: Patr, Bo <i>inghistera</i>].
<i>Losena.</i> Relampago.	Minerbi: « <i>Losena</i> val balena secondo Bologna. Fulmen, nis». [Ol.1942, p. 145: Fer, s.v. <i>lösna</i> ; Ung, s.v. <i>lösna</i>].
<i>Luganica.</i> Longaniza.	Alunno, Ric.: «salciccia. <i>luganega</i> ». Minerbi: « <i>Lucanica</i> , et <i>lukanega</i> val salciccia». [Tan.1984, p. 150: Patr, Bo, DEV, s.v. <i>luganega</i>].
<i>Marangone.</i> Carpintero.	Alunno, Ric.: «legnaiuolo. <i>marangon</i> ». Minerbi: « <i>Marangone</i> è il maestro di legname». Venuti: « <i>Marangone</i> , Falegname, Mastro d'ascia. Legnaiuolo». [Ol.1942, p. 145: Patr, Bo, DEV, s.v. <i>marangon</i> ; AIS, II, mapa 219 „falegname“].
<i>Massera.</i> Criada, ama.	Minerbi: « <i>Massera</i> val fante, et seruitrice». Venuti: « <i>Massara</i> , Fantesca, serua». [Ol.1942, p. 102: Bo].
<i>Padire.</i> Digerir.	Minerbi: « <i>Padire</i> val smaltire il cibo nel stomaco». Venuti: « <i>Padire</i> , Digestire». [Ol.1942, p. 102: Erc, Ferri, Mes, Mar; s.v. <i>padir</i>].
<i>Pauero.</i> Torcida, mecha.	Alunno, Ric.: «Lvcignoli. [...] ancho per lo <i>pauero</i> della lucerna». Minerbi: « <i>Pauero</i> , ouer stoppino della lucerna, ouer candela». Venuti: « <i>Pauero</i> dalla lucerna./ Leggi Lucegnolo». [Ol.1942, p. 145: Patr, Bo, DEV].

<i>Prefbia.</i> Priessa.	Minerbi: «Pressa, & <i>pressia</i> , val fretta, & celeritá». Venuti: «Pressa, Fretta, prescia». [OI.1942, p. 126: Patr, Bo: <i>pressa</i> ; DEV: s.v. <i>pressa</i> , <i>prëssia</i>].
<i>Rasega.</i> Sierra de asserrar.	Minerbi: «Sega seca, et <i>rassega</i> , è stromento ferreo dentato da segare i legni, et le pietre». [OI.1942, p. 151: AIS, III, mapa 552 „sega“].
<i>Scosagna.</i> Escondimiento.	Minerbi: « <i>Scosagna</i> , val nascondimento». [OI.1942, p. 102: Bo].
<i>Sepa.</i> Xibia.	Minerbi: « <i>Sepa</i> è specie di pesce. <i>Sepia</i> ». [Tan.1983, s.v. <i>calamaio</i> , p. 172: Bo, DEV].
<i>Sparagnare.</i> Guardar.	Minerbi: «Risparmiare val <i>sparagnare</i> ».
<i>Sparagnare.</i> Ahorrar.	Venuti: « <i>Sparagnare</i> , & sparmiare».
<i>Sparagnare.</i> Grangear.	[OI.1942, p. 102: Patr, Bo, DEV].
<i>Spienza.</i> Baço.	Minerbi: « <i>Spienza</i> , ouer smilza. Vedi milcia». Venuti: « <i>Spienza</i> , melza. Legi Smilza». [OI.1942, p. 151: Patr, Bo, DEV].
<i>Strigare.</i> Enhechizar, aojar.	Minerbi: « <i>Strigare</i> , & ammagliare. Vedi stregare». [OI.1942, p. 151: Patr, Bo, DEV].
<i>Trotto.</i> Camino, senda.	Minerbi: «Sentiero è vocabolo Francesce, & significa <i>trotto</i> ». [OI.1942, p. 102: Patr, Bo, DEV, s.v. <i>trotto</i>].
<i>Zaffo.</i> Porqueron, velleguin.	Minerbi: « <i>Zaffo</i> , val Sbirro, et Sergente». Venuti: « <i>Zaffo</i> , sbirro». [Tan.1983, s.v. <i>birro</i> , p. 172: Patr, Bo: s.v. <i>zafo</i>].

Podemos señalar también vocablos de otras regiones septentrionales de Italia, p. ej. de Lombardía: «*Brolo*. Iardin»¹⁵ y «*Mo*. Aöra, luego», «voce lombarda» según Minerbi («*Mò* val hora, testè, et adesso: et è voce Lombarda, et Napolitana») y La Crusca (1612) [Tan. 1984, p. 153]¹⁶. Del norte proviene además el verbo «*Bazzegare*. Bambanear», «*Bazzigare*. Lo mesmo», que explica Minerbi: «*Bazzegare* val

15. Minerbi: «*Brolo* è il giardino, che si mette apresso le case per diporto». Compárese también OI.1942, p. 126: «Insieme col lombardo *brolo*, e coll'equivalente italiano *verziere*, dato dal Landino, Acarisi cità il ferr. *broilo*». Meschieri registra *bròll* como «voce quasi in disuso» y comenta: «*Bròlo* è ancora vivo nel Veneto, a Brescia e altrove». Manlio Cortelazzo/ Paolo Zolli, *Dizionario etimologico della lingua italiana*, Bologna, Zanichelli, 1988, dicen que es voz usada desde la Italia septentrional hasta la Toscana y citan: «*brolo*, al modo lombardo è orto dov'è verdura: Buti».

16. Cf. s.v. *mo*, en Francesco Cherubini, *Vocabolario milanese-italiano*, Milano, Regia Stamperia, 1841, y Giuseppe Banfi, *Vocabolario milanese-italiano*, Milano, Gaetano Brigola, 1870, y las referencias indicadas en el índice del AIS.

vacillare: & è propriamente, quando vno non puo star in piedi, o perche è infermo, o embriaco. Titubo, as [...]» [Ol.1942, p. 151; Tan.1984, p.151; cismont. occ.]. Como típicos para Boloña se consideran en Acharisio «*Bornio. Corto de vista*»¹⁷ y «*Biffera. Variedad de vientos*»¹⁸. No faltan tampoco meridionalismos como las palabras napolitanas «*Cizza. Teta*», «*Mastro dascia. Carpintero de hacha*» y «*Sportoglime. Murcielago*»¹⁹, pero el léxico del sur es más raro en nuestro *Vocabulario*.

La inclusión de determinados dialectalismos puede considerarse como un indicio para una posible filiación entre el *Vocabulario* de Las Casas y algún lexicógrafo italiano anterior. El mayor número de correspondencias se observa con el diccionario de Minerbi: la mayoría de los regionalismos registrados aparecen ya en su adaptación del Calepino, rica en venecianismos. Pero las coincidencias no se limitan al rico venero de léxico regional: hemos encontrado muchos ejemplos que confirman la sospecha de que Las Casas, para enriquecer la macroestructura italiana, debe de haber consultado directamente el *Dictionario* de 1553 (o tal vez un diccionario directamente emparentado con éste).

Son excepcionales las indicaciones, en la traducción castellana, del dialecto, el grado de gramaticalidad o el registro social en el que se emplean las voces toscanas, justamente allí donde Minerbi también lo hace: «*Barba. Tio, vocablo lombardo*» (Minerbi: «*Barba val zio, et è voce Lombarda, et significa il fratello del padre, o della madre*»); «*Ballonchio. Bayle, vocablo villano*» (Minerbi: «*Ballonchio val ballo, et è uocabolo villesco*»); «*Ordigno. Instrumento vocablo villano*» (Minerbi: «*Ordigno val instrumento, ma è voce villesca*»); «*Rappatumare. [Pacificar de nuevo] vocablo rustico*» (Minerbi: «*Rappattumare ual rappacificare, et racconciliare et è uocabolo uillesco*»). En otros casos, sin embargo, el sevillano critica voces que faltan en sus precursores («*Guagnelo. Euangilio, vocablo villano*»; «*Bizzer. I.*

17. Acharisio: «*bornio*, secondo il Landino, significa in bolognese abbagliato» [Tan. 1984, p. 151]. Al final de Alunno, *Ric.*, se incluye la palabra en una lista de dialectalismos, bajo la rúbrica «*voci romagnuole*»: «*Bornio. abbagliato et di cattiva vista. Vo. Bo.*». V. también Minerbi, s.v.

18. Ol.1942, p. 126, dice acerca de Acharisio: «a proposito di *bufera* dantesco (o *biffera*), avverte che in bolognese si dice: «egli è una mala bifera». Sin embargo, los diccionarios del dialecto de Boloña que hemos consultado (Ung; Fer; Carolina Coronedi Bertino, 1869-74; Mariano Aureli, 1851) no registran esta voz (ni tampoco *bornio*). El *Dizionario della lingua italiana*, Torino, 1865-1879, 8 tomos, de N. Tommaseo y B. Bellini, considera *börnia* como anticuado y añade: «Vive nel dial. Piem.» (s.v.). El *Grande Dizionario della lingua italiana*, Torino, Unione tipografico-editrice torinese, de Salvatore Battaglia, s.v. *börnia*, cita a Landino: «*Borni: cioè abagliati e di cattiva vista. Imperocché bornio in bolognese significa questo.*

19. Minerbi: «*Cisse sono le poppe, le mammelle, & le teste*». Compárense también «*Poppe le cizze*», «*Fabbero il mastro d'ascia*», «*Vipistrello, lo sportiglione*», en Fabricio Luna, *Vocabulario di cinque mila vocaboli toscani non men oscuri che utili e necessarii del Furioso, Boccaccio, Petrarcha e Dante* (Napoli, Giovanni Sultzbach, 1536), cit. por Ol.1942, p. 108: de los 26 vocablos napolitanos de Luca enumerados por Olivieri, sólo estos tres se encuentran en Las Casas. Para *Mastro dascia* (Venuti, s.v. *marangone*) y *Sportoglime* (Venuti: «*Sportiglione, notsola, uccello noto. Hic Vespertilio*»), cf. los mapas del AIS: II, m. 219 ‚falegname‘; III, m. 448 ‚pipistrello‘.

*messer. Vocablo corrompido») o acoge sin comentario vituperante palabras que lexicógrafos italianos de la época censuran como vulgarismos: «*Guarnello*. Ropa de tela blanca de muger», mientras que Minerbi dice: «*Guarnello* è habito donneesco di tela bianca [...] Et è voce vilesca»; «*Brago*, Lodo, ò lodaçal»/ «*Braco*, Lodo, lodaçal», vocablos que el rimario de Ruscelli (1558) aconseja evitar: «*brago, & braco, voci pur di Dante, & da fuggirle*»²⁰; «*Bardascia*, Bardaxa», «*Bardassa*, Lo mismo», donde Minerbi se muestra muy severo: «*Bardassa* è vocabolo ignominioso, & sodomitico, & è colui, che patisse» (esp. *bardaja/bardaje* significa ‚sodomita paciente‘, DRAE); «*Zanzeri*, Bardaxas» (Minerbi: «*Zanzeri* sono i cinedi, & le bardasse»), calificado posteriormente como «voce furbesca» por la Academia de la Crusca (1612). El léxico de la esfera sexual registrado por Las Casas incluye, con pocas excepciones (p. ej. «*Fregna*. Miembro de muger», «*Dar le pesche*. Consentir sodomía la muger»), los términos que lematiza Minerbi (pero que suelen faltar en Venuti²¹): *bardassa/bardascia*, *cinedo*, *sodomítico* y *zanzera* para ‚homosexual‘, *cotale, mal foro, valcaua* para ‚sexo de la mujer‘, *cauiglia, coda, piuilo y verga* en el sentido de ‚miembro viril‘. La inclusión de regionalismos y vulgarismos responde a las necesidades de los usuarios que querían entender también las palabras dialectales y malsonantes que usaban sus interlocutores –las ciudades italianas y, en particular, Roma, tenían una fama bien merecida por su gran cantidad de prostitutas (véase, por ejemplo, la representación literaria de este ambiente en *La locana andaluza* de Francisco Delicado)– y es posible que la permisividad pragmática de Las Casas haya contribuido al gran éxito del *Vocabulario*.*

En la primera parte, muchas palabras italianas no se traducen simplemente con una equivalencia castellana, sino que se definen mediante un sintagma más complejo que no se presta a la lematización. Por esto tales vocablos faltan a menudo en la segunda parte, excepto cuando la definición española es simplemente una variante más explícita del lema correspondiente²². Estas voces constituyen, sin embargo, uno de los aspectos más interesantes del *Vocabulario*, pues aquí Las Casas parte directamente del italiano y usa el español como metalenguaje de definición: la originalidad de este léxico, las técnicas definitorias y ciertas coincidencias estilísticas apoyan nuestra hipótesis de que el sevillano se inspiró mucho en el Calepino de Minerbi, pero las numerosas divergencias entre ambas obras muestran también que éste, al igual que Nebrija para la macroestructura de la segunda parte, no ha sido la única fuente.

20. Tomamos la cita de Ruscelli de la monografía de Gunnar Tancke (1984), op. cit., p. 154.

21. Las coincidencias entre Las Casas y Venuti son en general más raras. Sin embargo, existen interesantes casos en que Venuti parece complementar a Minerbi: p. ej. incluye los vocablos «*Capocchio* del membro uirile» (Las Casas: «*Cappuccio*. Capullo del miembro del hombre») y «*Mal francese*» (Las Casas: «*Mal francese*, Mal francée») ausentes en Minerbi.

22. Compárese, p. ej., esp. «*Tabernaculo*. Nicchio, tabernacolo» con it. «*Nicchio*. Tabernaculo para poner figuras», esp. «*Zodiaco*. Zodiaco» con it. «*Zodiaco*. Zodiaco circulo de los signos»; esp. «*Musayco* labor de piedras finas. Mosaico» con it. «*Mosaico*. Musayco labor de piedras de colores».

Un procedimiento frecuente para definir un vocablo es la perifrasis relativa (que/ el que + verbo [+ objeto]), aplicada a adjetivos y, con preferencia, a substantivos que designan a los hombres que ejercen determinados oficios²³:

Las Casas 1570

Fendeuole. Que se puede hender.

Metallaro. Que trata en metal.

Nefando. Que no es para decir.

Renditore. Que paga renta.

Riguardatore. Que tiene consideracion y respecto.

Sdrucciolo. Que corre ligero.

Separabile. Que se puede apartar.

Soffiante. Que sopla.

Bordelliero. El que anda en burdel.

Citharedo. El que tafle citola.

Credenzero. El que haze salua.

Digenere. El que no responde à su linage.

Lanternalo. El que haze lanternas.

Paladore. El que auienta parua.

Posthumo. El que nasce despues de muerto el padre.

Minerbi 1553

Fendeuole, val che si puol fendere.

Metallaro, cio è colui, che infonde i metalli.

Nefando val da non dire.

Renditore è quello, che restituisce.

Riguardatore. Boc. Iddio giusto riguardatore degli altri meriti. Inspector, oris.

Sdrucciolo val slizzezzo.

Separabile. Diuiduus, a, um.

Soffiante, val che soffia.

²⁴.

Citharedo è colui, che canta in cetra.
(pero: *Citharista* è colui, che sona la cithera).

Credenzier è colui, che fa la credenza, o la salua al patrono, che dubita di non essere attosicato.

Digenere è quello, que non corresponde alli costumi de suoi maggiori.

Lanternalo è colui, que porta la lanterna.

Paladore, cio è colui, que ventila con la pala il fromento.

Posthumo è quello, que è nasciuto dopo la morte del padre.

23. En otros repertorios lexicográficos de la época se lematizan a veces frases relativas enteras, p. ej. en el diccionario trilingüe francés-español-latín de Hornkens (Bruselas, 1599) y en el gran tesoro de Oudin (París, 1607). He aquí un ejemplo de Hornkens: «qui n'ha point d'aduis,/ tomo, bobaron, necio,/ iners.», bajo la letra A.

24. Venuti 1566: «Bordelliere, chi pratica in bordelli».

<i>Romanzatore.</i> El que canta romances.	- ²⁵
<i>Santuzzo.</i> El que haze del sancto.	<i>Santuzzo, & santuzza</i> è quello, & quella, che fa il santo, & la santa.
<i>Sortilago.</i> El que echa suertes.	<i>Sortilago</i> è colui, che gietta le sorti.
<i>Tauoliere.</i> El que juega tablas.	<i>Tauogliere</i> da giuocare, ouer scacchiere.
<i>Tenditore.</i> El que tiende ó pone.	<i>Tenditore</i> è colui, che te[n]de.
<i>Tiranicida.</i> El que mata al tirano.	<i>Tirannicida</i> è l'uccisor del tiranno.
<i>Tronfo.</i> El que hincha la garganta como paloma.	<i>Tronfo</i> val gonfiato nella gola, come il colombo, quando seguita la colomba, o il gallo la gallina.

La frase relativa puede también referirse a un término general que especifica o completa con informaciones no siempre necesarias para la definición:

Las Casas 1570	Minerbi 1553
<i>Balestra de la porta.</i> Los marmoles que estan al lado de la puerta.	<i>Ballestrà della porta</i> , cioè quelle due pietre marmoree, che sono da l'una, et l'altra parte della porta.
<i>Barlume.</i> Cosa que no se ve bien transparente.	<i>Barlume</i> è quello, che si vede, & non si vede, ciò è quella cosa, che chiaramente discernere non si puo.
<i>Gombine.</i> Correas del palo con que se bate el trigo.	- ²⁶
<i>Gromma.</i> El moho verde que nasce en la pared ó pozo.	<i>Gromma</i> è certa superfluità, che si genera per l'humido intorno alle mura.
<i>Latria.</i> Reuerencia que se deue à Dios.	<i>Latria</i> è seruitù, culto, et honore, che à solo Iddio conuiene.
<i>Mensola.</i> El can que sustenta las vigas.	- ²⁷
<i>Ossolieri.</i> Cordones con que se atan las bragas.	<i>Ossolieri</i> , et vsolieri sono quelli cordoni, co quali si serrano le mudande, et le bracche.

25. Venuti 1566: «*Romanzatore*, in luogo di Ciarlatano, canta in banco».

26. Venuti 1566: «*Gombine*. Correas del palo con que se bate el trigo».

27. Venuti 1566: «*Mensola*, & modione per sostener un traue».

<i>Scaffa.</i> Payla ò vaso donde se laua loça.	<i>Scaffa,</i> ouer secchiaro, doue in cucina si lauano le pentole, et le scutelle.
<i>Soro.</i> Muchacho que comienza à barbar.	<i>Soro</i> val di prime penna, & di prima barba.
<i>Vua vara.</i> Vua que comienza à madurar.	<i>Vua vara,</i> cio è, che comincia maturarsi, & mutare il colore.
<i>Zuccaio.</i> Lugar donde ay calabaças.	<i>Zuccaio</i> cio è il luogo, dove sono seminate le zucche.

La mayoría de los sustantivos italianos acompañados de una definición de tipo aristotélico, es decir, compuesta del incluyente lógico seguido por la diferencia específica, faltan en la segunda parte. El incluyente lógico se suele lematizar también en la parte española-italiana, pero con frecuencia sólo como término general, sin especificaciones semánticas.

Las Casas 1570

Archimandrita. Príncipe de ayuntamiento.

Buccolici. Cosas de boyeros.

Burrato. Lugar hondo y oscuro.

Canauaccio. Red de cañamo.

Canemoloso. Perro grande brazo.

Fellonia. Traycion del vassallo al señor.

Fersa. Enfermedad de gran calor.

Fetta. Cinta ò tira de paño ò de seda.

Foia. Gana de coyo.

Frottola. Canciones de bodas ò laciñas.

Giacitura. El ayuntamiento con muger.

Minerbi 1553

Archimandrita val archipastore, et principe d'una congregazione.

Bucolici sono cose pertinenti a custodi di buoi.

Burrato con doppio .rr. è luogo cauo, & profondo, quasi barathro.

Canauaccio è tela fatta di canape.

Cane molosso è cane mordente, & grande.

Fellonia è il delitto, che commette il vasallo contra il patrono: per lo quale viene privato del feudo.

Fersa è infermità di gran calore.

Fetta è una cosa stretta, o sottile, o di panno, o di seta.

.²⁸

Frottola sono versi lasciuji.

Giacitura per metaphora dinota la cosa venerea.

28. Venuti 1566: «Foia, ual Prorito».

<i>Hermafrodito.</i> Hombre de dos sexos.	<i>Hermafrodito</i> è quello, che ha l'uno, et l'altro sesso, cio è, che è huomo, et donna.
<i>Moccoli.</i> Candelas medio gastadas.	<i>Moccoli</i> sono le candelle per la maggior parte arse.
<i>Oreza.</i> Sombra donde no hiere el sol.	<i>Oreza</i> , & orezo val ombra, & è luogo, doue non percuote il sole, ne vi spira l'aura.
<i>Orza.</i> Cuerda del lado yzquierdo de la entena.	<i>Orza</i> è quella corda, che si lega in capo dell'antenna da man sinistra.
<i>Pietro.</i> El arquillo para tañer la lira.	<i>Pietro</i> è voce Greca, & significa l'archetto, col quale si sona la lira.
<i>Rauizze.</i> Hojas de nabos.	<i>Rauizze</i> , cio è le frondi delle rape, che si mangiano cotte in minestra.
<i>Renso.</i> Lino blanco y delicado.	<i>Renso</i> è lino bianchissimo, con il quale si fanno le tele di rens.
<i>Robinetto.</i> Rubi pequeño.	<i>Robinetto</i> . Boc. Vna bocca picciola le cui labra pareuano duo robinetti.
<i>Roffia.</i> Oscuridad de vapores espessos.	<i>Roffia</i> è la condensità, et tenebrosità di vapori umidi, & condensati. <i>Roffia</i> è la condensità, et tenebrosità di vapori umidi, & condensati.
<i>Saccomano.</i> Moço de soldados.	<i>Saccomano</i> è colui, che va in preda, et è vocabolo militare.
<i>Salicastro.</i> Pertiga de sauce.	<i>Salicastro</i> è la pertica di salice.
<i>Satrupo.</i> Capitan general vocablo de Persia.	<i>Satrupo</i> val prefetto, & presidente, & luogo tenente dell'esercito, & è voce Persica.
<i>Scardone.</i> Pescado menudo escamoso.	<i>Scardoua</i> pesce minuto, et molto squamoso.
<i>Scritiati panni.</i> Paños de varias colores.	<i>Scritiati panni</i> , et scritiati ual colorati, ouer stratagliati.
<i>Scritiati panni.</i> Paños hechos de pieças.	
<i>Sgualdrina.</i> Puta vieja.	-
<i>Tarolo.</i> Agujero del miembro viril.	-
<i>Terzaruolo.</i> La vela mediana del nauio.	<i>Terzaruolo</i> è la vela minore della naue, altrimenti detta mezzana.

<i>Torchietto.</i> Husillo ó viga de lagar ó de molino.	<i>Torchietto</i> è diminutuo di torchio, ouer doppiere.
<i>Tresca.</i> Compañia de regozijo.	<i>Tresca</i> in vece di compagnia solaceuole.
<i>Tridente.</i> El ceptro de Neptuno.	<i>Tridente</i> è il settro, & l'arme di Nettuno Dio del mare.
<i>Triuio.</i> Encruzijada de tres caminos.	<i>Triuio</i> è luogo, che ha tre vie.
<i>Turbante.</i> Turbante tocado turco.	-
<i>Vfficiale.</i> Ministro de la justicia.	<i>Vfficiale</i> anche significa il Sbirro, ouer zaffo, cio e colui, che prende i malfattori, vedi zaffo.
<i>Zipolo.</i> Tarugo ó espita de la cuba.	-
<i>Zocco.</i> Borzegui antiguo.	-
<i>Zugo.</i> Moço de baxa suerte.	-

Voces referentes a costumbres u objetos típicos de la cultura italiana (por ejemplo nombres gastronómicos) pueden resultar intraducibles porque (todavía) no existía una palabra equivalente en español o porque Las Casas la ignoraba.

Las Casas 1570

<i>Berlingozzo.</i> Tortilla de hueuos.	-
<i>Bramangieri.</i> Cierito manjar.	-
<i>Cascaglio.</i> Queso de bufalo. ²⁹	-
<i>Cauiaro.</i> Licor salado de aleche.	³⁰ -
<i>Lagrima.</i> Vino que sale de la vua sin esprimir.	-
<i>Maccheroni.</i> Fruta de massa como fideos.	<i>Maccheroni</i> , & gniocchi si fanno di pasta.
<i>Maio.</i> Ramo que se corta el primer dia de mayo para poner á la puerta de la enamorada.	-
<i>Migliaccio.</i> Torta hecha de sangre de puerco.	-

Minerbi 1553

²⁹

Pero esp.: «Queso de bufalo. Prouatura.»

³⁰ Venuti 1566: «Cauiale, liquore salato di pesce».

<i>Palio.</i> Vandera de carmesí, que se da en premio al que vence en la carrera.	<i>Palio</i> con semplice .l. è il premio, che si da à vencitori nel correre, o giostrare.
<i>Popolini.</i> Monedas pequeñas de plata.	<i>Popolini</i> sono certe monete d'argento picciole.
<i>Rauiuoli.</i> Buñuelos de queso, huevos y yerbas.	-
<i>Salsame.</i> Salsa de cosa salada.	<i>Salsamento</i> , & <i>salsame</i> è cibo salato al quotidiano uso.
<i>Sommesso.</i> Medida de vna mano y el dedo pulgar extendido.	<i>Sommesso</i> è certa misura, che si fa con mano, & è quanto più può allargare la mano dal capo del dito grosso al ultimo dito picciolo.
<i>Sorra.</i> Manjar de pescado salado y yerbas.	<i>Sorra</i> è cibo di pancia di pesce salato.
<i>Vernaccia.</i> Vino Napolitano colorado.	<i>Vernaccia</i> vino.

La significación de adjetivos se matiza mediante adverbios, que indican, p. ej., la intensidad, o con una construcción preposicional, normalmente con *de*:

Las Casas 1570	Minerbi 1553
<i>Sdegnosetto.</i> Vn poco desdeñoso.	<i>Sdegnogetto</i> aggettivo [...] Parum iracundus, a, um. aliquantulum iracundus. Aliquantulum stomachosus. vedi desdegno.
<i>Trilustre.</i> De quinze años.	<i>Trilustre</i> val di quindici anni, perche lustrum significa spatio di cinque anni.
<i>Ventroso.</i> De gran vientre.	<i>Ventroso</i> , panzuto, trippone, che ha il ventre grande.

No son raros los casos donde el italiano ofrece más derivados, definidos mediante perifrasis, mientras que la parte española lematiza sólo un término de otra categoría gramatical, empleado en la definición:

Las Casas 1570	Minerbi 1553
<i>Insidioso.</i> Lleno de assechanças. (pero esp.: Assechança. Aguato, appostamento, insidia.)	<i>Insidioso</i> val pieno d'insidie, & inganni.
<i>Tarmoso.</i> Lleno de tiñuelas. (pero esp.: Tiñuela ó guzanillo. Tarma.).	<i>Tarmoso</i> val pieno di tarme.

Muy esporádicamente, una voz definida mediante uno de los tipos enumerados aparece bajo un lema español no contenido en la definición:

Las Casas 1570

Sonoro. Que suena mucho.
(pero esp.: *Sonoro.* Sonoro.)

Minerbi 1553

Sonoro. Canorus, a, um.

Muchos verbos que resultan intraducibles se definen mediante otro verbo de sentido más general y un complemento (el objeto o el sujeto específico, un adversario que modifica la acción o un sintagma preposicional).

Las Casas 1570

Gallare. Andar encima como el agalla en el agua.

Raparsi. Subir gateando ó trabandose de pies y manos.

Rimbambire. Tornarse niño.

Sagramento. Dar el sacramento.

Saltabellare. Saltar á partes.

Sbellettare. Quitar el afeyte.

Sagliardare. Quitar la fuerça.

Smagare. Quitar de la imaginación.

Stallare. Mear los cauallos ó mulas.

Minerbi 1553

Gallare val inalzare, come fa la galla, quando sbalza.

Raparsi, et arraparsi val ascendere ad alcun luogo alto, & sforciarsi co mani, & co piedi.

Rimbambire val venir bambino, putto, & fanciullo, & sempre in mala parte si piglia.

Sagramento ual dare il sagramento.

Saltabellare val saltare hora innanzi, hora indietro.

³¹

Sagliardare val tuor la forza, far timido, & dapoco.

Smagare val trasformare, & mutare, & è proprio trar della propria imagine.

Stallare, val pissiare, & è proprio di caualli, quando sono in stalla fermi.

En la primera parte del *Vocabulario* aparece una gran cantidad de verbos que expresan la repetición o intensidad de una acción. Sólo pocos de ellos se encuentran bajo un lema español, que no siempre tiene también un sentido reiterativo (p. ej. «*Rifornire.* Aderezar de nueuo» está s.v. *aderezar*).

Las Casas 1570

Ricominciare. Començar de nueuo.

Minerbi 1553

Ricominciare val di nuovo cominciare.

31. Venuti 1566: «*Sbellettare*, imbellettare, coprire il colore nativo con un' altro».

Ricoperchiare. Cubrir de nueuo. *Ricoperchiare* val coperchiare di nuouo.

Rifigliare. Hazer hijos de nueuo. *Rifigliare* val far figliuoli da nuouo.

Rilegere. Tornar a leer. *Rileggere* val da capo, et vn' altra volta leggere.

A veces la distinción de lemas españoles tiene su motivación en la existencia de una mayor diferenciación semántica en italiano. Si un verbo se puede traducir de manera distinta según el sujeto que lo rige, éste se integra en el lema para especificar el sentido de la equivalencia italiana. He aquí un ejemplo contundente de este procedimiento:

Cantar. Cantare.

Cantar el tordo. Trutillare, tutillare.

Cantar el estornino. Isitare, pisitare.

Cantar la tortola. Gemire.

Cantar la paloma. Plausitare.

Cantar ó graznar el ansar. Gracidare, tritinare.

Cantar la grua. Gruire.

Cantar el gorrion. Pipilare.

Cantar el buytre. Lippare, vuolpare.

Cantar el cueruo. Crocitare, plocitare.

Cantar la cigueña. Glotorare.

Cantar ó gritar el aguila. Glandire.

Cantar el cucilllo. Cuculare.

Cantar la golondrina. Trinare, trinsare.

Cantar la graja. Gracchiare, pigolare.

Cantar la gallina. Pipare, graccillare.

Cantar el gallo. Cucurire.

Cantar el pauo. Pupillare.

Cantar la cigarra. Frinire.

Cantar el grillo. Grillare.

Cantar la rana. Coazzare.

Esta lista se inspira mucho en Nebrija, en concreto en el *Vocabulario español-latino* de hacia 1495³² que enumera 40 acepciones distintas del verbo *cantar*. Salvo una sola añadidura (*Cantar el cucilllo*), Las Casas copió sencillamente los lemas de Nebrija, incluso en el mismo orden, eliminando una docena de entradas, sin duda porque no conocía un lexema italiano equivalente o porque éste no existía. Faltan en Las Casas palabras específicas para designar la voz de la perdiz, del cisne, del halcón, del búho³³, del milano, de la lechuza, del autillo, de la alondra, del abejuruco,

32. Cf. Elio Antonio de Nebrija, *Vocabulario español-latino*, ed. facsimilar, Madrid, Real Academia Española, 1951, op. cit., s.v. *cantar*, ss.

33. En la primera parte, sin embargo, se encuentra «*Bubulare. Aullar el buho*».

del ánade, del murciélagos³⁴, así como el término general: «Cantar todas las aves. garrio. is», que figuran todos en el diccionario de Nebrija, donde se distinguen además varias maneras de cantar del hombre. Cuando se indica en el lema un término más exacto (*Cantar ó graznar el ansar/ Cantar ó gritar el aguila*), en la parte italiana-española sólo se conserva el segundo término, sin duda más apropiado para describir la voz de estas aves. También las palabras italianas que designan el cantar de la grulla, de la cigüeña, del pavo y de la graja (*gruire, glotorare, glandire, gracchiare, pupillare*; más *Lippare. Gritar el milano*) se traducen con el verbo menos eufónico *gritar*. Sin embargo, ninguno de estos términos se encuentra bajo el lema castellano *gritar*: «*Cridare, garrire, gridare, stridere*». Todas las voces de pájaros, aves y otros animales se diferencian, pues, bajo *cantar*, pero no bajo los sinónimos.

Nótese que más de la mitad de las traducciones italianas se han formado directamente de la voz latina registrada en Nebrija, p. ej.: *trutilare* <*TRUTILO, pipilare* <*PIPILLO, glottorare* <*GLOTORO*, etc. Entre las entradas restantes, algunas son meras variantes, p. ej. *trutillare/ tutillare, pisitare/ isitare, trinare/ trinsare*. De los veintiocho verbos italianos, los diccionarios etimológicos de Battisti/Alessio (1957)³⁵ y de Cortelazzo/Zolli (1988) registran sólo trece (con ligeras variantes): *crocicare, frinire, gemere, glottorare, gracchiare, gracidare, gracillare, grillare, pigolare, pipiare, pipilare, pupilare, trutilare*³⁶. En el *Grande Dizionario della lingua italiana* de Salvatore Battaglia³⁷ encontramos además los verbos *gruire* («ant. Emettere il verso della gru»; Minerbi: *Gruire è far la voce della grù*), *cuculare* («Fare il verso del cuculo»; Minerbi: *Cuculare è far la voce del cucco*) y el sustantivo *cucurrito* («Grido di richiamo del gallo»), derivado de *cucurire* (Minerbi: *Cucurire è far la voce del gallo*). Quedan, sin embargo, doce palabras que no hallamos en ningún repertorio lexicográfico moderno: *coazzare* (Nebr. COARO)³⁸, *glandire* (Nebr. CLANGO), *isitare, lippare* (<*LIPPO*), *pisitare* (<*PISCITO*), *plausitare* (<*PLAUSITO*), *plocitare, trinare, trinsare* (<*TRINSO*), *tritinare* (<*TETRINO*), *tutillare, vuolpare* (<*PULPO*). No obstante, Minerbi conoce «*Coaxare è far la voce della rana*», «*Tritinare è far la voce dell'anitra*», «*Tutilare, & val trutilare è far la voce del tor-*

34. Nebrija pone también «Cantar el abeja o zumbar, bombilo.as». El sonido que produce este insecto al volar se encuentra también en Las Casas bajo «Sussurrar las avejas. Bombilare, bombitare» y «Zumbar las avejas. Sussurrare».

35. Carlo Battisti/Giovanni Alessio, *Dizionario etimologico italiano*, Firenze, G. Barbera, 1957.

36. De estos verbos, Minerbi registra, con variantes: «*Crocicare è far la voce del corvo*», «*Gemire è la voce della tortora*», «*Gracchiare è gridare come fala gracchia*», «*Gracidare è far la voce dell'oca*», «*Gracillare è far la voce della gallina*», «*Grillare è far la voce del grillo*», «*Pipare è far la voce della gallina*», «*Pipilare è far la voce delle passere*», «*Trutilare è far la voce del tordo*».

37. Salvatore Battaglia, *op. cit.* Citas siguientes *ibidem*, s.v. *gruire, cocolare y cuculiare, cucurrito*.

38. *Gracidare*, la palabra italiana utilizada en la actualidad, se lematiza en la primera parte del *Vocabulario* con la traducción «Cantar la rana», pero no aparece bajo este lema español. Compárese Venuti: «*Gracidare, ual gridare come le ranocchie*».

do» y «*Vulpare è far la voce dell'auoltoio*». Habría que averiguar si los demás verbos existían realmente en italiano o si se trata de acuñaciones espurias que Las Casas calcó sobre las correspondencias latinas de Nebrija, en analogía con otras palabras cuya existencia podemos documentar. Sea como fuere, el examen de este campo limitado de verbos raros confirma la dependencia de Las Casas respecto a Minerbi.

Además, este breve muestrario de terminología ornitológica muestra que el *Vocabulario de Las Casas* es una fuente no suficientemente estudiada por los filólogos italianos, quizás por subestimación de la competencia del autor extranjero. Nuestra breve lista permite corregir la fecha de la primera documentación de dos palabras: Battisti no había encontrado *pipilare* 'pigolare' antes del siglo XVII (en Oudin), y Cortelazzo, precisando los datos vagos de Battisti para «*pupilare*, *stridere*, *gridare del pavone*»³⁹, fecha este verbo en 1634 (*Accademia Aldeano*, N. Villani)⁴⁰, aunque Las Casas lo había registrado con medio siglo de antelación.

Con su *Vocabulario de las dos lenguas toscana y castellana*, Las Casas inició una nueva era en la lexicografía española, ya que la omisión del latín señaló una ruptura con la tradición humanista. El primer diccionario bidireccional español-italiano se dirigía a un público menos culto que las obras nebrisenses y las intenciones del autor eran esencialmente pragmáticas: quería ofrecer un manual útil para el aprendizaje de las dos lenguas modernas y fomentar así la comunicación entre ambas culturas. Aunque Las Casas recoja de Nebrija la mayor parte de sus lemas castellanos y enriquezca la nomenclatura italiana con el material léxico de Minerbi, los méritos del *Vocabulario* no quedan menguados, ya que éste añade muchos vocablos, españoles e italianos, que no se encuentran en diccionarios anteriores, entre ellos numerosas voces internas –es decir, empleadas en las definiciones, pero no lematizadas– que aumentan el caudal léxico de una obra que merecería más atención por parte de los estudiosos de la historia de las dos lenguas.

MARCO KUNZ

UNIVERSIDAD DE BAMBERG

Abreviaturas

AIS = K. Jaberg/ J. Jud, *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*, Zofingen, Ringier, 1928-1940.

Alunno, *Fab.* = *Della fabrica del mondo di M. Francesco Alunno da Ferrara*, Venecia, Francesco Sansovino, 1560 (UB Basel).

Alunno, *Ric.* = *Le ricchezze della lingua volgare di M. Francesco Alunno*, Venecia, 1543 (UB Basel).

39. Cf. Battisti, *op. cit.*, s.v. *pipilare* y *pupilare*.

40. Cf. Cortelazzo/Zolli, *op. cit.*, s.v. *pupilare*.

Bo = Giuseppe Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia, Andrea Santini e figlio, 1829.

DEV = D. Durante/ GF. Turato, *Dizionario etimologico veneto-italiano*, Padova, Erredici, 1975.

Erc = Libero Ercolani, *Vocabolario romagnolo-italiano*, Ravenna, Banca del Monte, sin fecha.

Fer = Claudio Ermanno Ferrari, *Vocabolario bolognese-italiano*, Bologna, Mattiuzzi & De' Gregori, 1853³.

Ferri = Luigi Ferri, *Vocabolario ferrarese-italiano*, Ferrara, Tipografia sociale, 1889.

Las Casas = Cristóbal de Las Casas, *Vocabulario de las dos lenguas toscana y castellana*, Sevilla, Francisco de Aguilar, 1570.

Mar = Ernesto Maranesi, *Vocabolario modenese-italiano*, Modena, Soc. Tipografica, 1893.

Mes = Eusebio Meschieri, *Nuovo vocabolario mirandolese-italiano*, Imola, Galeati, 1932.

Minerbi = *Il Dittionario di Ambrogio Calepino dalla lingua latina nella volgare brevemente ridotto. Per lo signor Lucio Minerbi gentilhuomo romano* (San Luca, al segno del Diamante, 1553) (UB Basel).

OI.1942 = Ornella Olivieri, *I primi vocabolari italiani fino alla prima edizione della Crusca*, en: *Studi di filologia italiana*, VI, 1942, pp. 64-192.

Patr = Gasparo Patriarchi, *Vocabolario veneziano e padovano co' termini e modi corrispondenti toscani*, Padova, Conzatti, 1796.

Tan.1983 = Gunnar Tancke, *Voci di area veneta nei primi dizionari italiani*, en: Günter Holtus/ Michael Metzeltin, *Linguistica e dialettologia veneta. Studi offerti a Manlio Cortelazzo dai colleghi stranieri*, Tübingen, Gunter Narr, 1983, pp. 169-175

Tan.1984 = Gunnar Tancke, *Die italienischen Wörterbücher von den Anfängen bis zum Erscheinen des «Vocabolario degli Accademici della Crusca» (1612)*, Tübingen, Max Niemeyer, 1984.

Ung = Gaspare Ungarelli, *Vocabolario del dialetto bolognese*, Bologna, Luigi Beltrami, 1901.

Venuti = *Dittionario generale volgare, et latino: nel quale si mostra in che modo tutti uocaboli Italiani si possano dire nella lingua latina [...] per M. Filippo Venuti da Cortona* (Venecia, Gio. Andrea Valuassori detto Guadagnino, 1566) (UB Basel).

BOLETIN

DE LA

SOCIEDAD CASTELLONENSE DE CULTURA

Tomo LXXX • Enero-Diciembre 2004 • Cuad. I-II-III-IV

L'ensenyament de la llengua durant l'època foral (1238-1707)

Tan aviat com Jaume I va prendre el territori valencià i la ciutat de València no degueren escassejar-hi les persones que es van dedicar a la tasca d'ensenyar els infants valencians.

L'interès del Conqueridor per la formació intel·lectual dels valencians es posa de manifest ben poc de temps deprés de la creació del Regne. Així, al juliol del 1245 —només set anys després de la conquesta— el papa Innocenci IV es feia ressò del desig de Jaume I d'erigir un Estudi a la ciutat. Per tal de facilitar-ne la creació, el pontífex autoritzava tots els mestres i alumnes que hi acudiren i que foren titulars de beneficis eclesiàstics, a percebre íntegrament les rendes dels esmentats beneficis, malgrat les disposicions canòniques que ho prohibien. Siga com siga, però, segons informa A. Furió (1999: 655) el projecte «no llegó a materializarse». Com que no hi havia a la capital cap centre d'ensenyament superior, els valencians que ho desitjaven van haver de desplaçar-se a unes altres ciutats, especialment a Lleida, però també a Montpeller, Avinyó, Tolosa i fins i tot Bolonya, per a rebre'n la formació desitjada. A la València del moment, doncs, només hi havia diverses escoles tan de primer com de segon ensenyament, unes municipals i unes altres d'eclesiàstiques.

Com en altres ciutats medievals l'ensenyament va estar molt vinculat —almenys durant les primeres èpoques— a les seus catedralícies. A València, l'escola de la Seu ja es documenta l'any 1240, quan el bisbe va dotar-ne el salari del mestre. Novaient, el 1259, el sinode de la Diòcesi va acordar la creació d'una escola a la seu, les despeses de la qual havien de ser sufragades pel bisbe i pel capítol de la catedral. Aquesta escola, apunta A. Furió (1999: 660):

«debió de ser la más importante de las existentes en la ciudad, además de servir de modelo para las escuelas parroquiales y conventuales surgidas en la misma Valencia o en otras ciudades o pueblos del país».

De fet, el mateix Conqueridor ja hi havia previst la creació d'establiments destinats a l'educació i la instrucció dels infants. Així, en els *Furs i Ordinacions*¹, es pot llegir:

«Otorgam que tot clergue o altre hom pusque francament e sens perjui e tribut tenir studi de gramàtica e de totes altres arts, e de física e de dret civil e canònic, en tot loch per tota la ciutat.»

J. Hinojosa (2002: 136) reporta que al juliol del 1240 es va iniciar a València

«un amplio programa de enseñanza municipal, al margen de la escuela catedralicia y de cualquier magisterio privado. El chantre de la catedral, Doménech, administró esta «escuela de la ciudad». También concedió –hi assenyala– licencias para enseñar y es probable que examinara a los maestros.»

L'any 1242, –continua indicant Hinojosa– un decret del bisbe va introduir en el sistema educatiu de la ciutat certs canvis i es va permetre que qualsevol persona poguera ensenyar els psalms als infants, el cant i la gramàtica sense caldre l'aprovació prèvia del cabiscol de la seu. De la seua banda, en les Decretals del papa Gregori ix es disposava que qualsevol sacerdot tinguera un ajudant per a ensenyar als xiquets de la parròquia.

La intervenció de la ciutat de València en els afers d'ensenyament, però, va ser prou inconsistent i indecisa i va deixar la gestió de les escoles en mans privades, sobretot de l'església, i només a finals del segle XIV la ciutat va emprendre una política educativa més decidida, al socaire del que hi havia establert en els *Furs i Ordinacions* de la ciutat, i va fer ús del fur que hem reportat més amunt, (coneigut sota la denominació *De metges*) per a crear una escola de gramàtica, lògica i altres arts, d'acord amb una deliberació presa pel Consell de la ciutat el 4 de març del 1373, segons informa I. Villalonga (1916: 61). Aquestes disposicions municipals van permetre evadir l'oposició eclesiàstica i papal que tractaven de monopolitzar l'ensenyament adduint una exclusivitat atorgada a l'Església per Justinià l'any 529. Mitjançant aquest sistema, la ciutat reconeixia la dedicació de recursos econòmics municipals destinats a finançar la instrucció pública.

Sota l'empara d'aquesta llibertat d'ensenyament garantida per la legislació foral, van sorgir escoles arreu, tan públiques com privades, municipals i eclesiàstiques, cadascuna amb el(s) seu(s) mestre(s) i el(s) seu(s) «cambrer(s)» o ajudant(s). En la formació intel·lectual dels valencians del moment cal afegir –encara– la presència de mestres i instructors privats de què disposaven les cases de nobles i burgesos.

Els historiadors han pogut documentar més de mig centenar de mestres a la ciutat de València, entre l'acabament dels tres-cents i la creació de la Universitat l'any 1499.

1. *Furs i Ordinacions fets per los gloriosos reys d'Aragó als regnicoles del Regne de València*, Lib. ix rub. xxii, n. pag. 189.

Procediments semblants van ser implantats a Sagunt, 1351²; Sueca, 1369; Castelló³, 1374; Elx (en època no precisada, però sempre en la primera meitat del segle XIV) i a altres poblacions del Regne, com ara Morella, Castelló, Xèrica, Alzira, Xàtiva, Gandia, Albaida o Dénia, segons refereix A. Furió (1999: 660).

L'etapa coneguda actualment com a ensenyament primari consistia, a l'edat mitjana, en l'ensenyament de les primeres lletres (que incloïa la gramàtica llatina) i algunes nocions d'aritmètica i d'història sagrada. Malgrat el que hem apuntat, l'ensenyament tenia lloc, bàsicament, a les escoles dependents de l'església. Així, sabem que a València hi hagué centres d'instrucció eclesiàstics cap als voltants del 1259.

Les primeres escoles de gramàtica no privades foren creades a partir del segle XII, arran de les disposicions dels concilis del Laterà del 1179 i del 1215. Destinades d'antuvi als qui es preparaven per a la carrera eclesiàstica, tan clergues com estudiants, sense diferenciació d'edats, tendiren a admetre també altres persones, normalment infants, per als quals hom creà escoles de primeres lletres desglossades de les anteriors.

El Consell municipal de València va tractar diverses vegades –com hem assenyalat– de crear pel seu compte un centre d'instrucció, però es va trobar sempre amb l'oposició de l'església que invocava el concili lateranense per a defendre el seu monopoli de l'ensenyament a la ciutat. Aquest fet, per exemple, va provocar una forta desavinença entre el bisbe Jaume d'Aragó i els jurats de la ciutat. Però malgrat la fèria oposició de l'església, el municipi de la capital del regne no va desistir dels seus propòsits d'intervenir més directament en el control de les escoles de la ciutat. I així, l'any 1389 hom va elaborar unes ordenances molt detallades en què es regulaven des dels horaris escolars fins als continguts educacionals; deu anys més tard, el 1399, el municipi va encarregar, encara, la redacció d'uns capítols nous a un grup d'experts entre els quals hi havia Francesc Eiximenis. Molts dels comissionats eren partidaris de la unificació de totes les escoles en un sol establiment, mentre que uns altres pensaven que calia mantenir la pluralitat d'ubicacions com havia estat fins llavors. Finalment, la ciutat va decidir l'any 1407 l'adquisició d'una casa a la plaça de Sant Llorenç amb la finalitat de concentrar-hi totes les escoles. L'any 1412 la ciutat aprovava, juntament amb el bisbe, uns estatuts nous que havien de regir l'establiment educatiu que havia estat creat. El document en qüestió ens permet conéixer el contingut de les classes, però també els llibres de text o de lectura que s'hi usaven: el *Doctrinal*, d'Alexandre de Villedieu, el *Graecismus* d'Eberhard, el *Catholicicon* de Giovani Balbi, la *Lògica* i la *Metafísica* d'Aristòtil o les *Summulae* de Petrus Hispanus.

2. El rei Pere el Cerimoniós, en data 11 d'agost del 1351, des de Barcelona estant, va atorgar a la ciutat de Morvedre un privilegi mitjançant el qual es permetia als jurats de la vila nomenar un mestre de Gramàtica, Lògica i resta d'arts liberals, segons reporta Revest (1932: 9).

3. Pel que fa a aquest municipi, consulteu Revest i Corzo, L. (1930).

Aquella experiència, però, no va durar ni un any, atés que l'església es va deslligar de la iniciativa municipal i el mateix any 1412 va restablir l'antiga escola catedralícia.

Posteriorment, però, es van poder liberalitzar els centres d'instrucció. A les escoles organitzades pels burgesos hom començà d'impartir les classes en llengua vernacula, sense, però, abandonar el llatí. En tot cas, en qualsevol d'aquelles escoles es devia fer ús escolar del català tant com a llengua de partida –o d'arribada– en l'estudi del llatí, com, en el conreu de l'aritmètica i d'altres matèries educatives.

Pel que sembla, i segons informa Tramoyeres Blasco (1896: 108) llavors hi havia dues classes de mestres: aquells que per la seua formació podrien anomenar superiors i que es dedicaven no solament a l'ensenyament de la lectura i de l'escriptura sinó també, i bàsicament, al de la gramàtica llatina; els altres, amb menys formació, només ensenyaven a llegir i escriure «romans» –és a dir, català– mitjançant la utilització de *sil-labarís*.

Estrictament els *sil-labarís* (llibres per a aprendre a llegir pel mètode sil-làbic, és a dir, partint d'una síl·laba i no dels simples sons isolats), van ser ideats per V. Ikelsamer (1527), bé que sistematitzats per J. K. Vogel (1841). Anteriors a aquest mètode, per a l'ensenyament s'empraven els *abecedaris*, llibres usats a les escoles per a aprendre a llegir les lletres, les quals hi eren disposades en ordre alfabètic. N'hi havia ja, en pergami, al segle ix. Un dels primers *abecedaris* editats en el nostre àmbit lingüístic va ser l'imprès per Rosembach a Barcelona l'any 1503. Els *abecedaris* tradicionals solien contenir diversos fulls amb l'alfabet en ordre directe i invers, minúscules, majúscules i diversos tipus de lletra (italica, gòtica, etc.). Podien incloure, fins i tot, llistes de síl·labes i les primeres oracions. Eren denominats també *abeceroles* o *becerroles*.

Pel que fa a la tipologia de mestres d'aquell període, Luis Tramoyeres (1896: 108) indica que:

«la nota característica de la primera época es su espíritu doméstico. No existen verdaderos organismos para difundirla. El maestro de escuela es, la más de las veces, un sacerdote que enseña los rudimentos de la escritura y lectura, ampliando éstos con nociones de gramática latina como primordial elemento de toda posterior cultura».

J. Hinojosa (2002: 137) indica que ja des del segle XIII hi hagué a la ciutat nombroses escoles menors, dirigides per seglars o clergues, encara que «sus inicios fueron informales y no han dejado huella en la documentación». Això no obstant, assenyala l'esmentat historiador:

«En fechas tempranas del siglo xv había numerosas escuelas por todo el reino. En Sagunto se nombraron dos doctores para examinar a los maestros que desearan enseñar en la villa (1335). [...] Jérica contaba con dos escuelas en 1333, año en que

el vicario local obtuvo licencia para abrir la segunda. En el siglo xiv, fuera de Valencia, había en el reino al menos ocho escuelas importantes, a las que Rashdall añade como studia particularia las de Sagunto, Morella, Xàtiva i Sueca. [...] En Xàtiva hubo un maestro de gramática en 1365 y otro en Sueca en 1369. A principios del xv se establecieron dos maestros de las citadas disciplinas en Elche, corriendo su salario por cuenta del Consell. [...] En Segorbe las primeras aulas conocidas fueron establecidas por el obispo Diego de Herrera, a finales del siglo xv. [...] En Morella y San Mateo fueron preludio de un esplendor cultural que brillaría en la época del Humanismo. Tuvieron fama los estudios de San Mateo y de Traiguera, creados estos últimos en el reinado de Pedro iv el Ceremonioso. También hubo escuela en Vinaroz, aunque desconocemos la fecha de creación. En Orihuela los clérigos alternaron su ministerio con la enseñanza de la gramática y artes liberales. [...] El patriciado local, en ocasiones, concertaba los servicios de un hombre de letras que mantuviese abierta escuela con cargo a los fondos comunales.»

I encara hi assenyala el

«paso por estas poblaciones de maestros ambulantes que, como los médicos y cirujanos-barberos, iban de un lugar a otro en busca de clientela».

A mesura que augmenten els escolars, el mestre de llegir i escriure és diferent del de gramàtica, fet que provoca la creació dels primers centres pedagògics promoguts per la iniciativa privada. A més, s'hi mantenya també la iniciativa municipal. Així, l'any 1374 el consell de la ciutat de València, per exemple, adquiria una casa per a destinar-la a centre educatiu a la parròquia de Sant Bartomeu, exactament al carrer de la Valldigna, -d'on van prendre el nom de «escoles de Valldigna» segons reporta Tramoyeres Blasco (1896: 108). En aquesta institució eren els mateixos mestres els qui en duien la gestió. Entre les altres escoles de la ciutat es poden citar, per exemple la de l'Avallada, ubicada a la plaça de Sant Nicolau, o la de la parròquia de Sant Martí, el mestre de la qual va ser Antoni Tristany. La finalitat primordial i última de totes aquelles escoles però, era preparar suficientment els alumnes per a poder tenir accés a l'estudi de la gramàtica llatina.

Cal tenir present, d'una altra banda, que l'ensenyament de la lectoescritura era aleshores una pràctica que estava reservada a molt pocs infants. La cultura era patrimoni d'una minoria. No hi havia llavors la necessitat de propagar fins les classes més humils els rudiments del saber. Això no obstant, la cultura elemental sembla que no era tan escassa com hom pot suposar. Hi abundaven els artesans que sabien «de lletra», si bé entre els llauradors el nombre d'analfabets era pràcticament total. En qualsevol cas, la burgesia naixent va estimular entre els seus fills els rudiments d'escriptura, càcul i lectura necessaris per al manteniment dels seus negocis. En ocasions, en els contractes d'aprenentatge hi ha casos en què el patró es compro-

metia a «*docere legendi et scribendi*» l'aprenent. Aquest aprenentatge –segons apunta J. Hinojosa (2002: 139-140)– es devia reduir

«a la identificación del alfabeto o, como mucho, a la incorporación de unos insegueros rudimentos gramaticales, salvo en aquellas profesiones vinculadas con el mundo de las letras, como podían ser la de libreros, pregoneros o escribanos.»

Pel que sembla, als pobles on hi havia algun convent de religiosos baixava el nombre d'analfabets, atés que hi solien tenir annexa una escola de llegir i escriure. En la resta de localitats els centres adreçats exclusivament a l'ensenyament dels infants eren pràcticament inexistentes. Això no obstant, Jaume Roig, al *Llibre de les dones*, i tot parlant d'una jove humil, escriu:

«Mà de paper, -ploma i tinter
ella tenia: -que n'escrivia
-may ho sabí.»

Cal tenir present, d'altra banda que –pel que fa a l'enfortiment i consolidació de la nostra llengua– J. Giner i Marco (1998: 379) ha posat de manifest que

«la direcció cultural dels centres d'ensenyament (escoles, universitats, etc.) era totalment equivocada, i, a més, l'humanisme llatí causa molt de mal a la nostra llengua: a partir del segle XVI tot l'esforç cultural s'enfocà en una sola direcció, la d'estudiar llatí. Els humanistes llatínistes eren en el fons lacais de l'absolutisme: la cultura a base del ròنق llatí anava en prejuï de la nostra llengua i, al capdavall, en perjuï de la cultura del nostre poble.»

Pel que fa al caràcter privat o públic de les escoles, Lluís Revest i Corzo, que va estudiar l'ensenyament primari a Castelló en el darrer terç del segle XIV, apunta:

«Podían estas escuelas ser puramente privadas; pero como en este caso dependía su existencia del número de los escolares que en sus estipendios las mantenían, número a veces corto y muy variable siempre, para asegurar la continuidad de la enseñanza por escasos que fueran los alumnos, no había otro medio que subvencionar y contratar a los maestros, y esto solía hacerlo el Consejo Municipal.»

I en aquest sentit sabem que, efectivament, en algunes localitats valencianes era el consistori municipal qui es feia càrrec d'aquella educació primerenca. Coneixem, per exemple, (B. Traver 1928: 5) l'existència d'un acord pel qual els Jurats de Vila-real, el dia 16 de setembre de 1418

«afirmaren per a un any més la ensenyança dels estudiants al mestre En Guillem Caix, fill del poble de Sant Mateu, com així el tocar l'orgue de la Església major

tots els diumenges i dies festius, donant-li del comú de la vila per salari «cinquanta sous e de les almoynes autres cinquanta sous cascun any».

Més endavant, el mateix Traver ens hi assenyala que:

«Estos mestres que ensenyaven a llegir als més petits i gramàtica llatina i llògica als majorets, eren per lo regular clergues que tenien un benifet eclesiàstic en la iglésia major, perquè de no ser així, amb dificultat haveren pogut atendre a les necessitats més perentòries de la vida percibint tan solament la curta quantitat oferida pels Jurats de Vilarreal, la que més bé se podia considerar com una recompensa o gratificació que com a salari.»

També ens hi reporta un acord del Consell fet el dia 15 de juny de 1550 en el qual consta que el prevere Mossén Jeroni Martí era llavors l'encarregat de l'ensenyança a Vila-real. I hom hi pot llegir:

«...lo dit magnífic consell ajustat mana esser notat que lo reverent mestre hieronym martí mestre del studi o scoles de la dita vila sia pagat del que degut li es per rahó del salari que la dita vila li dona per servir aquella en tenir o regir lo dit studi o escoles...»

En un altre lloc de l'article de B. Traver es diu que l'esmentat Mossén Jeroni Martí era «bachiller en arts mestre del studi y scoles de la dita vila...», mentre que més endavant ens hi fa saber que el Consell de la vila, el dia 28 de setembre de 1649, havia disposat que «la càtedra de gramàtica se done a Mo[ssén] Pau Benlloch...»; com és natural, la «càtedra de gramàtica» havia de ser de llatí, mentre que el «mestre del studi y scoles», es devia dedicar probablement a ensenyantar a llegir i escriure valencià.

Pel que fa al que podríem anomenar sistema pedagògic de l'època, són pocs els elements que coneixem i que ens permeten de suposar-ho. Lluís Vives, en els seus mètodes pedagògics *De ratione studii puerilis* (Lovaina, 1523), dedica unes explicacions a la manera d'ensenyar les primeres lletres, especialment a l'ús de les cartilles o sil-labarís, però també a l'escriptura. En aquest sentit, hi cita l'escola de Philopono, «maestro tal vez del propio Vives», segons suggereix Tramoyeres Blasco (1896: 108). A. Gómez-Hortigüela (2002: 5) reporta la informació que, segons el mateix Vives, «aprendió sus rudimientos [de dialèctica] en su más tierna infancia». També ens hi assenyala que la probable primera escola de Vives «estaría en parte de lo que hoy es el antiguo edificio de la Universidad (La Nau) i que [...] se comenzó a construir sobre unas casas que ya servían como sede de docencia a algunos maestros». També hi retrau una informació procedent de Gregori Maians, el qual, en la biografia de Vives afirma que «el humanista fue alumno del maestro Tristany».

D'una altra banda, Gómez-Hortigüela (2002: 15) ens hi ofereix el pla d'estudis d'un estudiant d'aleshores:

Lo normal es que un joven que fuera a dedicarse a los estudios superiores, como haría Juan Luis Vives, hiciera después de los años de escuela primaria, al menos dos años de gramática latina [...]. Los primeros estudios superiores propiamente dichos eran los de bachiller en Artes, requisito previo para poder cursar en las facultades las materias de Medicina, Cánones o Teología. Para obtener el grado en Artes estaba previsto cursar aproximadamente en tres años la materias de Lógica, Filosofía natural y Filosofía moral. La edad normal para ser admitidos a estos estudios eran los 13-14 años...».

És lògic pensar que els anys «de escuela primaria» es dedicaren a aprendre de llegir i escriure la llengua del país.

Revest Corzo (1930: 13) pel que fa a les matèries que s'hi ensenyaven, afirma:

«Las disciplinas que nuestros maestros profesaban en el trescientos eran las que se enseñaban de ordinario en los estudios locales de entonces: la Gramática y la Lógica, equivalentes pedagógicamente a nuestra enseñanza secundaria y a casi la totalidad de la primaria, por más que de lo referente a los elementos ninguno rastro documental preciso hemos hallado».

Més endavant Revest (1930: 14) especifica que quan els documents fan referència a la gramàtica cal entendre que «se refería a la Gramática latina, pues hasta siglos más tarde no se pensó en estudiar la del romance vulgar», fet que reforça més, si cap, que l'aprenentatge de la llengua del país hi devia tenir un caràcter exclusivament instrumental ja que dotava els escolars dels rudiments de lectura i escriptura per a encarar-se amb l'ensenyament de la llengua clàssica. Segons indica el mateix Revest (1930: 15) sembla que -ja en l'àmbit de l'aprenentatge llatí- hi havia quatre categories d'escolars:

«y su orden, de mayor a menor [era] el siguiente: estudiantes de Catón o catonistas, de Partes o partistas, doctrinalistas o de Doctrinal, y de Lógica. [...] El Catón servía para aprender a leer y hasta para adquirir algún léxico que permitiera seguir las explicaciones ulteriores. [...] Las Partes y Reglas comprendían probablemente las declinaciones y conjugaciones y quizás los principios elementales de Sintaxis. Lo que se llamaba entonces construir. El Doctrinal era sin duda complemento y perfección de las enseñanzas gramaticales que se daban en aquel tiempo».

M. Pueyo (1996: 115), en referir-se a la pràctica escolar d'aquesta primera època, indica:

«En l'Àntic Règim, l'Església ocupava una posició privilegiada en l'organització i el control de l'educació, així com en el reclutament dels efectius humans que la sustentaven. La funció docent, al capdavall, tenia un caràcter més sacerdotal que especialitzat. En els vilatges, si el mestre no era el mateix rector, es tractava generalment d'algú que havia d'executar diverses feines auxiliars -tocar l'orgue,

ensenyar solfa...— vivint sota la doble fèrula del curat i del batlle. La coincidència de sacerdot i mestre en una sola persona —que Jovellanos considerava un mitjà efectiu i econòmic d'il·lustrar les classes rurals— no tenia una finalitat exclusivament pastoral o ideològica, sinó que incloïa també motivacions econòmiques i estructurals:

«La escasez de maestros seglares con un mínimo de formación y su escasa retribución fueron las causas —aparte la orientación catequética de la escuela— que facilitaron la aparición de la figura del parroco-maestro. Las rentas eclesiásticas ayudaban así a mantener una situación provocada por la insuficiencia de las rentas públicas.» (Viañio, 1982: 10).

Durant aquest període històric no hi havia una veritable organització pedagògica. El seu caràcter privat i domèstic impedia qualsevol tipus de reglamentació. Els poders públics —tret de casos especials— no intervenien en la seua organització, ni dictaven ordenances o promulgaven reglaments per al règim i govern d'aquell ensenyament. Posteriorment, però, apareixen les primeres intervencions de les autoritats municipals.

A València, ja es recullen una sèrie de pràctiques docents en el «Manual de Consells y establiments de la Insigne Ciutat de Valencia», de l'any 1625, el qual reporta que el Consell de la ciutat, el dia 25 de novembre del 1625 va aprovar les «Ordinacions dels mestres de llegir y scriure». El document va estar publicat per primera vegada per Lluís Tramoyeres (1896: 109), del qual copiem:

«Die veneris xxviii mensis novembbris anno nativitate domini MDCXXV

»Mestres d'escola. Ordinacions dels mestres de llegir y -scriure.

»Los Señors Jurats y Raphal Alcornell, ciutadà, síndich de la Ciutat de València excepto Joan Pallarés, ciutadà absent del present acte, ajustats en la Sala daurada. Attés que lo saber bé llegir y -scriure és lo primer escaló i porta per a entrar en les demés facultats així en lo temporal com en lo -spiritual y lo primer que -s deu procurar en una república y més en la present ciutat que los mestres que amostren als gichs sien hàbils en dita art y virtuosos y de bones costums y no juradors y de males costums, y així los deixebles ysiran hàbils en llegir y -scriure y virtuosos tenint bons mestres espera que de així avant y haja orde en lo sus dit fan e orden los capítols següents.

»1 Primo que de huy avant ninguna persona puga tenir ni parar escola de -scriure ni llegir que no sia mestre examinat per los examinadors nomenats per ses señoríes ab que los examinadors no puguen pretendre cosa alguna així de la Ciutat com dels examinats.

»2 Item que ningú puga amostrar a llegir ni -scriure ni tenir escola per escaletes ni aposentos sinó és en cases baixes y parts públiques sots pena de trenta sous, ço és dos parts a caixa i una a l'acusador.

»3 Item que ningun mestre puga amostrar de llegit asoles perqu- és gran dany sinó és essent examinats de llegir y llatinitat.

»4 Item que ningun foraster, açò se entén y declarat que no sia natural de España puga mostrar ni tenir escola, per ço que no pot pronunciar bé la nostra llengua, lo que és total perdició de la república y si algú al present se'n trobàs se expelixca, y que ningú amostre per la present ciutat [...] en albarans de altre sots la dita pena. »È provehixen qui- es publiquen ab veu de pública crida per la present ciutat y lochs acostumats de aquella ab que los mestres que ara són paguen lo gasto que la ciutat haia de pagar.»

Aquell mateix dia, assenyala el *Manual...* es va fer l'elecció dels «examinadors de mestres d'escola», els quals havien de fer la seua funció «sense salari algú de la Ciutat ni dels examinants». La distinció va recaure llavors en els «mestres d'escola», Joan Bautista Castruso i Matheu Cugat, als quals se'ls prohibia que cobraren cap quantitat pel seu treball.

Convé que parem esment en dues qüestions de l'ordinació núm. 4. En primer lloc, s'hi diu «que ningun foraster, açò se entén y declarat que no sia natural de España puga mostrar ni tenir escola, per ço que no pot pronunciar bé la nostra llen-gua, lo que és total perdició de la república». En cap moment de les disposicions es diu quina era la llengua que havien d'ensenyar els mestres. Ara bé, la referència a «Espanya» no té perquè entendre's en el sentit que té en l'actualitat, sinó més aviat, com pertanyent a la monarquia que va nàixer arran el Compromís de Casp.

En segon lloc també s'hi diu «y que ningú amostre per la present ciutat [...] en albarans de altre sots la dita pena». Tenint en compte el valor medieval del verb «amostrar» amb el significat d'«ensenyar», T. Sáez (1986: 20, nota 4.) interpreta aquest punt en el sentit, que l'esmentada ordinació «prohibe usar [...] muestra [...] o caracteres que no sean de la propia mano», és a dir, s'hi prohibeix la utilització d'*abecedaris* per a l'ensenyanament de la lectura que no hagueren estat confeccionats pel mateix mestre. Sáez (1986: 20) assenyala que «Las ordenanzas de la Hermandad de San Casiano de 1695 –de les quals parlarem tot seguit– hacen referencia también a este punto, aunque ya había sido pedido por estos maestros por Auto de 22 de abril de 1653 y también la Real Provisión de 20 de septiembre de 1743».

El dia 12 de desembre d'aquell mateix any 1625, i «per al bon regimen dels mestres que mostren a llegir i scriure» s'ordena que hi haja un sol mestre per escola, amb dret a un ajudant, i que els mestres examinadors duguen un llibre per a en-registrar-hi els mestres examinats:

«Die veneris xii decembris MCXXV

»Mestres de llegir y scriure.

»Los Señors Jurats y Raphal Alcornell, ciudà, síndich de la ciutat de València, excepto Joan Pallarés y Luis Vives, ciutadans absents del present acte; ajuntats en la Sala daurada fan e proveheixen los capítols següents per al bon regiment dels mestres que mostren a llegir y scriure.

»Primo Proveheixen que en una escola no puga haver més d'un mestre ab son ajudant, si -l vodrà tenir, sots pena de vint sous partidors los dos terços per a la

ciutat e l'altre terç per a l'acusador.

»Item que los mestres que al present se troben en possesió de mostrar llegir y -scriure se hajen de registrar en presència dels examinadors per a que sàpien qui són y es guarden de preceptes posats per vostres S. S. en lo puesto que los examinadors nomenaren sots la dita sena [pena?]. E qu· es publiquen ab veu de pública crida per les parts acostumades de la present ciutat.»

Teodoro Sáez (1986: 21), tot fent referència a aquestes ordinacions del Consell de la Ciutat de València, indica:

«Todas estas primeras ordenanzas se van perfeccionando continuamente. Son los mismos maestros, para evitar algunos abusos y darle importancia al acto, los que piden que los exámenes para maestro se hagan en presencia del Rector de la Universidad.. El 24 de noviembre de 1629 fue nombrado examinador mayor mosén Domingo de Talavera que era el decano de los maestros. Este mismo examinador controlaba el acceso al «Estudio general» [és a dir a la universitat] mediante las pruebas correspondientes. En esta misma ordenanza se insiste en la prohibición de escuelas «amagaes» y de las que estaban en «escaletes». Es interesante señalar el destino que dan a las multas por infracción a estas ordenanzas, que se han duplicado, y que no es otro que para subvencionar a los pobres estudiantes enfermos del Estudio General».

El mateix autor comenta tot seguit una sèrie d'ordinacions que es van aprovar el 24 de maig de 1639 i que, entre altres objectius, intentaven aclarir alguns punts dubtosos que havien sorgit en la pràctica docent. Entre les noves normes s'hi estableïen les matèries d'examen, que consistien –en paraules de Sáez– en:

«Lectura en romans y latín en «letra de emprenta» y manuscrita («com de mà»).
«Escritura: «templar» las plumas (cortar) con arreglo a las formas de letra.»

Sáez també hi reporta algunes altres curiositats contingudes en les ordinacions municipals, com és el fet que, per a examinadors, es preferiren els mestres de València (disposició 3a), o que s'hi establiren drets d'examen, i que en aquest supòsit es disposava que cada examinand havia de regalar dos parells de «guants de flor» al Rector i al síndic mentre que la resta dels examinadors havien de rebre deu sous; que l'escrivà del tribunal havia de rebre igualment dos parells de guants; que el bidel·l havia de rebre sis sous, i que l'agutxil havia de percebre, igualment, un parell de guants. També s'hi prohibia –a la disposició novena– que un mestre ensenyara al mateix temps llatí i a escriure, perquè «per fer les dos coses no-n faran ninguna ab la perfecció que es deu fer». Pel que fa als examinadors, s'hi estableix que «sien personnes de bo i arreglat juhf, bons costums, i vasalls de la M[ajestat] del Rey».

A. Vila Moreno (1993) recull que disposicions municipals sobre l'ensenyament en va haver, com a mínim des de l'any 1561. Aqueles disposicions, redactades en valencià, van ser modificades els anys 1629 i 1639, però en desconeixem l'àmbit

d'actuació pel fet que l'ensenyança, al menys la superior, s'havia fet —com ja s'ha apuntat— tradicionalment en llatí i va ser el decret «*De reformatione*» de la sessió v del concili de Trent, aprovat el dia 17 de juny de 1546, el que va disposar, entre altres mesures, establir escoles «en las poblaciones donde no existan y serán dirigidas por maestros instruidos y piadosos». Segons Vila (1993: 15), «fins a la repressió erasmista, que a València va encapçalar l'arquebisbe-virrey S. Joan de Ribera, degué estar plenament vigent el conreu de la nostra llengua a l'escola primària».

J. Melià (1970: 266), d'altra banda, a més de retraire la disposició del Consejo Real que prohibia als moriscos «leer y escribir en arábigo», en recorda una altra de 20 maig de 1595 en què es feia memòria a les autoritats civils i religioses «Que ningún muchacho nuevo convertido aprenda a leer ni escribir en arábigo, sino en castellano o valenciano».

Malgrat que fins a sant Joan de Ribera el valencià degué ser, doncs, la llengua principal en l'ensenyament primari, el fet constatable, però, és que a València, a partir del 1500, s'observa una certa penetració de la llengua castellana que va afectar especialment les capes altes de la societat. En aquest sentit, Max Cahner (1980: 223) indica:

«Podem afirmar, en tot cas, que vers 1510-11 l'adopció del castellà com a llengua literària limitada a la generació anterior a uns restrinxits cercles de les més influents famílies de la noblesa, s'havia estès a tota l'aristocràcia en general, especialment la que s'havia promogut al servei del rei. A Barcelona fou un fenomen poc important, perquè la generació posterior a la de Boscà no tingué ni prou oportunitats d'anar a la cort ni trobà a la ciutat una vida literària en castellà, ni tan sols tan minsa com la que es desenvolupa al voltant de Boscà durant les seves escadusseres estades a la ciutat [...].

»A València la persistència de condicions favorables, al voltant del comte d'Oliva, del marqués de Cenete, de Germana de Foix o del duc de Calàbria, consolidà la situació.»

Pel que fa concretament al món escolar A. Vila Moreno (Inèdit I: 4)⁴ assenyala que «en realitat la imposició llingüística es una practica antiga. En els «Capítuls entre els jurats [d'Eli] i el mestre Jaime Román» firmats el 4-IV-1573 ja constava esta disposició: «item que no consentau a nengú parlar en pla abans que parlen en llatí» multant els que «parlen en romans» en proporció a les faltes i edat dels infractors.»

Luz Ortiz de Gil-Mascarell (1998: 102) ha estudiat el cas de la vila d'Albaida i hi assenyala que «el municipio entendía la instrucción como una necesidad pùblica».

4. Volem agrair a Alfonso Vila Moreno que ens haja proporcionat una còpia dels seus treballs inèdits *L'ensenyança de la llengua valenciana. Llengua, escola i prensa: El cas valencià* i també *L'institut d'Estudis Valencians*.

ca a la que debía dar respuesta y a la que tenían derecho a acceder todos los vecinos.» En aquest sentit hi reporta una acta del Consell particular (junta restringida) de la dita ciutat de 1669, on es pot llegir:

«Los Justicia, Jurats y Consellers del Consell Particular, ajuntats y congregats... havent necessitat gran, urgent, en la present Vila de mestre d'escola, així de gramàtica com de llegir y escriure per a la Vila, y per quant los chics no van a escola per no haver qui amostre, y se a ofert mossén Gapito de amostrar de gramàtica, llegir, escriure y contar, ab salari de 30 lliures y les mesades, so es: 1 sou: francells⁵; y doctrineta 2⁶ sous; llegir, escriure y contar, 3 sous; gramàtica 4 sous cascun mes; als pobres vergonyants franc, y que ningú paixa (...) d'altra escola»⁷.

Tal com assenyala l'autora, el mestre solia alternar la seu tasca –cosa que hem vist que ocorría també a Vila-real– amb altres dedicacions, com ara organista de la parròquia i rellotger encarregat del rellotge del campanar.

Amb tot, l'ensenyament anava bàsicament adreçat al domini de la gramàtica llatina. I el coneixement de la llengua del país hi tenia només un marcat caràcter propedèutic. Per aquesta raó, A. Rico i Joan Solà (1995: 91) han indicat que «Fins a la fi del s. xvii gairebé tota la lexicografia catalana està al servei de l'ensenyament del llatí». I en el sentit de l'aprenentatge de la llengua llatina cal considerar l'èxit que va tenir l'aparició del *Thesaurus Puerilis*, d'Onofre Pou, que si bé va ser publicat originàriament a València, l'any 1575, va conéixer unes altres edicions: 1580 a Barcelona; 1591 a Perpinyà, 1600 a Barcelona novament. La traducció castellana es va publicar a València l'any 1651 i a Barcelona els anys 1680 i 1684. Pel que fa a la traducció castellana, segons informa J. Ribelles Comín (1929: 924), el valencià Bernabé Soler ens diu:

«Este librito no tenía otra falta, si así se puede decir, sino estar en lengua lemosina, que en lo demás del trabajo e industria de su primer Autor, no hay más que desear para que los niños, i aun los grandes, puedan largamente y en breve tiempo aprovecharse de la lengua latina con la mucha copia i abundancia de vocablos de diferentes materias que contiene».

5. No hem pogut descobrir el significat de la paraula *francell*, que l'autora indica que «podría ser caligrafía francesa». Nosaltres no som de la mateixa opinió, sobretot si es té present que hi apareix en plural.

6. Convé tenir present que, com ha assenyalat Amengual i Batlle, J. (1991: 15) la «doctrineta», és a dir, el catecisme era «El primer llibre de text escolar, des del moment que era la «Carta» o «Cartilla» per a mostrar de llegir i escriure.», i en un altre indret del mateix llibre (1991: 80), assenyala: «L'impuls a l'escolarització va estretament lligat a l'ensenyament del catecisme. Per a aprendre a llegir s'empraven les cartilles, que contenien les oracions i la part que s'anomenava la doctrina cristiana, [...] les cartilles presentaven les oracions amb tipografia ben distinta de caràcters grossos i amb paraules dividides amb síl·labes. És ben possible que aquesta cartilla doctrina tingués una difusió anterior als mateixos catecismes».

7. Arxiu Municipal d'Albaida, *Libre de Consell 1650-2681*, acta de 31 d'octubre de 1669.

En aquest sentit C. Martínez Taberner (2000: 66) retrau un text de 1768 exhomat per R. Calafat en què, tot parlant d'un llibre de text usat pels aprenents mallorquins en l'ensenyament de la llengua de Roma, es pot llegir:

«(...) que el libro con que se enseña la Gramática llamado Semperi era muy prolífico y dilatado, por cuyo motivo tiempo ha que había pensado se estableciese y fomentase otro distinto por el qual pudiesen los niños desde el principio de su educación se acostumbrassen a una lengua que por ser la dominante en los Reynos de España se devía mirar por necesaria a todos los hombres de carácter o de profesión literaria y muy útil para qualquiera clase de estado; sin que fuese de temer la dificultad que a los principios se encontraría pues mayor era, sin duda, la que se encontraba en el latín de Semperi por ser más remoto nuestro dialecto que la lengua castellana (...)»

A les terres valencianes les coses no devien ser gaire diferents, però.

D'un altre costat, Joan Fuster (1985: 36) retrau el fet que Lorenzo Palmirenio, autor nascut a Alcanyís i que va escriure una obra interessant en la lexicografia hispànica, el *Vocabulario del Humanista* (València 1569) «havia estat mestre d'escola a Cocentaina» i, per tal d'explicar el fenomen de la castellanització de l'escola, hi afegeix: «i com ell degué haver-n'hi molts, escampats a les comarques valencianes catalanoparlants.» El mateix Joan Fuster (2002: 19, nota 51) reporta un text d'A. Gallego Barnés (1992: 36), en què, tot estudiant Palmirenio, assenyala que a València hi havia molts estudiants castellans que hi actuaven com a tutors de fills de les capes altes de la societat: «pues en toda España no hay pueblo que sustente más mojados forasteros [...] por Ayos y Maestros populares».

En qualsevol cas, Mila Segarra (1985: 54) assenyala que «la gramàtica i l'ortografia que s'ensenyan en les escoles catalanes en la primera meitat del sis-cents i encara en la segona meitat, eren les del llatí», i una cosa semblant degué ocórrer al Regne de València. De fet, durant el segle xv són relativament abundats les gramàtiques i els vocabularis llatins, habitualment bilingües, la finalitat dels quals era l'ensenyament de la llengua de Roma, única llengua de cultura de l'època. L'ús del valencià, doncs, no hi devia tenir una altra finalitat que facilitar l'aprenentatge del llatí.

Sobta que en aquesta època, ni tampoc durant el segle xvi no trobem cap obra grammatical ni lèxica de la llengua del país en cap dels seus territoris. I sorprén sobretot, quan es considera que llavors a diferents països europeus, com ara Itàlia, Castella o França van sorgir diverses obres ortogràfiques i grammaticals de les seues llengües respectives. Tal és el cas de publicacions d'obres com ara la *Prosa della volgar lingua* (1525), de Pietro Bembo, a Itàlia, on defensà l'ús de la modalitat florentina dels dialectes italians; de *El Diálogo de la lengua*, (escrit cap a 1535), del castellà Juan de Valdés, obra en la qual insisteix en el corrent renaixentista de defensa de les llengües vulgars; o a França, la *Défense et illustration de la langue*

francaise (1549), de Joachim du Bellay, on propugnava l'ús de la llengua francesa contra els que la creien inferior a la llatina. Cal tenir present d'altra banda, que J. M. Miquel i Vergés (1938: 53-54) ens hi diu que:

«durant tota l'Edat Mitjana ningú no es preocupa del llenguatge; però ara, [al Renaixement] sota el remolí de tantes inquietuds, reneixen els estudis filològics [...] El far i el nord és la llengua llatina, i el seu sistema gramatical, en ésser aplicat a l'italià, al castellà, al francès, assenyala la primera fita per a l'ús literari de les llengües vulgars... [Però] Que s'ha esdevingut que Catalunya no rebés els beneficis d'aquella gran revolució espiritual?»

La resposta sembla ser fàcil: des de l'any 1412, arran el Compromís de Casp, s'inicia el procés de castellanització de la Cort reial i el de l'aristocràcia que l'envolta, i la llengua comença a esdevenir un senyal de classe. En qualsevol cas, però, no sembla que, en un primer moment, la situació social de la llengua, en general, se'n resentira, atés que una cosa era una evident decadència literària —que ha estat estudiada a bastament— i una altra, el fet que la llengua dels valencians no fora utilitzada normalment i habitual per pràcticament tots els estaments de la societat valenciana del moment.

JOAN PELLICER BORRÀS

Referències bibliogràfiques

- AMENGUAL I BATLE, J. (1991): *Llengua i catecisme de Mallorca: entre la pastoral i la política*, Mallorca, Institut d'Estudis Baleàrics.
- CAHNER, M (1980): «Llengua i societat en el pas del segle XV al XVI», *Actes del cinquè col·loqui de llengua i literatura catalanes*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàg. 183-255.
- Furs i Ordinacions fetes per los gloriosos reys d'Aragó als regnícols del Regne de València, Lib. IX rub. XXII, II.
- FURIÓ, A. (1999): «La enseñanza en València hasta la creación de la Universidad», en *Historia de Valencia*, Universitat de València/Levante-Emv, pàg. 659-631.
- FUSTER, J. (1985): *La decadència al País Valencià*, Barcelona, Ed. Curial.
- (2002) [Edició a cura de]: Les constitucions del convent de Sant Josep de València (segle XVI), València, Universitat de València.
- GALLEGU BARNÉS, A. (1982): *Juan Lorenzo Palmireno (1524-1779). Un humanista aragonés en el Studi General de Valencia*, Zaragoza.
- GINER I MARCO, J. (1998): *Obra filològica (1931-1991)*, València, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.

- GÓMEZ-HORTIGÜELA A. (2002): *Juan Luis Vives. Personajes del Milenio*, València, Federico Doménech.
- HINOJOSA, J. (2002) *Diccionario de historia medieval del Reino de Valencia*, entra-dia «enseñanza», València, Generalitat valenciana.
- MARTÍNEZ I TABERNER, C. (2000): *La llengua catalana a Mallorca al segle XVIII i primer terç del XIX*, Barcelona, Abadia de Montserrat.
- MELIÀ, J. (1970): *Informe sobre la lengua catalana*, Madrid, Ed. Magisterio Español.
- MIQUEL I VERGÉS, J.M.: (1938): «La filología catalana en el período de la decadència», *Revista de Catalunya*. Reedició a Barcelona, Editorial Crítica, 1989.
- ORTIZ DE GIL-MASCARELL, L. (1998): «Instrucción i educación en Albaida durante el siglo XVII», en *Almaig*, Ontinyent.
- REVEST CORZO, L. (1930): *La enseñanza en Castellón de 1374 a 1400*, Castellón, Sociedad de Cultura, Hijo de José Armengot.
- RIBELLES COMÍN, J. (1929;): *Bibliografía de la lengua valenciana*, Madrid, diverses editorials.
- RICO, A. I SOLÀ, J. (1995): *Gramàtica i lexicografia catalanes: síntesi històrica*, València, Universitat de València.
- SÁEZ FERNÁNDEZ, T. (1986): *La Escuela Normal de Maestros de Valencia. Monografiá histórica (1845-1870)*, València, Universitat de València.
- SEGARRA, M. (1985a): *Història de l'ortografia catalana*, Barcelona. Ed. Empúries.
- (1985b): *Història de la normativa catalana*, Barcelona, Encyclopèdia catalana.
- TRAMOYERES BLASCO, L. (1896): «La primera enseñanza en Valencia», en *Almanaque Las Provincias*, València, pàg. 107-117.
- TRAVER, B. (1928): «Les escoles de Vilareal en temps antics», en *Taula de les lletres valencianes*, núm. 6, València, pàgs. 5-6.
- VILA MORENO A. (1983): *La lengua valenciana en la administración parroquial (siglos XVII a XIX)*, València, De Senia al Segura.
- (1993): *El Valencià, llengua menyspreada*. Real Acadèmia de Cultura Valenciana, València.
- (Inèdit): *L'ensenyança de la llengua valenciana. Llengua, escola i prensa: El cas valencià*.
- VILLALONGA, I (1918): «Valencianismo político», en *La correspondencia valenciana*, de 12 d'agost de 1918.

BOLETIN

DE LA

SOCIEDAD CASTELLONENSE DE CULTURA

Tomo LXXX • Enero-Diciembre 2004 • Cuad. I-II-III-IV

Pere Nicolau i la Catedral de València. Aclaracions sobre els retaules de «Santa Clara i Santa Isabel» (1403) i, «Sant Maties i Sant Pere Martir» d'Onda (1405)¹

La fi del segle XIV i l'inici del XV són anys fonamentals en la configuració de la ciutat de València. El desenvolupament econòmic i social de la ciutat de València afavoriren l'activitat constructiva i artística i per tant, l'atracció de menestrals i artífexs de tots els territoris de la Corona Catalano-Aragonesa i àdhuc, d'altres parts d'Europa². Des de 1370 s'havia produït un nou fenòmen artístic que hom ha anomenat *Gòtic Internacional*³. Joan I i Martí I, dos monarques promotores de l'art, tot i que des de perspectives diferents, afavoriran l'encomana d'obres artístiques⁴.

Entre els artistes que arriben i s'assenten a la ciutat de València els últims anys del segle XIV es troba Pere Nicolau (1390-1408). Arriba procedent de Catalunya i consta documentalment en l'ornamentació de les obres més significatives de la ciu-

1. El contingut d'aquest article forma part de les investigacions per a la Tesi Doctoral en procés de redacció: «Pere Nicolau i la segona generació de pintors de l'estil internacional a València». Universitat de València. Dirigida pel Joan Aliaga Morell i Amadeo Serra Desfilis, als quals vull agrair-los les seues orientacions i suggerències.

2. LLOBREGAT, E.; YVARS J. F.: *Història de l'Art al País Valencià*. 2 vols. Tres i Quatre. València, 1986.

3. La bibliografia sobre el Gòtic Internacional és molt abundant, tant per obres generals com per estudis monogràfics d'obres i autors. Sense tractar de ser exhaustius cal senyalar MAYER, A. *El estilo gótico en España*. Madrid, 1943. GUDIOL i RICART, J.: *Pintura Gótica*, (Ars Hispaniae, vol. IX). Madrid, 1955. SOBRÉ, Judith Berg: *Behind the Altar Table. The Development of The Painter Retablo in Spain, 1350-1500*. University of Missouri Press. Columbia, 1989. YARZA LUACES, J. *La Edad Media. Historia del Arte Hispánico II*. Madrid 1988. YARZA LUACES, J. *La Baja Edad Media. Los siglos del Gótico*. Ed. Silex. Madrid, 1992. AZCÁRATE GONZÁLEZ, J.M. *Arte gótico en España*. Madrid, 1996 (2^a Ed.) pag. 263-355. YARZA LUACES, J. *La pintura española*. Electa. 1995; *El arte gótico I*. Ed. Cátedra. Madrid, 1995. p. 319.

4. MIQUEL JUAN, M. «Martí I y la aparición del Gótico Internacional en el Reino de Valencia». *Anuario de Estudios Medievales*. 33/2. 2003, p. 781-788.

tat: la Catedral i el Portal de Serrans, les cartoixes de Vall de Crist i Portaceli, entre d'altres⁵.

Des del punt de vista estilístic Pere Nicolau apareix situat entre les figures de Starnina, Marçal de Sas i Gonçal Peris. Pere Nicolau és el mestre que representa la pintura de l'estil gòtic internacional fusionat amb la pintura de la fi del segle XIV a la Corona d'Aragó. El retaule de *La Verge Aurora de Mediavila*⁶ de l'església parroquial de Sarrió (Terol), al qual li manca la taula central, és, fins ara, l'única obra documentada i conservada de Pere Nicolau. Prenent com a punt de partida aquest retaule se li han atribuït el retaule dels *Gojos de la Mare de Déu*, actualment al Museu de Belles Arts de Bilbao, el retaule de la *Verge* de l'església parroquial d'Albentosa (Teruel) i el retaule del *Salvador de Pina* (Castelló)⁷. A més, se li atribueixen altres obres com el banc d'un retaule amb escenes de la vida de *Sant Domènec*⁸; el retaule de la *Verge* a l'església de la Santa Creu de Moya, retaule dels *Gojos Marians*⁹ (MNAC); retaule dels *Gojos Marians* del Museu de Belles Arts de Kansas i fragments d'un retaule amb escenes de la vida de *Sant Pere*¹⁰. Pere Nicolau mor sense fer testament l'any 1408¹¹ i el seu nebot, Jaume Mateu, heretarà el seu taller.

PERE NICOLAU I JAUME MATEU

Jaume Mateu (1402-1452), nebot i deixeble de Pere Nicolau, és un pintor documentalment molt conegut. José Sanchis Sivera i Lluís Cerveró Gomis publicaren

5. Pere Nicolau està documentat entre 1390 i 1408, veure SANCHIS SIVERA, José: *La Catedral de València*. Imprenta de Francisco Vives Mora. València, 1909. SANCHIS SIVERA, J.: «Pintores medievales en Valencia». *Revista Estudis Universitaris Catalans*. L'Avenç. Barcelona, 1914, p. 30-36. SANCHIS SIVERA, J.: «Pintores medievales en Valencia», *Archivo de Arte Valenciano*. València, 1928; p. 52-61. CERVERÓ GOMIS, Luis: «Pintores valentinos: su cronología y documentación», A. A. V.-Valencia, 1956; p. 105-106. CERVERÓ GOMIS, Luis: «Pintores valentinos: su cronología y documentación», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*. Valencia, n. 48 (gener-desembre, 1963); p. 135-138. CERVERÓ GOMIS, Luis: «Pintores valentinos: su cronología y documentación», A. A. V.-Valencia, 1971; p. 35-36. ALIAGA MORELL, J.: *Els Peris i la pintura gòtica valenciana*. IVEI. Alfons el Magnànim, 1996.

6. La taula central està desapareguda. Les taules laterals i el banc es conserven actualment al Museu de Belles Arts de València.

7. Retaules desapareguts que coneixem per les fotografies de l'Arxiu Més de Barcelona

8. Museu de Belles Arts de València.

9. Aquest retaule procedeix de la col·lecció Muñoz de Barcelona, anteriorment col·lecció Ròmul Bosch i Caterineu. Per la datació aproximada (1410-1420) és probablement obra d'un seguidor de Pere Nicolau.

10. ALIAGA MORELL, J. Op. cit. p. 113-126. Algunes d'aquestes atribucions han estat qüestionades per José Vicente GOMEZ FRECHINA en el catàleg publicat amb motiu de la restauració del retaule de *Sant Martí, Santa Úrsula i Sant Antoni* (València, 2004).

11. ALIAGA MORELL, J. Op. cit. p., 145-154. Publica un document (ARV. Justícia Civil, 3703, mà 11) pel qual sabem la data exacta, el 25 de juliol del 1408.

abundant documentació referida a aquest pintor¹². En un article publicat el 1954 se li atribueix l'obra i s'identifica la seua personalitat amb la del mestre de *Burgo d'Osma*¹³. Historiadors més recents, Mathieu Hériard Dubreuil¹⁴ i Antoni José i Pitarch¹⁵, s'han ocupat de Jaume Mateu i li han atribuït algunes obres conservades. En 1975 Hériard Dubreuil li va atribuir el Retaule de Rubielos de Mora dedicat a la *Vida de la Mare de Déu*.

Una referència documental d'importància sobre Jaume Mateu és la donada a conéixer per Joan Aliaga Morell¹⁶, en la seu investigació sobre els Peris quan publica complet el document de l'herència de Pere Nicolau i la posterior reclamació del salari pels anys que Jaume Mateu va treballar per a Pere Nicolau.

La primera noticia de la relació Pere Nicolau-Jaume Mateu és un contracte per un retaule que farà Pere Nicolau però en el qual actuen com a testimonis dos pintors: Jaume Mateu i Pere Rubert¹⁷. En morir Pere Nicolau el 25 de juliol de 1408¹⁸ sense fer testament, s'enceta un procés pel qual Jaume Mateu reclama ser reconegut com hereu universal del pintor. En 1409, demana que se li pague el salari corresponent als anys que va treballar a l'obrador del seu oncle¹⁹. Aquests processos es situen entre 1408-1410. Els documents que en fan referència són una font importantíssima de notícies relatives als aspectes biogràfics dels dos pintors, així com de la seua relació amb altres pintors i menestrals.

Després del 1408, Jaume Mateu iniciarà el seu treball com a pintor sense el tutelatge del seu oncle. Per la documentació sabem que l'any 1409 es centra en reclamar tots els béns i pagaments que li corresponen com hereu de Pere Nicolau, així com les obligacions derivades de l'herència.

La documentació que aportem ajuda a aclarir alguna de les obres documentades de Pere Nicolau per a la Seu de València, en les relacions laborals entre aquests dos artistes i en el procés d'assentament i transmissió de l'obrador de Jaume Mateu, pintor amb una trajectòria que aplega fins la primera mitat del segle XV.

12. SANCHIS SIVERA, J.: «Pintores...» A.A.V., 1929, p.3-6; CERVERÓ GOMIS, L.: «Pintores valentinos...» A.A.V., 1956; p. 23 i 95-123. CERVERÓ GOMIS, L.: «Pintores valentinos...», A.C.C.V., 1963; p. 123-128. CERVERÓ GOMIS, L.: «Pintores valentinos...» A. A. V., 1968; p. 95-96. ALIAGA MORELL, J. Op cit. p. 145-174.

13. SARALEGUI, Leandro de: «Miscelánea de remembranzas vicentinas», A. A. V., 1955; p. 5-32.

14. HÉRIARD DUBREUIL, M. «Découvertes: le gothique à Valence I». *L'oeil*. Lausanna, 1975. Núms. 234-235, p. 13-14.

15. JOSÉ I PITARCH, A. *Resum tesi doctoral*. Barcelona, 1982.

16. ALIAGA MORELL, J. Op cit. pàg. 154-174.

17. SANCHIS SIVERA, J. Op. cit. 1930, pàg. 56.

18. CERVERÓ GOMIS, Ll. Op. cit. 1968, pàg. 93; ALIAGA MORELL, J. Op. cit. 1996, pàg. 145-146.

19. ALIAGA MORELL, J. Op cit. 1996, pàg. 154-174.

PERE NICOLAU I LA SEU DE VALÈNCIA: ELS RETAULES SANTA CLARA I SANTA ISABEL I EL RETAULE DE LA SANTA MARIA I SANT PERE MÀRTIR.

En 1928, Sanchis Sivera va publicar a la revista *Archivo de Arte Valenciano*²⁰ documents referits a Pere Nicolau, nomena la pintura d'un retaule «*En 1405 pinta un retablo para la capilla de Santa María y San Pedro Mártir, igual al que había pintado en la propia catedral para la capilla de Santa Clara y Santa Isabel*». L'autor de la cita indicava que el document estava dipositat a l'Arxiu Municipal de València però feia veure que n'havia desaparegut la referència. És una cita confusa per diverses raons. En primer lloc perquè no transcriu el document, en segon lloc perquè si es revisen les capelles existents a la Seu de València cap als anys 1370-1430 veurem que no existeix cap capella sota l'advocació de Santa Maria i Sant Pere Màrtir.

Leandro de Saralegui²¹ planteja dubtes, fa una relació dels retaules documentats de Pere Nicolau i afirma: «...probablemente uno destinado a la capilla de Santa Clara y Santa Isabel (catedral) que Mossén Antonio Olcina dotó de lo preciso, fundando en ella un beneficio, pues se le concediera el cabildo en 1403. No suministra prueba plena...», referint-se als dubtes expressats per Sanchis Sivera. A continuació²² assenyala «*Se le puso como muestra cuando contrató (1405) el de Santa María y San Pedro Mártir que a su vez el mismo pintó. Lo que no parece completamente seguro es que fuera para la catedral, porque la referencia de Sanchis Sivera sin transcribir documento resulta confusa y no muy acorde con las vicisitudes conocidas de la Capilla ni lista de Beneficios*».

Saralegui en elaborar aquesta cita uneix en una sola dues notícies que Sanchis Sivera havia publicat per separat²³. En 1928²⁴, citava un document de 1403, sense completar, relacionat amb Antoni Olcina i un retaule. Citava a més, un document del 1405²⁵ sobre un retaule de Sant Pere Màrtir. D'aquests dos documents incomplets s'elabora una única notícia sobre dos retaules fets per Pere Nicolau per a la Seu.

20. SANCHIS SIVERA, J. «Pintores Medievales en Valencia». *A.A.V.*, València, 1928, pàg. 57.

21. SARALEGUI, Leandro de: «Pere Nicolau, I. Su biografía», *Boletín de la Sociedad Española de Excusiones*. Segundo trimestre. 1941, pàg. 75-107.

22. Item, nota 22 a peu de pàgina, pàg. 85. Explica que a més del dubte plantejat per SANCHIS Sivera, el P. Ivars en «El monasterio de la Puridad de València» (*Archivo Iberoamericano*, XXXV-435). Vic, 1933, p.21., també havia posat en qüestió la dada. Sanchis Sivera el la última edició de «Pintores medievales» *A.A.V.* 1928, p. 56, es desdium del que abans havia donat per segur. (*La Catedral de València*, p. 339-340).

23. La primera referència és de Sanchis Sivera en. *La catedral*. Op cit, pàg. 339, on ja planteja aquesta possibilitat.

24. SANCHIS SIVERA, J. «Pintores Medievales en Valencia» *A.A.V.* 1928, p. 53.

25. SANCHIS SIVERA, J. «Pintores Medievales en Valencia» *A. A. V.* 1928, p. 58.

La capella de Santa Clara i Santa Isabel, era una capella situada junt a la de Tots els Sants. El benefici s'havia atorgat a Antoni Olcina, però això no indica que ell siga el constructor, ni qui encomana el retaule.

La capella de Sant Pere Apòstol de la Seu de València és un tema complex per les profundes reformes a les que ha estat sotmesa. L'antiga capella de Sant Pere Apòstol de la Seu de València, actualment del Sant Sacrament o del Sagrat Cor de Jesús ha estat reformada en dues ocasions²⁶. La data de construcció de la capella cal situar-la entre 1466-1486. Es construeix a instàncies dels Borja²⁷, durant el papat d'Alexandre VI i sota l'advocació de Sant Lluís de Tolosa, en ella tenien dret de sepultura els ducs de Gandia. Oñate²⁸, considera que, per les dates de construcció, degué ser una capella d'estil gòtic, obra que pugué haver dirigit Pere Compte²⁹. La primera reforma, amb decoració barroca, es feu entre 1697 i 1703; la segona, al segle XVIII, van convertir-la en una capella neoclàssica. Per tant, és impossible que Pere Nicolau fes un retaule per aquesta capella.

EL RETAULE DE SANT MATÍES I SANT PERE MÀRTIR D'ONDA

De Pere Nicolau hem trobat a l'Arxiu del Patriarca de València el contracte que ara publiquem íntegrament. És un contracte amb data de 1405³⁰ en el qual Pere Nicolau es compromet a pintar un retaule per a Maciana³¹, vídua de Martí López d'Esparça, sota l'advocació de *Sant Maties i Sant Pere Màrtir* d'igual qualitat que el retaule que hi havia encomanat per a la Seu de València sota l'advocació de *Santa Clara i Santa Isabel*³². Per les notícies que disposavem, aquest document citat parcialment per Sanchis Sivera, corresponia al retaule de Pere Nicolau contractat el 1405.

26. OÑATE, J.A., «Las Capillas neoclásicas de la Catedral de Valencia». A.A.V.1988, p. 78-83.

27. OÑATE, J.A., Art cit, pàg. 78-83. Fou construïda entre 1466-1486 sota l'advocació de Sant Lluís de Tolosa. La construcció fou promoguda per Alfonso de Borja. El cabildo la proveí de retaule, atifells, reixa de ferro, etc. S'instituí un benefici amb dret a sepultura per a ell i els seus familiars. Es va pagar amb els mil florins que havia de pagar a la fàbrica de la Seu per haver estat elegit bisbe. Cap d'aquestes obres es realitzaren i la capella no s'iniciarà fins el 1466 durant el papat de Roderic de Borja, Alexandre VI i en iniciar-se l'últim tram de la Seu. «El cabildo acudió a D. Rodrigo de Borja, obispo de València manifestándole la voluntad de su tío y el contesto des de Roma el 28 de enero de 1466 mandando que se iniciase la obra». L'obra es va acabar en 1486. En ella tingueren dret a sepultura els Ducs de Gandia. Tenia l'escut d'armes de d'Alexandre VI que va fer donació de rics ornamentals en brocat d'or: tres capes, dues dalmàtiques i una casulla.

28. OÑATE, J.A., Art cit., pàg. 78-83.

29. Notes: Els altars a la manera gòtica estan paral·lels al sentit de les naus laterals. L'altar mira cap a l'altar principal, a l'absis de la Seu i no als murs laterals. Eren més llargs que ample i permetien que a més de l'altar principal es pugueren col·locar als murs altres altars.

30. APPV. Protocols d'Andreu del Polgar, 23.179. Document inèdit.

31. Fins ara sempre apareixia nomenada com a *Mariana*, contrastat el document queda clar que el nom de la filla de Raimon Tolosa era *Maciana*.

32. Retaule fet també per Pere Nicolau, tal i com consta al document.

La lectura completa del contracte ens ha proporcionat major informació sobre el retaule, però sobretot ha aclarit el problema que es plantejava en situar el retaule contractat per Pere Nicolau a la Capella de Sant Pere Apòstol. El retaule que contracta Pere Nicolau es fa sota l'advocació de *Sant Maties i Sant Pere Màrtir*, i no, sota l'advocació de la *Verge Maria i Sant Pere Apòstol*. A més, si es continua la lectura del document, el retaule ha de ser col·locat a l'església d'Onda, en la capella que està constraint Maciana de Tolsa. Per tant, es tracta de un retaule que no es fa per a la Seu de València, sinó per a l'església parroquial d'Onda, tot i que se li posa com a mostra el retaule de *Santa Clara i Santa Isabel* de la Seu de València. D'aquesta manera s'clareix el problema que presentava la notícia facilitada per José Sanchis Sivera que feia pensar en l'existència d'una capella dedicada a *Sant Pere Apòstol* en un moment que no s'adiu amb les fases de construcció de la Seu.

En canvi, sí que és cert que el retaule de *Santa Clara i Santa Isabel* fou contractat per Pere Nicolau per a Maciana de Tolsa, tal i com apareix al document. Ignorem si hi ha alguna relació amb l'anotació d'Antoni Olcina de 1403³³. Podem deduir que fou encomanat en els mateixos anys que Pere Nicolau estava fent el retaule per a mossèn Bernat de Remolins sota l'advocació de *Tots els Sants* (1400). La capella de *Santa Clara i Santa Isabel* estava situada al seu costat i el 1403 s'insituí el benefici, per tant el retaule es degué fer entre 1403-1405.

ANÀLISI DEL CONTRACTE

El contracte fou signat el 7 de març del 1405 entre Pere Nicolau i Maciana, vídua de Martí López d'Espirà. Se li encomana un retaule de pi igual al que havia fet per a ella a la Seu de València sota la advocació de *Santa Clara i Santa Isabel*. Ha de ser col·locat en la capella que el pare de Maciana de Tolsa, Raimon de Tolsa, feu construir a l'església d'Onda. El nou retaule que li encomana ha de tenir l'advocació de *Sant Maties i Sant Pere Màrtir*. El retaule té unes mides de 2,5 m x 3,6 m³⁴. Al banc ha de pintar, al centre, la *Pietat*; a cada costat la *Verge Maria i Sant Joan Evangelista, Santa Caterina, Sant Jaume, el major, Santa Llúcia, Santa Digna, Sant Vicent, Santa Agnès, Sant Pere i Sant Pau*, apòstols. A la punta ha de col·locar el *Descendiment de la Creu*, igual com havia fet per al retaule de *Santa Clara i Santa Isabel*. Acorden el preu de 45 lliures. Ha de posar les polseres, pintades d'atzur d'Alemanya, ha d'anar decorat amb texelles i, ha de portar una cortina amb els escuts dels Tolsa, tal i com apareixen al retaule, a més d'un *porta pau*. Demana que el retaule siga acabat per a la festa de Sant Miquel, és a dir, el 29 de setembre del 1406. Per les mides i el preu hem de pensar que aniria destinat a una capella late-

33. En la publicació del testament de Maciana de Tolsa actua com a testimoni un *Joan d'Olcina*, notari.

34. Al contracte indica 11 x 16 pams. Pam valencià: 226,6 mm.

ral. A més, el retaule per a l'altar major de l'església parroquial d'Onda havia estat contractat amb Llorenç Saragossà el 1402.

En aquests anys Onda pertanyia a la Corona. El 1393 havia estat recuperada per Joan I a l'ordre de Montesa. Entre aquesta data i 1610, la vila d'Onda encetarà una sèrie de plets per ser vila real. Els càrrecs públics eren nomenats unes vegades pel rei i altres per l'ordre de Montesa. Podem suposar l'interès de la comunitat per tenir una organització social pròpia. En 1393 es creà la confraria del Cos de Crist i Sant Antoni i, segurament es reformà l'església. En 1467, un incendi destrueix l'església gòtica³⁵. No hem trobat cap referència sobre l'església gòtica ni en concret sobre la capella o un retaule dedicat a *Sant Maties i Sant Pere Màrtir*. Ens consta l'existència d'una capella perquè existeix un portal dedicat a Sant Pere i perquè aquest sant tenia un altar a la sagristia³⁶. Per les notícies que dóna Baltassar Rull podem deduir que tant el retaule de Llorenç Saragossà (1402), com el de Pere Nicolau i Jaume Mateu (1405-1409) es degueren de destruir. L'església actual es va construir en 1727³⁷ sobre el solar anterior.

Malgrat que les notícies que tenim sobre Onda són molt fragmentàries, si que podem situar el context en el qual s'encomana el retaule. A partir del 1393, en passar la universitat d'Onda a la jurisdicció real, els veïns d'Onda miraran de construir un teixit social propi. Ho demostra tant la creació de confraries com la construcció de l'Església. Els Tolsa cobraven 4000 sous de l'aljama d'Onda³⁸, aquesta quantitat podia procedir de rendes territorials o bé, de la cessió de rendes fetes pel rei per préstecs a la Corona.

El preu pagat pel retaule està dins el marge dels preus que cobrava Pere Nicolau, 45 lliures, uns 90 florins, semblant al total del retaule de Sarrió (1404). No se li fa cap bestreta, ni s'acorda un pagament a terminis, com de vegades és usual en els contractes de retaules. Pere Nicolau es compromet a acabar el retaule i col·locar-lo en la capella a les seues expenses. El preu que es paga per un retaule és complex perquè l'import total pot incloure des de la pintura de les taules exclusivament, a la fusta i tota una sèrie de demandes del client per l'ornamentació de la capella. L'àpoca de Jaume Mateu, amb data de l'11 de setembre del 1409, és fa per l'import total del retaule, és per això que podem suposar que el retaule no es posarà a la capella de l'església d'Onda en els terminis acordats. El pagament final es va retardar per diversos motius. Hi degué influir per una part la mort de Nicolau, per l'altra, el re-

35. RULL VILLAR, Baltasar, *Noticiario Histórico de Onda*. Imprenta Cartonajes Suárez. Alcira. 1943

36. MUNDINA, Bernardo, *Historia Geográfica y Estadística de la Provincia de Castellón*. Castellón. 1873, p.398-441. «Hay en este salón un altar dedicado a San Pedro con una preciosa escultura del santo y buenos recuadritos en sus partes laterales».

37. DE DALMASES, N i JOSE PITARCH, A. «Onda. Casco antiguo de la villa» en *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana*. Valencia 1983, Tom I, pp 602-618

38. Testament de Maciana de Tolsa. APPV. Andreu del Polgar, 23179. Document inèdit.

tard en publicar en testament de Ramon de Tolsà³⁹. Finalment l'11 de setembre del 1409, Jaume Mateu cobra íntegre l'import del retaule, tal i com consta al peu del document.

Si considerarem només el contracte ens situaríem en el terreny de les conjectures respecte a qui pintà el retaule i quina era la relació laboral entre Pere Nicolau i Jaume Mateu. Al codicil testamentari de Maciana de Tolsa, fet el 27 de juliol del 1405, consta

(...) *Item, vull e man que affectuosament pregue los dits marmessors meus que de continent entenguen ab gran cura de fer pintar e spachar un retaule, lo qual // ha a pintar en Pere Nicholau per a la sgléya de Onda ab sa cortina e posteta, donant a aquell de mos bens lo preu que entre mi e ell és convengut ab carta pública reeluda per lo dit n'Andreu Polgar, notari, com lo dit en Pere Nicholau paga alguna encara no haja reebuda (...)*⁴⁰

En els termes que està redactat s'indica que cal pagar a Pere Nicolau el retaule contractat. Pel temps transcorregut entre el contracte i la data del codicil podem suposar que el retaule encara no s'ha començat. Maciana de Tolsa mor el 31 de juliol del 1405 i els seus marmessors inicien l'execució del testament.

El 23 de juliol del 1409, Bernat de Pratboi i Joan Tolsa, marmessors testamentaris de Maciana fan constar específicament que el retaule fou fet i pintat per Pere Nicolau i Jaume Mateu.

dicte domine Maciane in suo testamento ordinate inter que solvende sunt Iacobo Mathei, pictori, suo proprio nomine et ut heredi sive successori Petri Nicholai, pictoris, quondam, quadraginta quinque libre regalium Valencie et ali-//que missiones executorie de et pro precio illius retrotabuli per dictos Petrum Nicholai et Iacobum Mathei facti et depicti et iam positi in ecclesia ville de Onda que XXXXV libre per dictam defunctam dum vivebat confessi fuerunt debere dicto Petro Nicholai, cum instrumento acto Valencie VII° die marci anno CCCC^o quinto in posse notarii infrascripti ut in eo contenti pro quo debito solvendo idem Iacobus Mathei censuale sucontentum obtulit in curia civili Valencie⁴¹

L'onze de setembre del 1409⁴², Jaume Mateu reconeix haver cobrat les 45 lliures, import total del retaule.

Si comparem el preu del retaule amb els preus que cobrarà Jaume Mateu en la seua primera obra documentada després de la mort de Pere Nicolau, el retaule de la Santíssima Trinitat per al convent de Trinitaris de la ciutat de València fet per a

39. Els terminis de pagament es retarden en funció del ritme de realització d'un retaule. El pagament es fa mitjançant un censal d'Agnes de Nata, de 25 lliures per pagar la quantitat que queda pendent.

40. APPV. Protocols d'Andreu del Polgar, 23.179. Document inèdit.

41. APPV. Protocols d'Andreu del Polgar, 23.183. Document inèdit

42. APPV. Protocols d'Andreu del Polgar, 23.183. Document inèdit.

Sibil·la de Proxida, retaule que li degué ser encomanat entorn el 1410 i pel qual cobra 200 florins, podem suposar que la valoració de l'obra de Mateu manté la de Pere Nicolau. Podríem considerar que una vegada mort Pere Nicolau el seu taller continua treballant i complint els encàrrecs pactats pel propi Nicolau. Ho demostren els protagonistes i el preus que es paguen pel treball fet.

Una reflexió que hem de fer davant el llarg procés seguit entre la contractació i realització de retaule consisteix en observar quin és el valor que se li ha d'atorgar a un contracte a l'hora de situar la cronologia de les obres. En aquest cas, passen quatre anys, entre un fet i l'altre, tal vegada el retaule de la *Sant Maties i Sant Pere Màrtir d'Onda* siga un cas extrem, però a l'hora de documentar les obres cal considerar altres documents que no estrictament la contractació de l'obra. Les variables a tenir en compte i el temps transcorregut entre la contractació i la realització són moltes i cal considerar-les a l'hora de datar un retaule i situar una atribució.

LA CLIENT: MACIANA DE TOLSA

Per la documentació sabem que Maciana de Tolsa ja era vídua de Martí López d'Esparça a setembre del 1404⁴³, tal i com apareix en una venda de censos sobre un hospici a Pere Çabata. Entre aquesta data i octubre del 1405⁴⁴, Maciana continua administrant els béns del seu marit i fa testament 23 de juliol de 1405.

Sabem que era filla de Ramon de Tolsa⁴⁵, cavaller i doctor en lleis, casat amb Agnès de Nata. Germana de Joan, Jaume i Raimon de Tolsa, personatges que ocuparan càrrecs públics a la ciutat de València. Joan serà senyor de Navarrés. Ocupen la batllia d'Onda. Cobren censals d'Onda i la Vall d'Uxó. Són una mostra de la nova clientela que tindran els artistes vinculada a la burgesia urbana i a les segones generacions de nobles i cavallers que per pietat i per imitació de la monarquia i la noblesa es construeixen capelles, encomanen misses i fan donacions als pobres. Gairebé sempre les encomanes es fan en fer testament o en sentir pròxima l'hora de la seua mort.

43. APPV. Andreu del Polgar. 23.179. Any 1404-1405. 1-7-1404. Pere Çabata —— ven a Mariana, «uxor quondam honorabilis Martin Lopez d'Esparça»...cens d'un hospici, continua amb pagaments de censals.

44. El 18-3-1405, Pere Garcés, perpunter compra una casa o terres a Maciana, *uxor qº Martí Lopez d'Esparça*.

12-6-1405.- *Maciana de Tolsa, uxor qº Martí Lopez d'Esparça*. Renova una procuració.

26-7-1405. — Testament i ultimes voluntats de *Maciana de Tolsa, uxor qº Martí Lopez d'Esparça*. Cita el pagamento a Pere Nicolau. Mor el 29-7-1405. El 31 de juliol s'inicià l'execució del testament.

45. ARV. Justicia Civil. Requestes, 850, mà 2, fol. 10.

CONCLUSIÓ

El document que ara presentem és significatiu pel coneixement de la pintura valenciana de la primera meitat del segle XV. No sols resol un problema puntual en les obres documentades de Pere Nicolau, a més aporta important informació sobre la complexitat documental que hi trobem darrere la contractació d'un retaule.

El contracte del retaule de *Sant Maties i Sant Pere Màrtir*, dóna llum sobre un dels punts foscos de l'obra contractada per Pere Nicolau, ja que entre 1404-1408 el nombre de contractes documentats és molt inferior al de 1399-1400, a més d'ampliar el seu marc d'actuació fora de la ciutat de València.

Aquest document aporta un nou tipus de clients, fonamentalment eclesiàstics, de Pere Nicolau. Treballa per als Tolsa, una família de la noblesa assentada a València, però amb fort poder econòmic i militar a Onda, Navarrés i Alacant. Són personatges vinculats a les capes altes de la societat valenciana, cavallers i generosos que ocupen càrrecs públics, presten serveis a la corona i col·laboren a les campañies militars del rei. Tanmateix si analitzem qui són els clients de Pere Nicolau hi podem trobar tres nuclis, un d'ells gira entorn del rei Martí i la reina Maria de Lluna, amb fortes vinculacions amb Sogorb i les cartoixes de Vall de Crist i Portaceli, un segon nucli, vinculat a la construcció de la Seu (1400-1404) i finalment, un tercer nucli, posterior al 1404, que ja no es troba proper a la ciutat de València, treballa per a Terol, Sarrió i Onda.

Sobre la relació entre Pere Nicolau i Jaume Mateu, el document que publiquem corrobora el que ja sabíem sobre el treball de Jaume Mateu al taller de Pere Nicolau⁴⁶, però ens mostra que el nivell de col·laboració era més significatiu del que podrien pensar. El document no dóna a entendre una relació de subordinació, sinó de col·laboració en uns anys en els quals se li atribueix el retaule d'Albentosa, Rodena, Pina, etc. Seran les obres més «internacionals» de Nicolau, obra de Jaume Mateu? Jaume Mateu va treballar durant catorze anys al taller de Pere Nicolau, primer com aprenent i després, podem suposar que d'oficial. El tracte que els testimonis diuen que tingué és el d'un fill i se'l considera com a un menestral apte i subtil al qual li ensenya molt bé l'ofici. Els pintors més destacats del moment a València valoren positivament el seu treball, tot i considerar l'àmbit en el qual es produïxen les declaracions. El marc espacial i temporal de Jaume Mateu és plenament Internacional i la seua trajectòria vital l'enllaça amb pintors que introduceixen el corrent flamenc. Aclarida la seua formació en a l'obrador més destacat a la fi del XIV i primera dècada del XV, queda per definir la seua etapa de maduresa, que caldria situar entre 1410-1430, i l'etapa final en la qual encara és actiu com a pintor de retaules en un moment en el qual triomfen plenament pintors com Reixach, Jacomart i Dalmau, de clara trajectòria flamenca.

46. ALIAGA MORELL,J.: Op. cit. 1996, doc. 15, p. 154-174.

Jaume Mateu és un menestral en el sentit que s'entenia el treball del pintor al segle XV. És un pintor que es dedica a les múltiples facetes del seu treball, miniatuрист⁴⁷, dibuixant, pintor de retaules, pintor decorador. Un menestral a través del qual podem demostrar l'ascens social d'un artista-artesà medieval que ocupa càrrecs públics a la Ciutat i fa treballs per a la Cort i la noblesa valenciana. La seua importància social, igual que havia passat amb Pere Nicolau, fa que reba encàrrecs d'altres territoris de la Corona, especialment d'Aragó, també des de València es faran retaules per al bisbat de Tortosa.

La pintura de retaules és un més del tipus d'objecte, i no el més car, que ornamentaven les catedrals, les esglésies i les capelles familiars. Explicar perquè a València es construeixen tants altars s'explica no sols pel l'etapa de «construcció» de la ciutat, sinó també per quina és la funció social que tenen aquests objectes de culte. La seua funció va més enllà de la merament artística. També la personalitat de Pere Nicolau i Jaume Mateu, tot i la importància que la historiografia els ha dedicat, presenta encara punts molts confusos. Ens cal continuar la revisió documental i la recerca de nova documentació que ens ajude a entendre millor la condició professional i social de l'artista medieval, sense necessitat de fer una extrapolació respecte a altres moments històrics que ens donen una visió molt sesgada de la realitat. La documentació publicada fins ara ens limita molt el plantejament d'hipòtesis. El retaule que ara comentem és potser un exemple de la necessitat de fer una revisió i sistematització del que ha estat publicat i de la necessitat de fer noves recerques que ajuden a desembolicar l'atzucac en el qual es troba la pintura valenciana del gòtic internacional. Res millor que continuar la investigació que encetaren José Sanchis Sivera i Lluís Cerveró Gomis.

CARMEN LLANES I DOMINGO⁴⁸

Annex documental⁴⁹

Document 1

1405, març, 7. València.

Pere Nicolau, pintor contracta amb Maciana de Tolsa un retaule sota l'advocació de Sant Maties i Sant Pere Màrtir per a l'església d'Onda. Li posa com a mostra el que havia fet per a ella a la Seu de València sota l'advocació de Santa Clara i Santa Isabel.

APPV. Andreu del Polgar, 23179

47. RAMON MARQUÉS, Núria. *La miniatura medieval valenciana: Domingo Crespi y el Llibre del Consolat del Mar*. Tesis de Licenciatura inèdita. Departament d'Història de l'Art de la Universitat de València.

48. Llicenciada en Història de l'Art. Professora d'Ensenyament Secundari.

49. El meu agràgement a Carmel Ferragud i a Lluïsa Tolosa Robredo per la seua ajuda en la transcripció correcta dels documents.

Die sabbati septima marci anno predicto CCCC^o quinto. Ego Petrus Nicholai, pictor Valentie civis, gratis et caetera, ex convencione et pacto inter vos, venerabilem dominam Macianam, uxorem quondam honorabili Martini Loppez d'Esparça, habitatricem Valencie, et me initis et conventis super infrascriptis, promitto et caetera, vobis, dicte domine, presenti et vestris, facere⁵⁰ quoddam retrotabule de ligno *de pi*, sicco et bono, ipsuic平 depingere bene et decenter ut moris est ita bene et si melius non peius sint retrotabulum pro me factum similiter et depictum et iam positum in quodam altare in sede Valentine sub invocatione sanctorum Clare et Elizabet, quodquidem retrobulum pro me pro vobis fiendum depingere habeam de et sub invocationibus beatorum Matie et Petri martiris. Item quod sit de latitudine XI palmorum et de longitudine XVI palmorum et mediis cum scanno⁵¹. // Item quod in dicto scanno in medio sit depicta ymagi Iesuchristi iam passi quod vocatur *la pietat*, et ad latera beata Maria et beatus Iohannes evangelista. Et postmodum sancta Caterina, santus Iacobus, maior, sancta Lucia, sanctus Vincencius, sancta Agnes, sancta Ursola et sanctus Petrus et sanctus Paulus, apostoli, partiti, videlicet unus masculus cum una femina. Item in punta altiori in media dicti retrotabuli quod sit Christus qui descendit de cruce prout est in dicto retrotabulo Sancte Clare. Item quod sit cum suis polseres depictas d'atzur d'Alarmania et de argento colrat et ab texels enbotits. Quod dare promitto et caetera, factum et perfectum cum effectum ac possitum meis propriis missionibus et expensis in ecclesia ville Onda in capella constructa pro quondam patrem vestri dicte domine. Quo facto ut predicitur mihi dare teneamini vel meis pro laboribus omnibus dicti retrotabuli quadraginta quinque libras regalium Valencie, quas solvere teneamini illico posito dicto retrotabulo et perfecto in dicta capella quod facere ponere teneat hinc ad festum Sancti Michaelis mensis septembbris proxime venientis dilationibus et caetera. Quod nisi fecero in missiones aliquas et caetera, id solvere promitto vobis seu vestris averandas proprio iuramento et caetera, et promitto etiam facere sub et pro dictis XLV libris facta cortina dicti retrotabuli facere in eadem duo signa de Tolsà, videlicet de tutri et cruce quod signum similiter sunt factum en lo retaule et faciam etiam quandam postetam pro danda pace. Obligando bona mea et caetera. Et ego dicta Maciana acceptans premissa ut superius dicta sunt promitto et caetera, vobis dicto Petro Nicholai, presenti et vestris, solvere et caetera, dictas XLV libras // confectis premissis dilationibus et caetera. Quod nisi faciam in missiones et caetera, eas solvere et satisfacere promitto averandas iuramento de quibus XLV libris et missionibus et caetera, fiat execucio pro quemcumque iudicem et caetera. Renuncians et caetera, obligans et caetera.

Testes discreti Iacobus Pellicerii, in decretis bacallarius, et Ludovicus Vizcaera, presbiteri Valencie,

Afegit al document i al marge:

Posthec, die lune XXX° et ultima septembbris anno Domini M^o CCCC^o nono, de voluntate et firmamento Iacobi Mathei, pictori vicini Valencie, suo proprio nomine ac etiam heredis et successoris honorum dicti Petri Nicholai, quod ut constat de successione per sententiam latam in curia civili Valencie in processu peticionis initiato in eadem XX° septima die iulii anno Domini M^o CCCC^o VIII° et dicta sententia inde lata IX° augusti dicti anni ut continetur in registris petitionum dictae curie confidentis se esse solutum ac recepisse numerando dictas

50. «et depingere» ratllat a l'original.

51. Aquest era el text citat per SANCHIS Sivera. Transcripció revisada i corregida.

quadraginta quinque libras pro dicto retrotabulo necnon de voluntate honorabilis Iohannis Tolsani, militis, et Bernardi de Pratboi, manumissorum dicte domine Maciane, confitentium dictum retrotabulum factum fuisse [...] positum in dicta ecclesia [...] prefatum instrumentum fuit cancelatum sitque nulli partium quod desse valeat vel nocere. Testes quo ad firmam dicti Iacobi Mathei, discreti Be[rengarius] de [...].

Document 2

1405, juliol, 27. València.

Codicil de Maciana de Tolsa, vidua de Martí Lopez d'Esparça, en el qual modifica el testament fet en 1403 en presència d'Andreu del Polgar.

APPV. Protocols Andreu del Polgar, 23179

(...) Ítem, vull e man que affectuosament pregue los dits marmessors meus que de continent entenguen ab gran cura de fer pintar e spachar un retaule, lo qual // ha a pintar en Pere Nicholau per a la sglèya de Onda ab sa cortina e posteta, donant a aquell de mos bens lo preu que entre mi e ell és convengut ab carta pública recluda per lo dit n'Andreu Polgar, notari, com lo dit en Pere Nicholau paga alguna encara no haja reebuda (...)

Document 3

1409, juliol, 23. València.

Bernat de Pratboi i Joan Tolsà, marmessors i executors testamentaris de Maciana, vidua de Martí Lopez d'Esparça nomena com hereus universals a Joan Tolsa, Jaume Tolsa i Raimon Tolsa, germans seus

APPV. Protocols Andreu del Polgar, 23.183

«Die martis vicesima tercia iulii anno predicto millesimo CCCC^o nono

Nos Bernardus de Pratboi, civis València, manumissor et executor unacum honorabili Iohannne Tolsani, milite habitatore eius cum ultimi testamenti venerabile domine Maciane, uxore quondam venerabilis Martini Loppe d'Esparça habitatori eiusdem, defunctorum Iohannes Tolsani ac Iacobus Tolsani milites frates habitatores dicte civitatis nomibus nostris propis et ut// heredes universalis unacum Raymundeto Tolsani, fratre nostro, bonorum et iurium dicte domine Maciane ac etiam ego dictus Iohannes ut manumissor ipsis etiam tutor et curator testamentarius atque paternales bonorum dicti Raymundeti ut premissus omnibus constat, primo de dictis manumissoria et herencia dicte domine Maciane cum ultimo testamento eiusdem confecto valencie octava die octobri anno a Nativitate Domini millesimo quattrocentesimo tercio, publicatoque post mortem dicti testatrixis XXIX^a die iulii ani CCCC^o quinti in posse notarii subcontenti. Item constat de tutela et cura dicti Raymundeti cum ultimo elogio honorabili Raymundii Tolsani, militi et legum doctore, acto Valencia quinta die augusti predicti anni CCCC^o tertii, publicatique XVIII^a dictorum mensis iulii et anni CCCC^o tertii, in posse discreti Petri de Locars, notarii ut de eiusdem constat et cetera

[...]

dicte domine Maciane in suo testamento ordinate inter que solvende sunt Iacobo Mathei, pictori, suo proprio nomine et ut heredi sive successor Petri Nicholai, pictoris, quondam,

quadraginta quinque libre regalium Valencie et ali-/que missiones executorie de et pro precio illius retrotabuli per dictos Petrum Nicholai et Iacobum Mathei facti et depicti et iam positi in ecclesia ville de Onda que XXXXV libre per dictam defunctam dum vivebat confessi fuerunt debere dicto Petro Nicholai, cum instrumento acto Valencie VII° die marci anno CCCC^o quinto in posse notarii infrascripti ut in eo contenti pro quo debito solvendo idem Iacobus Mathei censuale sucontentum obtulit in curia civili Valencie

Document 4

1409, setembre, 11. València.

Jaume Mateu, pintor ciutadà de València com hereu de Pere Nicolau cobra 45 lliures d'un retaule que havia pintat juntament amb Pere Nicolau. El retaule havia estat encomanat per Maciana de Tolsà, muller de Martí Lopez d'Esparça.

APPV. Protocols d'Andreu del Polgar, 23.183

Die mercurii undecima septembbris anno supradicto M^o CCCC^o nono.

Sit omnibus notum quod ego, Iacobus Mathei, pictor civis Valencia, nomine meo proprio et ut heres sum successoris for et ab intestato bonorum et iurum Petri Nocholai, pictoris civis eiusdem, quondam, gratis et scienter, dictis nominibus, confiteor et recognosco in veritate vobis, honorabilibus Iohanni Tolsani, militi, et Bernardo de Pratboi, habitatoribus dicte civitatis, manumissoribus et executoribus ultimi testamenti domine Maciane, uxore quondam venerabili Martin López d'Esparça, habitatorum premissae civitatis, defunctorum, absentibus et vestris, quod ex illis quadraginta quinque libris regalium que michi et dicto quondam Petro Nicholai debentur per dictam manumissionem ratione cuiusdam retrotabuli facti et depicti et iam posite intus ecclesiam ville de Onda, dedistis et solvistis michi voluntati mee per manus honorabile domine Agnetis de Natera, uxore quondam honorabili Raymundi Tolsani, militis et legum doctoris [ibidem] presens et michi tradentis realiter numerando in notarii et testium infrascriptorum presencia, viginti quinque libras monete predice et sunt ex precio illorum quadringentorum solidorum censualium per dictam dominam Agnetem emptorum ut bona dictae manumissionis cum instrumento acto Valencia XXIII° die iulii proxime preteriti in posse et manu notarii infrascripti ut in eo continentur. Et quia premissorum veritas talis est, renuncians scienter omni excepcioni peccunie predice non numerate et a vobis non habite et recepte ut predictur et doli facio inde vobis fieri presentem apocam de soluto. Quod est actum Valencie XI° die septembbris anno et cetera. Sig[creu]num mei Iacobi Mathei, predicti, qui hec dictis nominibus concedo et firmo.

Testes inde sunt venerabilis Iohannes Mathei, prebiter, beneficiatus in sede Valencie, et Petrus Guio, clericus [...] tonsuratus, Valencie degentes.

Possible troballa de fragments del sepulcre de fra Sever-Tomàs Auther, bisbe de Tortosa

1.- INTRODUCCIÓ

L'objectiu de la nostra investigació¹ és donar a conèixer dues peces escultòriques que creiem que en el seu moment formaren part del monument funerari del bisbe de Tortosa fra Sever-Tomàs i Auther (1630-1700) i que fins aquest moment havien estat inèdites per als investigadors. A més també llancem la teoria que ambdues peces, possiblement treballades en alabastre, foren obra de l'escultor Isidre Espinalt i Serra-rica, el qual mantingué amb Auther una intensa relació artística durant la dècada dels noranta del segle XVII.

2.- APUNTS BIOGRÀFICS DEL BISBE AUTHER I D'ISIDRE ESPINALT

El bisbe fra Sever-Tomàs Auther² va néixer a Puigcerdà pels voltants de l'any 1630 i estudià a la universitat de Salamanca. Un cop acabats els estudis, es traslladà a València, on prengué l'hàbit dominicà i fou professor de la seva universitat. La seva vàlua intel·lectual li va permetre accedir al càrrec de regent d'estudis de Col·legi Superior de l'ordre de predicadors a Roma. Poc temps després fou nomenat provincial de l'ordre dominicana a la Corona d'Aragó, càrrec que ostentava quan fou nomenat bisbe de Girona l'any 1679, substituint a fra Josep Fageda, traslladat a Tortosa. Precisament quan morí aquest darrer, el mes de maig de 1685, Auther el substituí com a prelat de la diòcesi dertusana.³

1. Una primera versió, més reduïda d'aquest article fou publicada al 3r. *Recull de Treballs «El Baluard»*. (Sarral, 2004).

2. Les principals dades biogràfiques sobre aquest bisbe i la resta de prelats de la diòcesi de Tortosa fins a principis del segle XX, les podeu trobar a Ramon O'CALLAGHAN. *Episcopologio de la Santa Iglesia de Tortosa*. Tortosa: Imprenta Católica de G. Llasat, 1896. Les referències sobre el bisbe Auther es troben recollides entre les pàgines 209 i 214 d'aquest llibre.

3. Com a dada curiosa, podem esmentar el fet que els tres prelats que estigueren al capdavant de la diòcesi de Tortosa durant la segona meitat del segle XVII (fra Gregori Parcer, fra Josep Fageda i el mateix Auther) havien estat anteriorment bisbes de Girona.

La seva tasca pastoral durant els més de quinze anys que estigué al capdavant del bisbat de Tortosa fou molt intensa, ja que va convocar dos sinodes diocesans (els anys 1687 i 1696), les resolucions dels quals es publicaren en un volum imprès a Barcelona l'any 1696 per Joan Jolis.⁴ Pel que respecta a la seva vessant artística, la seva actuació també fou important, ja que impulsà diferents obres de construcció o restauració d'esglésies del bisbat, com ara el temple parroquial de Calaceit (comarca del Matarranya), la primera pedra de la qual fou col·locada per Auther el dia 2 d'octubre de l'any 1695, tal com ho testimonia una inscripció situada a la façana de la parròquia.⁵

Però on més destaca l'embranzida artística del bisbe Auther és en el finançament de mobiliari litúrgic (bàsicament retaules) a diverses esglésies de la ciutat de Tortosa, ja que sufragà econòmicament un seguit d'obres, algunes de les quals encarregà a l'escultor Espinalt, tal com tot seguit veurem.

Al final de la seva vida redactà testament el dia 22 de desembre de l'any 1700⁶ i morí la vesprada de Nadal d'aquell mateix any. Les seves darreres voluntats es varen publicar el mateix dia de la seva mort i fou soterrat, segons el mateix Auther fa constar en el testament, en el convent dominicà de Sant Francesc i el Roser de Tortosa el dia 26 de desembre de l'any 1700.⁷

Pel que fa a l'escultor Isidre Espinalt i Serra-Rica, les darreres investigacions de Carles Dorico⁸ han aclarit molts punts foscos de la seva biografia, com ara el lloc i la data del seu naixement, esdevenint a Sant Joan d'Oló (comarca del Bages) el mes de març de l'any 1658 i saber que a finals del segle XVII ja habitava a Sarral (comarca de la Conca de Barberà) lloc on fixarà la seva residència i des d'on realitzarà una intensa tasca artística fins la seva mort l'any 1737.

Les seves obres, la immensa majoria desaparegudes l'estiu de l'any 1936, estaven repartides sobretot pel Camp de Tarragona (Valls, Tarragona, Passanant, Maspujols, l'Aleixar, Poblet, Vilaverd, Bràfim, el Pont d'Armentera, Barberà de la Conca, Montblanc) i zones properes (el monestir cartoixà d'Scala Dei i Sant Martí de Maldà),⁹ a part de diferents obres documentades a Tortosa, que tot seguit tractarem.

4. Enric QUEROL. *Tortosa, república literaria (1475-1800). Catálog bibliográfico d'escriptors i obres anónimes*. Tortosa: Consell Comarcal del Baix Ebre 1999, 325-326.

5. Santiago VIDELLA. *Recitaciones de la historia política y eclesiástica de Calaceite*. Calaceit: Gráfiques del Matarranya 1996, 345-346.

6. ACTo (= Arxiu de la Catedral de Tortosa). Protocols Notariais. *Jaume Rebull I*, s/f.

7. ACTo. *Llibre d'òbits d'adults 4*, f. 64,v.

8. Sobretot l'article «Noves dades sobre l'escultor Isidre Espinalt», publicat al *Recull Miquel Melendres i Rué (1905-1974)*. Tarragona: Estació de Recerca Bibliogràfica i Documental «Margalló del Balco» 1995, 97-114.

9. Carles DORICO. «Els escultors sarralencs de la família Espinalt i les seves obres (I)», *Aplec de Treballs 16*. Montblanc: Centre d'Estudis de la Conca de Barberà 1998, 71-118.

3.- OBRES DOCUMENTADES D'ISIDRE ESPINALT A LA CIUTAT DE TORTOSA

A partir de notícies bibliogràfiques i documentals, podem deduir que Isidre Espinalt realitzà a la ciutat de Tortosa per encàrrec del bisbe Auther dos retaules destinats a diferents temples de la ciutat de Tortosa, a més d'un altre de dubtós. Així mateix sabem que el capítol de la Seu acordà fer un encàrrec a l'escultor Espinalt l'any 1693, que no sabem si es portà finalment a terme.

3.1.- Retaule del Roser per al convent de Sant Francesc de Tortosa

Aquest retaule, juntament amb el frustrat projecte de retaule major de la Catedral de Tortosa (que tot seguit veurem), són les dues úniques obres escultòriques fins el moment plenament documentades que relacionen directament Espinalt i el bisbe Auther. El contracte per realitzar aquesta obra fou publicat per Salvador Rovira l'any 1997,¹⁰ i a partir de les notícies aportades per aquest autor, ens podem fer una idea de les seves característiques: el retaule fou contractat el primer dia del mes d'octubre de 1695, amb un preu estimat de 750 lliures de moneda barcelonesa; s'assentava sobre un plint de pedra i la imatge titular seria la Mare de Déu del Roser, a sobre d'aquesta es situaria una Anunciació i als compartiments anirien les imatges de Sant Joaquim, Santa Anna, Sant Pius Vè i Sant Jacint, entre d'altres.

Podem suposar que aquest retaule desaparegué, juntament amb la resta del convent on estava situat, durant la Guerra de Successió.

3.2.- El retaule major de la Catedral

Segons un esment del canonge Matamoros, seguit per la bibliografia posterior, Espinalt i Auther signaren un acord per tal de que el primer s'encarregaria de construir el retaule major de la Catedral de Tortosa l'any 1689, en substitució d'un altre del segle XIV.¹¹

Nosaltres creiem que aquesta data de signatura del contracte és incorrecta i s'hauria de corregir per la de 1698 si hem de fer cas a una breu nota recollida a l'acta capitular del dia 25 d'octubre d'aquell any, quan es diu que «...se donen les gràcies ab lo degut agrahiment a sa Illma. lo senyor bisbe, del retaule ha ajustat vuy per al altar major d'esta yglésia...».¹² Aquesta rectificació creiem que cal fer-la perquè a partir d'una altra dada errònia també publicada per aquest canonge, arranca la suposada existència d'un escultor anomenat Espinalt que treballà a la Catedral de Tortosa l'any 1530 i que ha estat seguida per la bibliografia posterior fins que fa

10. Salvador-J. ROVIRA. «Un nou retaule d'Isidre Espinalt i Serra-rica (1695)», *I Recull de treballs El Baluard*. Sarral: 1997, 157-160.

11. José MATAMOROS. *La Catedral de Tortosa*. Tortosa: Editorial Católica 1932, 114.

12. ACTo. *Actes capitulars* 123, s/f.

ben poc diferents autors (com Salvador Rovira o Carles Dorico) l'han desestimat com a errònia, ja que la data correcta és la de 1730.

Malgrat conèixer la data del contracte per al retaule major de la Catedral de Tortosa, signat entre Espinalt i Auther, i saber fins i tot quin notari fou l'encarregat de formalitzar l'escriptura (Josep Gregori Alaix),¹³ ens ha estat impossible fins avui trobar-ne una còpia d'aquest acord, perquè ni en els fons de protocols històrics de Tortosa (conservats a l'Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre), ni en el fons notarial conservat a l'Arxiu de la Catedral de Tortosa, hem localitzat cap còpia d'aquest contracte. Caldrà esperar que els actuals processos de classificació i inventari pels quals estan passant els arxius eclesiàstics de la ciutat de Tortosa (el de la Catedral i l'Històric Diocesà), ens puguin donar una agradable sorpresa en un futur.

Només gràcies al fet que després de la mort del bisbe, esdevinguda a finals de l'any següent a la signatura del contracte, el capítol en les seves actes es fes ressò de certs detalls d'aquest acord, podem saber a part de la data i notari receptor del mateix, algunes dades interessants, com ara que el preu fou establert en 7.250 lliures de moneda barcelonesa, o que el termini per lliurar la feina fou fixat en cinc anys. També sabem que el dia 8 de setembre de l'any 1699 el bisbe acordà amb el daurador Francesc Cervera la feina de daurar el retaule per un valor de 3.375 lliures de moneda barcelonesa.¹⁴

Probablement la sobtada mort del prelat i els esdeveniments polítics i bèl·lics posteriors, causats per la Guerra de Successió, motivaren que el capítol de la Seu de Tortosa es desentengués, de moment, del contracte signat entre Espinalt i el bisbe Auther i l'obra restés paralitzada durant molt de temps.

Finalment, entre els anys 1728 i 1735, els capitulars de Tortosa arribaren a un acord amb Isidre Espinalt i el seu fill homònim per tal de realitzar, amb la feina ja feta del retaule major i un complement de 1.000 lliures, dos nous retaules dedicats a sant Ruf i sant Agustí, respectivament, destinats a dues capelles laterals de la Catedral de Tortosa.¹⁵

D'aquests dos retaules, segons un esment de Josep Matamoros, només conservem el de sant Agustí, actualment dedicat a santa Anna i que abans la guerra de 1936-39 estava sota la advocació de sant Miquel.¹⁶

Per altra banda, i en contra de la suposició del canonge Matamoros que atribuïa a Espinalt la realització de la part escultòrica de l'orgue de la Catedral de Tor-

13. ACTo. *Actes capitulars* 126, acta del dia 4 de març de l'any 1701, s/f.

14. AHCTE (= Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre.) Fons mossèn Eduard Solé. Caixa 4, carpeta 20.

15. Joan-Hilari Muñoz i Salvador-J. ROVIRA. *Art i artistes a Tortosa durant l'època moderna*. Tortosa: Cooperativa Gràfica Dertosense 1999, 98-100.

16. José MATAMOROS. *La catedral...*, 143-145.

tosa,¹⁷ podem negar categòricament la seva participació, ja que fou contractada pel bisbe Auther amb els escultors Antoni Ferrer, de Llavaneres, i Agustí Llinàs, del lloc de l'Estanyol (comarca del Gironès) l'any 1692.¹⁸

3.3.- Retaule major del convent de Santa Clara

D'aquesta obra, desapareguda l'any 1936, no tenim cap dada objectiva amb la qual la poguéssim relacionar directament amb Isidre Espinalt, ja que només una breu nota aportada pel canonge Matamoros la relaciona amb ell.¹⁹ El motiu per fer-ho probablement rau en el fet que aquell retaule, del qual no disposem de cap mena de documentació gràfica coneguda, mostrava les armes del bisbe Auther i el canonge va suposar que això demostrava la intervenció en ell de l'escultor sarralenc.

El que sí que podem corroborar és el fet que Auther va pagar part del retaule, tal com ell mateix afirma en el seu testament: «...Item, deixo y llego a la abadesa y (con)vent de santa Clara de la present ciutat, per a obs de acabar lo retaule del altar mayor de la [...] de dit convent, cent lliures plata per una vegada tan solament...».²⁰ De moment, no hem trobat cap altra dada d'arxiu que corrobori o desmenteixi la teoria de Matamoros, però hem de tenir present que de la mateixa manera que l'orgue de la Catedral tenia ben visibles les armes del bisbe Auther i, tal com hem vist anteriorment, no era obra d'Espinalt, amb el retaule de Santa Clara podria passar exactament el mateix.

3.4.- Un encàrrec del capítol de la Seu de Tortosa a Espinalt

A part d'aquests retaules encarregats pel bisbe Auther, podem aportar una notícia inèdita sobre una obra de l'escultor sarralenc que segurament no arribà a realitzar-se o que actualment no es conserva, però que ens pot indicar el grau de coneixement que es tenia d'aquest escultor a la ciutat de Tortosa a finals del segle XVII, ja que el dia 11 de setembre de l'any 1693, el capítol de la Seu de Tortosa arribà al següent acord: «...Atessa la proposició feta per lo senyor canonge Vicent Gomis, administrador de la obra de la capella de Nuestra Senyora de la Santa Cin-ta, de haverse de fer en dita obra uns personatges de pedra de Çarreal per a davall dels nichos de dita capella, y per trobarse vuy en Tortosa Ysidro (en blanc) escultor ab qui podrà ajustar dita obra. Deliberarunt que lo dit senyor canonge Gomis puga justar dita obra en la cantitat precissa...».²¹ De moment, no podem aportar més dades sobre aquesta possible nova obra tortosina de l'escultor de Sarral, ni tampoc saber per quin motiu es troava en aquell moment a la capital de l'Ebre.

17. Ibid., 161.

18. Joan-Hilari Muñoz i Salvador-J. ROVIRA. *Art i artistes...*, 64.

19. José MATAMOROS. *La catedral...*, 161.

20. ACTo. Protocols Notarials. *Jaume Rebull I*, s/f.

21. ACTo. *Actes Capitulars 118*, s/f.

4.- DUES POSSIBLES OBRES ESCULTÒRIQUES INÈDITES D'ISIDRE ESPINALT CONSERVADES A TORTOSA

Cap als finals de la dècada dels noranta del segle XX fou localitzada una interessant peça escultòrica mentre s'arranjaven uns magatzems situats a la planta baixa del palau Episcopal de Tortosa. Les característiques de la peça feien suposar de bon principi (figs. 1 i 2) que es tractava de part d'una escultura funerària de mida natural d'un bisbe, ja que malgrat els importants desperfectes que presenta la figura, tota una sèrie d'elements (la tiara, les restes d'un possible bàcul a la part esquerra de la figura, el tipus de vestimenta...) així ho indicaven.²²

Una vegada coneguda la troballa, nosaltres de seguida la relacionàrem amb una breu cita bibliogràfica que assenyalava la presència d'una escultura de característiques similars a aquesta en els Reials Col·legis de Sant Jaume i Sant Maties de Tortosa abans de l'estiu de l'any 1936: «*Colegio de San Luis: En el saqueo desapareció una escultura yacente de Obispo, colocada en una de las aulas del Colegio bajo arco gallonado, obra de fines del siglo XVI.*»²³

Per altre costat, aquesta breu notícia bibliogràfica també era confirmada per mossèn Manuel Milian Boix en el seu inèdit *Inventario Monumental Dertosense*, redactat l'any 1935, que mai fou publicat, i una còpia del qual ha estat recentment localitzada a l'Arxiu Històric Diocesà de Tortosa²⁴ i que diu el següent: «*Colegio de San Luis: En una de las salas del Claustro, planta baja, hay colocada bajo arco gallonado la escultura retrato de un obispo, revestido con hábitos pontificales. Pertenece a las postrimerías de la XVIth centuria...*». La descripció de mossèn Milian acaba suggerint diferents noms de bisbes de Tortosa del segle XVI com a possibles usuaris de la tomba.²⁵

Ambdues notícies, coincidents en els detalls, ens permeten deduir amb prou seguretat que la figura del bisbe localitzada en el Palau Episcopal de Tortosa provenia originàriament del Reials Col·legis de Sant Jaume i Sant Maties, construïts durant la segona meitat del segle XVI i que des de mitjans dels anys 90 del segle XX, hostatgen l'Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre.

També es conserva parcialment l'arc gallonat esmentat per Milian i Climent com a lloc on es troava la figura abans dels fets de l'any 1936, situat a l'angle NE de la

22. Actualment l'accés a l'obra escultòrica es dificulta pel fet d'estar envoltada d'un seguit de peces de grans dimensions originàries de la Catedral. En el moment de la troballa no la varem mesurar, però de forma aproximada podem dir que fa uns 70 centímetres d'ample per uns 180 centímetres de llarg.

23. Luis CLIMENT. *Rojos en Tarragona y su provincia*. Tarragona: Talleres Tipográficos Suc. de Torres & Virgili 1942, 170.

24. Agràfic la col·laboració rebuda pel personal d'aquest arxiu: el director, mossèn Josep Alanyà, i el facultatiu, mossèn Joaquim Barberan.

25. Manuel MILIAN BOIX. *Inventario Monumental Dertosense*. Palanques: 1935 (document mecanografiat, còpia consultada a l'Arxiu Diocesà de Tortosa).

planta baixa dels Reials Col·legis, dintre d'una sala on actualment hi ha part del dipòsit documental de l'esmentat arxiu.

Arribats a aquest punt podríem deduir que la figura funerària del bisbe no és d'Espinalt, perquè els autors esmentats assenyalen una cronologia de finals del segle XVI, i tal com ha demostrat Carles Dorico, Espinalt va néixer l'any 1658.²⁶ Però creiem que ni l'escultura funerària es de finals del segle XVI, ni aquell és el seu lloc originari, pels motius que tot seguit assenyalarem:

- en primer lloc, ni Milian ni Climent parlen en cap moment de «sepulcre», sinó tant sols de figura jacent. Tampoc fan cap esment a cap element epigràfic o heràldic que normalment identificava (i accompanyava) a les figures sepulcrals de les tombes de personatges il·lustres.
- en segon lloc, si bé es conserva l'arc gallonat i el nínxol on es situava la figura abans de l'any 1936, l'espai inferior del nínxol no deixa lloc a cap tomba, perquè es molt estret.
- i, per acabar, si repassem la lòmina de bisbes que han ocupat la diòcesi de Tortosa des de mitjans segle XVI (data de construcció dels Reials Col·legis) fins a finals del segle XVII, i que han mort exercint el càrrec de bisbes d'aquesta diòcesi, ens trobem amb el fet que de tots ells tenim la tomba localitzada: Joan Izquierdo (1574-1585), a l'església de Sant Domènec; Joan Baptista Cardona (1587-1589), al Claustre de la Catedral; Gaspar Punter (1590-1600), davant les escales del presbiteri de la Catedral; Lluís de Tena (1616-1622), primer a la girola de la Seu i després a la Capella de la Cinta; Justino Antolínez de Burgos (1628-1637), a la Via Sacra de la Catedral; i en el mateix lloc reposen les restes de Gregorio Parcero (1656-1663) i Josep Fageda (1664-1685). L'única excepció és el bisbe Auther, de la tomba del qual parlarem més endavant.

Tot aquest cùmul d'evidències ens fan dubtar seriosament que l'esmentada peça escultòrica pugui correspondre a part d'una tomba d'un bisbe de Tortosa del segle XVI, sinó a un altre de posterior. Per tant, estem en disposició d'assumir el risc d'intentar identificar la figura jacent del bisbe trobada al Palau Episcopal de Tortosa com a pertanyent al bisbe Auther pels motius següents:

1. En primer lloc, disposem del seu testament que redactat el dia 22 de desembre de l'any 1700, on el bisbe Auther demana ésser enterrat al convent de Sant Francesc: «Elegesch la sepultura al meu cos sahadora en la yglésia del convent de (sant) Francesch y Nra. Sra. del Roser (cons)truit fora los murs de la present ciutat, en la capella de st. Domingo soriano, supplicant humilment al pare prior y demés religiosos de dit convent vullen y se dignen admeter mon cos, concedintli sepultura, la qual sepultura eo acte de enterro, vull sem fassa

26. Carles Dorico, «Els escultors sarralencs de la família Espinalt i les seves obres (I)». *Aplec de Treballs*, 16. Montblanc: Centre d'Estudis de la Conca de Barberà 1998.

*ab la forma se ha acostumat fer al demés illustríssims senyors bisbes mos antecessors».*²⁶ La tria del lloc de descans de les seves despulles respon a uns motius ben lògics ja que, tal com hem assenyalat en la seva biografia, Auther era dominicà i havia sufragat pocs anys abans de la seva mort les obres de reconstrucció d'aquest convent que pertanyia des de la dècada dels setanta del segle XVI a la seva ordre religiosa i que havia quedat molt malmès durant de la Guerra dels Segadors.²⁷

2. L'any 1707 però, els estralls de la Guerra de Successió provocaren l'enderroc del recentment reconstruït convent de Sant Francesc i el Roser. Per tal motiu, les restes mortals del bisbe Auther i amb ells segurament la seva tomba, es traslladaren a l'església del convent de Sant Domènec, situat dintre de les muralles de la ciutat i que no es trobava, de moment, afectat per la guerra.²⁸
3. El mes de juliol de l'any 1708 les tropes borbòniques aconseguiren forçar el setge i varen conquerir Tortosa. Els nous amos de la ciutat dictaren una ordre que obligava als dominics a cedir el seu convent com a caserna. Això mogué els capitulars a cercar un lloc definitiu on fer reposar les despulles del bisbe Auther, i així en l'acta capitular del dia 5 d'octubre d'aquell any, acordaren el següent: «...que los ossos del sr. bisbe Auther, de bona memòria, que estaven en sepultura pròpia en lo Convent de Sant Francesch del orde de predicadores y en lo any passat foren tres y traslladats a la iglésia del Col·legi de Sant Domingo, per demolició de dit convent y fàbrica en ell de un baluart dit de San Carlos, per causa que ara dita iglésia del Col·legi, com lo mateix col·legi està ocupada per cuartels; en veneració y estimació a dits ossos, sien estos trasladats y colocats en la present yglésia en la sepultura del sr. bisbe Fageda son antecesor, davant la reixa del altar major, a la part del Evangelio...».²⁹ El dia 18 d'aquell mes es portava a terme aquest trasllat i les restes òssies del bisbe Auther, guardades en una caixa de fusta folrada de setí negre, eren dipositades dintre la tomba del seu antecessor en el càrrec, el bisbe Fageda.³⁰
4. No sabem les característiques de la tomba del bisbe Auther, situada originàriament a l'església del convent de Sant Francesc i el Roser, però cabria la possibilitat que els membres de la comunitat dominicana encarreguessin una tomba monumental coronada amb una figura del difunt, com a mostra d'agraïment a un bisbe que havia esmerçat gran quantitat de diners per a la recons-

27. ACTo. Protocols Notariais. Jaume Rebull I, s/f.

28. Ramon O'CALLAGHAN. *Episcopologio...*, 211.

29. Ramon O'CALLAGHAN. *Anales de Tortosa. Tomo III*. Tortosa: Imprenta Católica de Gabriel Llasat 1888, 45.

30. ACTo. *Actes Capitulars 133*, fs. 152v.-153.

31. ACTo. *Actes Capitulars 133*, fs. 158v.-159v.

trucció arquitectònica i decorativa d'aquell monestir.³² D'altra banda, quan es traslladaren les seves despulles a la Catedral, hem de tenir present que una disposició capitular del segle XVI (concretament de l'any 1564) prohibia taxativament l'existència en aquest temple de qualsevol sepulcre monumental que inclogués pintures o escultures, o que sobresortís del paviment, com era probablement el cas de la tomba del bisbe Auther.³³ Això pot explicar per què només es traslladaren els ossos a la Catedral i no la tomba sencera (amb làpida o d'altres elements), que probablement restaren al convent de Sant Domènec.

5. Tampoc sabem en quin moment anà a parar als Reials Col·legis de Sant Jaume i Sant Maties la figura jacent del bisbe, però ja hem esmentat que tot sembla indicar que aquella tampoc era la seva ubicació original. Potser després de la Desamortització del 1835 quan el convent de Sant Domènec fou convertit en caserna llavors es traslladà als Reials Col·legis, situats al mateix costat del convent i que des de l'any 1824 eren la seu del Seminari sacerdotal de la diòcesi de Tortosa.
6. Finalment, poc temps després de la troballa de la figura funerària, hi poguérem relacionar amb ella una altra peça escultòrica que es conserva en els fons del Museu Municipal de Tortosa. Es tracta d'un relleu d'un material que qualificarem d'alabastre, d'aproximadament un metre d'alçada, que mostra en el centre un escut episcopal amb una creu flordelisada al centre (figura 3). A la part esquerra de l'escut hi ha un angelet que aguanta amb la seva mà esquerra una fulla de palmera (parcialment conservada) i amb la seva mà dreta el capell que corona l'escut episcopal. La part dreta del relleu està trencada i no ens permet saber quina representació hi havia, però podem deduir amb certa seguretat que, per simetria, hi deuria haver un altre angelet amb idèntica posició però a la inversa que el conservat. Segons indicacions del Dr. Jesús Massip, ex-director del Museu-Arxiu Municipal de Tortosa, aquest relleu prové de l'antic convent de Sant Domènec (lloc on recordem fou traslladada la tomba del bisbe durant el setge borbònic). A més la creu flordelisada de l'escut i la fulla de palmera que sosté l'angelet són precisament les armes del bisbe Auther (figura 4).

Una vegada analitzats els motius pels quals creiem que les dues peces escultòriques varen pertànyer en el seu moment a la tomba del bisbe Auther, passem a intentar demostrar la possibilitat que la figura jacent i el relleu siguin obra d'Isidre Espinalt i Serra-rica:

1. Començant pel material en què estan fetes ambdues peces escultòriques, i a manca d'un estudi petrogràfic exhaustiu, sembla que es tracta d'alabastre, un

32. ACTo. Macip: *Notes Antigues de la Catedral*, vol. I, folis 405v.-406v.

33. AHCTE. Fons mossèn Eduard Solé. Caixa 4, carpeta 20.

material gens desconegut per a l'escultor sarralenc, ja que tant treballava amb ell (el Sagrari de l'altar major de la Catedral de Tarragona, per exemple), com també hi comerciava, pel fet de tractar-se d'un material que s'estreia de Sarral, lloc on residia habitualment.³⁴

2. També hem fet esment a les relacions existents els darrers anys del segle XVII entre aquest escultor i la ciutat de Tortosa, ja que l'hem localitzat en aquesta ciutat almenys en tres ocasions (els anys 1693, 1695 i 1698). No seria d'es-tranyar que se li pogués encarregar l'esmentada tomba monumental existint aquesta coneixença mútua.

4.- Valoracions finals

A finals del segle XVII la diòcesi de Tortosa va tenir com a cap a fra Sever-Tomàs Auther, un bisbe que va deixar una important petjada tant pastoral com artística. Pel que respecta al segon aspecte, aquest bisbe va finançar un seguit d'obres escultòriques destinades a decorar la Catedral de Tortosa i el monestir de Sant Francesc, també situat en aquesta ciutat.

Per tirar endavant amb aquest ambiciós projecte decoratiu va poder comptar, entre d'altres, amb una de les millors figures dintre del panorama artístic del moment a la Catalunya meridional: Isidre Espinalt i Serra-rica, d'origen osonenc però que havia fixat la seva residència a Sarral (Conca de Barberà), població on hi havia unes importants pedreres d'alabastre. Amb aquest material, juntament amb la fusta, realitzà un important conjunt d'obres, la majoria de les quals malauradament desaparegueren durant l'estiu de l'any 1936.

La nostra breu aportació ha plantejat la possibilitat de trobar-nos davant unes obres escultòriques inèdites sortides de les mans d'Isidre Espinalt i relacionables amb la tomba del bisbe Auther, de la qual fins ara desconeixem la seva situació original. Esperem que futures troballes documentals ens permetin corroborar o rebutjar aquestes atribucions que hem plantejat.

JOAN-HILARI MUÑOZ I SEBASTIÀ³⁵

34. Carles Dorico. «Els escultors sarralencs...», 83-86.

35. Professor de Secundària a l'IES «Ramon Berenguer IV» d'Amposta (Montsià). E-mail: vinallop@terra.es

Apèndix Documental

1700, desembre, 22. Tortosa

Testament del bisbe de Tortosa fra Sever-Thomàs Auther.

ACTo. Protocols Notarials. Jaume Rebull, 1.

En nom de Nre. Sr. Déu Jesuxpt., gloria e humil Verge Maria m [...] y advocada nostra sia, amen. Com no -y haja cosa més certa que la [...] ni més incerta que la hora de aquella, per çò, yo, D. fr. Severo Thomàs y Auther, per la gràcia de Déu y la Sta. [...] apostòlica, bisbe de Tortosa, del Consell de sa Magestat, fill legítim y natural de Pere Auther, teixidor de la ciutat de Puig [...], del present principat de Cathalunya y de Maria Anna Auther, *quondam*, cônjuges, estant en lo llit detingut de malaltia corporal de la qual temo morir [...], emperò ab mon bon enteniment, sana e integra memòria, y ferma paraula.

Attenant y considerant la santedad de Innocencio, de bona memòria, Papa XII [...] en sa bulla, eo decret ab la deguda forma despachada datts. en Roma a denou dies del mes de agost de l'any pròxim passat de mil siscents noranta u nou, y registrada en la cambra apostòlica de la curia romana en trenta dies del mes de octubre de dit any, haverme concedit llicència, permís u facultat de poder testar y disposar de la suma y cantitat de tres mil dobles de or de Espanya en les obres pies a mi ben vistes. Per çò usant de dita llicència, facultat y permís, fas y ordeno aquest meu testament, última y darrera voluntat mia en lo modo y forma següent:

Elegesch en marmessors y de aquest meu testament y última voluntat mia executors los illustres y rnts. doctor Joseph Vila y Torres, prevere, Ardiaca Major y Pabordre de la Seu de la present ciutat, al doctor Pere Mârtir Aycart, prevere, ardiaca Major y pabordre de dita Seu, al doctor Francisco Martí, prevere, ardiaca de Corbera, canonge y Pabordre de dita Seu, al doctor Joseph Noves, prevere, ardiaca de Culla y Pabordre de dita Seu, als canonges Vicent Gomis y Guillem Pradell, als quals tots junts y a la major part de aquells, dono ple poder de cumplir y executar aquest meu testament, segons que asi trobaran [...] per mi ordenat.

Primerament, y abans de tot, vull, ordeno y mano que tots los que al dia de mon obit jo deuré [...] sien pagats, y totes les injúries a rest [...] de les quals jo seré tingut y obligat, sien satisfets de mos béns breum [...] i sumàriament, y de pla segons que [...] deutes e injúries millor mostrar [...] var, se porran per instruments a [...]rans o altres legítimes proves [...]veritat del fet, attesa a coneguda dits illustres srs. marmessors meus.

Elegesch la sepultura al meu cos fahedora en la yglésia del convent de (sant) Francesch y Nra. Sra. del Roser (cons)truit fora los murs de la present ciutat, en la capella de st. Domingo soriano, supplicant humilment al pare prior y demés religiosos de dit convent vullen y se dignen admetre'r mon cos, concedintli sepultura, la qual sepultura eo acte de enterro, vull sem fassa ab la forma se ha acostumat fer al demés illustrissims senyors bisbes mos antecessors.

Prench de mos béns per a Nostre senyor Déu y repòs de la mia ànima, tot lo diner que constarà tenir lo dit sr. canonge Vicent Gomis per a emplear en certes coses que su mercet

sap, commutant ma voluntat, vull que de dita cantitat de diner, me sien celebades misses resades en la Seu de la present ciutat en sufragi de la mia ànima per los canonges y demés residents de dita Seu, tantes quantes ni cabran, és a saber les que celebraran dits canonges a for de quatre sous per missa, y les que celebraran los demés residents a for de tres sous per missa. Y cas que aparega a dits srs. marmessors meus fer celebrar més misses, o bé per la mia ànima, que en tal cas puguen aquests pender de mos béns allò que-los apareixerà per a fer celebrar dit bé, deixantho a la bona disposició y prudència de aquells.

Item, deixo y llego al convent de sant Domingo de la ciutat de València, cent lliures plata per a que de a [...] se funde un aniversari celebrad [...] quiscun any lo dia de mon obit.

Item, vull y man que despues de se [...] mon obit, per tres dies continuos celebren totes les misses en tots los convents y parròquies de la present ciutat en sufragi y repòs de la mia ànima y que per dits mos marmessors sia donada la charitat acostumada (de) tres sous per missa.

Item, vull y man que lo dia de mon obit se done a la porta del palacio e(pis)copal als pobres la charitat acostumada.

Item, attenent y considerat haver estat bisbe de la santa iglésia de Gerona y lo bon affecte a d'aquella he tingut, desitjant quede alguna memòria en dita yglésia, y en consideració de que dons la fusta fou menester per a les portes de dita yglésia, y juntament cent doblons per a obs de aquella, per ço deixo y llego a dita yglésia per a obs y servei de aquella, una font y un gerro de plata blanca, una casulla de raso de Florència y dos tunisselles de tafatà llis.

Item, deixo y llego a la abadessa y (con)vent de santa Clara de la present ciutat, per a obs de acabar lo retaule del altar mayor de la [...] de dit convent, cent lliures plata per una vegada tan solament.

Item, attenent als bons serveis del arcediano doctor Pere Martyr Aycart y del molt que ha servit y treballat en defensa dels drets d'esta mitra y altres coses mon animo movents, ateses y considerades, deixo y llego *intuito pietatis et charitatis* al dit doctor Pere Martyr Aycart, arcediano Mayor y pabordre de la dita Seu, marmessors meu, cent dobles en espècie de or per a que se recorde de encomanar a nostre sr. Déu la mia ànima en ses oracions, lo qual llegat li fas per una vegada tan solament.

Item, attenent haver ja acomodat al arcediano doctor Joseph Noves y al curat doctor Andreu Noves, deixo y llego a quiscú de aquells deu lliures plata, que juntes fan la suma de vint lliures per a que se recorden de encomanar a nostre senyor la mia ànima.

Item, deixo y llego al doctor Senjoan y mestre Esbri, de ma família, en atenció del poch temps ha que-m serveixen deu lliures plata a quiscú per una vegada tan solament per a que-s recorden de encomanar a Déu la mia ànima.

Item, deixo y llego a d. Vicent Garcia, Joseph Jordana, Joseph Montalla, Anthoni Montserrat y a Fausto Corretja, mos patges en atenció del ben [...] servit vint y sinch lliures a q(uiscú) per una vegada tan solament [...] se recorden de encomanar a (Déu) la mia ànima.

Item, deixo y llego a Joan So [...], a Lluís Sendra de ma família [...] atenció dels bons serveis que [...] tinch rebuts sinquanta lliures [...] a quiscú per una vegada tan solament

per a que se recorden de encomanar a nostre senyor la mia ànima.

Item, vull y es ma voluntat que [...] marmessors meus visten de dol a [...] los damunt nomenats de ma [...]lia, pagant de mos béns lo cost del dol.

Item, deixo y llego al doctor Bartholome Verges, nebó meu, prevere y canonge de la Seu de Urgell dos salvilles, eo, sotacopes de plata de mon servey per a que se recorde de encomanar a Déu nostre Sr. la mia ànima.

Item, deixo y llego a Salvador Verges, capità de infanteria, nebó meu, *intuitu pietatis et charitatis* doscentes lliures plata per una vegada tan solament per a que se recorde de encomanar a Déu la mia ànima.

Item, deixo y llego a mossèn Jaume Verges, prevere, (nebot) meu, deu lliures plata per una vegada tan solament per a que se recorde de encomanar a Déu nostre Senyor la mia ànima.

Item, deixo y llego a fr. Francisco Verges, nebó meu, del orde de sant Francesch, sinquanta lliures plata per a comprar llibres, per una vegada tan solament, per a que se recorde de encomanar a nostre Senyor Déu la mia ànima.

Item, deixo y llego a fr. Anthoni Falco, religiós dominico, trenta lliures plata, per una vegada tan solament, per a que se recorde de encomanar a nostre senyor Déu la mia ànima.

Item, y finalment, vull y es ma voluntat que pagats tots los llegats pios damunt dits, lo que restarà de les dites tres mil dobles de or de p[...], sia pres per aquells, dividits en dos iguals parts, la una de les quals la [...] y apliquen dits marmessors meus en acabar lo retaule que se està [...]cant per al altar major de la Seu de la present ciutat, si dita cantitat (bas)tarà; y cas dita cantitat no basta(rà) [...] acabar y perficionar dit retaule (se es)merse dita cantitat en renda y augment de terns, capes, casu(lles) y frontals, tot per al servey del altar major de dita Seu. Y la (altra) part de dits mos béns se entreguen per dits srs. marmessors meus al rmt. prior y convent de st. Francesch y Nra. Sra. del Roser, construït fo(ra) los murs de la present ciutat, per a obs de continuar la obra de dit convent, ab tal emperò pacte y condició que dits Prior y convent tinguen obligació de celebrar quicun any perpètuament en dit convent lo dia de mon òbit un aniversari en repòs y sufragi de la mia ànima, en los quals llegats hereus meus particulars los fas e instituesch [...], com esta sia ma voluntat e intenció.

Item, prego y recomano als dits prior y convent de sant Francesch y nostra Senyora del Roser vullen admetre en sacristà de la iglésia de dit convent al dit Joan Sos, de ma família, en consideració de que confio ne tindrà la dita yglésia bon servey.

Revocant, cassant y annullant ab aquest meu testament tots y qualsevols altres testaments, codocils y altres últimes voluntats per mi fets y fetes en poder de qualsevols notaris, encara que en aquells y hagués qualsevols paraules derogatòries y altres qualsevols de les quals ab aquest meu testament se hagués de fer expressa menció per quant de aquells y aquelles me penit, volent que aquest meu testament prevalega a tots los altres.

E aquesta és la mia última y darrera voluntat, la qual vull valega per dret y testament [...] valdrà, o valer no podrà per [...] testament, almenys vull que valega [...] ser puga per dret de codocil o (testament) nuncupatiu, o aquella espècie [...] ma voluntat que millors de dret (y Cos)tums de Tortosa o altrament v [...] y tenir podrà. De la quals lo [...] meu

seguit, y no abans vull y ordeno me sien fets y lliurats tants tra[...] còpies y clàusules quants dema[...] ne seran.

Fet y firmat fonch [...] aquest meu testament y última [...] luntat mia en la ciutat de Tortosa, dimecres als vint y dos dies del mes de dezembre del any de la Nativitat del sr. de mils setcents. Se [+] nyal de mi, d. fr. Severo Thomas Auther, per la gràcia de Déu y de la sta. Sede Apostòlica, bisbe de Tortosa, qui li present meu testament última y darrera voluntat mia, lloho, aprovo, ratifico y confirmo.

Testimonis cridats y per boca propria de dit testador pregats a la firma de aquest testament són lo rnt. Joán Rossell, prevere y beneficiat en la yglésia de Àger, *nullius diocesis*, y Pau Mecià, botiguer de teles, ciutadà de la present ciutat de Tortosa.

Fig. 1: Visió frontal de l'escultura jacent de bisbe, atribuïda a la tomba del bisbe Auther (fotografia de Joan-Hilari Muñoz).

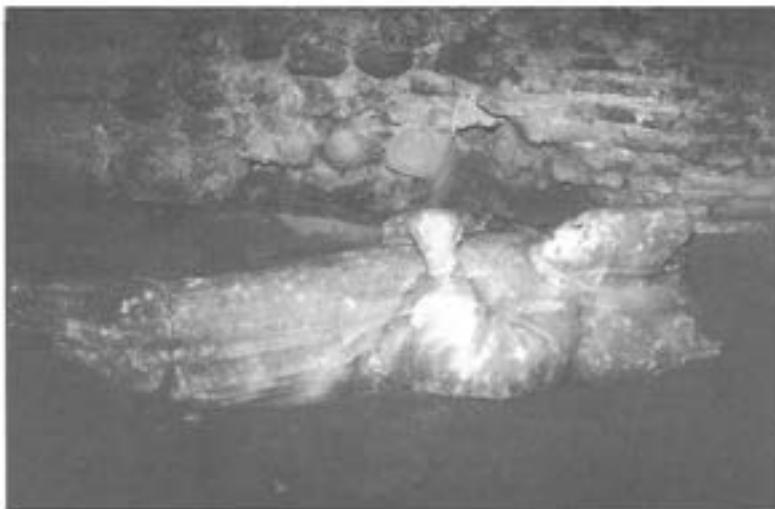

Fig. 2: Visió lateral de la mateixa escultura (fotografia de Joan-Hilari Muñoz).

Fig. 3: Fragment d'un relleu d'alabastre que probablement formava part de la tomba del bisbe Author (fotografia de Joan-Hilari Muñoz).

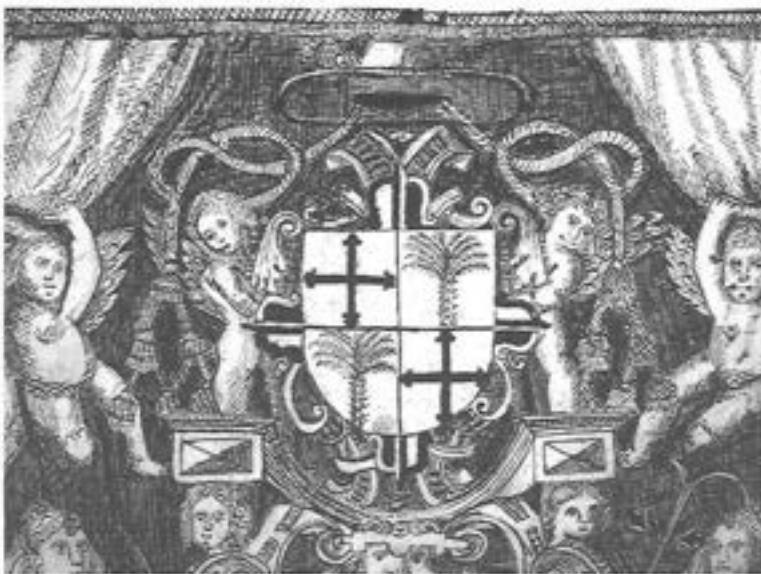

Fig. 4: Dibuix conservat a l'Arxiu Històric Diocesà de Tortosa i que representa l'escut del bisbe Author (fotografia de Joan-Hilari Muñoz).

BOLETIN

DE LA

SOCIEDAD CASTELLONENSE DE CULTURA

Tomo LXXX • Enero-Diciembre 2004 • Cuad. I-II-III-IV

Quatre-cents anys de la torre campanar de Castelló. Notícies documentals

Sens cap dubte, una de les construccions més significatives del que hom anomena estil desornamentat a les terres de Castelló és la torre campanar de la ciutat de Castelló. Edificat a càrrec del Consell a darreries del S. XVI, la seua construcció marca l'inici de les obres que portaran a transformar l'aspecte del centre urbà de la vila durant la centúria següent¹.

Sabem que en l'església parroquial existia, ja a principis del segle XV, un campanar de paret, o tal vegada millor, una mena del què podríem denominar espardenya, amb unes tres campanes, que a més de emprar-se per soplujar les campanes, era utilitzat per servir de talaia per prevenir de la presència de pirates en la costa o per fer senyals mitjançant fogueres².

Segons sembla, el zumzeig i vibració de les campanes d'aixa espardenya devia produir sovint desperfectes a l'obra de l'església, la qual cosa motivava amb freqüència la queixa del mestre de les obres de Santa Maria, llavors en construcció, davant les autoritats eclesiàstiques i civils³.

Tot fa pressuposar que, pocs anys després de finalitzada la construcció de l'església parroquial, cap a 1437 el Consell decideix aprofitar la manobra de l'església vella, la qual està dipositada en la plaça, per fer un campanar, alliberant així de la plaça de tot aquell embalam sense cap despeses⁴.

1. Cfr OLUCHA MONTINS, F. «Una panoràmica de l'art a la vila de Castelló entre 1500 i 1700» *B(ulletí) S(ocietat) C(astellonena) de C(ultura)*. Tom LXIV, 1988, pp 149-203 i SÁNCHEZ ADELL, J. - SÁNCHEZ ALMELA, E. - OLUCHA MONTINS, F. *Elenco de fechas para la historia urbana de Castellón de la Plana*. Castelló 1993.

2. Cfr SÁNCHEZ ADELL, J. *El reloj público en Castellón (siglos XIV-XVIII)*. Castelló 1995, pp 14-15.

3. Cfr TRAVER TOMAS, V. *Antigüedades de Castellón de la Plana*. Castellón, 1956.

4. A(rxiu) M(unicipal) de C(astelló). Llibre de Consell. 1436-1437. Sessió 10, març, 1437. «Item lo dit honorable consell deliberà y clogué que los dinés de les restes dels comptes dels segristans y lumenariis passats, que sien donats y lo dit honorable consell los consigne al honorable en Bernat Mut manobrar en l'any present de la ecclésia major de la dita vila, per a obs de obrar lo campanar de la dita ecclésia».

Un campanar apartat per complet de la nau de l'església, sense que sapiam la raó d'eixa separació, que ben bé pogué estar motivada per la mancança de lloc junt al temple parroquial, donades les grans dimensions de la seua planta, mentre que junt a la vella casa abadia es disposava amplament de lloc. Les obres d'aquest campanar es pagaven dels cabdals del sacristà, dels de la llumenaria de la verge i d'altres, fins i tot de l'obra de la muralla, les obres de la qual es suspenen, aprovant-se que l'obrer encarregat d'elles, passe al campanar amb tots els materials i pertrets arreplegats per a així incrementar l'obra d'aquest⁵.

No coneixem fefaentment qui va estar el mestre el qual inicia la construcció. Hom ha parlat d'un tal Çahera⁶, que treballava en l'obra del mur, al qual s'acorda en 1459 pagar-li, una vegada finalitzat el seu treball, tot el que se li devia⁷.

5. A. M. C. Llibre de Consell. 1458-1459. Sessió 16, abril, 1459. «Et ajustat lo dit honorable consell, tot concordantment provey e mand que la obra del mur per al present any cesse e que en Anthoni Valentí, obrer del mur, axí com havia de fer la obra del mur que face la obra del campanar per aquell salari mateix e que la collecta llançada per al mur e lo apparell, axí com de calç e altres coses pera aquell, serveasca per al dit campanar e que lo dit en Anthoni Valentí no haja càrrec de collegir sinó solament los diners de les collectes».

Llibre de Consell 1458-1459. Sessió 12, maig, 1459. «Com dessus lo damunt dit honorable consell hagués donat càrrec als honorables justícia e jurats que comunicassen ab lo mestre de la obra del campanar feren relació en aquells com eren concordats ab lo dit mestre en aquesta forma, que ell pugarie lo campanar XVI palms dací a nadal primer vinent e que la vila li sie tenguda donar II m [dos mil lliures?] DC sous e quant obraran li (sic) vila li es tenguda donar homens ajudants a la obra, calç arena e rebile. E feta la dita colació lo dit honorable consell lloa e aprova la dita concòrdia».

Llibre de Consell 1459-1460. Sessió 30, juny, 1459. «Item més fon provey per lo dit honorable consell, tot concordantment, que lo sindic faça instància e execute tots los diners deguts per lumenaries de les candeles e segristans de la sglésia e aquells sien lliurats al manobrer per paguar lo maestre de la obra e que los jurats li lo respalten e li ajuden en tot lo que faça mestre».

Llibre de Consell 1459-1460. Sessió 15, juliol, 1459. «Fon provey per lo dit honorable consell, tot concordantment, que puix lo sindic que és en Andreu Jover, no vol executar los diners de les candeles, sagristania e altres quantitats consignades pera la obra del campanar, de aquells que les deuen, que sia feta execució en tants de bens mobles del dit sindic que basten a les quantitats degudes per aquelles que li son stats manats executar per lo dit honorable consell consignades pera la dita obra del dit campanar».

6. A. M. C. Llibre de Consell. 1456-1457. Sessió 23, abril, 1457 Abril. «Item sobre la proposició de la obra del campanar si de la dita obra serà parlat ab en Çahera, mestre de obra o no, que vingué per obrar lo dit campanar, no fonch sobre la dita proposició res deliberat». Vegeu també TRAVER, Op Cit, pàg. 328.

7. A. M. C. Llibre de Consell. 1459-1460. Sessió 24, agost, 1459. «E ajustat lo dit honorable consell sobre la proposició feta per los honorables jurats de la resta demandada per lo maestre que ha fet lo campanar, de on se hauràn diners e si'l paguaran o com ho faran, lo dit honorable consell delibera que lo maestre sia paguat bonament sens contradicció alguna, en manera que se'n vaia content de la vila quant en lo hauer dels diners que sia vist lo compte d'en Miquel Egual e que en ço que li don ésser donada la dehena part e altres sagristans antigament ho han hauat que ho hala e la resta que pach per (sic) semblantment sia vist lo compte d'en Pere Ferriols del libre que plegua dels censals de Santa Maria e quels censals que aquell ha pleguats o poguera hauer pleguats, attés que ha tres anys que te lo libre, que vista la resta, sia executat e faça rahó. E axí mateix d'en Berenguer Gratell, pleguador dels dits censals se hainen.[al marge]. Item lo dit honorable consell provey que dos o tres jornades sien hauts los vyzquayns e que llà a la marrada facen fahena illoguats e de aquí avant segons lo que veuràn feta relació al consell serà proveyt».

Tot fa pensar que en marxar aquest mestre, en agost de 1459⁸, el campanar està aixecat tan sols uns 16 pams, els quals es corresponen en part amb el cos inferior de l'actual campanar⁹.

Com es veu, molt poca altura respecte a la de l'església parroquial, la qual cosa comportava que no fora des d'aquesta torre, sinó des del campanar que hi havia a dalt de l'església major, —una imatge del qual ens aporta Viciana en la seua *Cronica*¹⁰—, des d'on es realitzaven les funcions de sentinella davant els atacs de moriscos i pirates, com esdevingué el 10 d'abril de 1502 quan el Consell «...provehy e ordenà que los portals sien cascuna nit tancats e que sien posades guardes, axí a la platja de la mar e guerau de la present vila com al campanar e algun portal...» i que sovint era objecte d'atenció per part del vicari i del consell¹¹, com esdevingué en 10 de juny de 1572 quan se li abonen al fuster Damià Marzo «...tretze sous, sis dines per les finestres feu al chapitell dell campanar e per la fusta, mans y claus», o en 1589, quan es fan diversos pagaments per adobar un reboltó trencat per pujar una campana¹².

Per més de cent anys quedà el campanar començat i sense continuar la seu construcció, i tot i que en 1583 hi ha un intent per part de misser Jaume Miralles de bastir el que ells anomenaven «el campanaret» i que no era més que el cos que a mitjans de segle aixecara el mestre Çaera; «I axí mateix fonch provehit sobre lo proposat per micter Jaume Miralles sobre lo campanaret que per tunch no si toque en voler-lo pujar ni tampoch si plegue de ninguna manera»¹³ aquest romandrà en eixe estat fins 1591 quan, per iniciativa del vicari perpetu de Santa Maria, es decidirà concluir-lo.

En efecte, el 24 de febrer de 1591 i a proposta del vicari perpetuo de Santa Maria mossèn Domènec Jover, el consell acorda «...que lo campanaret de la plasa se pase

8. Tot fa pensar, per la lectura del següent document, que fou en agost de 1459 quan les obres del campanar es donen per interrompudes. A.M.C. Llibre de Consell. 1459-1460. Sessió 19, agost, 1459. «Item més sobre la proposició feta per los honorables jurats que fossen trencades les roques del riu Sech del camí de la Alcora per aquest homens que havien obrat lo campanar, lo dit honorable consell provey que los honorables jurats ab alguns prohomens vagen a veure la obra e que sobre aquella comuniquen ab los dits obrers e feta relació al dit honorable consell serà y proveyt».

9. Vid nota 5, document de 12 de maig de 1459.

10. MARTIN DE VICIANA. *Crónica de la inclita y coronada ciudad de Valencia*. Estudio preliminar e índices por Sebastián García Martínez. Valencia, Universidad, 1972.

11. A.M.C. Llibre de Consell. 1522-1523. Sessió 18, octubre, 1552. «Que la cuberta del campanar que toquen les campanes provehiren se adobe de la forma que millor poran e que los jurats tinguen comissió per a fer la a consell de mestres. Closs».

A.M.C. Llibre de Consell. 1570-1571. Ma d'Albarans. «Dir dia [3 Novembre 1570] fonch provehit albarà al mateix sindich per les obres se feran en lo campanar per asentar lo simbolet de rajoles, cals y mans, segons estadioper menut en lo memorial, cent setanta set sous y quatre dinés».

12. A.M.C. Llibre de Consell. 1588-1589. Má d'Albarans «Dir dia [15 maig 1589] fonch fet albarà al magnífich Bernat Pardo, de XXV sous adquell deguts per lo preu de una vígueta o reboltó se treuca de aquell lo dia se pujà la campana al campanar de la sglésia major».

13. A.M.C. Llibre de Consell. 1583-1584. Sessió 5, juny, 1583.

avant, per quant per a tenir les campanes de la yglésia és molt convenient y lo estar on estan és molt gran perjuhi per al terrat de la yglésia y que serie ennoblit aquest poble y que havent-se de imposar alguna imposició en la carn per a dit effecte que lo Reverent clero tindrà per bé de consentir en la imposició que per a dit effecte se haja de imposar en la carn. Fonch clos y determinat que lo campanaret que per a huy està escomensat en la plasa se fasa y ab tot effecte se acabe»¹⁴, nomentant-se tot seguit un clavari i majorals encarregats de les tasques de buscar les rendes precises per a les obres i controlar aquestes, nominació que recau en misser Jaume Miralles, - aquell que ja en 1583 havia sol·licitat la reanudació de les obres -, com a clavari i Pere Aragonés i Geroni Micó com a manobrers, els quals manifesten ser «contents i que no sels done res per rahó de sos treballs»¹⁵.

Decidit el consell a fer l'obra, aviat, en març es neteja «lo pati e corral de la casa de labadia pera possar la calç pera la fàbrica del dit campanar», abonant-se li per eixa feina a l'obrer Francesc Pasqual tres sous¹⁶, i aviat es determina elegir la traça o disseny de la torre, fent-se crida pública pel verguer Lluis Joan, acompañat pel so del tabal tocat per Joan Moreno, per tal que els mestres interessats acudeixquen a la vila a presentar la seu mostra¹⁷.

Al concurs, que es anuncia per la vila el 6 de maig, es presenten els mestres Pere Margalló, -pedrapiquer que en 1593 es documenta a Rubielos de Mora, participant en la subhasta de les obres de l'església parroquial, trobant-se anys després, en 1603, a Onda¹⁸, Francesc Galiana, -obrer de vila i pedrapiquer, que treballà abastament a la vila de Castelló des de 1593 a 1625, on s'establí i des d'on marxà en ocasions a València i Vilafamés¹⁹, Pere de la Hoya, -pedrapiquer que treballà en 1592 en les obres del pont de la mar sobre el Túria en la ciutat de València i que en 1602 es documenta a Sucaina²⁰, i Damià Méndez, picapedrer portuguès aficant

14. Apèndix documental, nº 1.

15. Apèndix documental, nº 4.

16. Apèndix documental, nº 2.

17. Apèndix documental, nº 5 i nº 9.

18. Cfr MARTINEZ RONDAN, J. *El temple parroquial de Rubielos de Mora*. Rubielos de Mora, 1980, pag 56 i OLUCHA MONTINS, F. *Dos siglos de actividad artística en la villa de Castellón, 1500-1700*. Castellón, 1987, pag. 54.

19. Nascut, -ignorem amb propietat el lloc-, possiblement cap a 1560, en 1585 es maridà en Morella amb Maria Anna Belvis, germana de la dona del pedrapiquer Marc Volsanyes (+ 1597) (o Valfanges), mestre constructor de l'església parroquial de Vinaròs i autor de la traça de la capçalera de l'església de la Mata de Morella. Documentat a Castelló per primera vegada en 1593, a partir d'així moment va fixar la seua residència en la vila, participant activament en totes les construccions que es duien a terme en Castelló en aquell període. Relacionat amb Guillem del Rei, -mestre constructor del claustre del Col·legi del Patriarca-, amb Miguel Rigor i Joan Tell, va actuar moltes vegades en tasques d'inspecció i visura tant en la ciutat de València, com en poblacions pròximes a Castelló. Va haver de morir entre 1625 i 1626. Cfr OLUCHA, Op cit, pag. 44-45 i del mateix autor. «Algunas dades mes sobre l'església de Vilafamés» en Montornex. *Bulletí de l'Associació Cultural La Balaguera*, nº 3. La Pobla Tornesa, 1993, pp 41-49.

20. Cfr ARGINIEGA GARCIA, L. *El Monasterio de San Miguel de Los Reyes*. Valencia 2001, Tom I, pag. 233.

a València on en 1576 fa examen i visura, amb Miquel Porcar, de les obres fetes per Jeroni Lavall en el claustre de Sant Miquel dels Reis i d'on vingué en 1591 a Castelló per triar el lloc on construir l'Assut²¹, elegint-se el dia 10 de maig de 1591 el disseny presentat per aquest darrer, al qual se li abonen 115 sous²², mentre que als altres mestres, per presentar els seus dissenys se'ls donen 28 sous 9 diners²³.

I poc després i una vegada ja aprovat pel Consell establir una taxa per cada casa per aconseguir els diners necessaris²⁴, es concerta, el 7 de juny d'eixe mateix any 1591 i per un import de 3.300 sous, amb els mestres Joan Fraix i Pierres Joan Romà²⁵, les obres precises, per a la seu construcció. I tot seguit als mestres se'ls anticipen diners per a les feines²⁶, diners que tenen que agafar-se del clavariat dels forments²⁷.

En aquells moments sabem que «el campanaret» constava de «portal (...) espillera que està damunt la porta, –porta que per cert es adobada poc després²⁸ – i caragol», autoritzant el Consell en febrer de 1592 als mestres a «mudar lo que més convinga» així com els obligava a sol·licitar un reconeixement de «lo fonament del campanar que se ha de fer en la plaça»²⁹.

Reconeixement satisfactori que en agost d'eixe any 1592 és realitzat per part del citat Damià Méndez, i per Martí de Mendoza, arquitecte de la catedral de Tortosa³⁰, els quals es traslladen a la vila «per regonexer la obra del campanar y dar assiento en ella y aconsellar-nos lo que convenia»³¹.

Tanmateix, a finals de 1592, quan el campanar tenia una altura ja de 35 pams i per causes no del tot aclarides, se'ls rescindeix el contracte als mestres Fraix y Romà, signant-se mesos després, el 2 de maig de 1593 noves capitulacions, en aquesta ocasió amb el mestre Francesc Galiana de la Lancha, en nom i com a procurador de Guillem del Rey, Pere Grosali, Marc Volsanyes, Antoni i Joan Saura³², tots els quals, a partir d'ara, seran els encarregats de construir i finalitzar la torre³³.

21. Cfr OLUCHA, Op cit, pp 5-6; ARCINEGA, Op cit, Tom I, pàg. 136.

22. Apèndix documental, nº 8.

23. Apèndix documental, nº 6, nº 7, nº 22.

24. Apèndix documental, nº 10.

25. Ambdós mestres, molt possiblement d'origen francès i relacionats amb Jeroni Lavall i Joan Ambuesa, es troben documentats treballant per a Sant Miquel dels Reis. Cfr ARCINEGA, Op Cit, Tom I, pp 156, 303 i Tom II, pp 225 i 234.

26. Apèndix documental, nº 14, nº 15, nº 16, nº 18.

27. Apèndix documental, nº 17.

28. Apèndix documental, nº 11, nº 13.

29. Apèndix documental, nº 19, nº 23.

30. Sobre aquest interessant mestre d'obres, d'origen estremenyo i actiu com a mestre de la seu de Tortosa entre 1581 i 1615 per les nostres terres Cfr. OLUCHA MONTINS, Op cit, pàg. 56, i GARCIA HINAREJOS, D. «Martín García de Mendoza y la arquitectura del renacimiento en la diócesis de Tortosa. (1581-1615)», Recerca, nº 4, 2000, pp 7-51.

31. Apèndix documental, nº 29, nº 32.

32. Sobre aquest mestres, Vid OLUCHA, Op. cit. i ARCINEGA, Op. cit.

33. Apèndix documental, nº 30, nº 31.

Una construcció «*de pedra picada de punta prima y sizellada a l'entorn, de tal manera que la dita picadura vinga a llivell de dita sezelladura, o almenys que estiga ben galgada, de manera que vaja ben juntas les pedres y cada filada a un livell, conforme art de architectura*» treballada amb «*pedra picada y sizellada del tosal de Conill, de color pardo, sens ningun cabell ni fisura que sia perjudicial per a dita obra*» que devia tenir «*de alçada de cent noranta-cinch pams, compressos trenta-cinch que huy y ha fets en dita obra, y que dita altaria se haja de contar de la cara de la terra y filada de la obra fins la darrera cuberta de la aygua, conforme una trassa feta per mestre Damià Mendes y que damunt la dita cuberta y haja de haver quatre pilars ab basses y chapitells a l'orde toscà, sobre los qualls haja de assentar la campana del relunge, la qual a de cobrir de fusta, y la dita fusta cobrir-la de landa ab los remats que estan en dita traça de ferro*», amb quatre estances «*que en dita torre y haja de haver quatre stansies com està trassat y la més baixa haja de tenir la paret de gruxa quinze pams a totes parts, la segona stansia quatorze, la tercera tretze y la quarta e última dotze*», d'altària «*quoranta pams*» la primera, «*quinze pams la segona*», catorze la tercera «*y la última, que és la de les campanes, que havia de ser de dotze, sia de tretze pams*», portant la cambra de les campanes «*enmig de la volta de la cuberta de la stansia de les campanes se farà hun scut ochavat que corresponga a tota la volta, ab les armes de la vila tot rellevat*».

Quatre cornises separaran els quatre cossos, en el primer hi haurà «*una corniza rústiga, un filet y una rapada; la segona hun filet ab hun quadro; la tercera hun filet quadrat dalt y altre baix y hun quadro enmig, (...) la quarta que tinga hun collaret ab hun filet, y damunt lo collaret un frisso lis, y damunt un filet*» i en l'antepít, damunt del terrat es posaran «*balaunts (...) que hajen de ser mig balaunts tancats amb camp de pedra*».

En la terrassa superior es faran «*huit gargolles, ço és una en cada ochavo, de una largaria que volen hun palm més que la corniza, de forma de differents animalls a voluntat dels magnífichs jurats*» i allí s'aixecaran «*los quatre pilars de la campana del relunge sien de pedra picada ab ses basses y chapitel a l'orde toscà*» i el xapitell «*que carrega damunt los quatre pilars de la campana del relunge haja de ser y sia cubert de madera de melis, guarnit de plancha de plom a escata de peix, de tal manera que nos ploga, y damunt dit chapitel se asenten los dos mig balaunts ab sa bolla y rebolleta, tornejats de bona fusta de melis, cuberts de plancha de fulla d'estany del que acostumen fer les flautes dels orguens, y per mig de dits balaustres y bolletes se farà hun forat y travesse la barra que te la sageta y bandera*».

Els mestres tindran l'obligació de «*fer cascun any quoranta pams per lo menys de alçada, y no fent-ho que sia encorregut en pena de cent llures, aplicadores a la vila de Castelló* (...) y acabar-la «*fer aquella y donar-la acabada ab tota perfectió dins quatre anys contadors del dia de la confectiò de l'acte dels presents capitolls*

en havant». També serà obligació dels mestres «pujar y assentar les campanes en dita torre, cascuna en son loch» i «segar (...) la primera stància de dita torre per part y porció que li cabrà, que son quaranta pams de altaria de mamposteria segons està en l'obra vella».

Una construcció que trasbalsarà la tranquilitat de la vila i que no estarà exempta de nombroses dificultats i problemes, puix el ritme de treball serà molt lent, no acomplint mai els mestres els termes establits en les capitulacions, arribant-se fins i tot a paralitzar-se les obres en 1599, tot el qual portarà al Consell a començar un procés executiu contra els mestres, que comportà un gran dispendi econòmic a la vila, puix no hi haurà més remei que, per via de emprèstit, agafar diners dels clavariats del forment, carnisseries i oli.

Ja a darreries de 1593 i després de fer-se un examen de «certa argamasa de la que feu Pierres la qual està en mig del campanar»³⁴ i de posar-li «una cadena ab hun pany» a la «roda ab la qual puien tot lo pertret l'ora que noy ha fahena»³⁵, comencen els conflictes amb els mestres de l'obra i per qüestions pecuniarles, reclamant Galiana se li facen els pagaments per terces³⁶.

A mitjans de l'any següent, 1594, les obres ja anaven molt lentes, raó per la qual els manobrers de l'obra del campanar no volen lluirar cap albarà al clavari i pagador de dita obra, degut a que els mestres «no han fet los quaranta pams» que tenen obligació de fer. Tanmateix, el consell no prendrà en compte l'opinió del clavari i determinarà «puix lo dit mestre del campanar se veu clarament que porta pitjada y ab molta fervor his te molta confiansa de que acabarà dita obra, que per ço no obstant no haia fet dits quaranta pams, se li despache albarà de la dita terça anticipada de dos de maig propassat y lo clavari pague aquella»³⁷.

I a finals d'eixe mateix any 1594 ja estaven finalitzades la cambra del rellotge, —a l'any se li paguen al ferrer Gaspar Monseu 19 lliures 4 sous per «huyt arroves ferro obrads per al empotstat de la sageta del relunge y tres golfos pera la primera stànsia del relunge y dos argolles pera presos, a rahó de setze dines la lliura que val la rova quaranta huyt sous»— i la presó dels capellans³⁸.

A principis de 1595, atenent a que les dues estances ja construïdes —la cambra del rellotge i la presó— «tenen gran alçada y que ab molt poch gasto se poden amijkenar dites stancies y com son dos que sien quatre fent-ne de cada una dos y també se ha de fer hun fumeral per a les batalleres del relunge», el consell determinarà tractar amb el mestre Galiana «lo que podrà costar lo amijkenar dites stancies y fer dit funeral»³⁹. Essent també eixe any de 1595, —any en el que s'ano-

34. Apèndix documental, nº 37.

35. Apèndix documental, nº 38.

36. Apèndix documental, nº 33, nº 34.

37. Apèndix documental, nº 41.

38. Apèndix documental, nº 46, nº 49, nº 50.

39. Apèndix documental, nº 45.

mena un nou clavari i continuen el problemes de diners per pagar les obres-, quan es bastirà l'habitacle del campaner, el qual estarà casi conclòs cap a darreries d'eixe any, puix en novembre es decideix fer una «necessària» o canal de sortida de la latrina, per a les necessitats «així per al campaner com per altres persones (...) en la segona stancia, en lo ochavo que stà a la capella dels Desemparats en stà forma; que a la part de defora devés lo fossar tinga la paret de gruxa huyt palms y que en aquella se haja de posar una canal de pedra que vole fora de la paret cinch palms y que dita canal vaja rodant fins a la delantera del seti de dita necessària, de manera que fent cambra l'orí acodixca a la dita canal y ques faça una spillera per amunt per a que hixca fora lo mal olor y que haja de pujar una canonada per fora al racó de hon be la canal al grux dels huyt palms de paret que resta y que puje dita canonada de cadufs de terra fins a les cubertes més altes y que en dites cubertes se facen en cada una una pica pera orinar.⁴⁰ Canal que es farà al llarg de 1596, emprant-se cadufos que facilita el terrissaire Miquel Bort «...deu sous per vint cadufs ha fet pera la necessària del campanar»⁴¹.

Durant 1596, any en el qual es nomenat clavari del campanar Miquel Giner i el Virrei visità la vila, —per la qual cosa se tingueren que «mudar les pedres» del campanar que hi havia a la plaça, pagant-se les despeses d'eixa venguda «cent lliures, del clavariat del campanar»⁴²—, es completraran les cambres ja edificades. Així en febrer s'acordarà fer una reixa per a la presó, abonant-se-li al ferrer Gaspar Monseu, 488 sous «per lo cost que de la rexa ha fet pera la torre en la stancia de la presó, la qual pesa deu arroves, sis lliures a rahó de setze dines per liura»⁴³.

L'any següent 1597, una vegada anomenat nou clavari del campanar per a l'any 1598 el notari Baltasar Peris, el mestre Francesc Galiana, mestre director de l'obra, es donarà compte «que la obra vella del campanar li par ha fet moviment», semblant-li «que la dita torre conforme la trasa de aquella es demasiadament alta per certes crivilles que havia vist en la rael de dita torre». Per la qual cosa, el Consell determinarà que es faça «regoneixer ha experts ans que la obra nova passàs més avant», així com «...si dita obra tenia perill per rahó de dites crivelles, com també per rahó que li parexia que les cornises de més amunt no staven conforme art de architectura, per ço que volen demasiat»⁴⁴.

Avisat el mestre Martín de Mendoza, aquest es trasllada a la vila en setembre d'eixe any per fer la visura, informant el 18 de setembre d'eixe any als manobres del campanar «en lo que toca a les crevilles de la obra vella que no sent més del que ara és no és res, y per rahó de aquella se pot carregar conforme la trasa, per

40. Apèndix documental, nº 59, nº 61.

41. Apèndix documental, nº 70.

42. Apèndix documental, nº 69, nº 72, nº 75.

43. Apèndix documental, nº 62, nº 64. Sobre els Monseu, saga de manyans, vegeu OLUCHA, Op. cit., pp 63-64.

44. Apèndix documental, nº 77.

ser obra molt antiga y vella y star tota feta un pa, com tanbé per haver-hi damunt quaranta pams de masís», i pel que fa a les cornises que «...stà conforme art de architectura, per que tota cornisa és de art de arquitectura volar lo que te de alsada y per quant se ha vist havent pujat tots al campanar per visura que si dites cornises volaven los cinch palms que stà provehit se faça conforme capitols y trasa, los que staran dalt en lo campanar no poran veure ninguna de les places, ni la gent que estaran en elles, ni molt més enfora de les places, com tanbé per no poder-se veure los balahustres y boles del antapit, lo que és en gran perjuí dels que staran en lo campanar y los que staran baix no poran veure dits balahustres y boles. Et tanbé per més fermetat de la obra, que per ço li par que de la exida de dita cornisa, que és la mestra, que conforme a la trasa ha de bolar cinch palms que no bole sinò tres y se li leven dos; y en respecte de la alsada de dita cornisa, que ha de tenir cinch palms, és de parer sen leve mig y que reste en quatre y mig, y del friso de dita cornisa no si toque y del alquitraue se leve mig pam, fent la mocheta del dit alquitraue més curta, pera que millor se veja lo fris de manera que li reste de lum a les finestres de les campanes, ço és de ample set palms y de alt vint-i-tres de lum y la volta del archs de les campanes tres palms, conforme la trasa y quatorze lo alquitrau, fris y cornisa, tot lo qual se ha fet per poder millor ventar les campanes. Y en respecte el que toca a la cornisa del sol de les campanes, li par que axí com havia de bolar tres palms, quen bole dos, per correspondre a la obra de alt y bax, desxant axí en la cornisa alta com baxa los membres que tenen repartits en proporció conforme la trasa»⁴⁵.

Tanmateix, aquest informe no serà presentat al consell i notificat als mestres del campanar sinò en juliol de l'any següent.

Quins motius cal buscar per a eixe retràs en la notificació? Tal vegada la raó estiga en que ja per eixos dies de mitjans de 1597, les diferencies i problemes entre el Consell i els mestres constructors s'agreujen, puix aquests continuaven sense acomplir els termes establerts en el seu contracte, i continuament sollicitaven l'abonament de les terces anticipades, sense que aço es reflectirà en l'avanç de les obres, arribant-se fins i tot en octubre de 1597, a requeriment del Consell i per la Cort del Justícia de la vila, a dictar-se un manament executori contra Guillem del Rey, —qui per cert seguia vivint a València, venint molt poc a la vila⁴⁶— i Francesc Galiana, mitjançant el qual se'l insta a pagar «a la universitat de la dita vila, CCC liures reals de València», per no acomplir el pactat al seu dia, respecte al finalitzar les obres en un plaç de quatre anys.

Tanmateix, aquests no faran cas i en gener de l'any següent, el verguer Esteve Vizcaino, per manament de la cort de Justícia, es traslladarà al domicili de Francesc Galiana i procedirà a l'embargament dels seus bens mobles, els quals seran taxats

45. Apèndix documental, nº 80, nº 97, nº 98.

46. Apèndix documental, nº 83, nº 84.

en 150 lliures, les quals el mestre promet restituir als jurats en un termini de 10 dies⁴⁷.

No obstant els requeriments, les obres del campanar tiren endavant i tant Galiana, com del Rey i la seu colla, —Miquel Pesola, Esteve Marcial i Francesc de Tolosa—, continuen treballant en l'obra, si bé molt lentament⁴⁸, essent eixe any quan es preparen ja les truges per a les campanes, amb «*fusta de la rambla*», la qual es descarregada al Trapig⁴⁹.

En 1598, quan es anomenat clavari de la obra del campanar Miquel Jaume Serra, ja es treballa en la cornisa i terrassa superior⁵⁰, essent a mitjans d'eixe any, el 12 de juliol, quan el Consell, degut a que «...mestre Frances Galianca ocupat en altres negocis no assistix casi mai eo molt poch en la dita obra», acordarà que siga Guillem del Rey «mestre també de la dita obra», qui reba els diners «pera pagar los treballans en dita obra y los gastos de aquella (...) obra, puix que ell és lo mestre que al present està y treballa en dita obra»⁵¹.

I poc després, el 17 d'eixe mateix mes, se li notificarà a l'esmentat Guillem del Rey l'informe que al seu dia realitzà Martí de Mendoza sobre les cornises del campanar, per tal que «... retraga les dos cornises, ço és la que ha de star davall les campanes un pam, y axí com havia de bolar tres pams quen vole dos, y l'altra de damunt de les campanes que la retraga dos pams, y com havia de volar cinch pams quen vole tres, y en reconpensa de dit retralment de cornises lo dit mestre Guillem haja de fer una filada de pedra picada de dos pams y mig de altaria davall lo antepit dels migs balaustres y que a la part de dins del terrat ixca la dita filada també de pedra picada, fent banch tot alderredor de dos pams y mig de altaria y dos pams de amplaria y més un altre banch de dos pams y mig de altaria y dos pams de amplaria, tot de pedra picada, que prenga tot lo enfront de la badia, rodant lo campanar fins a la porta del campanar»⁵².

Amb tot, però, les dificultats amb les que s'enfronta l'obra del campanar s'incentiven. Els diners cada vegada en són menys, puix la caixa del campanar, establet per el Consell per a bastir la torre, està ja quasi buida, no hi havent diners per satisfer les constants demandes que del Rey sol·licita per abonar les despeses.

Tot el qual ralentitza el bastiment, arribant del Rey a manifestar que «*li serà forcat despedir la gent y la obra haurà de parar*»⁵³, decidint el Consell, en 14 no-

47. Apèndix documental, nº 87.

48. Apèndix documental, nº 88, nº 92, nº 93, nº 94, nº 95, nº 99.

49. Apèndix documental, nº 102.

50. Apèndix documental, nº 105, nº 108.

51. Apèndix documental, nº 110, nº 111.

52. Apèndix documental, nº 80, nº 108. El 17 de juliol de 1598 es signen capitulacions entre els manobrers de l'obra del campanar i el mestre Guillem del Rey per realitzar aquestes tasques. Vegeu A. M.C. Protocol de Domènec Beltran.

53. Apèndix documental, nº 132.

vembre de 1598, i donat que s'ha faltat als termens que al seu dia es pactaren amb les mestres i que aquests han «*rebut y cobrat de la dita vila totes les quantitats en lo dit acte de arrendament contengudes y pactades y més*» i no han «*acabat ab tot effecte la dita obra e fàbrica del campanar, ans bé resta molta part de aquella per fer y fabricar*», a requerir-los que «*dins deu dies primer vinents precisos y peremptoris, de manament executori, juxta fori formam, hajau donat y pagat al dit requirent, en lo dit nom, tres centes lliures moneda reals de València salvo (sic) just conte de penes, en les quals haveu encorregut per les causes y rahons sobreditas, juxta lo sèrie y tenor del dit acte y capitols de aquell e no res menys vos diem y manam a vosaltres sobreditos, y a quiscú de volsatres, sots les penes en lo dit acte y capitols de aquell contengudes, assestitxcau y fassau assistència personal en la fàbrica e constructió de dita torre y campanar continuament tots los dies de faena que feriats no sien, treballant en aquella ab los menobrers e mosos e ab la demés gent necessària pera donar fi e perfectió a dita obra fins tant ab tot effecte aquella sia acabada ab tota perfectió, conforme al capitulat y pactat en dit acte, ab cominació que passat lo dit termini se procehirà contra vosaltres y bens vostres, segons de justícia se trobarà fahedor.*»⁵⁴

La notificació de l'esmentat requeriment es lliura personalment a Guillem del Rey el mateix dia 14 de novembre de 1598, mentre que a Galiana, per estar fora de la vila, no se li pogué lliurar personalment, pel que va estar a la seua dona, que estava «*assentada fent fahena*» davant de sa casa, a la qui se li notificà, deixant-la «*enterra davant los seues peus, per ço que no la volia pendre*», cosa la qual pot enllustrar els problemes que hi havia entre els mestres i el consell.

Problemes que se incrementen amb el pas del temps, puix passats els deu dies del termini indicat en la requisitori de 14 de novembre, i no havent-se realitzat el disposat, el 17 de desembre s'adreça una lletra al Justícia en lo civil de la ciutat de València, lloc on resideix Guillem del Rey, per tal que es procedeixca a l'inventari dels bens mobles del mestre, estimats en 150 lliures i «*còrrer e subastar tans de bens mobles e per si movents de la casa vel extra del dit mestre Guillem de Rey pedrapiquer*»⁵⁵, fent-se el mateix amb Francesc Galiana, de qui el 7 de gener de 1599 s'anotaven en el llibre del corredor públic de la present vila, els bens, estimats també en 150 lliures, per tal de ser immediatament subhastats.

Tanmateix, les obres del campanar, tot i que molt lentament, segueixen endavant i a darreries de 1598 la cambra de les campanes està casi conclosa, puix el ferrier Gaspar Monseu cobra 7 lliures, 18 sous i 8 diners «... per lo preu de cent denou lliures an pesat trenta golfs mascles ha fet pera les finestres y porta del terrat de les campanes del nou campanar».⁵⁶

54. Apèndix documental, nº 131.

55. Apèndix documental, nº 140.

56. Apèndix documental, nº 139.

Durant els primers mesos de 1599 els mestres arriben fins i tot a absentar-se de la vila «*estan en València pledejant*», essent «... *sols los criats seus y obrés*» els que «... *piquen y treballen en dita obra...*»⁵⁷. Tot el qual portarà al Consell a determinar pagar directament als que treballen en la torre, per por a que es paralitzen definitivament les obres, però a càrrec dels mestres, segon estipulaven les capitulacions «*la dita obra del dit campanar vaien proseguint en proveyr y despachar albarans per a pagar als que treballen en dita obra cada setmana de totes les quantitats quels pareixerà sels deguen pagar, per que la dita obra no pare, puix la vila te facultad de poder fer passar avant la dita obra a despeses dels dits mestres de la dita obra, conforme als capítols del arrendament de la dita obra, per estar ya passat lo temps dins del qual havien de donar acabada dita obra*»⁵⁸.

I en juny de 1599 i ja amb un nou clavari i manobrers, les obres arriben a paralitzar-se del tot, «... *lo preu y arrendament de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila ses acabat y per no haver-i dines la obra està parada y la gent que treballava en aquella, com nols paguen sen van...*», acordant el Consell, per no perjudicar els drets que té la vila contra els attendadors i mestres de dita obra «*que dita obra se pase avant ys paguen los que treballaran en aquella de dinés de la vila*»⁵⁹.

Davant eixa situació, «... *per no haver-i dinés pera pagar als treballans en aquella, resta parada dita obra y sen sien anats molts obrers dels que treballaven en aquella*», es sol·licitarà la intervenció de la Reial Audiència de València en el plet que la vila manté amb els mestres, i aquesta, en 7 de juny de 1599 intimarà «...*als dits mestre Frances Galiana, axl en son nom pròpri com en nom de tudor y curador dels fills y hereus de March Volsaynes, quondam, pedrapiquer de Vinaròs, mestre Guillem del Rey, Joan Castellano, Pere Grosali, pedrapiquers de aqueixa ciutat y Anthoni y Joan Saura, pare y fill de Morella, que dins deu dies primer vi-nents del dia de la intima de les presents en avant comptadors donen y lliuren al dit requirent, en lo dit nom, dites cinch-centes lliures reals de València peral present, per a obs de dita fàbrica y pera poder proseguir aquella avant, o dins lo dit termini sien y compareguen davant nos y audiència nostra, pera dir y allegar per-què no hajen de fer lo sobredit, alias pasat lo dit termini se proseguirà contra aquells segons que de justicia trobarem esser fahedor*» manant-los que «*a despesses, risch y perill de aquells (...) ... dins termini de vint dies (...) acaben y ajen acabat la dita obra y fàbrica de dita torre del campanar, segons lo capitulat en dit acte de arrendament, ab cominació que pasats dits vint dies y no avent-se acabat la dita obra, aquesta universitat, a despesa, risch y perill de aquells, la arrendaran, subastaran y lliuraran a la persona o persones que per menys la acabaran conforme dits capítols*»⁶⁰.

57. Apèndix documental, nº 149.

58. Apèndix documental, nº 145, nº 150, nº 151.

59. Apèndix documental, nº 155, nº 156.

60. Apèndix documental, nº 157.

Però vençut el termini i vist que els mestres res havien fet i l'obra continuava parada, «...pera huy dita fàbrica estiga parada, lo que és en gran dany y perjuici dels drets de dita vila...»,⁶¹ el Consell no te més remei, el 12 de juliol, que atorgar-los un altre ajornament, en aquesta ocasió de 10 dies.

Tanmateix, passats eixos 10 dies, res tampoc s'haurà fet. Els mestres continuan sense fer cas, i les obres seguiran paralitzades, decidint el Consell el 14 d'agost concedir-los, en aquesta ocasió, sols cinc dies «que dins cinch dies del dia de la intima en avant comptadors ab tot effecte ajen acabat consumadament la dita obra de la torre y fàbrica del campanar».⁶²

Però com abans, tampoc ara res es farà, no tenint llavors el Consell més remei, el 23 d'agost, que subhastar l'obra per temps de 15 dies, i si no es presenta cap postor, que aquesta siga lliurada a qui menys done, però tot a despeses de Galianasa, del Rey i els altres mestres.

I així, el 27 d'agost es realitzarà la subhasta, però cap postor es presentarà, per la qual cosa el Consell en 11 d'octubre no tindrà més solució que, de diners propis de la vila, fer-se ell mateix càrrec de les obres⁶³. Obres en les quals treballaran Galianasa i del Rey, però gratuitament, sense rebre diners, «... no sels dones salari ni dieta alguna sinó pues tenen obligació de assistir y fet dita obra juxta lo capitulat...».⁶⁴

Aleshores, es reprendran les obres en la part de la terrassa superior, encomanant-se-li a Galianasa, com ja venia fent, la cura del carro de la vila⁶⁵, el qual era imprescindible per transportar les pedres per a les cornises des de la pedrera al peu del campanar⁶⁶, i adobant-se la grua necessària per pujar les pedres i les campanes i col·locar-les al seu lloc⁶⁷.

No obstant, el ritme de les tasques és molt lent. Per una banda el mestre Galianasa és empressonat⁶⁸ per altra banda la caixa del campanar, regida des de maig de 1600 per un nou calvari, Gaspar Brunell, continuarà exhaurida, «... la obra del campanar va molt resagada, per no haver dines en lo clavariat de aquella pera poder pasar avant y pera pagar los treballans de aquella...»,⁶⁹ devent-se emprar per via d'emprèstit diners de la caixa de les carnisseries, -30.000 sous-, del delme de les marjals i dels clavariats dels forments i de l'oli⁷⁰, i a més a més serà imprescindible

61. Apèndix documental, nº 159, nº 160, nº 161.

62. Apèndix documental, nº 162.

63. Apèndix documental, nº 164.

64. Apèndix documental, nº 165.

65. Apèndix documental, nº 168, nº 172, nº 174.

66. Apèndix documental, nº 177.

67. Apèndix documental, nº 176.

68. Apèndix documental, nº 180.

69. Apèndix documental, nº 178.

70. Apèndix documental, nº 171, nº 183.

ble, en haver-se trencat un eix, comprar un carro nou a València, per 43 lliures 14 sous i 10 diners, per transportar el material⁷¹.

En 1601 s'estableixen contactes amb Gaspar Monseu per fer el rellotge⁷² –si bé, a la llarga, i com veurem, no serà aquest qui el farà–, essent eixe mateix any quan comencen a treballar-se les pedres, –amb pedra del Tossal del Conill–, per a les 8 canals o gàrgoles, «...ab sos relleus en figures...», les quals es concerten en abril d'eixe any amb l'escultor Jaques de la Carrera i el picapedrer Joan Ganaut per 1.100 reals⁷³.

Gàrgoles que representen caps de mussols, harpies, ossos i lleons i que «...són pedres de tant de pes que ronpen tots los exos del carro...» per la qual cosa el carreter Pere Gómez tindrà que fer un eix nou, per preu de 5 lliures 8 diners⁷⁴.

Aquestes gàrgoles ja estan finalitzades a darreries de Juny, però no poden pujar-se al campanar, com altres pedres de la cornisa, per falta d'un corda, per la qual cosa el Consell decidirà llogar-ne una «...una corda de cànem eo varama pera pujar les canals y altres pedres de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila per temps de quatre mesos...» a Pere Lazaro Chiverri de la ciutat de València per 29 lliures, 3 sous i 4 diners, i es construirà una grua, que realitzarà el fuster Antoni Vives per 8 lliures, 18 sous i 10 diners⁷⁵.

Durant l'any 1602 i ja amb Domènec Beltran com a clavari i Arcis Feliu i Joan Beltran com manobrers, segueixen les obres en la part de la terrassa, decidint el consell a finals d'any fer la campana del rellotge⁷⁶ l'anomenada Cristòfol, «de pes de sexanta quintars de metall», tasca la qual serà contractada l'11 de gener de 1603 amb el campaner de Saragossa, però aleshores aveïnat a Castelló, Bernabeu Garcia, –qui ja havia treballat cinc campanes per al campanar–, per un preu de «dos mil reals castellans»⁷⁷.

A finals de 1603 i una vegada ja finalitzada la campana del rellotge, l'obra del campanar està casi totalment enllestida, –el 28 de novembre en sessió de Consell se indica «... que pux la fàbrica del campanar és acabada, que miren sis portarà l'ayqua per a fer una font o dos y per a fer un lavador. E font clos y determinar ques porte l'ayqua per a hon millor porà y convinga per obs de fer dites fonts i la-

71. Apèndix documental, nº 206.

72. Apèndix documental, nº 181.

73. Apèndix documental, nº 185, nº 186, nº 188, nº 191, nº 194, nº 197. Joan Ganaut realitza entre 1601 i 1602 la portalada de l'església de Vilafamés Cfr OLUCHA MONTINS. «Algunes dades mes..» Ant. cit.

74. Apèndix documental, nº 187, nº 188, nº 189, nº 190, nº 191.

75. Apèndix documental, nº 195, nº 196, nº 198, nº 199, nº 208.

76. Apèndix documental, nº 211. Vide també SANCHEZ ALMELA, E i OLUCHA MONTINS, F. «Aportación a la historia de las campanas de la torre-campanario de Castellón de la Plana», en *Actas del I Congreso de Campaneros de Europa*. Segorbe, 1996, pp 297-308.

77. Apèndix documental, nº 214, nº 215.

vador⁷⁸, essent en 1604 i una vegada ja entregades i pujades al seu lloc les campanes, entre elles la campana Cristòfol⁷⁹, —la qual serà fosa en la nostra ciutat en febrer d'eixe any—, quan es bastirà el templet o xapitell de la terrassa superior, per a la qual obra es concertarà en novembre amb el terrissaire Josep Martí «... les teules y boles seran necessaries per al chapitell, a rahó de vint-i-hun diner per teula... y que les teules han de ser de la grandaria y forma te lo patró per a les canals, 50 és les canals de vernís blanch y les teules de la cuberta blaves y les canals han de tenir dos forats per a clavar-les», per 300 reals castellans⁸⁰.

I en desembre de 1604, per rematar la finalització de les obres, es col·locarà en la portalada la làpida o inscripció «...la pedra damunt la porta...», la qual serà redactada per Mossèn Baltasar Brunell, esculpint Joan Ganaut «...les armes de la vila en les pedres del portal...» per la qual cosa se li abonaran 7 lliures, 13 sous i 4 diners⁸¹.

A l'any següent, 1605, una vegada lliurada pel terrissaire Josep Martí la «...la bola per al chapitell del campanar de la present vila...», treballat pel ferrer Gaspar Monseu el penell i remat «el penell i definició de l'arbre del campanar», i pintat aquest pel pintor Tomàs Hernández en abril, s'inspeccionarà l'obra del remat o xapitell «...la obra que al present se fa en lo chapitell del campanar y lo payment de teules y tota la demés obra que ja en dit chapitell si aquella se a fet ys fa ab tota perfecció y compliment y com convé...» pels mestres Francesc Tirado, Joan Tirado, Pere Ribes i Francesc Gresa, obrers de vila de Castelló, els quals informaran el 7 de juny «...que per quant les teules més baixes que bolen en lo rafel no ixen lo degut ni tenen lo rostech que an de tenir pera que repijen en atràs y no danyen la fusta y també pera campear los rius, an de estar les canals més amples y apartades la huna de altra y les quarenes de cubrir les canals an de estar ab poch morter malot menys del que estan y que vinguen tot non tot a tocar les cubertes ab les canals y també axí les canals com les cubertes an de cavalcar la quarta part poch més o menys y les teules de les eristes y angles an de estar tallades a la tirada de la arista y angle dels cantons de dit chapitell y que ans de totes coses se asente la bola de tal manera que dins la ànima de la bola se a de afegir fusta o ferro, de tal manera que fasa lligo ab lo espigó de aquella y ab la reboleta, de tal manera damunt de la boca y a de haver un broqueret de ferro pera que tape la boca de la reboleta y que les teules totes ajen de estar pelades y que les teules que no seran bones nos posen en dita obra de ninguna manera y axí tot lo dit payment se a de desfer y tornar a fer novament en la forma sobre dita pera deguda perfecció de dita obra...»⁸².

78. Apèndix documental, nº 234, nº 235.

79. Apèndix documental, nº 236, nº 237, nº 238.

80. Apèndix documental, nº 255, nº 256.

81. Apèndix documental, nº 262, nº 263, nº 266, nº 267.

82. Apèndix documental, nº 270.

En 1606 sabem que al campanar ja hi ha 6 campanes «...les dos chiques e la altra del relonge e de la morlana» així com «dos campanes grans», per a les quals els fusters Francesc Sorlí i Miquel Borda fabriquen les truges, amb «tronchs de ulla-tres del terme de la vila de Vilafamés», «de la coma de la Valentina del terme de la present vila», amb una soca de garrofer i una de cervera, mentre el ferrer Joan Amposta realitza el «ferrar dites campanes y guarnir de ferro convenient per a poder-se ventar». Llavors era campaner Domènec Selma⁸³.

Durant 1607 es realitzen diversos adobs a les campanes, —el ferrer Lluc Llatzer cobra 8 lliures i 3 sous— per «...hauer fet y adobat quatre batalls de les campanes ques bolten per ser chichs y curts» i 3 lliures, 15 sous i 8 diners «...per haver cal-dejat y renovat un batall de la campana grossa ab la qual lleven a deu...»; al ferrer Pere Amposta se li abonen 1 lliura, 11 sous i 11 diners «per haver fet dihuit falques pera les campanes de dita vila». Mentre la tasca de col·locació del rellotge, fabricat pel rellotger de Vila-real Alexis Sanç, —el qual rep 240 lliures pel seu treball— i instalat «en la primera cambra», donant a la Plaça de l'Herba, no on aboca avui en dia, va concluïnt-se: el fuster Joan Simó cobra 1 lliura 3 sous «... per hauer fet los plegadors del relonge...» i el corder Francesc Ferrer rep 18 lliures i 10 sous «...per quatre peses de corda de càñem a fet per al relonge de la present vila»⁸⁴. En febrer de l'any següent, aquest rellotge serà examinat per tal de comprovar la seua perfeció, per una comissió formada per Gaspar Monseu i el rellotger de València Vicent Insa⁸⁵.

I a finals de 1608 i acabat del tot ja el xapitell, el 12 de desembre, s'acordarà cobrir-lo, però no amb teules, sinó amb «rejoletes de manisa» aprofitant-se «les teules que estan fetes», les quals són molt roïns per a posar-les «en la cornisa y esquines del dit chapitell». Treballs que es realitzen durant els primers mesos de 1609⁸⁶.

Des de llavors la torre, —que a banda de complir la seua funció d'avísar, amb els tocs de les campanes, als fidels de les celebracions de la parròquia, serà utilitzada també per a, des d'allí, disparar-se coets i focs durant les més solemnes festes que celebra la vila, tant religioses com civils⁸⁷—, no serà objecte de cap intervenció d'importància fins l'any 1656, quan degut a caure un llamp a sobre el xapitell de la terrassa en abril d'eixe any, «lo ha tot cloixit y romput y és forços reedificar-lo», el Consell encomanarà la tasca de reedificació a Joan Ivañez i Pere Vilallave, per tal que aquests, a estall, arreglen i reedifiquen el remat, encimbellant-lo amb una esfera de coure⁸⁸.

83. Apèndix documental, nº 279, nº 280, nº 281, nº 282, nº 283.

84. Apèndix documental, nº 293, nº 294, nº 295, nº 296, nº 297, nº 300, nº 301.

85. Apèndix documental, nº 304.

86. Apèndix documental, nº 300, nº 302, nº 303.

87. Apèndix documental, nº 319, nº 320.

88. Apèndix documental, nº 321.

Fins el segle següent, en 1735 no tornem a tenir notícies d'una intervenció en la fàbrica del campanar. Eixe any, el 22 de maig, la vila concertarà amb el mestre obrer Manuel Moliner⁸⁹ per 60 lliures «...hacer remate en las obras y reparos del campanario de esta villa». Obres que consistiren en «hacer el suelo de las campanas de la misma conformidad que quando se hizo nuevo, de forma que tenga de grueso medio palmo lo menos, bien rugiado, masonado y bruñido y bastante pendiente para que salga el agua con brevedad por todos los conductos, que para ello estan en las paredes (...) blanquear dos o tres veces con mortero destemplado en agua las texas (...) pavimentar i perfilar el terradillo del vazio que estan las matracas o batzolas (...) hacer los andamios en la plaza de más arriba para quitar la veleta y todo el texadillo y bajarlo abajo si es menester y a su tiempo bolberlo a subir, colocando cada cosa en su devido, esto es la veleta y la bola con todo su remate bien asegurada y aplomada y masisa de mortero claro, de modo que no se llueva por junto el hierro no por otra parte (...) haser el texado pavimentado y bien bruñido y perfilado, dándole de buelos por todo su rededor, quattro dedos de salida más que las tablas, y en donde convenga hechar o clavar buenos clavos, remachados en las tablas para que los vientos no arranquen las texas y deshacer los andamios (...) deshacer y levantaren el suelo de arriba las piedras aujeradas de las cuerdas de las campanas todo lo necesario para el corriente del agua a las canales y haser el suelo de medio palmo de gorde, de mortero y piedra y bien fraguado y masonado y a su tiempo bruñido, dexándolo todo con toda perfección y seguridad y a uso y costubre de buen oficial».

Uns mesos després, el 3 de setembre, es depositaven a l'interior de la bola metàl·lica que rematava el templet algunes relíquies per tal de protegir la ciutat dels perills de les tempestes i els llamps.

I així, des de 1735 i llevat d'intervencions puntuals en l'adob del rellotge, —el qual es recompost totalment en 1835—, en les campanes, o en el mateix penell, —l'actual, en forma de lleó, serà treballat en 1860 pel manyà Simó Aznar—, la torre campanar de Castelló no tornarà a estar objecte d'una intervenció fins 2001 i 2002, quan per la Conselleria de Cultura, es procedirà a una acurada restauració, la qual ha permés retornar a la torre campanar tota la seua excel·lència.

Una torre de planta octogonal, —que segueix els models pròxims dels Miquelet de València i les Torres de Borriana i Sant Mateu—, d'uns 55'70 mts d'alçada, de quatre cossos separats per bordons que limiten les seues formes lineals i ascendents i que mostra una nuela arquitectònica, sobrietat decorativa i certa aspror formal, que el fan que la pugam incloure dintre de l'estil desornamentat que caracteritza la arquitectura espanyola de finals del segle XVI, i en la qual treballaren mestres de reconegut prestigi en el panorama arquitectònic del moment en terres valencianes, com

Guillem del Rei, —mestre de la capella i claustre del Col·legi de Corpus Christi de València—, Marc Volsanyes, —mestre de l'església de Vinaròs—, Pere Grosali, —autor de la portada que comunica la Sala Nova amb el Saló de Reis en el Palau de la Generalitat de València—, o el mateix Francesc Galiana entre altres.

F. OLUCHA MONTINS

APÈNDIX DOCUMENTAL*

(1)

— 1591, febrer, 24. L.C.

Quant al proposat per lo reverent mosèn Domingo Jover, vicari, per part del clero, que tinguen per bé de que lo campanaret de la plasa se pase avant, per quant per a tenir les campanes de la yglésia és molt convenient y lo estar on estan és molt gran perjuhi per al terrat de la yglésia y que serie ennoblir aquest poble y que havent-se de imposar alguna imposició en la carn per a dit effecte, que lo Reverent clero tindrà per bé de consentir en la imposició que per a dit effecte se haja de imposar en la carn. Fonch clos y determinat que lo campanaret que per a huy està escomensat en la plasa se fasa y ab tot effecte se acabe.

E de continent fonch nomenat en clavari de dita obra del (sic) magnífich miser Jaume Miralles y en manobres dels magnífichs Pere Argonés y Geróni Micó, notari.

(2)

— 1591, març, 23. Q.F.C.

Dit dia fonch provehit albarà a mestre Francesc Pascual, obrer de vila, de III sous, a aquell deguts per son jornal de aver netejat lo pati e corral de la casa de labadia pera possar la calç pera la fàbrica del dit campanar... III sous.

(3)

— 1591, març, 24. Q.F.C.

A XXVIII de març fonch provehit albarà a Miquel Puntero, nou convertit de Borriol, de setzents noranta-huit sous, huit dinés, a aquell deguts per lo valor de trenta-dos almodins e cinc cañises de calç que ha venut e liurat pera dita obra, a rahó de [trencat] per almodí e per lo port de dits 32 almodins de calç a rahó de 1 sou CI [diners] per cañis, de un forn que ha cuyt dellà la muntanya del pouet den Mut que tota dita suma... [trencat]

(4)

— 1591, abril, 18. L.C.

E axímateix fonch proposat per dit magnífich jurat, fosen servits veure si als magnífichs clavari, majorals y escriva de la obra del campanaret se ls ha de donar alguna cosa per sos treballs. Fonch clos y determinat que nos done res sinó que hajen de servir gratis pro deo y com

* Tota la documentació prové de l'Arxiu Municipal de Castelló, i està extreta dels Llibres de Consell (L.C.), del *Quaderno de las cuentas pertenecientes a la fábrica del campanario* (Q.F.C.), de protocols notariais i de les Escripcions de la Vila.

fosen presents los magnífich Pere Aragonés, Hieroni Micó, majorals y Joan Geroni Folch, notari, scrivà de dita obra y dixeren que eren contents que no se li done res per rahó de sos treballs.

(5)

- 1591, maig, 6. L.C.

Quant al proposat per dit magnífich jurat, que la obra del campanar o torre que se ha de fer en la plasa de Castelló se corre, que perçò fosen servits donar comissió pera lliurar aquella. Fonch proveït, clos y determinat y feta comissió als magnífichs jurats y síndich qui huy són y per temps seran y als elets qui són pera dita obra, axí pera que puguen lliurar la obra de la torre de la plasa a la persona y (sic) personnes y per lo preu o preus a daquells ben vist, com pera les demés coses concernents a dita obra, fent-los comissió llargua circa predicta.

E axí mateix fonch proveït ques paguen als mestres les trases que cada mestre ha portat de dita torre, a raó quinse reals y a qui restarà la obra, no se li pague cosa nenguna y que sien paguades dels dinés de la fàbrica.

(6)

- 1591, maig, 6. Q.F.C.

Dit dia fonch fet altre albarà a mestre Pere Margalló, de Vilareall, de XXVIII sous, VIII dinés, per lo gasto de la trasa ha feta per al campanar, segons que ha provehit lo consell celebrat huy a VI de maig, appar per dita jurisdicció... XXVIII sous, VIII diners].

(7)

-1591, maig, 6. Q.F.C.

Dit dia fonch fet albarà a mestre Frances Galiana de XXVIII sous, VIII diners], per rahó de XV reals castellans, que per provisió de consell, fet huy a VI de mag, se proveï se donasen a cascún mestre, per rahó de les trases que cascú ha portat... XXVIII sous, VIII diners].

(8)

-1591, maig, 10. Q.F.C.

Dit dia fonch fet albarà a mestre Damià Méndez, pedrapiquer, de CXV solidos, per lo valor de aquells LX reals castellans que li prometeren, per rahó de la sua trasa que aquell portà pera la fàbrica del campanar, la qual nos havem aturat per al dit efecte... CXV sous.

(9)

-1591, maig, 13. L.C.

Així mateix fonch proveït se fasa albarà a Lluís Joan, verguer, de sis reals castellans, ço és tres per haver encantat la obra del campanar y tres per haver sonat lo tabal alguns dies y a Juan Moreno que se li fasa albarà en tres reals per haver sonat lo tabal per esta vegada y que de huy avant no se li done res, sinó que per rahó de dit càrrec de sonar lo tabal quant sia menester, que per dit treball sia exercit de Pasqua avant de guarda acutagge (sic) y rebato.

(10)

-1591, juny, 10. L.C.

Item quant al proposat per dit miser Miralles que ell és estat nomenat en clavari de la obra del campanar y que pera proseguir aquella ha menester dinés, que puix lo temps es comodo, fosen servits veure de on se han de haver dinés. Fonch proveït, clos y determinat que pose tacha a raó III sous, VI sous, XII sous y dihuit sous per casa, a coneguda dels magnífichs jurats y que dits jurats sien exempts.

Item quant al proposat per dit magnifici jurat que per no trobar los mestres de la obra del campanar fermanses a contento de ells per al present, fon aposat en lo acte un capítol que dits mestres hajen de millorar de fiances dins mig any, que per so fosen servits illoar y aprovar dit capitol. Fonch loat y aprovat lo contengut en dit capitol, ab que dins mig any hajen de millorar y fer millorar aquelles dits magnificis jurats.

(11)

-1591, juliol, 5. Q.F.C.

A V de juliol fonch provehit albarà a mestre Gaspar Monçeu, manyà, de CCCLXXII solidos, VII [diners], adaquell deguts per la ferramenta de la porta del campanar e 3 frontises del safareig... CCCLXXII sous, VII [diners].

(12)

-1591, agost, 4. L.C.

Fonch proposat per dit jurat en cap que estos dies propassats és mort lo discret Hieroni Micó, notari, lo qual era manobrer de la obra del campanaret, que perço sien servits nomenar en lloc de aquell hun altre manobrer. Fonch provehit se faça manobrer de la obra del campanar en lloc del dit Hieroni Micó. E venint a fer nominació de manobrer fonch feta nominació de la persona del discret Domingo Beltra, notari.

(13)

-1591, agost, 23. Q.F.C.

A 23 agost fonch provehit albarà a mestre Pere Bellido de XXXIII sous, VI [diners], adaquell deguts per les manufactures e unes traveseres ha possat en la porta de la torre del campanar de la present vila... XXXIII sous, VI [diners].

(14)

-1591, setembre, 16. Q.F.C.

Dit dia fonch provehit albarà a mestre Pere Joan Romà y mestre Joan Fraix, pedrapiquers, de Vm solidos, adaquells deguts per la bestreta de la obra de la torre del campanar... Vm sous.

(15)

-1591, octubre, 29. Q.F.C.

A 29 octubre fonch provehit albarà als dits mestres de IIIm solidos adaquells deguts per la primera terça de son arrendament del primer any... IIIm sous.

(16)

-1591, octubre, 30. Q.F.C.

A XXX de octubre fonch provehit albarà als dits mestres de dos-cents deu sous y deu diners es devia a aquells, tenguts a compliment de paga de aquells 170 reals de exaus se prometté al dits mestres, per la dita donaren en la fàbrica del dit campanar de IIIm CCC sous, que com los sexanta reals se hajen donat a mestre Damià Méndez, portugés, per la trasa feu pera dita obra, conforme capítols segons arrendament... CCX sous, X [diners].

(17)

-1591, novembre, 30. L.C.

Item fonch proposat per lo magnifici micr Jaume Johan Miralles, clavari de les pecunies de la obra del campanar, que tenint necessitat pera dita obra de cent lliures, ses amprat de aquelles del magnifici Pere Gascó, clavari qui fonch dels forments de la present vila en lo any propassat

y dit Pere Gascó les hi demana y no te, ni sap de hon se li podran tornar, perço que les ha de buydar en poder del magnífich Miquel Giner, jurat y clavari dels forments en lo present any. Y fonch provehit que lo magnífich Miquel Giner, jurat y clavari dels forments, les prenga en compte al magnífich Pere Gascó y que dit jurat Giner, de la primera terça del arrendament del soch (sic) ha fet lo magnífich Miquel Gascó, les cobre y pose en lo clavariat y que de huy havant no dexen ningúner diner a dit micet Miralles pera dita obra, perco que no se les pindrà en compte.

E axí mateix fonch provehit que la fiansa que dona Pieres, mestre del campanar, de la persona de Guillem del Rey, que los magnífichs jurats, sens lesió, derogació, ni lesió (sic) del acte de les demés fermances del campanar, ans a maior validitat y corroboració de aquell, que se accepte la fiansa de Guillem del Rey.

(18)

-1592, gener, 2. Q.F.C.

A II de janer 1592 fonch provehit al dit per Joan Roma de III lliures, II sous, adaquell deguts per la segona terça de son arrendament del primer any que fiu a 8 de noembre passat.

(19)

-1592, febrer, 2. L.C.

Així mateix fonch provehit y feta comissió als magnífichs jurats y elets de la obra per a fer en la obra del campanar, ço és en lo portal y en una espillera que està damunt la porta y en lo caragol que huy y ha fet, fer y mudar lo que més convinga y que la obra que se haurà de fer se concerten de ella ab lo mestre per lo menys que puguen y així mateix los fon feta comissió per a regonexer lo fonament del campanar que se ha de fer en la plaça.

(20)

-1592, febrer, 14. Q.F.C.

A XIII de febrer fonch provehit albarà al dit mestre Pere Joan Roma de III sous, adaquell deguts per la tercera terça del primer any de son arrendament que finí a 8 del present mes de febrer... III sous.

(21)

-1592, abril, 18. L.C.

Die XVIII aprilis anno MDLXXXII.

Los magnífichs Vicent Roineu, Francés Navarro y Miquel Jaume Jover, jurats de la present vila, present instant y suplicant Francés Johan Bou, notari, procurador de Macià Domènec y muller de aquell, de la present vila, ostaler. Attés que dits conjuges tenen arrendada certa terra del hereu de Bernat Ducent, nou convertit, en la qual te erba y governats los animals que aquell te, li sobra erba y aquella te venuda a Pierres, arrendador de la obra del campanar, ab qual ay haia de portar a sa casa y com per stabliments de la present vila estiga statuhit que ningúner hostaler puga vendre erba a persona ninguna, així en la plaça com en sa casa y per dita rahó dubtaria poder portar dita herba a casa del dit Pierres, considerat que dits stabliments y provisions fets en la present vila foren fets per evitar molts inconvenients y abusos que dits hostalers feien en vendre dita herba, perço provehexen que sens emortimanet de pena alguna, concedeixen licència y facultat al dit Macià Domènec y muller de aquell, que de la herba sobredita puixa provehir al dit Pierres y no a altra persona alguna, de tota la erba que aquell tindrà necessitat pera ses cavalcadures y bésties, així que sien del carro com altres quen tinga per son compte, prohibint-li que sots les penes en dites ordinacions contengudes non puxa vendre a persona altra alguna.

(22)

-1592, maig, 9. Q.F.C.

A VIII de dit fonch fet albarà a mestre Pere de la Hoya, obrer de vila, de XV reals castellans, per lo que provehit lo consell ques donen a cuscun mestre per rahó de les trases han portat pera la fàbrica del campanar ab provisió consiliar damunt dita... XXVIII sous, VIII [diners].

(23)

-1592, maig, 13. Q.F.C.

Dit dia fonch provehit albarà al dit clavari se retiga vers si X sous, VI [diners], per altres tans en ha pagat per aver ubert lo solament de dit campanar, per veure quant fondo era... X sous, VI [diners].

(24)

-1592, maig, 15. L.C.

Dit dia albarà a Lluís Joan de sis reals, per haver encantat la obra del campanaret y haver sonat los tabals pera la mostra.

(25)

-1592, maig, 15. Q.F.C.

A XV de maig fonch provehit albarà a Hieroni Pérís, mestre de scriure, de XV sous, IIII [diners], adaquell deguts per aver scrit en paper y en una letra lo llettero de la portalada del campanar... XV sous, IIII [diners].

(26)

-1592, juny, 25. Q.F.C.

Dit dia fonch provehit albarà a mestre Pere Joan Roma de III sous, adaquell deguts per la darrera terça del primer any de son arrendament que finí a 8 del present mes de juny... III sous.

(27)

-1592, agost, 26. Q.F.C.

A XXVI de agost 1592 fonch provehit albarà al dit clavari de XXXX sous, II [diners], per altres tant en ha pagat e gastat per les coses contengudes en un memorial en escurar lo çafareig de la plaça e altres faenes... XXXX sous, II [diners].

(28)

-1592, setembre, 9. Q.F.C.

A VIII de setembre 1592 fonch provehit albarà per dits magnifichs obrers, tenint comisió dels magnifichs justicia y jurats e proms de la present vila, ab provisió de prohomenia tenguda en lo dia de huy, a mestre Pere Joan Roma, de D sous, a conte del reble que fins ha huy ha portat pera la fàbrica de la torre y consta del que a fet en la escala y en la portalada de dita torre... D sous.

(29)

-1592, setembre, 29. L.C.

A XXVIII de setembre any MDLXXXXII fonch provehit albarà per lo magnific consell, celebrat en lo dia de ahir, a mestre Martí Mendosa, pedrapiquer de la ciutat de Tortosa, de cent y vint reals castellans, per dotze dies ha vagat en venir de Tortosa (sic) a la present vila per regonexer la obra del campanar y dar assiento en ella y aconsellar-nos lo que convenia... CCXXX sous.

(30)

-1593, maig, 2. Prot. Joan Castell.

Die II mensis maii anno a nativitate Domini MDLXXXIX.

Nos Arsisis Felia, cives, Josephus Más, notarius, et Michael Museros, agricola, jurati in anno presenti villa Castillionis Planicieii, habentes plenum posse a magnifico consilio dicte ville, prout constat nostra deliberacione facta in consilio celebrato sub die vicesimo quinto mensis aprilis proxime preteriti annique, presentis et infrascripti (sic) millesimi quingentessimi nonagessimi tertii. Attendentes et considerantes factum fuisse arrendamentum per magnificos juratos et sindicu[m] dicte ville, et alios magistris Pierres Roma et Johanni Fraix, lapicidis, de operibus turris dicte del campanar, cum instrumento recepto per discretum Balthazarem Peris, notarium, sub die septimo mensis junii annique millesimi quingentessimi nonagessimi primi, et propter illorum discessum fuisse necessarium super eisdem operibus, cum altis lapicidis contrahere et predictis capitulis alia nonnulla addere et in consequentiam precium dicte turris augere propterea scienter etcetera, cum hoc presenti publico instrumento etcetera, absque novatione aliqua seu derrogatione dictorum capitulorum et arrendamenti juro ad ipsorum maiorem firmitatem et corroborationem et non aliter nec alias, ullomodo omnes simul nomine dicte universitatis, arrendamus et per viam arrendamenti concedimus vobis honorabili magistro Francisco Galiana de la Lancha, lapicide, civitatis Valencie habitatore, tam nomine vestro proprio quam etiam nomine procuratoris honorabilium Guillermi del Rey, lapicide, Johannis Castellano, ville operarii, predilecte civitatis Valencie habitatorum. Petri de Grosali, pedrapiquer, prefate civitatis Valencie habitatoris, Marcii Volsanyes, lapicide, magistri operis maioris templi ville de Vinaros, Anthonii Saura, patris, et Johannis Saura, filii, agricultorum, ville Morelle vicinorum, presenti et acceptanti vestri opera supradicte turris del campanar presentis ville Castillionis, per vos realiter et cum omni effectu operanda infra quatuor annos a die presenti in antea continue computandos, pro precio sive arrendamento quinque mille nontingentiarum (sic) librarum monete regalium Valencie, de quibus deductis mille nonaginta quatuor libris, octo solidis et sex denaris (sic) que dicta universitas soluta est, supradictis magistris Johannis Pierres Roma et Johannis Fraix, pedrapiqueris, primis arrendatoribus operis dicte turris del campanar, de quibus dictis mille nonaginta quatuor libris, acto solidis et sex denaris fuit firmata apoca per vos dictum magistrum Franciscum Galiana de la Lancha, dictis nominibus et utroque illorum in solidum in posse notarii infrascripti die presenti paulo post istud juxta seriem et thenorem supradictorum capitulorum, ac etiam deditis octingentis libris de dicto precio sive arrendamento, quas dicta universitas penes se retinuit et retinet juxta seriem et thenorem tricesimi noni capituli dictorum capitulorum remanen[ti]a. [I]d[ic]te quatuor mille quinque libre, undecim solidi et sex denari, de quibus veniunt mille una libre, septem solidi et decem denari unoquoque anno in quatuor tertii, de tribus in tribus mensibus, videlicet ducente quinquaginta libre sex solidi et undecim denari in unaquaque tertia, in quibus tertii acomulande sunt centum quinquaginta libre que vobis dicto arrendatori tradente sunt ad bonum compotum prosecatione sive per segar primam stansiam dicte turris juxta capitula inferius contenta et specificata, et cum dictis tertii que vobis unoquoque anno cadunt tradende sunt vobis triginta septem libre, et decem solidi, et in unaquaque tertia novem libre septem solidi et sex denari que acomulate cum dictis ducentis quinquaginta libris sex solidis et undecim denaris veniunt in unaquaque tertia ducente quinquaginta novem libre quatordecim solidi et quinque denari, juxta seriem et thenorem capitulorum inmediate sequentium. Capitols de la manera que se a de eregir la torre del campanar y lo concert de dita obra, lo qual se ha de fer en la plaça de la present villa.

[II] Primerament que lo que enpendrà de fer dita torre haja de fer aquella de pedra picada, de alçada de cent noranta-cinch pams, compressos trenta-cinch que huy y ha fets en dita obra, y

que dita altaria se haja de contar de la cara de la terra y filada de la obra fins la darrera cuberta de la aygua, conforme una trassa feta per mestre Damià Mendés, y que damunt la dita cuberta y haja de haver quatre pilars ab basses y chapitells al orde toscà, sobre los qualls haja de assentar la campana del relonge, la qual a de cobrir de fusta, y la dita fusta cobrir-la de landa ab los remats que estan en dita traça de ferro.

[II] Item que en dita obra lo caragol haja de pujar y seguir son orde fins a les campanes, y de allí que puga muntar dit caragol per hon millor estarà y a la present universitat pareixerà fins dalt al terrat més alt, fent la paret del caragol, a la part de la stànsia, tota de pedra picada dins y fora.

[III] Item que en dita torre y haja de haver quatre stànsies com està trassat, y la més baixa haja de tenir la paret de gruxa quinze pams a totes parts, la segona stànsia quatorze, la tercera tretze y la quarta e última dotze.

[IV] Item que dita torre haja de tenir y tingue una corniza rústiga, un filet y una capada; la segona hun filet ab hun quadro; la tercera hun filet quadrat dalt y altre baix y hun quadro en mig, segons en dita trassa y orde de architectura; la quarta que tinga hun collaret ab hun filet, y damunt lo collaret un frisso lis, y damunt un filet, segons en dita trassa està més largament contengut.

[V] Item que en la quarta cambra se escomensen los archs de les campanes, y sobre los archs, conforme la dita trassa, y sobre la corniza, que haja de tenir hun antepit de cinch pams ab huit pedestrals y boles.

[VI] Item que la cambra de les campanes, cuberta y archs, sia de pedra picada dins y de fora, y les altres cubertes baixes de volta grossa.

[VII] Item que la dita universitat donarà al peu de dita obra aygua, arena y calis morta, y donarà lo morter gros fet la primera passada, y que lo prim pera sentar cellars, cants y les demés pedres picades lo (sic) haja de fer a ses despeses lo qui dita obra enpendrà, y que tot lo demés que serà menester o haja de posar y posse qui dita obra enpendrà y haja de tallar la pedra, desbastar-la, picar-la com convé y assentar-la a ses despeses, y que no haja de contribuir la vila en cordes ni cabassets, ni claus, ni altra cosa alguna més del que dessus és dit.

[VIII] Item que la pedra ques portarà per a dita obra sia y haja de ser de pedra blava y fort, y que los escalons de caragol, que hajen de ser de dita pedra blava y de una peça.

[IX] Item qui dita obra enpendrà haja de donar y done bones e suficients fermances a contento de la universitat simul et in solidum obligats ab ell e sens ells.

[X] Item que fent-se dita obra estiga en facultat de la present universitat fer examinar aquella en qualsevol part de dita obra a persones de sciència y experiència, y que trobant-se aquella anar bé, sia a despeses de la universitat, y que havent-hi falta en aquella, sia a costes del qui dita obra enpendrà lo dit examen, y que haja de desfer tota aquella obra ques trobarà ésser mal feta y tornar-la a fer a ses despeses.

[XI] Item que qui dita obra enpendrà tinga obligació de fer cascun any quaranta pams per lo menys de alçada, y no fent-ho que sia encorregut en pena de cent liures, aplicadores a la vila de Castelló, y que la present universitat en tal cas puga fer fer dita fahena a altres mestres, a costes dels que enpendràn dita obra, y que dita obra se haja de acabar y acabe ab tot efecte dins quatre anys contadors del dia ques llurà sots la dita pena.

[XII] Item que aquells a qui dita obra serà llurada, dins hun mes, haja de donar bones e suficients fermances a dita obra, a contento de la universitat, lo qual no fent-ho sea encorregut en pena de tre-centes liures aplicadores a la present universitat.

[XIII] Item que pera la execució de tot lo dessus dit y capitulat y concerments a dita obra, se haja de sotsmestre lo qui dita obra enpendrà, y les fermances, a la jurisdicció dels magnífichs

jurats de dita vila de Castelló que huy són y per temps seran, renunciant a son propi fur y sotsmeten-se al fur y jurisdicció de aquells.

[XIV] Item que qualsevol persona a qui dita obra restarà haja de donar al dit mestre Damià Mendés sexanta realls castellans per la traça de dita obra.

[XV] Item que estiga en facultat de dita universitat pendre la dita que a dita universitat pareixerà de les qui diran en dita obra.

[XVI] Item que la present universitat donarà dos-centes sinquanta liures de bestreta pera escomensar dita obra, y que aquestes no se hajen de descontar fins la darrera paga.

[XVII] Item que lo preu per lo qual se liurarà la dita obra se pagaran de esta manera; que la present universitat se reservarà del preu la quarta part fins acabada y rebuda dita obra, y los tres quarts pagaran en quatre anys, fent la paga de la part que tocarà a cada any en quatre pagues, ço és de tres en tres messos cada paga.

[XVIII] Item que los balauts del antepit, damunt lo terrat, que hajen de ser mig balauts tancats amb camp de pedra.

[XIX] Item que lo mestre a qui serà liurada dita obra haja de picar menut la obra feta y reparar les jentes, de manera que estiga com la demés obra.

[XX] Item que aquell o aquelles qui dita torre pendràn a fer, la hajen de fer de pedra picada de punta prima y sizellada alentorn, de tal manera que la dita picadura vinga a llivell de dita sezelladura, o almenys que estiga ben galgada, de manera que vaja (sic) ben junes les pedres y cada filada a un livell, conforme art de architectura.

[XXI] Item que dites pedres picades tinguen de lit lo que tindran de alt al menys.

[XXII] Item que totes les cornizes o sintes, faxes y esquinalls de dita obra, sien y hajen de ser de pedra picada y sizellada del tosal de Conill, de color pardo, sens ningun cabell ni fisura que sia perjudicial pera dita obra, y que dites pedres hajen dentrar dins lo cos de la paret de dita torre almenys tant com aquelles tindran de alt, y en lo que ha respecte tant solament a les pedres dells esquinalls, tostems que les portarà de altra part, ab que sien tan bones y del mateix color com les del tosal de Conill, a coneiguda dells dits magnífichs jurats y manobres y no de altra manera se hajen de rebre.

[XXIII] Item que los quatre pilars de la campana del relunge sien de pedra picada ab ses basses y chapitel al orde toscà.

[XXIV] Item que lo chapitel que carrega damunt los quatre pilars de la campana del relunge haja de ser y sia cubert de madera de melis, guarnit de plancha de plom a escata de peix, de tal manera que nos ploga, y damunt dit chapitel se asenten los dos mig balauts ab sa bolla y rebolleta, tornejats de bona fusta de melis, cuberts de plancha de fulla destany del que acostumen fer les flautes dells orguents (sic), y per mig de dits balaustrs y belletes se faça hun forat y travesse la barra que te la sageta y bandera.

[XXV] Item que en cada filada dells ochavos se possen dos pedres bruferes que entren tres pams lo menys dins lo grux de la paret.

[XXVI] Item que per quant tota la obra nova y cordó se ha fet en dita torre y escala, per no estar com deu y conforme lo art de architectura y capitulat, que per aço aquella se haja de desfer ab tot efecte y tornar-o conforme la traça y capitulat.

[XXVII] Item que qui pendrà a fer dita obra haja de fer e faça la portalada y scalla de dita torre conforme la traça y obligació tenia mestre Pierres Roma, y haja de arrancar y portar tot lo reble que serà menester per a fer dita obra.

[XXVIII] Item qui enpendrà dita obra haja de fer y faça aquella ab tota perfecció y ab los terminis contenguts en la primera capitulació, conforme lo art de architectura o requereix, a coneiguda de mestres experts en dit art, y que dita obra no se haja de rebre fins passats hun any

y un dia que sia acabada, y quant se reba sia a conejuda de dos mestres, possats hu per cascuna de les parts, y en cas de discordia que dits mestres nomenen hun tercer pera veure y regonexer si dita obra està ab la perfectió deguda.

[XXIX] Item que qui dita obra enpendrà haja de pendre en compte al magnífich clavari de dita obra, així la bestreta que aquell a pagat de cinc milia sous y les quatre pagues eo terces del primer any, que són sis-centes liures, com encara les cent noranta-sinch liures, cinc sous, dos dinés que lo dit clavari mostrerà haver donat y pagat al dit Pierres, ab albarans de aquell, y de ma del reverent mossèn Stheve Micó, prevere, et altres qualsevol altres quantitats pagades per lo dit clavari, eo per los dits magnífichs jurats tocants a pagar al dit Pierres.

[XXX] Item qui dita obra enpendrà haja de fer e faça tot lo forro del ventanatge, així de les campanes com en les stàncies baixes, ço és una finestra en cada stància de dita torre, de pedra picada en la esquexada.

[XXXI] Item que lo qui dita obra enpendrà haja de fer tota la primera filada sobre la obra vella de pedres de punta que entren lo menys en parete quatre pams.

[XXXII] Item qui dita obra enpendrà haja de pendre en compte qualsevol quantitat de dinés que lo magnífich clavari de dita obra li haurà donat a compte de dita obra, així per rahó de les terres caygudes conforme al capitulat, com encara en bestreta de les venidores et altres, y que ell ni les fiances de dita obra no puguen allegar excepció alguna per dita rahó, encara que la dita obra no estiga tan havant conforme al capitulat com les dites pagues eo bestretes estaran fetes, ans bé la dita vila tinga facultat si li pareixerà, poder-li bestraure qualsevol dinés y fer pagues anticipades, de tal manera com si la dita obra estigués ja feta conforme al capitulat y pagues fetes.

[XXXIII] Item qui dita obra enpendrà sia tengut y obligat a donar e millorar de fiances a conejuda y voluntat dels dits magnífichs jurats, e si acàs aquell acomanarà a fer la dita obra adalguns altres mestres o mestre, les fiances que aquells donaran se hajen també de obligar y se obliguen a la dita vila a fer y complir la dita obra conforme al capitulat y traça sens novatió ni derogació alguna dels dessus dit, ans a major corroboració y validació de les dites coses.

[XXXIV] Item que en mig de la volta de la cuberta de la stènsia de les campanes se faça hun scut ochavat que corresponga a tota la volta, ab les armes de la vila tot rellevat.

[XXXV] Item que en la cuberta més alta se facen huit gargoilles, ço és una en cada ochavo, de una largaria que volen hun palm més que la corniza, de forma de differents animalis a voluntat dels magnífichs jurats.

[XXXVI] Item que en temps de gelades no puguen assentar res en la obra ni paredar, y que en lo temps de la calor porte la obra ben farta de aygua.

[XXXVII] Item que qui pendrà a fer dita obra tinga obligació de fer aquella y donar-la acabada ab tota perfectió dins quatre anys contadors del dia de la confectiò del acte dels presents capitolls en havant, havent de fer cascún any la obra conforme està contingut en lo onzen capitòl.

[XXXVIII] Item que qui dita obra enpendrà estiga obligat ell ab sa gent, ayns y instruments que tindrà, pujar y assentar les campanes en dita torre, cascuna en son loch y com ha de estar, y si no tindrà prou gent y apparells la vila li haja de donar lo que faltarà per al que necessari serà per a dit effecte, y aço durant lo temps de la confectiò de dita obra y del asegurament de aquella.

[XXXIX] Item que del preu de la dita obra la dita universitat se retinga vers si huit-centes liures, en loch y per la quarta part del dit preu mencionada en lo desetè capitòl, fins la dita obra ab tot effecte estiga acabada y regoneguda per dos experts nomenadors per les parts, a despeses comunes, y donada la obra per bona y ab la perfectió deguda, feta y acabada, en dit cas la dita universitat haja de donar y pagar a qui haurà fet dita obra tre-centes liures de les dites huit-centes, e passat hun any y hun dia, regoneguda per experts la dita obra y donada aquella per bona y

rebedora, la dita universitat haja de donar y pagar les restants cinc-centes liures a compliment del preu de tota la dita obra.

[XL] Item que la dita universitat haja de fer e faca franch al qui dita obra farà de totes sisas y molta, respectants a les sisas majors de la mercaderia, exceptats bens cetis, la qual franquesa haja de durar e dure de Sent Luch primer vinent en havant, fins tant dita obra sia acabada ab tot effecte.

[XLI] Item que estiga en facultat de dita universitat, durant la dita obra, poder affegir e llevar adquella y mudar tot lo que ben vist li serà, y allò que en dita obra se innovarà, així en menys cap com en millories, acabada dita obra per dits experts sia feta visura y tachat refent cada una de dites parts allò que li tocarà.

[XLII] Item que aquell qui dita obra espendrà a fer haja de segar y segue la primera stànsia de dita torre per part y porció que li cabrà, que són quaranta pams de altaria de manposteria segons està en lobra vella, y la stànsia següent, que havia de pujar de quatorze pams de gruxa de paret, que sia de quinze pams de gruxa, y la que havia de fer de tretze sia de quatorze, y la última, que és la de les campanes, que havia de ser de dotze, sia de tretze pams, y acabada la obra de dita torre los experts que vindran a regoneixer dita obra hajen de tachar y tachen dita milloria de obra de la segadura de dita stànsia, y lo pam de augment de gruxa de la paret de les altres stànsies, agut esguart de la obligació que en dita stànsia no segant-se se havia de fer, ab pacte enperò que la tachació de dits milloraments no puga excedir major suma e quantitat de dos-centes liures, per rahó dels quals milloraments la dita universitat haja de donar e pagar a bon compte, al qui dita obra farà, cent-cinquanta liures per ses terres repartidores dins los quatre anys del obra de dita torre.

Et cum dictis capitulis et non sine eis predictum vobis facimus arrendamentum pro dicto precio quinque mille nontingentiarum librarum solvendarum infra quatuor annos in tertii modis et formis superius contentis et expressatis juxta seriem et thenorem supradictorum capitulorum promittentes etcetera sub obligatione etcetera. Ad hec autem ego dictus magister Franciscus Galiança de la Lancha omnibus hiis presentis tam nomine meo proprio quam etiam tanquam procuratore (sic) honorabilium Guillermi del Rey, lapicide, Johannis Castellano, ville operarii civitatis Valencie habitatorum, Petri Grosali, pedra piquerii predice civitatis Valencie habitatoris, Marcii Volsanyes, lapicide, magistri majoris operis templi ville de Vinaròs, Anthoni Saura, patris, et Johannis Saura, filii, agricultorum ville Morelle vicinorum, prout de procuracionibus illorum constat, videlicet de procuracione dictorum Guillermi del Rey et Johannis Castellano, publico procuracionis instrumento per discretum Michaellem Jacobum Peris, notarium, recepto die decimo nono mensis marci proxime preteriti, de procuracione Petri Grosali, publico procuracionis instrumento per dictum Michaellem Jacobum Peris, notarium, recepto die vicesimo tertio mensis aprilis proxime devoluti, de procuracione Marcii Volsanyes, publico procuracionis instrumento per discretum Melchiorem Forcadell, notarium, ville iam dicte de Vinaros habitatorum, recepto die decimo mensis marci proxime devoluti, et de procuracione dictorum Anthoni Saura et Johannis Saura publico procuracionis instrumento per discretum Gabriellem Sorolla, notarium, dicte ville Morelle domiciliatum, recepto sub die vicesimo quinto mensis marci proxime lapsi, habens in eisdem plenum posse infrascripta et alia peragendi acceptans dictis nominibus et utroque illorum in solidum predictum arrendamentum pro dicto precio sive arrendamento supradictarum quinque mille nontingentiarum librarum prefacte monete solvendarum, infra dictos quatuor annos in tertii modis et formis superius contentis et specificatis juxta seriem et thenorem dictorum et precontentorum capitulorum promittens dictis nominibus et utroque illorum in solidum predicta omnia et singula in dictis capitulis et in unoquoque illorum contenta et specificata facere complere et adimplere sub pena ducentarum

librarum prefate monete dandorum etcetera, ratto pacto etcetera. Et pro majori tuitione et securitate vestra do in fidencias et principales obligatos una mecum et in solidum sine me omnes supradictos principales meos licet absentes tanquam presentes quam quidem fidanciam et principalem obligacionem, ego dicto procuratorum (sic) nomine facio pro illis promittens desuper dicto procuratorum (sic) nomine una mecum dicto arrendatore et in solidum sine me omnia et singula in preincertis capitulis et in unoquoque illorum contenta et specificata juxta illorum seriem et thenorem facere, complere et adimplere sub pena dictarum ducentarum librarum prefate monete dandorum etcetera, ratto pacto etcetera, juro dictis nominibus et utroque illorum in solidum etcetera, non impetrare nec guidaticum allegare sub pena trecentarum librarum prenarrare monete dandorum etcetera, ratto pacto etcetera. Ad quorum omnium etcetera, fiat executoria per curiam vestrorum (sic) dictorum magnilicorum juratorum prompta et expedita prout de redditibus dicte ville et factis fiscalibus est fieri assuetum omni ordine judiciario pretermissio cum fori submissione etcetera, renuncians dictis nominibus et utroque illorum in solidum cuicunque appellacioni etcetera, et pro predictis etcetera, obligo dictis nominibus et utroque illorum in solidum etcetera, Renuncio eisdem nominibus etcetera. Actum Castillione etcetera.

Testes huius rei sunt honorabiles Johannes Porcar, agricola, major dierum et Bartholomeus Runa, pami parator, major dierum, predicte ville Castillionis vicini.

(31)

-1593, maig, 2. Prot. Joan Castell.

Supra dictis die et anno.

Sit omnibus notum quod ego magister Franciscus Galiança de la Lancha lapicida arrendator operum turris del campanar ville castillionis planicieii tam nomine meo proprio quam etiam nomine procuratoris honorabilium Guillermi del Rey lapicide Johannis Castellano ville operarii civitatis Valencie habitatorum Petri de Grosali pedrapiquerii predice civitatis Valencie Marchii Volsanyes lapicide magistri majoris operis templi ville de Vinaros Anthonii Saura patris et Johannis Saura filii agriculturom ville Morella vecinorum prout de meis procuracionibus constat publicis procuracionum instrumentis videlicet de procuracione dictorum Guillermi del Ret et Johannis Castellano publico procuracionis instrumento per discretum Michaellem Jacobum Peris notarium recepto die decimo nono mensis marci proxime preteriti de procuracione Petri de Grosali publico procuracionis instrumento per dictum Michaellem Jacobum Peris notarium recepto die vicesimo tertio mensis aprilis proxime elapsi de procuracione Marchii Volsanyes publico procuracionis instrumento per discretum Melchiorem Forcadell notarium ville de Vinaros habitatorem recepto die decimo mensis marci proxime devoluti et de procuracione dictorum Anthonii Saura et Johannis Saura publico procuracionis instrumento per discretum Gabriellem Sorola notarium dicte ville Morella domiciliatum recepto sub die vicesimo quinto mensis marci proxime preteriti habens in eisdem plenum posse infrascripta et alia peragendi Scienter et gratis cum hoc presenti publico instrumento dictis nominibus et utroque illorum insolidum confiteor et in veritate recognosco vobis magnificis justicie juratis ac probis hominibus universitatis predice ville Castillionis presentibus vero magnificis Arcissio Feliu cive Josepho Mas notario et Michaelle Munseros jurati et aliis absentibus tanquam presentibus et vestris Quod modo infrascripto dedistis et soluistis nichi egoque a vobis dictis nomionibus et utroque illorum in solidum confiteor habuisse et recepisse plenari numerando nec omnimode voluntati mille nonaginta quatuor libras octo solidos et sex denarios monete regalium Valencie in compensa (sic) et solucione consimilis quantitatibus quam dicta universitas dedidit et tradidit magistris Johanni Pierres Roma et Johanni Fraix lapicidis primis arrendatoribus operum turris dicte del campanar

presentis ville Modus vero solucionis dictarum mille nonaginta quatuor librarum octo solidorum et sex denariorum talis fuit et est videlicet quod de dicta quantitate fuerunt tradite magistro Damiano Mendes lapicide quinque libras quindecim solidos pro traça dictae turris et dictis Johanni Pierres Roma et Johanni Fraix primis arrendatoribus supradicte turris ducentas quinquaginta libras pro bistractio predicte turris et dictis Johanni Roma et Johanni Fraix sexcentas libras pro quatuor terciis unius anni pro eisdem operibus dictae turris et dicto Johanni Pierres Roma centum nonagita quinque libras quinque solidos et sex denarios quas magnificus Jacobus Miralles clavarius dictae (sic) operis dedit et tradidit dicto Johanni Roma pro dictis operibus cum chirographiis factis et firmatis per dictum Johannem Pierres Roma dicto magnifico Jacobo Miralles manu venerabilis Stephani Mico presbiteri scriptis et supradicto Damiano Mendes sex libras decem et octo solidos propter reversionem illius ad recognoscendum (sic) predicta opera et supra dicto Johanni Pierres Roma viginti quinque libras in principio solucionis de la portala da, caragol y reble dictae turris et magistro Martino de Mendoza lapicide civitatis dertuse undecim libras et decem solidos propter adventum illius ad iterum recognoscendum precontenta opera Et quia premissorum veritas talis esta Renunciando scienter omni excepcion pecunie predicte non numerate et per me dictis nominibus et utroque eorum in solidum non habite et non recepte ut predicitur et doli in cuius rei testimonium facio vobis fieri per notarium infrascriptum presents publicum apoco instrumentum Quod est actum Castillione die intitulato secundo mensis maii anno anatitiate domini millesimo quingentessimo nonagesimo tertio Sig+num mei magistri Francisci Galiana de la Lancha predicti qui hec dictis nominibus et utroque illorum in solidum concedo et firmo.

Testes huius rei sunt proxime dicti.

(32)

-1593, juny, 5. L.C.

Lo dessus dit dia fonch provehit albarà per dits magnifichs jurats al magnific en Pere Gascó, sindich de dita vila, que done y pague eo vers si se retิงa, set lliures, dos sous, tres dinés, per altres tants ne ha pagat a mestre Damià Méndez, pedrapiquer, cinch lliures, quinze sous, per la venguda feu a regoneixer la obra del campanar en lo mes de agost LXXXII y a Johan Tena per portar una carta a València per fer venir dit Méndez pera regenexer dita obra y a Pedro Sánchez, nunció, per portar una letra contra les fiances de Vilafamés de dita obra y responsiva, deu sous, de les quals quantitat te fermada apoca la vila per mestre Frances Galiana a II de maig propassat MDLXXXIII, rebuda per Johan Castell, notari, lo prop dit dia... CXXXII sous, III [diners].

(33)

-1593, setembre, 9. L.C.

Item fonch proposat per lo magnificjurat en cap que en lo concert que la universitat feu ab mestre Frances Galiana en la obra del campanar, entre altres coses fonch tractat que la universitat li hagués de anar pagant per ses terces y que li hagués de donar tostems una terca antecipada fins al darrer any y al temps y quant se a fet lo acte del tracte y concert, que sia estat per obmisió del notari rebedor, que no sen recordasen los que y havien entrevingut en dit tracte y concert, de manera que demanant mestre Frances Galiana li pagasen la terca que ara és cayguda, los manobrers de dita obra no han volgut pagar sens veure lo dit acte si estava o no que haguesen de pagar anticipat, de manera que no u han trobat en dit acte y los que entre [trençat] bien en dit concert y tracte diu que [trençat] y clos se li hagués de pagar la terca [trençat] de manera que los manobrers de [trençat] no li volen provehir albarà de la [trençat], perco mi-

ren y provehixquen lo ques [trençat] provehit que fan comissió als magnífichs [trençat] pera que a parer del advocat ho aseu [trençat] de la manera que convinga y estiga bé, així pera la vila com per al dit mestre del campanar.

(34)

-1593, octubre, 16. Q.F.C.

Die XVI octubris anno a nativitate domini MDLXXXXIII.

Los magnífichs jurats de la present vila de Castelló, considerat que lo magnífich consell de la dita vila celebrat a XVIII de setembre propassat els donà comissió pera que juntament ab lo magnífich advocat donasen aciento en lo que mestre Frances Galiana, mestre de la obra del campanar, demana que les terces se li an de pagar anticipades, conforme està concertat entre ell y los dits magnífichs jurats y elets de la obra, licet no estiga continuat en lo acte per descuyt o obnussió de lo notari rebedor de aquell e inseguint lo parer del magnífich advocat, a requesta del dit mestre Frances Galiana y ab juncció del síndich de dita vila, en lo dia de huy sia estat provehit per lo magnífich justícia de dita vila, que les terces que se li an de pagar al dit mestre Galiana per rabó de la obra de dita torre, se li haien de pagar y paguen anticipades, en res no obstant que en lo acte del arrendament de dita obra nos trobe continuat, per haver constat així per deposicions dels magnífichs jurats que tunch eren y altres de la dita vila, que per co proveheixen que los elets de la dita obra provehexquen los albarans de les terces al dit mestre Frances Galiana, mestre de la obra del campanar, anticipats, co és de tres en tres mesos, comensant lo segon dia del mes de mag propassat, que fonch en lo endemà ques rebe dit acte. Et sich deinde en les demés terces. Vudit Miquel Aragonés, jurat. Vudit Juan Andreu, jurat.

(35)

-1593, octubre, 16. Q.F.C.

Dit dia de XVI de octubre los magnífichs Luis Agramunt de Sisternes y Domingo Beltran, manobrers, inseguint la provisió dels magnífichs jurats feta en lo present dia de huy, proveïren se faca albarà a mestre Frances Galiana, mestre del campanar, de cinc milia cent noranta-quatre sous y mig, per la primera terça de los tres mesos, la qual comensa a dos de mag propassat del present any MDLXXXXIII... V as, CXXXIXIII sous, VI [diners].

(36)

-1593, octubre, 16. Q.F.C.

Dit dia fonch provehit per dits Luis Agramunt de Sisternes y Domingo Beltran, manobrers de dita obra, de cinc milia cent noranta-quatre sous y sis dinés, de la segona terça anticipada de tres mesos, la qual comensa des de agost propassat 1593... V as, CLXXXIXIII sous, VI [diners].

(37)

-1593, octubre, 17. L.C.

E així matex fonch provehit que certa argamasa de la que feu Pierres, la qual està en mig del campanar, que dos obrers de vila, juntament ab los jurats y manobrers de dita obra, la miren y regoneguen y si dits obrers de vila diran que no és danyosa a dita obra, que aquella reste y si diran que és danyosa y perjudicial a daquell, que lo dit mestre del campanar, ab tot effecte, deroque aquella.

(38)

-1593, octubre, 17. L.C.

Fonch proposat per lo magnífich Luis Agramunt de Sisternes, altre dels manobrers de la obra del campanar, que la roda ab la qual puien tot lo pertret lora que no y fan fabena està molt perjudicial y ab molt gran perill de que apliquen algunes criatures y posen-se a rodar aquell y ab facilitat pot matar alguna delles y que si lo magnífich consell li donava orde, que ell y faria fer una cadena ab hun pany per a que, amarrada ab la cadena y tancada en lo pany estigués fora de perill de matar alguna criatura.

(39)

-1593, desembre, 9. Q.F.C.

A VIII de desembre LXXXIX los magnífichs Luis Agramunt de Sisternes y Domingo Beltran, manobrers de la obra del campanar, proveïren albarà de la obra del campanar a mestre Frances Galiana, mestre del campanar, de cinc milia cent noranta-quatre sous, sis dinés, de la tercera terça anticipada del primer any, de tres mesos, lo qual comensà a dos de novembre proposat del present any 1593 ... V as, CLXXXIX sous, VI [diners].

(40)

-1594, març, 1. Q.F.C.

Al primer de mars any MDLXXXIX los magnífichs Luis Agramunt de Sisternes y Domingo Beltran, manobrers de la obra del campanar, proveïren albarà a mestre Frances Galiana, mestre del campanar, de cinc milia cent noranta-quatre sous, sis dinés, de la quarta terça anticipada del primer any, de tres mesos, la qual comensà a dos del propassat mes de febrer del present any... V as, CLXXXIX sous, VI [diners].

(41)

-1594, juny, 5. L.C.

E fonch supplicat per part de mestre Frances Galiana, mestre del campanar, que los magnífichs manobrers de la obra del campanar no li volen despachar albarà per al clavari y pagador de dita obra, per co que pretenen que puix no ha fet los quaranta pams que te obligació de fer y que exa és la causa perquè no li volen despachar lo albarà, que per co, puix que no falten sinó cinc o sis pams fins a 40 pams, se servexquen despachar dit albarà. E fonch provehit que puix lo dit mestre del campanar se veu clarament que porta pitjada y ab molta fervor hi s'ha molta confiança de que acabarà dita obra, que per ço no obstant no haia fet dits quaranta pams, se li despache albarà de la dita terça anticipada de dos de mag propassat y lo clavari pague aquella.

(42)

-1594, juny, 7. Q.F.C.

A VII de juny dit any MDLXXXIX fonch provehit albarà per los magnífichs Arcis Feliu y Domingo Beltran, manobrers de la obra del campanar, precehint provisió de consell celebrat a V del present, a mestre Frances Galiana, mestre del campanar, de la primera terça anticipada del segon any, la qual comensà a córrer a dos de mag propassat, ço és cinc milia cent noranta-quatre sous, sis dinés... V as, CLXXXIX sous, VI [diners].

(43)

-1594, juny, 29. L.C.

E així mateix fonch proposat per lo magnífich micter Jaume Joan Miralles, cavaller, doctor en cascun dret, que ell és estat clavari y pagador de la obra del campanar y ha donat compte de son

clavariat, en lo qual ha portat una partida de cent noranta-cinch liures y [blanc] sous, los quals dona a Pierres Roma, mestre qui tunch temporis era de dita obra, ab tres partides, segons consta ab tres albarans fets de ma de mosèn Esteve Micó, prevere y aquella no la y han volguda admetre los jurats y jueges comptadors, dient que puix no havia pagat dita partida per lo orde que devia, que rea ab albarans fets de la ma del scrivà de la dita obra y fermat de la ma dels elets o manobrers de aquella, u que revera ell a pagat dita quantitat al dit mestre de la obra, que perco sien servits de provehir que li admeten dita partida de dites cent noranta-cinch liures y [blanc] sous, no obstant no les haia donades ab dits albarans de ma del scrivà y fermat dels elets, puix que ell no defrauda ninguna cosa a la vila. Et etiam perco que lo mestre que pera huy te dita obra, ja u ha pres en compte a la vila, segons consta ab una apoca fermada a la vila, rebuda per lo discret Joan Castell, notari, a [blanc] del mes de [blanc] any MDLXXX la sobredita partida. E fonch provehit que per quant és interès de tercera persona y conforme les ordinacions fetes per lo licenciado Diego de Cuevaruvias (sic), altre dels auditores y comissari de la real audiència, fetes, se a de votar a faves blanques y negres, que perco se vote ab dites faves. E venint a votar en la forma desus dita ab faves blanques y negres y conforme dites ordinacions y prestat jurament per tots los consellers y donat a entendre lo que obra la fava blanca y lo que la fava negra, com y hagués vint-i-tres consellers en dit consell, buydades les faves de hun sach a hon les posaren quant votaven, foren atrobades dotze negres y onse blanques de manera que fou clos, conforme dites ordinacions, que no se li admeta la dita partida al dit micter Miralles.

(44)

-1594, novembre, 10. Q.F.C.

A X de novembre LXXXIXIIII los magnifichs Arcis Feliu y Domingo Beltran, manobrers de la obra del campanar, precehint provisió conciliar feta en lo consell celebrat a VI del present mes de novembre, a mestre Frances Galiana, mestre del campanar, de cinch milia cent noranta-quatre sous y mig, de la segona tercera anticipada del segon any, la qual comensà a córrer a dos de agost propassat... V as, CLXXXIXIIII sous, VI [diners].

(45)

-1595, gener, 8. L.C.

E fonch proposat per dit jurat en cap que en lo concert tenen fet en lo mestre de la obra del campanar sols te obligació de fer dos stàncies de certa altaria y après se ha vist que conforme lo tou de dites stàncies tenen gran alçada y que ab molt poch gasto se poden amijkenar dites stàncies y com són dos, que sien quatre, fent-ne de cada una dos y també se ha de fer hun funeral per a les batalleres del relunge, que per ço miren sis farà o no. E fonch provehit que fan comissió dels jurats y elets de la dita obra del campanar per a tractar ab mestre Frances Galiana de la Lancha, mestre de dita obra, lo que podrà costar lo amijkenar dites stàncies y fer dit funeral y resolt ab aquell, ab lo que per menys ho pora fer, se reporte al primer consell per a que allí se determine lo fahedor.

(46)

-1595, febrer, 23. Q.F.C.

A XXIII del dit mes fonch proveyt albarà a mestre Gaspar Monseu de denou lliures, quatre sous, ad aquell degudes per lo valor de huyt aroves ferro obràs per al empostat de la sageta del relunge y tres golfos pera la primera stànsia del relunge y dos argolles pera presos, a rabió de setze diners la lliura, que val la rova quaranta-huyt sous... CCCLXXXIXIIII sous.

(47)

-1595, març, 4. Q.F.C.

A quatre de mars any MDLXXXXV los magnífichs Arcis Feliu y Domingo Beltran, manobrers de la obra del campanar, precehint provisió de consell celebrat a XXVI de febrer propassat, provehiren albarà a mestre Frances Galiana, mestre del campanar, de cinc milia cent noranta-quatre sous y mig, de la tercera terça anticipada del segon any, la qual comensà a córrer a dos de noembre del any propassat MDLXXXIII... V as, CLXXXIII sous, VI [diners].

(48)

-1595, març, 9. L.C.

E fonch proposat per dit jurat en cap que al mestre del campanar se li dehuen de la tercera passada prop de cent lliures y lo clavari de la obra no te dinés pera pagar, que perco proveheixquen de hon se trauran dinés pera pagar dit mestre. Fonch provehit que lo clavari de dita obra cobre de qui deu y pague dit mestre del campanar lo que se li deu.

(49)

-1595, abril, 13. Q.F.C.

A XIII de abril any LXXXXV de provisió del magnífich Arcis Feliu y Domingo Beltran, manobrers de la obra del campanar, fonch fet albarà a mestre Gaspar Monseu, manyà, de setanta-cinch sous y huyt dinés, ad aquell deguts, per lo valor de cinquanta-sis lliures, nou onces ferro, que ha obrat pera les mènsules se han afegit als costats de la esfera del relunge, a raó de setze dinés per liura... LXXV sous, VIII [diners].

(50)

-1595, maig, 13. Q.F.C.

Dit dia de provisió de Arcis Feliu y Domingo Beltran, manobrers de la obra del campanar, fonch fet albarà a mestre Gaspar Monseu, manyà, de dihuyt sous y huyt dinés, per lo preu de catorze lliures ferro se han afegit en les barres de la esfera, a raó de setze dinés la liura... XVIII sous, VIII [diners].

(51)

-1595, maig, 21. L.C.

Fonch proposat per lo dit jurat que no y a pera huy clavari del campanar, que facen electió de clavari. Fonch feta electió de la persona del magnífich Melchior Serra, ciutadà.

(52)

-1595, juny, 16. L.C.

Die XVI junii.

Davant la presència dels jurats, constituhit personalment Melchior Serra, ciutadà et vervo dix, que per los jurats de la present vila era ell dit comparent apretat que donàs compte del clavarat del campanar de la present vila, finit en lo mes de maig propasat y ell comparent en dit nom te consignades a cobrar de Miquel Gascó, notari de la mateixa vila, mil y una lliures del arrendament de la carrecceria y bovalar, de les quals resta a deure dit Miquel Gascó mes de sis-centes lliures y per la qual rahó no pot ell, dit comparent, acodir a pagar les terces de dita obra y gastos de aquella y és cert que en dit compte ha de fer rebuda de tota la dita partida, lo que li és molt perjudicial devant-lis la major part de aquella e perco requeria li fecen prompta execució en los bens del dit Miquel Gascó, per la dita quantitat, altament diu que protesta com pot y deu de fatiga de justícia y de tot ço e quant li és licít e permès protestar requerent lin sia rebuda carta pública.

(53)

-1595, juny, 25. L.C.

Fonch proposat per mestre Frances Galiana, mestre de la obra del campanar, que se li deuen dos terços, ço és de dos de febrer y de juny, que se li provehexca albarà almenys de lo de febrer. Fonch provehit se li pague dita terça y lis faça albarà.

(54)

-1595, juliol, 15. Q.F.C.

A XV de juliol fonch provehit albarà a mestre Frances Galiana de cinch milia cent noranta-quatre sous, sis dinés, de la quarta terça anticipada que caygué a dos de febrer propassat, per execució de una provisió conciliar feta a XXV de juny proposat, lo qual albarà fonch provehit per los dits manobrers... V as, CLXXXIII sous, VI [diners].

(55)

-1595, juliol, 26. L.C.

Fonch proposat que Melchior Serra no vol donar lo compte del campanar que no pague Miquel Gascó o li leven la partida que resta deutor. Fonch provehit ques porrogué dit compte fins a nadal y entre tant vaja paguant Miquel Gascó.

(56)

-1595, setembre, 28. L.C.

Fonch proposat que lo campanar no pot star bé ab dos cubertes ultra la que ya, que pera questigua bé se han de fer tres stàncies y axí se hauria de fer una cuberta més, que per ço miren lo ques deu fer. Y fonch provehit se facen dites tres stàncies y dita cuberta més. E que al dit mestre Frances Galiana se li done per dita rabió cent cinquanta lliures conforme demana y ja stà tractat.

Fonch provehit quant al proposat per dit mestre Frances Galiana, que se li faca albarà de una terça de les dos que són caygudes.

(57)

-1595, octubre, 10. Q.F.C.

A X de octubre MDLXXXXV fonch provehit albarà a mestre Frances Galiana de cinch milia cent noranta-quatre sous, sis dinés, de la quinta terça anticipada que caygué a dos de maig passat e acò de provisió dels manobrers, per execució de una provisió conciliar feta a XXVIII de setembre passat ... V as, CLXXXIII sous, VI [diners].

(58)

-1595, octubre, 14. L.C.

Die XIII octobris.

Comparent en presència de Baltazar Périz y Frances Navarro, jurats de la present vila, Melchior Serra, ciutadà de la present vila, clavari de la present vila et verbo dic, que en lo concell proposat és stat provehit albarà al mestre del campanar de una terça y ab altre concell abans és stat provehit que ell comparent, pera nadal primer vinent, done lo compte del any que finí en Lany passat y no tingué de hon pagar sinó és del que deu Miquel Gascó del arrendament de la carneceria, ni pot donar lo dit compte sens ser pagat de aquell y que pera huy li resta deutor cinch-centes cinquanta lliures poch més o menys, que perco requerex li facen pagar dita quantitat y facen execució en los bens de aquell, altrament diu que protesta de tot co e quant li és licit i permès protestar de fadiga de justicia . Requirens instrumentum publicum.

(59)

-1595, novembre, 26. L.C.

Quant al proposat per lo dit jurat que seria necessari fer una necessària en lo campanar, així per al campaner com per altres personnes. E fonch provehit ques faça dita necessària y perçò fan comissió als jurats concerten ab lo mestre dita necessària.

(60)

-1595, desembre, 2. Q.F.C.

Dit dia fonch provehit albarà a mestre Frances Galiana de cinc milia cent noranta-quatre sous, sis dinés, de la sisena pagua anticipada que caygué a dos de agost passat, de provisió de concell celebrat a vint-i-dos de dehembre passat... V as, CLXXXIXIII sous, VI [diners].

(61)

-1596, febrer, 16. L.C.

Die XVI februarii.

Los jurats y manobres del campanar, usant de la comissió conciliar celebrat [blanc] provehiren sobre la fàbrica de la necessària del campanar, ques faça dita necessària en la segona stància, en lo ochavo que stà a la capella dels desemparats en sta forma, que a la part de defora deves lo fossar tinga la paret de gruxa huyt palms y que en aquella se haja de posar una canal de pedra que vole fora de la paret cinc palms y que dita canal vaja rodant fins a la delantera del seti de dita necessària, de manera que fent cambra lori acodixa a la dita canal y ques faça una spilleria per amunt per a que hixca fora lo mal olor y que haja de pujar una canonada per fora al racó de hon bé la canal al grux dels huyt pams de paret que resta y que puje dita canonada de cadufs de terra fins a les cubertes més altes y que en dites cubertes se facen en cada una una pica pera orinar.

(62)

-1596, febrer, 18. L.C.

Fonch proposat que seria necessari fer una rexa en la segona stància del campanar, que miren sis furà. E fonch provehit se faça.

(63)

-1596, febrer, 22. Q.F.C.

A XXII de febrer dit any fonch provehit albarà, de provisió dels dits manobrers, a mestre Gaspar Monseu de trenta-set sous y quatre [diners], per lo cost de dos argolles de ferro ha fet per al campanar, que pesen vint-i-huyt lliures, a rahó de setze dinés... XXXVII sous.

(64)

-1596, abril, 29. Q.F.C.

A XXVIII de abril fonch provehit albarà a mestre Gaspar Monseu, manyà, de quatre-cents huitanta y huyt sous, per lo cost que de la rexa ha fet pera la torre en la stància de la presó, la qual pesa deu aroves, sis lliures, a rahó de setze dinés per liura, de provisió dels manobrers... CCCCLXXXVIII sous.

(65)

-1596, maig, 15. Q.F.C.

A V de maig fonch provehit albarà a mestre Frances Galiana de tres milia sous, de la paga de maig del any passat, per execució de dos provisions conciliars, la una de cent lliures a vint-i-

dos de febrer propassat y l'altra de cinquanta lliures, per rahó del concell celebrat a set del proposat mes de abril... III a sous.

(66)

-1596, maig, 31. Q.F.C.

A XXXI de maig dit any fonch provehit albarà a mestre Joan Tirado, de quaranta-sis sous per quaranta taulells se han pres pera la fàbrica del campanar... XXXXVI sous.

(67)

-1596, juny, 9. L.C.

Fonch proposat que també en lo present dia de hui se acostuma fer electió del clavari del campanar, que perco se faca dita electió. Fonch feta nominació de la persona de Miquel Giner, ciutadà, pera que tingua les pecunies de la fàbrica del campanar.

(68)

-1596, juny, 17. Q.F.C.

A XVII de juny MDLXXXXVI fonch provehit per Arcis Feliu y Domingo Beltran, manobrers, albarà a mestre Frances Galiana, mestre de la obra del campanar, inseguint una provisió de concell celebrat a VIII del present mes de juny, de cinc milia cent noranta-quatre sous, sis dinés, de la setena terça anticipada que caygué a dos de noembre del any proposat MDLXXXXV y finí a dos de febrer del present any MDLXXXXVI.. V as, CLXXXIX sous, VI [diners].

(69)

-1596, juliol, 22. L.C.

Fonch proposat que per a la venguda del virey foren preses cent lliures del clavariat del campanar y no si pot tocar sinó ab provisió expresa. E fonch provehit star ben preses y que nos consignen al clavari, pux estan consignades al síndich.

(70)

-1596, setembre, 18. Q.F.C.

A XVIII de setembre fonch provehit albarà a Miquel Bort de deu sous per vint cadufs ha fet pera la necessària del campanar... X sous.

(71)

-1596, setembre, 28. L.C.

Fonch proposat que lo vicari perpetuo no vol dexar entrar las cals del campanar en la badia com acostumava. E fonch provehit que u tracten ab ell los jurats y facen lo que puguen. Et etiam que tinguen comissió y poder de proseguir contra dit vicari pera compellir-lo a que guarde la concòrdia.

(72)

-1596, novembre, 3. L.C.

Fonch proposat per mestre Frances Galiana, que lis deuen certs treballs de quant vingué lo virrey per adobar la plaça y també se li deuen tres o quatre terces, perco suplicava li feren albarà de la terça de febrer pasat. E fonch provehit, en respecte dels jornals, quel paguen, fent comissió als jurats per a examinar-ho y en respecte de dita terça de febrer se li despache albarà.

(73)

-1597, gener, 28. Q.F.C.

A XXVIII de gener 1597 fonch provehit albarà a mestre Gaspar Monseu, manyà, de quaranta-hun sou y quatre dinés, deguta per lo preu de huns golfos ha fet pera la cambra segona del campanar, los quals pesaren trenta-una liura arova, de setze dinés la liura, valen dits quaranta hun sous y quatre... XXXXI sous IIII [diners].

(74)

-1597, febrer, 22. L.C.

E fonch proposat per mestre Frances Galiana, mestre del campanar, ques servixquen de provehir-li albarà de la terça de mag del any proposat. E fonch provehit que per quant la fahena va molt a plaer y te rebut més que la fahena val, que per ço sols se li faça albarà de cent lliures de dita terça, de manera que si te rebuts dinés a compte de dita terça, sobre aquelles li facen complement fins a cent lliures.

(75)

-1597, maig, 21. L.C.

Dit dia fonch provehit albarà a mestre Frances Galiança de huytanta reals castellans per los treballs tingué en mudar les pedres quan vingué lo virrey, per execució del concell celebrat a tres de noembre... CLIII sous, IIII [diners].

(76)

-1597, juny, 29. L.C.

Fonch també proposat per lo dit jurat que se a de fer electiò y nominaciò de clavari de la obra del campanar pera lany primer vinent, per so que lo any del clavarat de Miquel Giner és ja finit. Fonch proveyt y determinat e feta electiò y nominaciò de la persona de Baltazar Peris, notari, en clavari de la obra y fàbrica del campanar de la present vila, pera lany primer vinent ab lo salari ordinari y acostumat.

(77)

-1597, juny, 29. L.C.

Fonch proposat per lo dit jurat en cap que mestre Frances Galiança, mestre de la obra del campanar, diu que li par que la obra vella del campanar li par ha fet moniment y que tindria per bé que la vila ho fes regoneixer ha experts ans que la obra nova passés més avant, que perço proveheixquen lo ques parega ésser millor y convenir més. Fonch proveyt y feta comissió larga als dits jurats per a que facen mirar y regoneixer a personnes expertes la dita obra y tot lo que convinga, fent los circa premissa la comissió larga.

(78)

-1597, juny, 29. L.C.

E quant al proposat per lo dit jurat que lo dit mestre Frances Galiança, mestre de dita obra del campanar, demana dinés pera poder passar avant dita obra. Fonch proveyt se li faca compliment a la terça que li està comensada ha pagar de la paga de dos de maig del any proposat MDLXXXXVI y que per via de justícia se compeleixca y execute a Guillem de Rey, ab molta instància y diligència, pera que vinga ha passar avant la obra de dita torre ab lo dit mestre Frances Galiança.

(79)

—1597, agost, 30. Q.F.C.

A XXX de agost dit any fonsch provehit albarà al dit Baltazar Pérís, clavari qui dessus, que done y pague a mestre Frances Galiansa, mestre de la obra del campanar, cent nou lliures, catorze sous, sis dinés, a compliment de aquelles CCLXIII lliures, XIII sous, VI [diners], de la noventa terça anticipada que finí a dos de maig MDLXXXXVI, per execució de una provisió consiliar feta a XXVIII de juny propassat... II as, CLXXXIII sous, VI [diners].

(80)

—1597, setembre, 18. Q.F.C.

Die XVIII septembris anno a nativitate Domini MDLXXXXVII.

Miquel Jaume Serra, Batiste Gisbert y Jaume Alegre, jurats y Narcis Feliu, manobrer del campanar, ajustats en lo palau de la present vila, en presència de mestre Martí Mendoca, pedrapiquer, mestre de la seu de Tortosa, vista la torre eo campanar que fa mestre Frances Galianca, sobre lo dupte que dit mestre Frances Galianca ha mogut, dient que li pareixia que la dita torre, conforme la trasa de aquella, és demasiadament alta, per certes crivilles que havia vist en la rael de dita torre y que per co mirassen y regoneguessen per personnes expertes si dita obra tenia perill, per rahó de dites crivelles, com també per rahó que li pareixia que les cornises de més amunt no staven conforme art de architectura, per co que volen demasiat y per rahó dels dits duplexes lo dit mestre Martí Mendoca, per orde del dits jurats y manobrer, sia vengut a la present vila y haja vist y regonegut molt bé dit campanar y la obra vella y novella, pujant dalt y oït ad plenum al dit mestre Frances en totes ses pretensions. Y oït aquell y vist dita obra feu la relació següent.

Primerament en lo que toca a les crevilles de la obra vella, que no sent més del que ara és, no és res y per rahó de aquella se pot carregar conforme la trasa, per ser obra molt antiga y vella y star tota feta un pa, com també per haver-hi damunt quaranta pams de masís y en lo que toca a les cornises que diu dit mestre Frances Galianca que no stan conforme art, per volar demasiat, diu que dites cornises stan conforme art de architectura, perquè tota cornisa és de art de arquitectura volar lo que te de alsada y per quant se ha vist, havent pujat tots al campanar per visura, que si dites cornises volaven los cinch palms que stà provehit se faca, conforme capitols y trasa, los que staran dalt en lo campanar no poran veure ninguna de les places, ni la gent que estaran en elles, ni molt més enfora de les places, com també per no poder-se veure los balaustrades y boles del antapit, lo que és en gran perjuici dels que staran en lo campanar y los que staran baix no poran veure dits balaustrades y boles. Et també per més fermetat de la obra que per ço li par que de la exida de dita cornisa, que és la mestra, que conforme a la trasa ha de bolar cinch palms, que no bole sinó tres y se li leven dos; y en respecte de la alsada de dita cornisa, que ha de tenir cinch palms, és de parer sen leve mig y que reste en quatre y mig, y del friso de dita cornisa no si toque y del alquitrave se leve mig pam, fent la mocheta del dit alquitrave més curta pera que millor se veja lo fris, de manera que li reste de lum a les finestres de les campanes, co és de ample set palms y de alt vint-i-tres de lum y la volta del archis de les campanes tres palms, conforme la trasa y quatorze lo alquitravau, fris y cornisa, tot lo qual se ha fet per poder millor ventar les campanes. Y en respecte el que toca a la cornisa del sol de les campanes, li par que axí com havia de bolar tres palms quen bole dos, per correspondre a la obra de alt y baix, deixant axí en la cornisa alta com basa los membres que tenen repartits en proporció, conforme la trasa.

Tot lo qual se ha fet inseguint un capítol de la concòrdia del arendament del dit mestre Frances Galianca del tenor següent: Item que stiguia en facultat de dita universitat, durant la dita obra,

poder afegir y levar a aquella y mudar tot lo que ben vist li serà y allò que en dita obra se innovarà, així en menys e cap, com en millores en la dita obra per dits experts sia feta visura y tachat refent cada una de dites parts allò que li tocarà.

A XII de juliol MDLXXXXVIII la present inserta relació fonch notificada al consell y sobre ella se feu provisió y comisió als jurats y manobres etc.

En après a XVII de juliol dit any MDLXXXXVIII los jurats y manobres, tenint comissió del consell celebrat a XII del present mes de juliol de una y mestre Guillem de Rey, mestre de la dita obra, de part altra, concordaren que lo dit mestre Guillem de Rey puixa retraire y retraga les dos cornises, co és la que ha de star davall les campanes un pam y així com havia de bolar tres pams quen vole dos y l'altra de damunt de les campanes que la retraga dos pams y com havia de volar cinc pams quen vole tres y en recompensa de dit retraliment de cornises, lo dit mestre Guillem haja de fer una filada de pedra picada de dos pams y mig de altaria davall lo antepit dels migs balaustres y que a la part de dins del terrat ixca la dita filada també de pedra picada, fent banch tot alderredor de dos pams y mig de altaria y dos pams de amplaria y més un altre banch de dos pams y mig de altaria y dos pams de amplaria, tot de pedra picada, que prenga tot lo enfront de la badia rodant lo campanar fins a la porta del campanar. Lo qual concert fonch fet entre les dites parts, que après de feta dita obra nos faran tacha del menys compte de la dita obra del retraliment de dites cornises, farà que vaja la hu per lo altre, segons demostra la dita etc, com consta ab lo acte rebut per Domingo Beltran, notari, en dit dia.

(81)

-1597, setembre, 28. L.C.

Mestre Francesc Galianca, mestre de la obra del campanar, supplica al dit consell fos servit proveyr se li fes albarà de la terça finida a dos de agost del any propassat MDLXXXXVI. Fonch proveyt que per ara se li donen vint-i-cinch liures en principi de paga de dita terça, perçò que la obra va molt poch a poch y resagada y les pagues anticipades. E ques passe avant la execució contra Guillem de Rey y Joan Castellano ab molta instància.

(82)

-1597, setembre, 30. Q.F.C.

A XXX de setembre dit any fonch provehit albarà al dit clavari que done y pague al dit mestre Francesc Galianca, mestre de la obra del campanar, vint y cinc liures en principi de la dècima terça anticipada que finí a dos de agost MDLXXXXVI, conforme una provisió consiliar feta a XXVIII dels corrents mes e any... D sous.

(83)

-1597, octubre, 12. L.C.

Mestre Francesc Galianca, mestre de la obra del campanar, y Guillem de Rey, també mestre de dita obra, supplicaren al consell se servís manar-los proveyr de dinés pera poder passar avant dita obra. Fonch proveyt, clos y determinat, que ab tota la diligència possible se prosegueixca y passe avant la execució comensada contra lo dit Guillem de Rey y altres conobligats ab aquell y fonch feta comissió als dits jurats y als manobrers de dita obra pera que, augmentant de treballans en dita obra, los vajen donant poch a poch dinés fins ha compliment de la terça comensada de dos de agost del any propassat y que los dits mestres proveheixquen lo albarà de dita terça com millor ben vist los sia.

(84)

-1597, octubre, 19. L.C.

Fonch proposat per lo dit jurat primer que Guillem del Rey, altre dels mestres de la fàbrica del campanar, demana se li done llicència, permís y facultat pera poder tornar a la ciutat de València a hon està y habita, per temps de quinse dies o tres setmanes, per la molta necessitat te de donar asiento en sa casa, que perçò miren si lis donarà llicència o no. Fonch provehit, clos e determinat, ques done llicència, permís y facultat al dit Guillem del Rey, altre dels mestres de la fàbrica del campanar, per temps de tres setmanes, comptador de huy en avant, ab aquesta modificació, que dexe gent competent pera que la fàbrica e obra pase avant et non aliter nech alias, sens novació, derogació y perjuí dels drets de la execució que la present universitat insta contra aquell, ans bé aquells resten salvos e illesos in omnibus et per omnia.

(85)

-1597, desembre, 22. L.C.

Entraren en dit consell mestre Guillem de Rey y mestre Frances Galiança, mestres de la obra e fàbrica del campanar e dixeren que ells dehuén algunes quantitats de dinés per rabió de dita obra, axí als obres que treballen en aquella com encara a altres personnes, com appar per un memorial per menut que mostraren al dit consell, pera pagar les quals y també pera poder passar avant dita obra y affegir de gent pera que treballé en aquella, que perçò suplicaven al dit consell fos servit proveyer sels donàs alguna quantitat bona y sufficient pagar dits deutes y poder passar avant dita obra y feta dita verbal requesta sen ixqueren del dit consell los dits mestres de dita obra. E fonch proveyent, clos y determinat que per quant lo dit mestre Frances Galianca te cobrades en diverses pagues y terminis en principi de paga de la dehena terça anticipada de dos de agost del any propassat algunes quantitats y dita terça està proveyda se li pague de poch en poch, axí com va fent la obra, de manera que fet compte sols li restaven a cobrar, a compliment de la dita terça, cent quatre liures, catorze sous y sis [diners] proveyren se li acabe de pagar ab tot compliment lo que lis resta ha donar de la dita terça y los manobres lis proveheixquen albarà more solito.

(86)

-1597, desembre, 24. Q.F.C.

A XXIII de dehembre MDLXXXVII fonch provehit albarà a Baltazar Peris, notari, clavari de la obra e fàbrica del campanar, done e pague a mestre Frances Galiansa, mestre de la obra del campanar, dos-centes trenta-quatre liures, catorze sous, sis dinés en esta forma, que a de aquelles en diversos términis y pagues de provisió dels jurats y manobrers, tenint comissió del concell, li havien donat y pagat cent y trenta liures y axí ara sols li resten a pagar cent quatre liures, catorze sous, sis dinés, a compliment de dites CC liures, VIII sous, VI [diners] de la dècima terça anticipada que finí a dos de agost MDLXXXVI, com les XXV liures en principi de paga de dita terça se li hajen donat y pagat ab albarà provehit a XXX de setembre propassat, en virtut de dos provisions consiliars de XXX setembre propassat y a XXII dels presents mes e any fetes... CCXXXIII liures, XIII sous, 6 [diners].

(87)

-1598, gener, 7. L.C.

Die VII mensis Januarii dicti anni.

Davant la presència dels jurats de la dita vila y en cort sua, personalment constituyt Frances Jover, menor, sàndich de la dita vila e verbo dix que com los deu dies de manament executori

donats y assignats a mestre Frances Galianca y mestre Guillem de Rey, mestres de la obra y fàbrica del campanar de la present vila, dins los quals los és estat manat haguessen donat y pagat a la universitat de la dita vila CCC llures reals de València, en lo manament executori datum en la present cort a XIII de novembre propassat, demandades y les messions o dins aquells e mostrades e ab comunicació e sien passats y molt més y los dits executats ninguna de les dites coses fer hajen curat, perçò en contumàcia de aquells, diu que offereix, met y expon venals a la present cort en la dita execució, tots los bens mobles e per si movents de les cases et extra dels dits executats, bastans, etc, requerint dita offerta ésser-li admesa et ea adminissa ésser scrits y annotats tots los dits bens y registrats en libre de corredor públic de la offerta ja feta dels bens mobles del dit Guillem de Rey etc. E los dits jurats admeteren dita offerta si et in quantum et quod fiant alia requisita.

E per execució de la dita provisió fonch tramesa la cort a la casa del dit mestre Frances Galianca executat.

Comissari.

Steve Viscayno, verguer.

Dictis die et anno.

Fonch feta scriptió dels bens mobles e per si movents de la casa de dit mestre Frances Galianca, executat, en la qual se an scrit los bens següents:

Primo un carro ab tres mules, la una mojuya y altra castanya y altra parda, que serveixen en portar la pedra pera dita obra del campanar.

Item una taula de tizora usada.

Item quatre cadires de cuyro usades.

Item una bota vinadera cinquantena buyda.

Item un libant despart que tira XXV brasses, nou.

Item molta fusta en la entrada.

Item en la cambra dos caixes buydes.

Dicta die, retulit Steve Viscayno, verguer, de instant lo dit sindic havent intimat dicta offerta al dit mestre Frances Galianca personalment.

Die VIII dictorum mensis et anni.

Lo dit mestre Frances Galianca de la Lancha, mestre de la dita obra e fàbrica del campanar de la present vila de Castelló de la Plana, y mestre Joan Tirado, obrer de vila, maior de dies, habitador de dita vila, ambo simul etc, gratis etc, caplenen e a caplenta en si prenen de mans y poder dels jurats de la dita vila los dits carro, tres mules y tots los demés bens continguts en dita scriptió, tachats y estimats per dits jurats en CL llures, los quals prometen restituïr als dits jurats presens dins deu dies, etc, in specie eo pagar la dita estimació de aquells que són CL llures de dita moneda, pro quibus etc, obligaren etc, renunciaren ab beneficis de partida, actió y al fur de València etc, y a son propri for etc, sotsmeten-se al for y jurisdicció dels dits jurats etc. Actum Castllione etc.

Testes Steve Viscayno y Jaume Font, verguers dels dits jurats.

(88)

-1598, gener, 20. L.C.

E ajuntat y congregat lo dit consell entraren en aquell mestre Guillem de Rey y mestre Frances Galianca, mestres de la obra y fàbrica del campanar, e suplicaren al dit consell los proveys de dinés pera passar avant dita obra, perquè tenien molta gent que treballa en ella y no tenien dinés pera pagar-los sos treballs y que també devien als obrers, per rahó de sos treballs, moltes quantitats y per no tenir dines nols podien pagar y no pagant-los havien de deixar la obra y tot

pararia y que puix ara la obra passava avant, huy en ella treballaven dos mestres, que eren ells dits suplicants y molta gent, que perçò los proveissen de dinés pera que dita obra passee avant. Fonch proveyt, clos y determinat e feta comissió als dits jurats y manobrers de la obra del campanar, que treballant en la dita obra los dits mestre Guillem de Rey y mestre Frances Galiança y tota la gent que pera huy fa fahena y treballa en dita obra, los puixen donar e proveyent cent liures dins un mes, en quatre iguals pagues de vint-i-cinch en vint-i-cinch liures cada semana, e si disminuiran de gent, que diminuixquen també la quantitat de dites pagues yn facen cinquenta pagues o més sils pareixerà y los dits manobres proveheixquen albarà de dites cent liures.

(89)

-1598, febrer, 17. Q.F.C.

A XVII de febrer dit any fonch provehit albarà al dit clavari Baltazar Peris, per los jurats y manobrers, tenint comisió del concell celebrat a XX de janer proposat, que done e pague eo se retenga vers si cent liures, que de provisió de dits jurats y elets ha donat y pagat a mestre Frances Galiança, mestre de dita obra, en quatre pagues de XXV liures en XXV liures cada setmana (sic), conforme dita provisió consiliar, en principi de paga de la onseña terça anticipada que finí a dos de novembre del any MDLXXXXVI, per rahó de dita obra e juxta los capitols del arrendament de aquella... C liures.

(90)

-1598, febrer, 24. L.C.

Entrà en dit consell mestre Frances Galiança y mestre Guillem de Rey, mestres de la obra y fàbrica del campanar, e suplicaren al dit consell fos servit proveyir-los de dinés per al gasto de dita obra y pera pagar los obrés que treballen en aquella, als quals sels dehuuen deu o onze mesades y si nos paguen dexaran de treballar y parerà dita obra. Fonch proveyt, clos y determinat que a mestre Frances Galiança, mestre de dita obra, los jurats y manobres de dita obra li proveheixquen albarà de cent liures per temps de quatre setmanes, ço és XXV liures cada setmana, ab que dita obra passee avant com huy va y que no disminuixen de gent fent-los comissió circa premissa de dita obra, ultra premissa reparteixquen cinquanta liures entre els obrés treballans en dita obra com millor los pareixerà, tot a compte del que se a de donar al dit mestre Frances Galiança, per rahó de dita obra y que aquell ho prengua tot en compte del que ha de haver per rahó de dita obra y faca confessió del que reba.

(91)

-1598, febrer, 24. L.C.

També fonch proveyt y feta comissió larga als dits jurats y manobrers de la obra del campanar, ab quatre proboms elegidors per dits jurats, pera tractar y donar assiento com millor los parega y convinga en respecte del retraire les cornises y tot lo demés que convinga assensar y donar assiento en la obra y fàbrica del campanar, no obstant lo capitulat y traça de dita obra.

(92)

-1598, març, 14. L.C.

Die XIII mensis marci anno a nativitate domini MDLXXXXVIII.

Miquel Jaume Serra, Josep Mas y Jaume Alegre, jurats de la present vila de Castelló en lo corrent any y Arcis Feliu y Domingo Beltran, manobres de la obra del campanar, ajuntats en lo archiu del palau comú de dita vila, sobre lo repartiment de les cinquanta liures que lo consell de la present vila celebrat a XXIII de febrer proposat provehy se repartissen entre los criats eo

obrés de mestre Frances Galiança, que treballen en la obra del campanar. Fonch proveyt y determinat se repartixquen trenta liures per ara tan solament entre criats eo obrés de dita obra, ço és Miquel Pesola, Steve Marcial y Francisco de Tolosa, ço és deu liures ha cascú de aquells, proveint que lo clavari de dita obra los done y pague als sobredits les dites trenta liures a compte del dit mestre Frances Galianca per compte de dita obra.

(93)

-1598, març, 14. Q.F.C.

A XIII de mars dit any fonch provehit albarà al dit clavari, per los jurats y manobrers, tenint comissió del concell celebrat a XXIII de febrer propassat, que dona e pague eo se retinga vers si cent liures que per orde de dits jurats y elets ha pagat a mestre Frances Galiana, mestre de la obra del campanar, en quatre pagues de XXV liures en XXV liures cada senmana (sic), juxta la dita provisió consiliar, en part de paga de la onseña terça anticipada que finí a II de novembre del any MDLXXXVI, per rahó de dita obra e juxta los capítols del arrendament de aquella... C lliures.

(94)

-1598, març, 14. Q.F.C.

Dit dia fonch provehit per los dits jurats y manobres albarà al dit clavari ques retinga vers si XXX liures, que per orde de dits jurats y manobres, tenint comissió del consell celebrat a XXIII de febrer propassat, han donat Miquel Pesola, Steve Marcial y Francisco de Tolosa, obrés que treballen en dita obra, en part de paga de majors quantitats que mestre Frances Galiança los deu de sos treballs y cobrarà cautela del dit mestre Galiança de dita quantitat, que és en part de paga de la XI terça anticipada de dita obra, conforme los capítols de dit arrendament de dita obra... XXX lliures

(95)

-1598, març, 21. L.C.

També fonch proveyt, clos y determinat per lo dit consell, a petició de mestre Guillem de Rey, mestre eo altre dels mestres de la obra y fàbrica del campanar, que los dits jurats y manobres de dita obra acaben de repartir entre els obrés y criats que treballen en dita obra les vint liures que resten per repartir, a compliment de les cinquanta liures que lo consell celebrat a XXIII de febrer propassat provehy repartissen entre aquells, en lo modo y forma y per les causes en dita provisió contengudes, et eciam fonch proveyt y feta comissió als dits jurats y manobres pera proveyr albarà dirigit al clavari de dita obra que pague a mestre Frances Galiança, mestre de dita obra, vint-y-sinch liures que se li dehuen desta senmana, corrent a compte de dita obra more solito.

(96)

-1598, març, 23. L.C.

També fonch proveyt y feta comissió als dits jurats y manobres de la obra del campanar, pera que repartixquen y vajen pagant a mestre Frances Galiança, mestre de la obra del campanar, a compte de dita obra cent cinquanta liures de acf fins a pasqua desperit sanct primer vinent, que serà a rahó de XXV liures cada senmana, exceptada la senmana corrent que no li cumple donar res fins a la senmana primer vinent, a coneguda y voluntat dels dits jurats y manobres de dita obra.

(97)

-1598, març, 29. L.C.

No res menys provehy lo dit consell albarà al clavari de la obra del campanar per a que pague a mestre Martí Mendoça, mestre de la seu de Tortosa, sexanta reals castellans per tres dies vagà en venir a la present vila y regoneixer les obres del campanar, axí la obra vella com la obra nova, per orde dels dits jurats, tenint comissió del consell per rahó de uns senyals eo crevills que mestre Frances Galiana, mestre de dit campanar, havia request als jurats y manobres de dita obra feren regoneixer y també lo que les cornises havien de bolar, lo qual, vist y regonegut tot lo que feya ha veure y regoneixer en dites obres, feu relació de son parer als dits jurats y lo scrivà la continua en lo registre dels albarans de dita obra.

(98)

-1598, març, 31. Q.F.C.

A XXXI de mars dit any fonch provehit albarà per lo consell celebrat a 19 del present mes de mars al dit clavari que pague a mestre Martín Mendoza, pedrapiquer, mestre de la obra de la seu de Tortosa, sexanta reals castellans, per tres dies ha vagat en venir y regoneixer la obra del campanar vella y nova y de son parer en feu relació costumada en la present ma en calendari de XVIII de setembre propassat... V lliures, XV sous.

(99)

-1598, abril, 18. Q.F.C.

A XVIII de abril dit any fonch provehit per los dits jurats y manobres, tenint comissió del consell celebrat a XXII de febrer propassat, provehyren albarà al dit clavari que done y pague a Miquel Pessola, Steve Marcial y Francisco de Tolosa, obrés que treballen en dita obra, vint lliures entre los tres, ço és VI lliures, XIII sous, IIII [diners] a cascú, a compliment de les L lliures que lo consell, ab la dita provisió proveí sels repartissen a compte del que lo dit mestre Frances Galiana, mestre de dita obra, los deu de la faena an fet en aquella y son per compte de lo que la vila deu eo ha de donar al dit mestre Frances Galiana de la onzena terca anticipada de dita obra, conforme lo arrendament de aquella cobrat empero cautela del dit mestre del recibo de dites XX lliures y ab provisió consiliar feta a XXI de mars MDLXXXXVIII, és estat eciam proveit... XX lliures.

(100)

-1598, maig, 9. Q.F.C.

A VIII de maig dit any fonch provehit albarà per los dits jurats y manobrers de dita obra, tenint comissió del concell celebrat a XXI de mars propassat, al dit clavari que done y pague al dit mestre Frances Galiana, mestre de la obra del campanar, vint-y-cinch lliures per la setmana (sic) que lo dit consell provey y feu la dita procura, a compte de la dita obra del campanar y són en part de paga de la onzena terca anticipada que finí a dos de novembre MDLXXXXVI... XXV lliures.

(101)

-1598, maig, 9. Q.F.C.

Dit dia fonch provehit albarà al dit clavari, per los dits jurats y manobrers de la obra del campanar, tenint comissió del concell celebrat a XXII de maig propassat, vint-y-cinch lliures que de provisió dels dits jurats y manobrers ha donat y pagat a mestre Frances Galiana, mestre de dita obra del campanar, en cinc partides, ço és a 17 de abril propassat XXV lliures, més a 11

del mateix XXV liures, més a 18 del mateix XX liures, més a 2 del present XXX liures e més a 8 del present XXV liures, totes les quals partides prenen la dita suma de les dites CXXV liures, çò és noranta liures, cinc sous y sis [diners], a compliment de la onzena terça anticipada de dos de novembre MDLXXXXVI e les restants trenta-quatre liures, catorze sous, sis [diners], són a compte y en principi de paga de la dotzena terça anticipada que caygué e finí a dos de febrer MDLXXXXVII conforme los capítols del arrendament de dita obra... CXXV liures.

(102)

-1598, maig, 9. Q.F.C.

Dit dia fonch provehyt albarà per dits manobres al dit mestre Frances Galiana de trenta reals castellans per dos dies que lo seu carro vagà en portar la fusta de la rambla y de altres parts se havia fet tallar pera les truches de les campanes, la qual descarregà en lo trapig... LVII liures, VI sous.

(103)

-1598, maig, 17. L.C.

Fonch també proposat per lo dit jurat, que també sol lo consell en semblant dia fer nominació de clavari de la obra y fàbrica del campanar pera lany següent, que perçó se serveixquen fer-la qual convinga. Fonch feta electió y nominació a més vots de Miquel Jaume Serra, ciutadà, pera clavari de la obra y fàbrica del campanar de la present vila per al any primer vinent ab lo salari ordinari.

(104)

-1598, maig, 27. Q.F.C.

A XXVII de maig any MDLXXXXVIII fonch provehit albarà per los jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la present vila de Castelló a Miquel Jaume Serra, ciutadà, clavari de la dita obra, que done e pague a mestre Frances Galiana, mestre de la obra del dit campanar, vint-y-cinch liures en part de paga de la dotzena terça anticipada que finí a dos de febrer MDLXXXXVII, a compte de la dita obra juxta los capítols del arrendament de aquella, tenint comissió del consell de la dita vila celebrat a XXIII de mars propassat e són restans de aquelles CL liures que lo dit consell, en la dita provisió, feu comissió als dits jurats y manobrers que anassen pagant al dit mestre Frances Galiana a compte de dita obra... XXV liures.

(105)

-1598, juny, 17. L.C.

Entrà en dit consell Guillem de Rey, mestre de la obra y fàbrica del campanar de la present vila, e suplica foren servits proveyr se li donasssen dinés a compte de dita obra, perçó que ademés de les bestretes que los jurats y manobrers de la dita obra li havien proveyt de pasqua ensà, se li devien encara dos senmanes, que a rahó de XXV liures, són L liures y també se dehuen ad alguns obrés que treballen en dita obra moltes quantitats de sos treballs y també se a de fer fer una maroma nova pera pujar les pedres grosses de la cornisa y pera pagar les soldades dels moços y obrés que treballen en dita obra y sustentar lo carro y gastos de les mules y de tota la casa, se serveixquen proveyr-los de dinés pera que la dita obra passe avant, puiç està en bon punt y la gent pagant-los treballarà de bona gana. Fonch proveyt, clos y determinat e feta comissió als dits jurats y als manobrers de la dita obra, pera que proveheixquen albarà al clavari de dita obra de les quantitats que de pasqua desperit sanct propassada fins ha huy li an fet donar al mestre de la dita obra, les quals aproven estar ben donades licet les hajen proveydes y fetes donar al dit

clavari sens orde y comissió del dit consell, pera sustentar la gent treballava y treballa en dita obra, que són XXXV liures. E que de huy en avant vajen proveyent y donant al mestre de la dita obra una terça conforme los capítols del arrendament de la dita obra de poch en poch, segons la gent farà faena en dita obra, com millor los pareixerà y ben vist los serà als dits jurats y manobres, fent-los etiam comissió larga pera proveyir lo albarà de la dita terça more solito y de les dos setmanes que lo dit mestre Guillem de Rey demana que se li dehuen, que per ara no se li done res.

(106)

-1598, juny, 27. Q.F.C.

A XXVII de juny fonch provehit albarà per los dits jurats y manobres de dita obra del campanar, tenint comissió del concell celebrat a XVII del present, al dit clavari ques retinga vers si quaranta-cinch liures, que per orde dels dits jurats y manobres donà y pagà a mestre Frances Galiana, mestre de la dita obra, en dos vegades, ço és a VI del present XX liures y a XVII del present XXV liures, segons que és estat axí proveyit per lo dit consell ab la precalendada provisió... XXXXV liures.

(107)

-1598, juny, 27. Q.F.C.

Dit dia fonch provehit albarà per los jurats y manobres, tenint comissió del consell celebrat a XVII del present, al dit calvari pague al dit mestre Frances Galiana, mestre de dita obra, trenta liures, en principi de paga de la terça proveïda per lo dit consell, en la dita provisió y són en part de paga de la XII^a terça anticipada que finí a dos de febrer MDLXXXXVII, a compte de la dita obra, conforme lo arrendament de aquella... XXX liures.

(108)

-1598, juliol, 5. L.C.

Fonch etiam proposat per lo dit jurat que los mestres de la obra y fàbrica del campanar, conforme la traça de dita obra, tenen obligació inter alia de fer que la cornisa que ara obren, que se a de assentar apart davall de on an de comensar los archs pera les campanes, ha de volar tres pams y l'altra cornisa que se a de fer, apart damunt de les campanes, ha de volar cinch palms e com en deset de setembre propassat los tunc jurats de la present vila, tenint comissió del consell, en presència sua, feren regoneixer la dita obra a mestre Martín Mendoza, pedrapiquer, mestre de la obra de la seu de Tortosa, y aquell vista molt bé y regoneguda la dita obra, feu relació de son parer, la qual està continuada en la ma e registre de albarans de la dita obra en dit calendari, lo qual inter alia fa relació contengudes, la qual lo scrivà legirà y notificrà ara mateix a vostres magnificències. La cornisa que se a de fer damunt los archs de les campanes, que axí com havia de volar cinch pams que non vole més de tres y la cornisa de baix de les campanes, que axí com havia de volar tres pams, que non vole sinò dos, perquè de dalt del campanar millor se puguen veure y descobrir les places y que també pareix a dalguns estarà bé ques fes una filada de pedra picada de dos pams de altaria, davall lo antepit e migs balaustrs del terrat del campanar, per a que en lo terrat del campanar servits de pedris tot alderredor y també per al que pujant dempeus sobre dita filada se descobriran millor les places y per a haver-se de fer dites coses seria bé tractar dels interessos ab los mestres de dita obra y compensar lo retraire de les dites cornises ab altres coses, que perco miren y provehxiquen lo que més sien servits se farà. E de continent, per lo notari y scrivà deius escrit, fonch notificada al dit consell la dita relació y parer del dit mestre Martí de Mendoza, feta en XVIII de setembre propassat. E enteses per lo dit consell les dites

coses, provehy y determinà e feu comissió larga ab ple y bastant poder, als dits jurats de la present vila y als manobrers de la dita obra y fàbrica, pera que sils pareixerà puguen fer retraire les dites cornises conforme lo parer y relació del dit mestre Martín de Mendoza, fet en dit calendari de XVIII de setembre propassat y fer fer també tot lo demés que lo dit mestre Mendoza diu que és son parer en la dita sa relació y affegir y levar en la dita obra tot allò que als dits jurats y manobrers ben vist li serà, usant de la facultat que en los capítols del arrendament de dita obra la dita vila se atura et eciam pera tractar y conseratar y assentar qualsevolos interessos, salariis y treballs de la dita obra ab lo mestre o mestres de aquella, axí per via de compensa (sic) com alias com millor poran y ben vist los serà.

(109)

-1598, juliol, 6. Q.F.C.

A VI de juliol dit any fonch provehit albarà, per los dits jurats y manobrers, en virtut de la dita comissió, al dit clavari que done y pague al dit mestre Frances Galiana, mestre de dita obra, trenta liures, en part de paga de la dita XII^a terca anticipada a compte de la dita obra... XXX lliures.

(110)

-1598, juliol, 12. L.C

Fonch també proposat per lo dit jurat March Arrufat, que los albarans que fins ha huy se an fet y proveyt, del que se a pagat per rahó de la obra del campanar, dirigits als clavaris de la dita obra, estan fets y proveyts a favor de mestre Frances Galiana, mestre de la dita obra, e com pera huy assisteixca en la dita obra de ordinari mestre Guillem de Rey, mestre també de la dita obra, e lo dit mestre Frances Galiana, ocupat en altres negocis, no assistix casi may eo molt poch en la dita obra e per dita rahó licet los albarans diguen ys provehixen e a favor del dit mestre Galiana, emperò los dinés los reb lo dit mestre Guillem de Rey pera pagar los treballans en dita obra y los gastos de aquella y no pot aquell fer la confessió en los albarans y axí lo clavari recusa de donar los dinés al dit mestre Guillem de Rey per falta de la dita confessió y per dita rahó la obra pateix, que perco vejen si de huy avant se proveyran los albarans de la dita obra a favor del dit mestre Guillem de Rey, puix ell és també mestre de la dita obra y assisteix en aquella. Fonch proveyt, clos y determinat que los albarans que de huy en avant se faran ys proveyran pera pagar als mestres de la dita obra del campanar, de les quantitats que per rahó de la dita obra sels hauran de fer y proveyrt, que axí com fins ha huy se an fet y proveyt a favor del dit mestre Frances Galiana, altre dels mestres de la dita obra, per que treballava y assistia en aquella, lo que al present no fa, que de la matexa manera se facen y proveheixquen los dits albarans de huy havant a favor de mestre Guillem de Rey, mestre també de la dita obra, puix que ell és lo mestre que al present està y treballa en dita obra y aço sens perjuhy ni novació alguna del capitulat, tractat y consertat ab los mestres de la dita obra, ans bé ha major corroboració y validitat del contingut en lo acte y capítols del arrendament de dita obra e que los jurats compelleixquen també al dit mestre Frances Galiana que assisteixca y treballe també en la dita obra, conforme està obligat.

(111)

-1598, juliol, 12. Q.F.C.

A XII de juliol dit any provey lo consell que los albarans que se proveïren de huy avant per rahó de dita obra, se facen ys provehexquen a favor de mestre Guillem de Rey, mestre de dita obra, per les causes y rahons en dita provisió contengudes.

(112)

-1598, juliol, 17. Q.F.C.

A XVII de juliol dit any fonch provehit albarà per los dits jurats y manobrers, en virtut de la dita comissió, al dit calvari que pague a mestre Guillem del Rey, mestre de la dita obra, vint-i-sis liures, onze sous y mig, a compliment de aquelles LXXXVI liures, XI sous, VI [diners], de una mesada que finí en lo dia de huy, conforme la provisió consiliar feta a XIII del juny proposat, per rahó de la terca en dita provisió provehyda... XXVI liures, XI sous, VI [diners].

(113)

-1598, juliol, 22. Q.F.C.

A XXII de juliol dit any fonch provehit albarà per los dits jurats y manobrers de dita obra, en virtut de la dita comissió, al dit calvari que done y pague al dit mestre Guillem del Rey, mestre de la dita obra, trenta liures en principi de paga de la segona mesada de la terca proveyda per lo consell de la dita vila, celebrat a XVII de juny proposat, a compliment de la dita obra... XXX liures.

(114)

-1598, agost, 5. Q.F.C.

A VIII de agost dit any fonch provehit albarà per los dits jurats y manobrers de la dita obra, en virtut de la dita comissió, al dit calvari que done y pague al dit Guillem del Rey, mestre de la obra, vint-y-cinch liures, a compte de la segona mesada de la terca proveyda en lo consell celebrat a XVII de juny proposat, a compte de la dita obra... XXV liures.

(115)

-1598, agost, 14. Q.F.C.

A XIII de agost dit any fonch provehit albarà per los dits jurats y manobrers de la dita obra a mestre Guillem del Rey, mestre de la dita obra del campanar, en virtut de la dita provisió consiliar, vint liures en part de paga de la segona mesada de la terca proveyda per lo dit consell celebrat en XVII de juny proposat, a compte de la dita obra... XX liures.

(116)

-1598, agost, 22. Q.F.C.

A XXII de agost dit any fonch provehit albarà per los dits jurats y manobrers, en virtut de la dita comissió, al dit calvari que pague a mestre Guillem de Rey, mestre de la dita obra, onze liures, onze sous, sis [diners], a compliment de aquelles LXXXVI liures, XI sous, VI [diners], de la segona mesada que finí a XVII del present de la terca proveyda per lo dit consell a XVII de juny proposat... XI liures, XI sous, VI [diners].

(117)

-1598, agost, 23. Q.F.C.

A XXIII de agost dit any fonch provehit, per lo consell de la dita vila celebrat dit dia, albarà al dit clavari que done y pague a mestre Guillem de Rey, mestre de la dita obra, vint liures, deu sous, a compte de la dita obra, pera pagar los rossechs se dehuen vendre als obrés que an treballat en dita obra en lo temps que mestre Frances Galianca assità en dita obra, per rahó dels quals rossechs li tenien presa y posada la venda una mula del carro de dita obra... XX liures, X sous.

(118)

-1598, agost, 24. L.C.

Fonch també proposat que a mestre Guillem de Rey lo executen y li fan vendre una mula del carro que tira la pedra pera la obra del campanar, per rahó de vint-i-cinh o trenta liures de rosechs ques dehuens als fadrins que an treballat y treballen en la obra del campanar y són rosechs del temps que mestre Frances Galianca assistia en dita obra, la qual mula fa molta falta per al carro, que perçò suplica dit mestre Guillem al dit consell sien servits manar-lo provey de les dites XXV o XXX liures pera pagar dits rosechs, axí com en temps passat lin proveyren L liures, ab les quals nos pogueren acabar de pagar los rosechs ques devien y ara, ab dita quantitat, se remataran tots. Fonch proveyt, clos y determinat que lis proveheixca albarà al dit mestre Guillem de Rey, de vint liures y deu sous dirigit al clavari de la dita obra del campanar, pera acabar de pagar dits rosechs.

(119)

-1598, agost, 27. Q.F.C.

A XXVII de agost dit any fonch provehit, per los dits jurats y manobrers de la dita obra, albarà al dit calvari, que done y pague al dit mestre Guilem del Rey, mestre de la dita obra, trenta liures, en principi de paga de la tercera mesada de la terça proveïda per lo consell celebrat a XVII de juny propassat... XXX lliures, [blanc] sous.

(120)

-1598, setembre, 5. Q.F.C.

A V de setembre fonch provehit per los dits jurats y manobrers, al dit clavari, que pague a mestre Guilem del Rey, mestre de la dita obra, quinze liures en part de paga de la tercera mesada de la terça proveïda per lo consell celebrat a XVIII de juny propassat... XV lliures.

(121)

-1598, setembre, 12. Q.F.C.

A XII de setembre fonch provehit per los dits jurats y manobrers de la dita obra, en virtut de la dita provisió, al dit mestre Guilem del Rey, mestre de la dita obra, de quinze liures en part de paga de la tercera mesada de la dita terça proveïda per lo dit consell celebrat a XVII de juny propassat... XV lliures.

(122)

-1598, setembre, 19. Q.F.C.

A XVIII de setembre dit any fonch provehit albarà per dits jurats y manobrers, en virtut de la dita comisió, al dit mestre Guilem del Rey, mestre de la dita obra, de quinze liures, en part de paga de la tercera e última mesada de la dita terça proveïda per lo dit consell... XV lliures.

(123)

-1598, setembre, 28. L.C.

Entrà en dit consell mestre Guillem, mestre de la obra y fàbrica del campanar, y dix que ell devia de una part onze liures y setze sous de vi y de altra part set liures per lo preu de catorze barcelles de forment havia pres del almudi, essent clavari del forment Miquel Jaume Serra en lo any propassat y que no tenia de on poder-o pagar, perquè los dinés que los jurats y manobres li proveheixquen cada setmana no basten pera pagar als que treballen en dita obra sos jornals y gastos de les mules y carro y altres gastos que cada dia se fan en dita obra y per dita rahó no te orden y possibilitat pera pagar dits deutes rossegats, que perçò suplica li facen mercè de proveyr-

li dinés pera pagar dit vi y forment, ultra del que se li sol donar cada senmmana, puix tots son gastos de la dita obra. E fonch proveyent per lo dit consell albarà al clavari de la dita obra que done y pague al dit mestre Guillem de Rey, XVIII liures, XVI sous, que pujen les dites dos partides pera pagar lo dit forment y vi, a compte del que se li ha de donar per dita obra.

(124)

-1598, setembre, 30. Q.F.C.

A XXX de setembre dit any fonch provehit albarà per lo consell celebrat a XXVIII del mateix, al dit mestre Guilem del Rey, mestre de la dita obra, de dihuyt liures, setze sous, pera pagar uns deutes costexats que aquell deix devia, co és a Joan Ferrer, onze liures, setze sous de vi si havia comprat y al clavari del forment per lo preu de catorze barcelles forment li havia comprat pera obs dels treballans de dita obra... XVII liures, XVI sous.

(125)

-1598, octubre, 3. Q.F.C.

A III de octubre dit any fonch provehit per los dits jurats y manobrers, en virtut de la dita comissió consiliar y altra feta a XV de setembre propassat, albarà a mestre Guillem del Rey, mestre de la dita obra, XXVI liures, co és XI liures, XI sous, VI [diners], acompliment de la tercera mesada de la dita tercera proveyda per lo dit concell, e XIII liures, VIII sous, VI [diners], per rahó de les quatre senmanes proveïdes per lo consell a XV de setembre propassat per compte de la dita obra... XXVI liures.

(126)

-1598, octubre, 12. Q.F.C.

A XII de octubre fonch provehit albarà per los dits jurats y manobrers, en virtut de la dita provisió consiliar feta a XV de setembre propassat, al dit mestre Guilem del Rey, mestre de dita obra, de quinze liures a compte de la dita obra, de les quatre senmanes proveydes per dit consell en dita provisió... XV liures.

(127)

-1598, octubre, 19. Q.F.C.

A XVIII de octubre dit any fonch provehit albarà per los dits jurats y manobrers, en virtut de la dita comisió de XV de setembre propassat, al dit clavari que done y pague al dit Guillem de Rey, mestre de dita obra, dihuyt liures, a compte de dita obra, per rahó de les quatre senmanes proveydes per dit consell en dita provisió... XVIII liures.

(128)

-1598, octubre, 24. Q.F.C.

A XXIII de octubre dit any fonch provehit albarà per los dits jurats y manobrers de dita obra, en virtut de la dita comissió consiliar feta a XV de setembre propassat, al dit clavari que pague al dit mestre Guilem de Rey, mestre de dita obra, quinze liures a compte de dita obra, de les quatre senmanes proveydes en dita provisió consiliar... XV liures.

(129)

-1598, novembre, 2. Q.F.C.

A dos noembre dit any fonch provehit albarà per los dits jurats y manobrers de dita obra, en virtut de la dita provisió consiliar feta a XV de setembre propassat, al dit mestre Guillem de Rey, mestre de dita obra, setze liures, a compte de dita obra ... XVI liures.

(130)

-1598, novembre, 5. Q.F.C.

A VI de novembre fonz provehit per los dits jurats y manobrers de dita obra, en virtut de dita comissió et alias, al dit mestre Guillem de Rey, mestre de dita obra, dihuyt liures a compte de dita obra ... XVIII lliures.

(131)

-1598, novembre, 14. L.C.

Dia XIII mensis novembbris anno a nativitate domini MDLXXXXVIII.

Los jurats de la vila de Castelló de la Plana a mestre Frances Galianca de la Lancha, mestre Guillem de Rey, pedrapiquers y mestre Joan Castellano, obrer de vila, habitadors de la ciutat de València, residents als present en la dita e present vila y cascú de vosaltres, salut y dilecció. Com per Frances Jover, menor de dies, síndich y procurador de la universitat de la dita vila, nos sia estada mostrada una carta de arrendament de la fàbrica de la torre e campanar de la dita vila, que al present se fa y edifica en la placa major de la dita vila, pública executoria ab submissió y renunciació de propri for y jurisdictió, rebuda per Juan Castell, notari, a II de maig any MDLXXXXIII, continent en efecte com los tunc jurats de la dita vila, tenint comissió del consell de la dita vila, lliuraren la obra e fàbrica de la dita torre e campanar a vos dit mestre Frances Galiança de la Lancha, axi en vostren (sic) nom propri com encara en nom de procurador de vosaltres sobredits mestre Guillem de Rey y mestre Juan Castellano, en lo modo e forma, pactes y condicions e terminis en los capitols de la (sic) dit acte de arrendament contenguts y especificats, per preu de cinc milia nou-cents liures, moneda reals de València y per quant inter alia lo temps prefigit (sic) pera acabar ab tot efecte la fàbrica e obra de la dita torre e campanar en lo precalendariat acte contengut y expressat, seria y és passat e molt més e vosaltres sobredits no hajau acabat ab tot efecte la dita obra e fàbrica del campanar, ans bé resta molta part de aquella per fer y fabricar y hajau rebut y cobrat de la dita vila totes les quantitats en lo dit acte de arrendament contengudes y pactades y més y per les dites rahons haurien encorregut en les penes en lo dit acte e capitols de aquell aposades, que perçò nos requeria lo dit síndic li provehissem contra vosaltres y bens vostres, de condecent remey de justícia. E nos, vista la dita verbal requesta, vis y etiam lo dit acte y tot lo contengut en aquell e capitols de aquell, havem provehit ésser vos manat ut infra, per tal instant y requirent lo dit síndic per deguda execució del contengut y pactat en lo dit acte de arrendament e capitols de aquell, de part de la Cathòlica y real Magestat y per la auctoritat del offici del qual usam, vos diem y manam que dins deu dies primer vinents, precisos y peremptoris, de manament eecutori, juxta fori, formam, hajau donat y pagat al dit requirent, en lo dit nom, tres-centes liures moneda reals de València salvo (sic) just conte de penes, en les quals haveu encorregut per les causes y rahons sobredites juxta lo sèrie y tenor del dit acte y capitols de aquell e noresmenys vos diem y manam a vosaltres sobredits y a quicú de vosaltres, sots les penes en lo dit acte y capitols de aquell contengudes, asestixcau y fassau assistència personal en la fàbrica e constructió de dita torre y campanar continuament tots los dies de faena que feriats no sien, treballant en aquella ab los menobrers e mosos e ab la demés gent necessària pera donar fi e perfectió a dita obra fins tant ab tot efecte aquella sia acabada ab tota perfectió, conforme al capitulat y pactat en dit acte, ab cominació que passat lo dit termini se procehirà contra vosaltres y bens vostres, segons de justícia se trobarà fahedor si requestes en serem, ho dins lo dit termini ja au offert bens clars y desenbargats etc, o mostrades justes rahons etc, ab cominació etc, e aço no muden etc. Data etc.

Postea vero dicta et eadem die intitulata XIII mensis novembbris dicti anni MDLXXXXVIII, retulit Steve Vizcayno, verguer, ell huy de manament y provisió dels jurats de la dita vila, instant

Frances Jover, menor, síndich de la dita vila, haver intimat y notificat al dit mestre Guillem de Rey, mestre de la dita obra, personalment lo dit manament executori e tot lo contingut, proveyt y manat en aquell, segons en aquell se conté y al dit mestre Frances Galianca no lo y ha intimat personalment, perco que havent-ho demanat en sa casa tres vegades y havent-li respondit que no y era, que estava fora y pergo intímà dita letra y la y deixà en son poder, posant-la y en terra, davant los seues peus, perco que no la volia pendre.

Postea vero die intitulata XXIII mensis novembris dicti anni MDLXXXXVIII, retulit Steve Vizcayno, verguer, de huy instant lo dit síndich haver intimat al dit mestre Frances Galianca de la Lancha personalment lo dit manament executori y tot lo contingut en aquell y lin ha deixat un trellat en ses mans.

(132)

-1598, novembre, 15. L.C.

E congregat lo dit consell fonch proposat per lo dit jurat March Arrufat, que mestre Guillem de Rey, mestre de la obra del campanar, demana dinés y que sinó se li proveheixen dinés pera pagar los menobres y altres que treballen en dita obra y altres gastos que cascun dia se fan en dita obra, que li serà forcat despedir la gent y la obra haurà de parar y les comissions que lo consell fins a huy ha fet als dits jurats y manobres de la dita obra, pera proveyer albarans per al dit mestre de la dita obra, sien ja spletades y acabades, car la última fonch de quatre setmanes, en lo consell celebrat a XV de setembre propassat, les quals se tinga proveyt per sos términis y de la setmana passada no se li a proveyt albarà, per no tenir comissió y la setmana ans de la propassada se li provehy albarà de XVIII liures y no tenien comissió del consell pera proveyrt totes les dites XVIII liures, sinó que per no tenir consell y que la obra no paràs, li proveyren dit albarà a VI del present, que perco proveheixquen lo que sien servits. Fonch proveyt, clos y determinat y feta comissió als dits jurats y als manobres de la dita obra y fàbrica del campanar pera fer y proveyer albarans dirigits al clavari de la dita obra, pera que pague al dit mestre Guillem de Rey, mestre de la dita obra, fins en quantitat de mijia terça, conforme la gent treballarà en dita obra, a coneiguda y voluntat dels dits jurats y manobres, en la qual mijia terça se comprensa lo que se li ha de donar al dit mestre Guillem de Rey per la setmana propassada y també la quantitat del sobredit albarà de la setmana ans de la propassada, que diuen proveyren sens tenir comissió, lo qual en quant menester sia loen y aproven yl donen per ben proveyt, a compte tot de la dita obra del campanar.

(133)

-1598, novembre, 16. Q.F.C.

A XVI de novembre dit any fonch provehit albarà per los dits jurats y manobrers de dita obra, tenint comissió del consell celebrat en lo dia de ayer, al dit clavari que done y pague al dit mestre Guillem de Rey, mestre de la dita obra, vint liures per rabió de dita obra, les XV liures per a pagar als obrers y traballans en dita obra los jornals de la setmana propassada, V liures pera pagar a Joan Castelló un rossech de herba li devia haver pres de aquella pera les mules del carro de dita obra... XX liures.

(134)

-1598, novembre, 24. Q.F.C.

A XXIII de novembre MDLXXXXVIII fonch provehit albarà per los sobredits jurats y manobrers de dita obra, en virtut de la dita comissió consiliar de XV del present, a mestre Guillem de Rey, mestre de la dita obra, de deset liures a compte de dita obra, per la setmana propassada ... XVII liures.

(135)

-1598, novembre, 28. Q.F.C.

A XXVIII de novembre fonch provehit albarà per los dits jurats y manobrers de dita obra, ab comisió del consell celebrat a XV del present mes e any, al dit mestre Guillem de Rey, mestre de la dita obra, de setze liures, deset sous, sis [diners], per a pagar les obres y traballans en dita obra los jornals de la present setmana... XVI liures, XVII sous VI [diners].

(136)

-1598, novembre, 28. L.C.

Die XXVIII novembri dicti anni.

Los dits jurats, present instant y requirent mestre Frances Galiança de la Lancha, pedrapiquer e mestre de la obra y fàbrica del campanar de la present vila, proveyren e donaren licència a micer Joan Ros, cavaller, doctor en cascun dret y a Frances Joan Bou, notari, pera que advoque lo dit miser Ros y lo dit Bou procure, per lo dit mestre Frances Galianca en qualsevol causes y plets que aquell tinga ab la universitat de la present vila, axi mogudes com movedores sens encoriment de penes algunes y en quant menester sia manat adaquells respective advoquen y procuren per lo dit mestre Frances Galianca, com ha nomenats per aquell satisfets de sos treballs etc.

Postea vero dicta die, resulit Steve Vizcayno, verguer, ell huy instant lo dit mestre Frances Galiança haver intimat dita licència als dits micer Joan Ros y Frances Bou y haver-los fet lo dit manament satisfets de sos treballs.

(137)

-1598, desembre, 5. Q.F.C.

A V de desembre dit any fonch proveyt albarà per los dits jurats y manobrers de la dita obra, en virtut de la dita comissió consiliar, al dit mestre Guillem de Rey, mestre de dita obra, de quinze liures, quinze sous y tres [diners], pera pagar los que an treballat esta senmana en dita obra... XV liures, XV sous, III [diners].

(138)

-1598, desembre, 9. Q.F.C.

A VIII de desembre dit any fonch proveyt albarà a mestre Gaspar Monceu, manyà, de set liures, dehuyt sous y huyt [diners], per lo preu de cent denou liures an pesat trenta golfs, masles ha fet pera les finestres y porta del terrat de les campanes del nou campanar, a rabiò de I sou, IIII [diners] per liura... VII liures, XVIII sous, VIII [diners].

(139)

-1598, desembre, 12. Q.F.C.

A XII de desembre fonch proveyt albarà per los dits jurats y manobrers de dita obra, en virtut de la dita comissió, al dit mestre Guillem de Rey, mestre de la dita obra, vint-y-tres liures pera pagar los obrers y gent ha treballat esta senmana en dita obra y cinc liures que deu a mestre Pere Rey, ferrer, de les puntes ha fet als juchs (sic) de dita obra, tot a compte de la dita obra... XXIII liures.

(140)

-1598, desembre, 17. L.C.

Die XVII mensis decembris dicti anni.

Frances Jover, notari, síndich de la present vila de Castelló, constituyt personalment davant la presentia dels dits jurats y en la sua cort e verbo dix, que com los deu dies de manament

executori donats y asignats a mestre Guillem de Rey y a mestre Frances Galianca, mestre de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, dins los quals los és estat manat haguessen donat y pagat al síndich eo universitat de la dita vila, tres-cents liures moneda reals de València, per les causes y rahons en lo dit manament executori contengudes y altres coses segons en aquell es contenien, sien passats y molt més, com appar ab actes continuats en la present cort a XIII y a XXIII del propassat mes o dins aquells, offerts bens, etc, o mostrades, etc, ab cominació etc, y los dits executats no hajen curat pagar, licet lo dit mestre Frances Galiança haja posat rahons, que perçò en contumacia de aquells, offer, met y expon venals a la present cort, en la dita execució, tants de bens mobles e per si movents dels dits executats bastants a les dites CCC liures en dita execució demandades y les messions, requerint dita offerta ésser-li admessa et ea admissa, ésser scrits y annotats en libre de corredor públic de la present cort e legittimament correguts, subastats per tempus fori e donats a bons e sufficients compradors de continent, ut moris est pera que preceint dites coses, aquells puxen ésser venuts en públic encant more solito per obs etc cum ita etc. E per quant lo dit mestre Guillem de Rey, licet resideixca al present en la present vila y assisteixca en dita obra, emperò te en València sa muller y casa parada, que perçò requireix li sién excedides letres de offerta subcidiaries per al justicia civil de la ciutat de València stillades et in forma.

Et in continent i los dits jurats admeteren dita offerta in quantum et quod fiant alia requisita cum litteriset intimetur.

Al justicia en lo civil de la ciutat de València o a son lochinent, los jurats de la vila de Castelló de la Plana, salut y honor. Com los deu dies de manament executori donats y assignats a mestre Guillem de Rey y a mestre Frances Galiança, mestres de la obra y fàbrica del campanar desta vila, dins los quals los és estat manat haguessen donat y pagat al síndich eo universitat desta vila tres-centes liures reals de València, per les causes y rahons en dit manament executori contengudes sien passats y molt més, segons appar ab actes fets y registrats en nostra cort en XIII y XXIII del propassat mes de novembre. E Frances Jover, notari, síndich de dita universitat, en contumàcia dels dits executats haja offert a nos y cort nostra tans de bens mobles e per si movents dels dits executats bastants etc. Requerint nos etc, la qual offerta per nos li és estada admessa in quantum et inter alia a v.m. ésser scrit ut infra. Per tal instant lo dit síndich de part etc, a v.m. in juris etc, que en loch nostre y per nos sia servit manar fer scriure y annotar e legittimamente còrrer e subastar, tans de bens mobles e per si movents de la casa, vel extra del dit mestre Guillem de Rey, pedrapiquer, que te en aqueixa ciutat, bastans etc, y aquells manar a donar a bons y sufficients caplenadors de cort. Rescrivit nos etc. Data en Castelló a XVII de dembre MDLXXXXVIII.

(141)

-1598, desembre, 18. Q.F.C.

A XVIII de dembre dit any fonch proveyt albarà per los dits jurats y manobrers, en virtut de dita comissió, al dit mestre Guillem de Rey, mestre de la dita obra, de vint liures, onze sous y mig, pera pagar les obres y altres que han treballat esta setmana en dita obra... XX liures, XI sous, VI [diners].

(142)

-1598, desembre, 24. Q.F.C.

A XXIII de desembre fonch provehit albarà al dit mestre Guillem de Rey, mestre de la dita obra, de set liures, denou sous, quatre [diners], pera pagar la gent ha treballat y fet faena en tres dies faeners desta setmana, ha compte de la dita obra, en virtut de la dita provisió consiliar... VII liures, XVIII sous, IIII [diners].

(143)

-1598, desembre, 28. L.C.

També fonch proveyt y feta comissió als dits jurats y manobres de la dita obra y fàbrica del campanar, pera proveyrt albarans pera la obra e fàbrica del campanar dirigits al clavari de dita obra, a favor de mestre Guillem de Rey, mestre de la dita obra, fins en quantitat de mijia terça en la forma acostumada y com adaaquells millor ben vist los serà.

(144)

-1599, gener, 2. Q.F.C.

A dos de janer de MDLXXXXVIII fonch proveyt albarà per los dits jurats y manobres de ditta obra, en virtut de la ditta comissió y de altra comissió també del mateix consell celebrat a XXVI de desembre propassat, al dit mestre Guillem de Rey, mestre de la ditta obra, de catorze liures y catorze sous pera paguar los obrés y treballans desta setmana en ditta obra e fàbrica del campanar a compte de ditta obra... XIII liures, XIII sous.

(145)

-1599, gener, 10. L.C.

Fonch proposat per lo dit March Arrufat, jurat, que lo Gobernador a instància de mestre Frances Galiana, mestre de la obra del campanar, ha proveyt una empara contra los jurats, clavaris y manobrers de la obra del campanar, manifestant que no donen quantitat alguna a mestre Guillem del Rey per rahó de la ditta obra, sots pena de LX sous y restituyr etc, que és per via indirecta fer parar la ditta obra, per çò que si nos paguen los que treballen en aquella és cert que sen aniran y dexaran ditta obra, que perçò provehixquen lo que més convinga. Fonch provehyt, clos y determinat que lo sñdich ab molta diligència inste y passe avant la execució comensada contra los dits Guillem del Rey y mestre Frances Galiana, mestres de la ditta obra, ys proseheixa contra aquells y sos bens en tot lo quies puga de justícia, axí a captura de ses personnes com alias en tot lo quies puga de justícia y quies faça lo contrast quies puga a la ditta empara y que en res no obstant ditta empara, los dits jurats y manobrers de la ditta obra del dit campanar, vaien proseguint en proveyrt y despachar albarans per a pagar als que treballen en ditta obra cada setmana, de totes les quantitats quels pareixerà sels deguen pagar per que la ditta obra no pare, puix la vila te facultat de poder fer passar avant la ditta obra a despeses dels dits mestres de la ditta obra, conforme als capítols del arrendament de la ditta obra, per estar ya passat lo temps dins del qual havien de donar acabada ditta obra.

(146)

-1599, gener, 11. Q.F.C.

A XI de janer dit any fonch proveyt albarà per los dits jurats y manobres de la ditta obra del campanar, en virtut de la ditta comissió e provisió consiliar feta a XXVI de desembre propassat, al dit mestre Guillem de Rey, mestre de la ditta obra, de dihuyt liures, dihuyt sous, quatre [diners], pera pagar als obrés y altres que an treballat en ditta obra la setmana propassada, ha compte de la ditta obra, hoc y encara inseguint una altra provisió consiliar feta en lo dia de ayer... XVIII liures, XVIII sous, IIII [diners].

(147)

-1599, gener, 16. Q.F.C.

A XVI de janer fonch proveyt albarà per los dits jurats y manobres de ditta obra, tenint comissió del consell celebrat a XXVI de desembre propassat y inseguint eciam lo proveyrt en un

altra provisió consiliar feta en X dels present mes e any, de trenta liures, sis sous y deu [diners], co és XXIII liures, V sous, pera pagar los obrés y gent ha treballat en la present setmana en dita obra y set liures pera pagar a mestre Pere Rey, ferrer, per ferramenta ha fet pera dita obra fins a VIII del present, tot per compte dita obra... XXX lliures, VI sous, X [diners].

(148)

-1599, gener, 25. Q.F.C.

A XXV de janer di any fonch proveyt albarà per dits jurats y manobres, en virtut de dites dos provisións consiliars, la una de XXVI de dehembre del any propassat y l'altra de X del present, a mestre Guillem de Rey, mestre de la dita obra, de XXII lliures, VI sous, X [diners], pera pagar los obrés y demés gent que ha treballat en dita obra la setmana propassada, com appar per menut ab un memorial a compte de la dita obra... XXII lliures, VI sous, X [diners].

(149)

-1599, març, 11. L.C.

Fonch també proposat per dit jurat, que los mestres de la obra del campanar estan en València pledejant y sols los criats seus y obrés piquen y treballen en dita obra y que los qui treballen en dita obra demanen dinés pera menjar, que no tenen que menjar ni ningú los dona res, nils paguen, que perçò proveixquen sils domaran dinés pera que puguen treballar. Fonch proveyt, clos y determinat que los jurats y manobres de dita obra proveheixquen albarans dels jornals desta setmana que corre y de la setmana primer vinent, de tots los treballans en dita obra, more solito, fent-los comissió larga pera dit efecte.

(150)

-1599, març, 25. L.C.

Fonch proposat per lo dit jurat que en lo últim concell celebrat a XI dels presents mes e any, fonch proveyt se pagassen als que treballen en la fàbrica del campanar los jornals de aquella setmana corrent y de l'altra immediate següent y que tunc temporis se devien ja dos setmanes, que per no tenir comissió los jurats y manobres de la dita obra del consell, no se havien proveyt y també que los dits jurats y manobres, proseguint y continuant en virtut de les provisións consiliars, proveyr cada setmana los albarans dels jornals de la gent treballa en la dita obra, pensant que no sels havia acabada la comissió, regoneixent aquella, an trobat haver proveyt albarans, per dita rahó, en quantitat de vint y huitanta o trenta liures poch més o menys, que perçò se servixquen los dos dits albarans de les dites dos setmanes rossegades y facen també comissió pera si proveyran més albarans de huy avant, perquè si no paguen als que treballen en dita obra, tots la deixaran y pararà la obra. Fonch proveyt, clos y determinat, que loen y aproven, ratifiquen y confirmen, los dits albarans proveyts per los dits jurats y manobres de la dita obra, extra comissionem, com sils haguessen proveyts en virtut de comissió del consell, fent-los comissió als dits jurats y manobres de la dita obra pera proveyr los albarans de les dites dos setmanes rossegades y més los fan comissió larga als dits jurats y manobres de dita obra pera provehyr albarans in forma solita, al dit mestre Guillem de Rey per setmanes, axí com se acostumen fer, fins sia acabada la quantitat que per rahó de dita obra sels ha de donar als mestres de la dita obra, cum hoc que assisteixca ad minus la hu dels dits mestres en dita obra y no de altra manera y ques prosegueixca la execució y tot lo ques puga fer de justícia i contra los mestres de la dita obra ab molta instància.

(151)

-1599, maig, 16. L.C.

Congregat y ajustat lo dit consell, de continent fonch feta relació en dit consell per Domingo Beltran, notari y scriví dejus scrit e altre dels manobres de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, del presen en que està la dita obra y del diner que la vila te donat fins a hui als mestres de aquella y del quels resta ha donar y de la falta quells dits mestres fan en dita fàbrica per no assistir en ella, ocupats en los plets que entre ells hy ha. Requerint-los proveissen dels remeys que més convinguen pera que se acabe dita obra, perçò que està molta obra per fer y los dits mestres casi tenen rebut tot lo diner, que per rahó de tota la dita obra havien de haver y si la vila nols streny y nos val de remeys de justícia contra dits mestres, o la obra haurà de parar o la vila haurà de pagar la obra que resta per fer si voldrà que se acabe. E que en estos dos senmanes propassades ningú dels dits mestres an assistit en dita obra, com sien estats y estiguén en València pledejant y los obrés y gent que an treballat en aquella demanen dinés dels jornals an fet faena en aquella, los quals continuament an treballat en dita obra y pareix és rahó sels paguen sos jornals, quia dignus es mercenarius mercede sua. Fonch proveyt sels proveheixquen los dits dos albarans de les dites dos senmanes propassades als que an treballat en dita obra more solito, fent comissió peral dit efecte als dits jurats y manobres, en res no obstant ningú dels dits mestres haja assistit en dita obra en dites dos senmanes.

Fonch també proveyt, clos y determinat e feta comissió als dits jurats pera que ab molta diligència e instància, aconsellats de dos advocats de la vila o altres que ben vist los sia, demà per tot dia prenguen parer de aquells e proseheixquen per via de justícia en tot lo ques fonga contra los mestres de la dita obra y tots los obligats en lo acte del arrendament de aquella e bens de aquells y en lo interim que passe avant la dita obra.

(152)

-1599, maig, 23. L.C.

Fonch eciam proveyt que la resta del compte de Pere Museros, clavari qui és estat de les marjals de la present vila en lo any propassat, se consigne al clavari del campanar, pera obs de la obra de aquell, per rahó y causa de la gràcia y mercè que lo bisbe de Tortosa te feta pera dita obra de la part que a ell li toca en los delmes de dites marjals.

(153)

-1599, maig, 29. L.C.

També fonch proposat que mestre Guillem de Rey, mestre de la obra del campanar, demana lis proveheixquen dos albarans de les dos senmanes, pera pagar la gent que ha treballat en dita obra, perçò que los jurats y manobres de dita obra nols volen proveyrt perquè ningú mestre ha assistit en dita obra en dites dos senmanes, com sien estats en València. Fonch provehyt se proveheixquen al dit mestre Guillem los dits dos albarans que demana de dites dos senmanes, pera pagar los que an treballat en dita obra y pera dit efecte fan comissió als dits jurats y manobres de dita obra larga.

(154)

-1599, juny, 2. L.C.

Die secundo mensis junii anno a nativitate domini MDLXXXVIII.

Los jurats de la present vila de Castelló de la Plana, present e instant mestre Frances Galianca de la Lancha, altre dels mestres de la obra del campanar de la dita vila, proveheixen que donen llicència, permís y facultat a micter Joan Ros, cavaller, doctor en cascun dret y a Frances Joan

Bou, notari, pera que sens encórrer en les penes contengudes en les ordinacions de la dita vila, puixen advocar y apatronizar al dit mestre Frances Galiansa en los negocis, així moguts com monedors porta contra la vila, satisfets, emperò, de sos condesents salariis y treballs intimetur.

Die tercio dictorum mensis et anni, retulit Esteve Viscayno, verguer de dits jurats, aver intimat dita provisió als dits micter Joan Ros y Frances Joan Bou y fet lo manament a cascú respectivament en dita provisió contengut, personalment atrobats en la plasa.

(155)

-1599, juny, 6. L.C.

Fonch així mateix proposat per lo dit jurat en cap, que lo preu y arrendament de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila ses acabat y per no haver dinés la obra està parada y la gent que treballava en aquella com nols paguen sen van, que per ço miren si dita obra se a de pasar avant y que si la vila, per ma de bestreta, voldrà pagar dita gent que en aquella fa fahena e que proveheixquen lo orde se a de tenir. Fonch clos, provehit y determinat per dit consell, a més vots, que los jurats se informen dels advocats de la vila y en consell de aquells se veja com se pot bestraure diner per a pasar avant la obra y fàbrica del campanar, sens que per rahó de dita bestreta se cause nis puga causar perjuici algú en los drets que te la vila contra los arrendadors y mestres de la dita obra, per no aver acabat aquella conforme lo capitulat, ans bé aquells resten salvos e illesos y nomínibus et per omni y que en lo entretant dita obra se pase avant ys paguen los que treballaran en aquella de dinés de la vila, fent comisió als jurats y manobres de la dita obra per a poder provehir albarans en ca premisa necessariis.

(156)

-1599, juny, 6. L.C.

També fonch proposat per lo dit jurat en cap que també lo consell, en semblant dia, sol y acostuma fer nominació de clavari de la obra y fàbrica del campanar peral any següent, que per ço se serveixquen fer la qual convinga. Fonch provehit e feta nominació y electió, a més vots, de Llorens de Sisternes, ciutadà, de clavari de la obra y fàbrica del campanar de la present vila peral any primer vinent, donant-li lo poder circa premissa necessari ab lo salari ordinari de dita vila.

Fonch també proposat per lo dit jurat en cap que per quant a molts anys que no se an mudat los manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila y convingua per al bon regiment de aquella nomenar y fer nous manobrers, per los impediments dels que huy són pera que ab molta diligència procuren que dita obra passe avant ys fasa com convinga, que perçó miren sis nomenaran altres persones per los justs impediments que tenen los que huy o són. Fonch provehit, clos y determinat a més vots ques nomene tantum un manobrer pera que, ensembs ab hu dels qui huy són, tinga compte en dita obra y axis fasa an unatim y que lo altre cesse y no exercite son offici.

Fonch així mateix proposat per dit jurat en cap que per quant an fet y provisió de ques nomene un manobrer pera la obra y fàbrica del campanar, que perçó se serveixquen provehir qui dels manobrers vells a de restar en companyia del ques nomenarà. Fonch provehit, clos y determinat a més vots, que reste dels manobrers vells Arcis Feliu, pera que en companyia del desus nomenador puga fer passar avant la dita obra y lo que en aquella convinga, donant de nou to lo poder que ja alias circa dites coses li era stat donat y atribuït ab lo salari ordinari de dita vila.

També així mateix fonch proposat per lo dit jurat en cap que per quant se a fet provisió de ques nomene una persona per al offici y càrrec de manobrer de la obra y fàbrica del campanar de dita vila, pera que en companyia de Arcis Feliu tinga compte en dita fàbrica y fasse lo que

convinga ab lo poder que pera dit effecte se requereix, que perçó se serveixquen nomenar, eleger y deputar persona qual convenga. Fonch provehit, clos y determinat a més vots e feta nominació y electió de Xristòfol de Sisternes, ciutadà, per al offici y càrrec de manobrer de la obra y fàbrica del campanar, pera que ensempe ab Arcis Feliu, altre dels manobrers de dita fàbrica, puixen fer y provehir lo que en aquella convinga, donant-li pera dit effecte tot lo poder que in similibus se sol y acostuma donar ab salari ordinari de dita vila.

(157)

-1599, juny, 7. L.C.

Die VII mensis junii anno anativitate domini MDLXXXVIII.

Al justícia en lo civil de la ciutat de València y altres qualsevol officials etc, o a llurs llochtingents, los jurats de la vila de Castelló, saluts y honor. Per Berthomeu [blanc], sindich de la dita vila, nos és estada mostrada una carta de concòrdia pública executoria etc, rebuda per Joan Castell, notari, a dos de maig any Mil cinch-cents noranta tres, continent en efecte com los tunch jurats arrendaren e per via de arrendaren (sic) consediren la fàbrica del campanar de la present vila a mestre Frances Galiana de la Lancha, axí en son nom propri com en nom de procurador de Guillem de Rey, Joan Castellano, Pere Grosali, pedrapiquers de aqueixa ciutat, March Volsaynes, pedrapiquer de Vinaròs, Anthoni Saura y Joan Saura, pare y fill de Morella, per lo preu, pactes y condicions en dit acte contenguts y expresats y com la dita universitat aja pagat lo preu y arrendament de la dita obra, salvo just compte y reste molta part de dita fàbrica pera haver-se de [blanc] y per no haver-i dinés pera pagar als treballans en aquella, resta parada dita obra y sen sien anals molts obrers dels que treballaven en aquella, perçó nos requeria los compellissem haver de donar a dita universitat, pera obs de dita fàbrica, per al present cinch-centes lliures reals de València, pera poder proseguir avant la dita fàbrica. E nos vista dita requesta y lo acte de concòrdia sobredit, és estat provehit ésser-li despachades les presents, per tal instant lo dit sindich de la part del rey nostre señor a vostres magnificències, in juri subsidium, requerim y de part nostra pregam que, en lloch nostre y per nos, maneu als dits mestre Frances Galiana, axí en son nom propri com en nom de tudor y curador dels fills y hereus de March Volsaynes, quondam pedrapiquer de Vinaròs, mestre Guillem del Rey, Joan Castellano, Pere Grosali, pedrapiquers de aqueixa ciutat y Anthoni y Joan Saura, pare y fill de Morella, que dins deu dies primer vinents del dia de la intima de les presents en avant comptadors, donen y lliuren al dit requirent, en lo dit nom, dites cinch-centes lliures reals de València peral present, per a obs de dita fàbrica y pèra poder proseguir aquella avant o dins lo dit termini sien y compareguen davant nos y audiència nostra pera dir y allegar perquè no hajen de fer lo sobredit, alias pasat lo dit termini se proseguirà contra aquells, segons que de justicia trobarem ésser fahedor.

Die octavo dictorum mensis et anni, retulit Esteve Viscayno, verguer, ell en lo dia de ayer aver intimat dita lletra y lo contengut en aquella y fet lo manament en aquella mencionat, a mestre Frances Galiana, axí en son nom propri com en nom de curador dels fils y hereus de March Volsaynes, quondam pedrapiquer y a mestre Guillem del Rey, també pedrapiquer, personalment en Castelló.

(158)

-1599, juny, 22. L.C.

Fonch proposat per lo dit jurat en cap que, per quant los advocats que la vila te en la ciutat, an donat part al consell acerca dels mestres del campanar, de com la vila puga bestraure per a fer la obra del campanar sens ques cause perjuix a la dita vila. Los quals dihuen que són del parer que [trençat] dits mestres, que dins vint dies ab [trençat] ajen acabat ab perfectió dita obra

[trencat], a despesses, risch y perill de aquells, la vila la arrenderà, subastarà y lliurarà a qui per menys la acabarà y après pasats dits vint dies sels fasa altre manament que dins deu dies ajen fet lo desus dit y passats aquells altre manament, pasats tots los quals manaments dita obra se subaste per temps de quinse dies y senyalant dia per al lliurament se lliure dita obra, que per ço se serveixquen manar provehir sis pasarà dita obra avant o lo que acerca de dita obra se deu fer. Fonch provehit, clos y determinat per lo dit consell, a més vot y feta comisió als dits jurats pera que se insegueixca ad vuguem lo parer de dits advocats ys fasen los manaments y combinacions als mestres de la obra y fàbrica del campanar en lo modo y forma que dits advocats donen y que en lo entretant nos done ni bestraga ningùn diner de la vila pera la factura de dit campanar fins tant sien fets los manaments y combinacions que forme (sic) lo parer de dits advocats donen y també que la execució que la vila insta contra aquells la porroguen y paren fins tant sia fet tot lo sobredit.

(159)

-1599, juny, 23. L.C.

Dictis die et anno.

Al justicia en lo civil de la ciutat de València y a altres qualsevol officials als quals etc, o a llurs llochtingents, los jurats de la vila de Castelló, saluts y honor. Per Berthomeu Mas, síndich de la vila de Castelló, nos és estada mostrada una carta de concòrdia y arrendament pública, executoria etc, rebuda per Joan Castell, notari, a dos de maig any mil cinc-cents noranta tres, continent en efecte com los tunch jurats arrendaren e per via de arrendament conseyden a mestre Frances Galiana de la Lancha, axí en son nom propri com en nom de procurador de Guillem del Rey, Joan Castellano, Pere Grosali, pedrapiquers de aqueixa ciutat, March Volsaynes, pedrapiquer de Vinaròs, Anthoni Saura y Joan Saura, pare y fill de Morella, la torre y fàbrica del campanar, per preu y arrendament de cinc milia nou-centes lliures, lo qual prometé en dits noms, fer y acabar consumadament y ab tot effecte dins quatre anys tunch següents y ja pasats conforme los capitols, pactes y condicions en dit acte contenguts y expressats e com dit termini sia pasat y molt mes, e la dita universitat aja ab tot effecte pagat dites cinc milia nou-centes lliures, preu del dit arrendament, y la obra y fàbrica de dita torre eo campanar no estiga acabada y ab la perfectió que conforme lo contengut en dits capitols se pertany, que perçó nos requeria que los dits mestres Frances Galiana, axí en son nom propi com en nom de tutor y curador dels fills y hereus de March Volsaynes de Vinaròs, Guillem de Rey, Pere Grosali y Joan Castellano, pedrapiquers de aqueixa ciutat, Joan Saura y Anthoni Saura, pare y fill de Morella, ac eciam, sia manats a tots los sobredits, fasen e constitueixquen procuradors legitims conversant en les corts de la present vila ab les solites combinacions, vista la qual requesta ésser justa y a rahó conforme ésser provehit, ésser despachades les presents, per thenor de les quals per part del rey nostre señor a vostres magnificències en juris subsidium requerim, y de part nostra pregam, que en lloch nostre y per nos maneu als dits mestres Frances Galiana, axí en son nom propri, com en nom de tutor y curador dels fills y hereus de March Volsaynes, pedrapiquer de Vinaròs, Guillem de Rey, Pere Grosali, Joan Castellano, pedrapiquers de aqueixa ciutat, Joan Saura y Anthoni Saura, pare y fill de Morella, que dins termini de vint dies del dia de la intima de les presents en avant comptadors, ab tot effecte acaben y ajen acabat la dita obra y fàbrica de dita torre del campanar segons lo capitulat en dit acte de arrendament, ab combinació que pasats dits vint dies y no avent-se acabat la dita obra, aquesta universitat, a despesa, risch y perill de aquells, la arrenderan, subastaran y lliuraran a la persona o personnes que per menys la acabenan conforme dits capitols. E axí mateix mana als sobredits que dins dit termini fasen y constituisen (sic) procurador etc.

Als jurats de la vila de Castelló de la Plana, de nos en Frances Lluís Blanes, generós, justícia de la present ciutat de València en lo civil, salut y honor. Per execució del contingut en una lletra ab constitució de procurador de la cort y tribunal de vostres magnificiències, insortida a instància de Berthomeu Mas, sindich de dita vila, vers e contra Frances Galiana e altres continent, avem fet intimar dita lletra requisitoria e fet los manaments en aquella continguts. E que ffessen procurador conversant en les corts de aqueixa vila al dit Frances Galiana, a Saura, de Morella, menor de dies y a Guillem del Rey, a Joan Castellano y a Pedro Grosalles (sic) personalment en València e de dites cosees certificam a vostres magnificiències offerint-nos etc. Data Valencie die quinto julii MDLXXXVIII.

(160)

-1599, juliol, 12. L.C.

Fonch proposat per lo dit jurat en cap que, per quant se a porrogat en lo consell celebrat en vint-i-dos dies del mes de juny propasat, que nos donasen ni administrasen ninguns diners dels propis de la vila pera pasar avant la obra y fàbrica del campanar, donech et quoisque fossen fets los manaments que los advocats de la vila an donat sobre com poria la vila brestraure dinés pera pasar dita obra avant, sense li cause ningun perjuhi y com no obstant dita provisió, in rei veritate, se a fet fahena per los dits mestres (sic) en la pedrera, sens aver tengut noticia de dita provisió y com no sia just que avent treballat pera dita vila y en dita fàbrica, los mestres estiguien perjudicats en la paga, que per ço se servixquen manar provehir sils se pagaran dites dos semaines que an fet fahena après del dia que fonch feta dita porrogació, que era en vint-i-dos dies del mes de juny propasat, per quant aquells no tingueren noticia de dita provisió conforme aquells o demanen, eo vejen que circa premisa se deu fer. Fonch provehit, clos y determinat (sic) per lo dit consell y feta comició als jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar, pera poder provehir albarà als dits mestres del campanar de les dos semaines que demanen se li dehuen, examinat per aquells en la forma acostumada, les personnes an fet fahena en dites dos semaines y quins dies an treballat en aquelles.

(161)

-1599, juliol, 29. L.C.

Dictis die et anno.

Los dits jurats de la dita e present vila de Castelló de la Plana, aconsellats de micter Hieroni Jover, doctor en cascun dret, assessor ordinari de aquells y de la seu cort, present instant e requirent Berthomeu Mas, sindich de la dita vila, attès que ab lletra responsiva del justícia en lo civil de la ciutat de València, dada en sa cort en cinch dies del mes de juliol propasat, consta aver manat a mestre Frances Galainsa, axí en son nom propri com en nom de tudor y curador dels fills y hereus de March Volsaynes, quondam, pedrapiquer, Guillem del Rey, Pere Grosali y Joan Castellano, pedrapiquers de la ciutat de València y a Joan Saura, de la vila de Morella, que dins termini y espay de vint dies del dia de la intima de aquells en avant comptadors, ab tot effecte, acaben y ajen acabat la obra y fàbrica de la torre del campanar de la dita vila, segons està capitalat en lo acte de arrendament de dita fàbrica fet entre la dita universitat y los dits executats, ab cominació que passats dits vint dies y no havent-se acabat la dita obra, la dita universitat, a despeses, risch y perill de aquells, la arrenderà, subastarà y lliurarà a la persona o personnes que per menys la acabaran, conforme dits capitols e que dessen y constituixen procurador conversant en les corts de la dita sala, ab ple y bastant poder, pera entrevenir en dita causa y ab jurament de no revocar aquells, ab cominació que los actes e intimes en dita causa necessaris se faran y serien fets ab les portes de la cort de la dita sala e serien de tant forsa y

valor com si ab aquells personalment fosen fets e com los dits vint dies sien pasats y molt més y los dits executats no sols no ajen curat fer y acabar la dita obra, segons los és estat manat, ni menys ajen fet ninguna altra cosa y con (sic) pera huy dita fàbrica estiga parada, lo que és en gran dany y perjuhi dels drets de dita vila, perçò proveheixen que ad cautelam iterum sia manat als dits mestre Frances Galiana, axf en son nom propri com en nom de procurador de Anthoni Saura y Joan Saura y curador dels fills de March Volsaynes, Guillem del Rey y Pere Grosali y Joan Castellano, que dins deu dies primer vinents del dia de la intima de les presents en avant comptadors ab tot effecte, acaben y ajen acabat la obra y fàbrica de la torre del campanar de la dita vila, segons està ja alias capitulat, ab combinació que pasats los dits deu dies y no havent acabat ab tota perfectió la dita obra, la dita universitat a despeses, risch y perill de aquells la arrendarà, subastarà y lliurarà a la persona o personnes que per menys la acabarà ab tota perfectió, conforme los desus dits capítols et intimetur.

Dicte die et anno, retulit Esteve Viscayno, verguer de dits jurats, ell huy aver intimat dita provisió y fet lo manament en aquella contingut a mestre Frances Galiana, axf en son nom propri com en nom de procurador de Anthoni Saura y Joan Saura, de Morella y curador dels fills de March Volsaynes, personalment y a les portes de la sala y palau de dita vila, casa citatoria assignada a mestre Guillem del Rey y Pere Grosali y Joan Castellano in absència y contumació de aquells.

(162)

-1599, agost, 14. L.C.

Die XIII mensis augusti anno anatitvitate domini MDLXXXVIII.

Los dits jurats de la dita e present vila de Castelló, aconsellats de micer Hieroni Jover, doctor en cascun dret, assessor ordinari de la seu cort, instant e requirent Berthomeu Mas, sindich de la dita vila, atès que en vint y nou dies del proposat mes de juliol és estat manat a mestre Frances Galainsa, axf en son nom propri com encara en nom de tudor y curador dels fills y hereus de March Volsaynes, quondam pedrapiquer y procurador de Anthoni Saura y Joan Saura, pare y fill de Morella, y a les portes de la present cort, casa citatoria, assignades a Guillem del Rey, Pere Grosali y Joan Castellano, pedrapiquers de la ciutat de València, que dins termini y espay de vint dies del dia de la intima de les presents en avant comptadors, ab tot effecte aguesen acabat consumadament y ab tot effecte la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, si e segons està capitulat en lo acte del arrendament de la dita fàbrica, fet entre la dita universitat de una y los dits executats de altra, altírnam pasats los dits vint dies y no avenir-se acabat la dita fàbrica de la torre del campanar, la dita universitat, a despeses, risch, y perill de aquelles, la arrendarà, subastarà y lliurarà a la persona o personnes qui per menys la acabaran, conforme lo tenor y sèrie dels capítols contenguts en dit acte y com los dits vint dies dins los quals los és estat manat lo de super mencionat, són ja pasats y molt més y no ajen acabat dita fàbrica, conforme los és estat manat y coem pera huy dita fàbrica no estiga acabada, lo que és en gran perjuhi de dita universitat, que perçò ad cautelam requirien sia manat als sobredits Guillem del Rey y Joan Castellano, Pedro Grosali y a Frances Galiana, axf en son nom propri com en nom de curador dels fills de March Volsaynes y procurador de Joan Saura y Anthoni Saura, pare y fill de Morella, que dins cinc dies del dia de la intima en avant comptadors, ab tot effecte, ajen acabat consumadament la dita obra de la torre y fàbrica del campanar, juxta lo tenor y sèrie de dits capítols, altírnam dit termini pasat se arrendarà a qui per menys la acabarà, a despesa, risch y perill de aquells, per tal et alias proveheixen que sia manat, segons que ab tenor de les presents manen, a mestre Frances Galiana, axf en son nom propri com encara en nom de curador dels fils y hereus de March Volsaynes, quondam pedrapiquer y procurador de Anthoni Saura y Joan Saura, a les portes

de la present cort asignades, a mestre Guillem del Rey, Pedro Grosali y Joan Castellano, que dins cinch dies primer vinents del dia que manat los serà en avant comptadors, ab tot effecte, acaben y ajen acabat de fer ab tota perfició la dita obra y fàbrica de la torre del campanar, juxta los capítols fets en la dita universitat y aquells, altrament dit termini pasat y no avent-se acabat la dita universitat, la arrendarà, sobastarà y lliurarà a la persona o persones qui per menys la acabaran, a despeses, risch, perill y fortuna de aquells et intemetur.

Dicteis die et anno, retulit Esteve Viscayno, porter e verguer dels dits jurats, aver intimat la dita provisió y fet lo manament en aquella contengut al dit mestre Frances Galiana, en los sobredits y nom respectivament personalment y a les portes del present palau, casa citatoria nomenada y asignada, a Guillem del Rey, Joan Castellano y Pedro Grosali, ab ralles fetes en aquelles in perestillum.

(163)

-1599, setembre, 5. L.C.

E axí mateix fonch proposat per lo dit jurat en cap que, per orde dels advocats que la vila te, axí en la ciutat de València com en la present vila, se a proseguït contra los mestres del campanar de com la vila podia pasar avant en la obra del campanar sens que a la vila se li cause algun perjuici y estan ja fets tots los manaments y orde donat per dits advocats en lo modo y forma que aquells o an ordenat, que perçò se serveixquen manar provehir com sé a de fer pera ques puga fer dita obra ab perfectió, atès que tots los manaments estan ja fets y pasats en cosa jutgada. Fonch provehit, clos y determinat, que lo advocat de axí de la present vila ordene la sentència o provisió en lo modo y manera que de justícia deu estar, y ordenada que sia se envie als advocats de València pera que la miren y regoneguen si està qual convé pera la vila, a tota salvetat de aquella ys farà tot allò que dits advocats provehiran y ordenaran y que axí mateix, en respecte de la execució està comensada, miren dits advocats sis pot pasar avant y si aquells seran de parer que dita execució poder-se pasar avant se pase y en tot y per tot se insegueixca lo parer y orde de aquells.

(164)

-1599, octubre, 11. L.C.

Die XI mensis octobris anno anatvitate domini MDLXXXVIII, fonch publicada la infrascripta provisió a instància y requesta de Berthomeu Mas, síndich de la dita vila y absents la part altra.

Los jurats de la present vila de Castelló de la Plana, vist lo acte de capitulació y concòrdia fet y fermat per y entre los dits jurats de una y Guillem del Rey y altres de altra, rebut per Joan Castell, notari, scrivà qui fonch dels jurats de la dita vila en dos dies del mes de maig del any mil cinqu-cents noranta tres, vista la requesta posada e feta per Berthomeu Mas, síndich de la dita vila, en vint-i-tres dies del mes de agost proposat, ab la qual lo dit síndich requerí que per quant los dits Guillem del Rey, Frances Galiana y altres obligats, no avien fet la obra del campanar de dita vila dins lo termini senyalat y concordat, la dita obra y fàbrica del campanar se arrendas, precehínt pública subastació al qui per menys la pendria, a costes, despeses, risch y perill de dits obligats, a tota utilitat y profit de la dita vila, vista la provisió sobre la dita requesta feta y provehida, vista la relació de Joan Bover, ab la qual consta aver començat a córrer y subastar lo restant de la dita obra y fàbrica del campanar en vint-i-set dies de dit mes de agost, vista altra relació per dit Bover feta lo primer dia del present y corrent mes de octubre, ab la qual fa relació aver subastat lo dit arrendament del restant de la dita obra per espai de quinse dies y no aver trobat persona alguna que li aja donat dita en aquell (sic), vissis vedendis (sic)

etc. Attès que conforme a la dita obligació, capitulació y concòrdia de la dita obra, havia de ser molt temps ha acabada ab tota perfectió y considerat que havent-se fet manament als dits Guillem del Rey y demés obligats, que acabasen ab perfectió la dita obra, a on no que a despeses de aquells se arrendaria lo que no an curat fer, perçó et alias, instant lo dit sindic, aconsellats del doctor Hieroni Jover, assessor ordinari de dits jurats, proveheixen y en quant menester sia, donen llicència y facultat al sindic, clavari eo a la persona senyalada o senyaladora per dits jurats, pera que a costes, despeses, risch y perill de dits obligats, per via de arrendament o per la millor via, modo y manera que li pareixerà o trobarà y concordar podrà, puixa fer pasar avant y acabar la dita obra ab tota perfectió, conforme als capitols del dit arrendament, de tal manera que la dita obra, ab brevetat, puixa ésser acabada en perfectió, salvant al dit sindic circa premissa et alia tots sos drets in omnibus et per omnia, provehint eciam que lo dit sindic, dels bens de dits obligats, puixa cobrar qualsevol quantitat per al gasto del restant de dita obra y pera recuperar qualsevol bestretes si farà pera acabar aquella ab perfectio. Et invimetur.

Vidit Jover, assessor predictis [autògraf], presents foren per testimonis a la publicació de la dita provisió Joan Breva y Miquel Roma, llauradors, de Castelló habitadors.

Dictis die et anno, retulit Esteve Viscayno, verguer dels dits jurats, ell huy havia intimat dita provisió y tot lo en aquella contengut, a mestre Frances Galeansa, axí en son nom propri com encara en nom de tutor y curador dels fills y hereus de March Volsaynes y procurador de Joan Saura y Anthoni Saura de Morella, personalment atrobat en sa casa, lo qual dix e respos que demanava trellat de dita provisió y axí mateix avia intimat dita provisió a les portes del present palau y sala, com a casa citatoria, de Guillem del Rey, Pedro Grosali y Joan Castellano, pedrapiquers de València, donada y asignada a la absència de aquells.

(165)

-1599, novembre, 7. L.C.

Fonch proposat per lo dit jurat en cap, que per quant la obra y fàbrica del campanar de la present vila se fa precehínt una provisió, ab la qual se dona llicència, permís y facultat al sindic de la present vila, pera poder bestraure lo diner seria necessari pera dita obra, reservant-li dret pera poder cobrar dels mestres de aquella y dels conobligats ab aquells, lo que la vila per dita raho bestraurà y com los mestres de la dita obra demanen sels done, ço és a mestre Guillem salari ho jornal pera poder-se mudar y mestre Galiana lo mateix y que pues lo carro fa faena pera dita obra, que la vila pague lo govern de les mules del dit carro y al carrater, que perçó se serveixquen procehir sis senyalarà, o donarà salari als dits mestres pera assistir en dita obra y treballar en aquella y sis donarà gust en lo de les mules y pagará lo carrater de dinés de la vila o que circa premissa se deu provehir. Fonch provehit, clos y determinat per lo dit consell, en respecte de donar e senyalar dieta als mestres de la obra del campanar, qui són mestre Guillem del Rey y mestre Frances Galiana, per assistir en dita obra, que no sels done salari ni dieta alguna, sinó pues tenen obligació de assistir y fer dita obra juxta lo capitulat, que fasen y pasen avant dita obra y en respecte de donar sustento a les mules del carro y pagar lo carrater, fan comisió als jurats llarga y manobrers de la dita obra pera que, ensembs ab los promps a dits jurats y manobrers vist, tracten y asenten lo negoci del carro, del modo y manera que adaquells ben vist serà y del que faran o reporten a consell.

(166)

-1599, novembre, 7. L.C.

Fonch proposat per lo dit jurat en cap que la comició que los jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila és finida y com ara de nou se fasa y pase avant la dita obra de dinés propis de la dita vila y dits jurats y manobrers recusen de provehir los albarans pera

pagar la gent que treballa en dita obra, perçò que en virtut de la comisió que ans tenien an provehit dos albarans de les persones que an treballat en dita obra y recelen que en la redacció dels comptes al clavari no lis admetrà en compte, per no tenir provisió y comisió del consell, que perçò se serveixquen manar, provehir y lloar y aprobar los dos albarans fets y provehits per aquells, de les dos setmanes an fet faena en dita obra y de nou donar-los comisió pera poder provehir los que de ací avant se offeriran. Fonch provehit, clos y determinat per lo dit consell y feta comisió als jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, que huy són y per temps seran durant dita obra, pera poder provehir los albarans a les persones que treballaran, axí en la obra com en la pedrera y en tot lo demés que per rahó de dita obra convindria fer, dirigint-los al clavari de la dita obra y que al dit clavari les quantitats que en virtut de dits albarans provehits per dits jurats y manobrers pagará li sien admesos en lleigitima data de son compte y que los dos albarans que an provehit de les dites dos setmanes estans (sic) molt ben provehits, ratificant aquella en quant sia menester.

(167)

-1599, novembre, 12. Q.F.C.

A XII dies del mes de novembre per los jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar fonch provehit albarà a mestre Gaspar Monseu, manyà, dos lliures, diuit sous, per lo ferro y mans de quatre barres, co és les tres quadrades y una plana, pera la porta que puja de les campanes al més alt, conforme appar per menut en dit memorial scrit de la ma de lo dit Monseu... II lliures, XVIII sous.

(168)

-1599, novembre, 20. L.C.

Die XX mensis novembris anno a nativitate domini MDLXXXXVIII.

Foren ajustats y congrats en lo archiu del palau comú de la present vila de Castelló de la Plana, Frances Jover, Melchor Salvador, Nicholau Alegre y Joan Bosch, major de dies, jurats e Arcis Feliu, Xipròstol de Sisternes, manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la present vila, Jaume Bonet y Llorens de Sisternes, proms elets y nomenats per los dits jurats, manobrers, tenint comisió del concell celebrat en set dies del present mes de novembre, pera donar assiento en lo que toca al carro y mules de la dita obra y fàbrica del campanar y en tot lo que convinga a les coses concernents y respectans al carro y axí, inseguint la comisió y poder adaquell donat y conferit, fonch proposat per lo dit jurat en cap que per lo dit consell los és estada donada comisió y poder pera donar assiento en que a de tenir y conrear lo carro y mules de aquell y donar-los lo sustento necessari pera dites mules y pagar lo carrater de dinés de la vila y coen fins al dia de hui mestre Frances Galeans (sic), altre dels mestres de la dita fàbrica y obrar del campanar, a tengut y conservat lo carro bé y degudament, donant bon recapte, axí a les mules com en fer portar la pedra y coses necessàries pera dita obra, y aquell a fet y portat dita obra bé, segons a judicatura de tots los mestres, que axí per part de la vila com per part dels dits mestres de dita obra la an vista y regoneguda, los quals tostemp an fet relació que dita obra anava molt bé y ferma y que seria ingratitud llevar-li de tenir a son càrrec dit carro, per les quals rahons y altres que per vostres magnificències són estades referides representant totes les dites coses, sien servits manar provehir si lo dit mestre Galeans tindrà lo carro a son càrrec, pagant la vila axí lo sustento de les dites mules com encara los jornals y dietes del carrater y altres qualsevols gastos que per dita rahó se offeriran aver-se de pagar, o mirar lo millor expedient ques puga en que lo carro estiga ben conreat y les mules ben tractades, e feta dita proposició per lo dit jurat en cap e trastejat y mirat de tot lo que convenia circa premisa, fets entre dits jurats, manobrers y promens

diversos parlaments y colloquis, per quant dit mestre Galeansa sempre se ha agut bé, axí en lo que toca a la obra y seguretat de aquella, com en tenir ben tractades les mules de dit carro, fonch per dits jurats, manobrers y proms tots unànimes y conformes, provehit, clos y determinat, que lo dit mestre Galeansa tinga a son càrrec lo carro y mules que la universitat y de dinés de aquella se paguen per al sustento de les mules, ço és dos sous, sis dinés de herba cascuna nit y set arroves de garrofes cascuna setmana, mentres durarà la dita obra y que dit mestre Galeansa no puga treballar de dit carro sinó la faena que serà necessària pera dita obra y que si a de treballar y fer faena dit carro pera altri, tinga obligació, ans de fer dita faena, de demanar llicència als jurats y manobrers de dita obra, pera que aquells vejen lo ques deu fer y si li donaran llicència pera treballar fora de dita obra, que los dies que treballarà tinga obligació dit Galeansa, dels dinés que guanyarà, de governar les mules y pagar lo carrater, aso entès y declarat los dies que treballarà fora dita obra y que també pague la vila lo carrater que portarà dit carro los dies que farà faena pera dita obra, conforme lo dit mestre Galeansa, a coneguda dels dits jurats y manobrers, se concertarà ab la persona qui portarà dit carro y que dit carro estiga en poder de dit Galeansa per compte de la vila y que als mestres no sels done res per sa dieta, per quant estan obligats a fer la obra.

(169)

-1600, maig, 8. Q.F.C.

A VIII dies del mes de maig, per los jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, tenint comició del consell celebrat en set de novembre propassat, fonch provehit albarà a mestre Miquel Borda, fuster, de trenta sous, per aver fet les sindries pera fer los arquets de les campanes y haver apuntalat dites cindries... I lliura, X sous.

(170)

-1600, maig, 28. L.C.

També fonch proposat per lo dit jurat en cap, que axí mateix sol y acostuma lo consell, en senblant dia, fer nominació y electió, en la forma acostumada, de clavari de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila per al present any mil y sis-cents, que finirà en lo any mil y sis-cents hu, que perçò se serveixquen fer-la de persona que pera senblant ministeri (sic) idonea y qual convinga, pera que dit càrrec estiga ben regit y nostre señor ne sia servit. Fonch provehit, clos y determinat per lo dit consell y feta nominació y electió a més vots, en la forma acostumada, de Gaspar Brunell, notari, de clavari de la obra y fàbrica del campanar de la present vila, per al present any (sic) mil y sis-cents, finint en lo any mil y sis-cents y hu, donant-li y atribuint-li tot lo poder que a senblants clavaris se sol y acostuma donar, circa premissa necessari, ab lo salari ordinari que la vila acostuma donar cascun any a senblants clavaris.

E axí mateix fonch proposat per lo dit jurat en cap que, en senblant dia, sol y acostuma lo consell fer nominació de un manobrer pera la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, pera que ensembs ab la hu dels vells manobrers, que és Cristòfol de Sisternes, qui iuxta les provisions deu restar, puga fer fer y pasar avant la dita obra y fàbrica del campanar y fer tots los que acerca de dita obra convinga, que perçò se serveixquen manar nomenar y deputar persona qual convinga pera dit càrrec. Fonch provehit, clos y determinat per lo dit consell y feta nominació y electió a més vots, en la forma acostumada, de la persona de Joan Bernat, ciutadà, en manobrer de la obra y fàbrica del campanar, pera que, ensembs ab Xpsitòfol de Sisternes, altre dels manobrers de dita fàbrica, puxa fer y provehir lo que en aquella convinga, donant-li per a dit efecte tot lo poder necessari y que insimilibus se sol y acostuma donar ab lo salari ordinari que dita vila dona.

(171)

-1600, maig, 28. L.C.

Fonch proposat per lo jurat en cap, que en la reddició dels comptes del clavariat del forment de les marjals de Frances Navarro, és estat deutor y tornador a la vila de cinquanta-huit lliures, segons que més llargament appar per aquell, les quals volent pagar dit Navarro, per no saber a qui se avien de donar, les te deposades en poder de Berthomeu Mas, síndich de la dita vila, fins tant per dit consell aja deliberat qui a de rebre aquelles, per que com són provehits dels drets del bisbe y demés eclesiàstichs, les quals son animo és donar pera la fàbrica del campanar, que perçó miren sis consignaran al clavari de la obra del campanar per obs de aquella o ques deu fer de aquelles. Fonch provehit que deduïdes y llevades catorze lliures de les dites cinquanta y huit lliures, tres sous, deu diners, les quals se acostumen donar al clavari, qui és estat elet en lo present any, pera gastos ordinaris del dit clavariat, la demés cantitat se consigne al clavari que huy és de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila y aquelles sien distribuïdes, convertides y gastades en dita obra, attès lo animo del bisbe y demés eclesiàstichs que volen que la part adquells pertanyent en los delmes de dites marjals sia distribuïda en obs de dita fàbrica, peral qual efecte en tenen feta gràcia a la vila.

(172)

-1600, juny, 9. L.C.

Fonch axi mateix proposat per lo dit jurat en cap que, per quant mestre Frances Galiana, altre dels mestres de la obra del campanar, a suplicat que ell a ses propries despeses a fet fer y fabricar lo carro que pera huy servix en dita obra y com no sia just que avent aquell fet dit carro a ses despeses, de aquell no sen servix, sinó que de aquell se servixquen pera portar la pedra y demés coses a dita obra necessaries, que perçó suplica a v.m.s. sien servits manar-li pagar lo que lo a costat dit carro, que són vint-i-set lliures, que perçó miren si se li a de pagar o no, o lo ques deu provehir circa premissa. Fonch provehit, clos y determinat per lo dit consell ques pague al dit mestre Frances Galiana del cost del que li costa lo dit carro, per quant aquell servix pera obs de dita fàbrica, fent comisió als dits jurats pera dit effecte, pera provehir-li albarà del cost de aquell in forma solita, ab aquesta emperò modificació, que dit mestre Frances Galiana faga confessió que dita quantitat la reb per lo que costa de fer lo carro de la dita obra del campanar y que aquell se a fet per orde de la vila y pera obs de dita fàbrica y promisió que restituïrà aquell tots temps y quant li serà demandat y a la vista y jurats ben vist serà, sots les penes als jurats ben vistes.

(173)

-1600, juliol, 23. L.C.

Fonch proposat per lo jurat en cap que, per quant los mestres de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, que són Guillem del Rey y mestre Frances Galeanca, demanar (sic) que per quant la vila a pres a son càrrec la factura de la dita obra, i paguen a compte de la vila tots los treballs de aquella y de present ells estan treballant en aquella y tenen y patixen necessitat y que treballant com treballen en aquella no poden guanyar sustento, així pera ses personnes com pera la sua casa y família, que perçó se serveixquen mirar sils se donarà alguna cosa pera son sustento o per via de jornal, com millor pareixerà o provehir que convinga. Fonch provehit, clos y determinat per lo dit consell y feta comisió llarga als jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, pera ensembs ab quatre o cinc proms nomenadors per los dits jurats y manobrers de dita obra y de vot y parer de aquells, donen lo assiento que convindrà aver-se de donar, en veure que sis porà subvenir als mestres de la dita obra en alguna cosa, per son treball, o per via

de jornal o com millor pareixerà poder-los ajudar en alguna cosa, per lo que treballen en dita obra y pera poder provehir los albarans que pera dit effecte seran necessaris, dirigint los albarans al clavari de la obra del campanar de dita vila in forma solita.

(174)

-1600, setembre, 28. L.C.

Fonch proposat per lo dit jurat en cap que per quant estos dies proposats, en una promenia se tingué acerca que se adobàs lo carro de la obra del campanar, per la qual promenia fonch provehit que no si tocas sinó ques reportás al primer consell ques tindria, pera que manàs provehir lo fahedor, y com per al present la obra y fàbrica del campanar està parada, perquè lo carro no pot portar les pedres que de present se an de portar per la cornisa, per estar trencat, que perçò se serveixquen, pera que la obra pase avant, manar provehir sis farà un carro nou o si se adobarà lo vell. Fonch provehit, clos y determinat per lo dit consell, que los jurats, ab tota sollicitud y diligència, fasen pasar avant la execució que la vila insta, axí contra Frances Galiana com contra los demés mestres de la obra y fàbrica del campanar, y que no puxen parar ni porrogar dita execució fins tant juris ordine servats la universitat sia senyora del carro y mules y aco en virtut de dita execució, en paga de la quantitat a de recobrar de aquells y ab thenor de la mateixa provisió, fan comició als dits jurats pera fer un carro nou de dinés de la vila y fasen adobar lo nou y pera poder provehir albarà, axí del cost del dit carro com del adob del vell y de altre qualsevol gasto concermet als dits carros, dirigint los albarans in forma solita al clavari de la obra del campanar.

(175)

-1600, novembre, 1. L.C.

Fonch proposat per lo dit jurat en cap, que per quant la litispèndència (sic) ja entre lo arrendador de les carníceries de una y la vila de altra, dit arrendador cessa de pagar lo arrendament de aquelles, per la qual rahó no ja dinés en poder del clavari de la obra del campanar, pera pagar los que treballen en aquella y dita obra si no paguen als treballans en aquella a de cessar dita obra, que si no fora aver pres dels dinés que lo administrador de dites carníceries te en son poder del procuhit (sic) de les carns de dites carníceries del temps que la vila li aacompanat ensà, ja sen agueren anat, y convinga a la autoritat de la vila dita obra acabar-se ab tot effecte, que perçò miren quin orden a de tenir pera que dita obra pase avant, sis pendran dinés del administrador de dites carníceries pera pagar als qui treballen en la dita obra y los dinés que se an pres, si estan ben presos o no, ratificant y confirmant los albarans que per dita rahó, in forma solita, se an expedit o lo que circa premissa se deu fer. Fonch provehit, clos y determinat per lo dit consell, que lo administrador de les carníceries vaja pagant los albarans que per los jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar se expediran, in forma solita, dels dinés que estan en son poder y de huy avant entraran en son poder durant sa administració y la litespendència (sic) que ja entre lo administrador de les carníceries y la vila, del produhir (sic) de les carns que en dites carníceries se mataran, en lo modo y forma solita y que fins así se an pagat y ratificant y confirmant en quant menester sia, los albarans que fins al dia de huy a pagat provehits per dits jurats y manobrers de la dita obra y que la quantitat que per dita rahó a pagat se li prenga en compte en la redacció del compte de sa administració y pera dit effecte fan comició als dits jurats pera provehir los albarans que dit clavari pagará, ensemeps ab los manobrers de la dita obra in forma solita y axí mateix li sia pres en compte de llegitima data en la administració.

(176)

-1600, novembre, 25. Q.F.C.

Dit dia, per los dits jurats y manobrers de la dita fàbrica y obra del campanar, tenint comició del consell celebrat en set dies del mes de novembre del any proposat, fonch provehit albarà al dit clavari pera que done e pague, eo vers si se rettinga, set lliures, setze sous y huit [diners], per altres tans en ha donat e pagat per orde nostre, per los adobs de la grua de la dita obra, conforme appar per menut en lo present memorial per nos vist y examinat more solito... VII lliures, XVI sous, VIII [diners].

(177)

-1600, desembre, 23. Q.F.C.

A XXIII de dehembre per los jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la present vila de Castelló de la Plana, tenint comició del consell celebrat lo primer de novembre proposat, fonch provehit albarà al clavari de la dita obra pera que done e pague, eo vers si se rettinga, quaranta y tres lliures, catorze sous y deu dinés reals de València, per altres tans en ha donat e pagat per orde nostre a Miquel Carnicer, per lo cost del carro se a fet nou en la ciutat de València, per a la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, conforme appar per menut en un memorial scrit de la ma de aquell e per nos vist y examinat more solito... XXXX lliures, XIII sous, X [diners].

(178)

-1601, gener, 28. L.C.

Fonch proposat per lo dit Joseph Mas, jurat segon, que la obra del campanar va molt resagada, per no haver dinés en lo clavariat de aquella, pera poder pasar avant y pera pagar los treballans de aquella, per quant lo balle a preuat al dit jurat pera que represents a v.m., que aquell per al present no te orde de pagar per quant a de donar al administrador de les carníceries, per al dia del retorn de Cabanes, trenta milia sous, a compliment dels quaranta milia sous que la vila li dona en bestreta per avituallar dites carníceries, per al qual efecte dit Hieroni Egual suplica a v.m.s. sien servits de manar-li porrogar (sic) la terça que a finit en dos del present mes de janer, que perço miren sis porrogarà (sic) al dit Hieroni Egual, saltem fins la primera semana de quaresma, conforme aquell o demana y també entretant miren de ha on se a de traure dinés pera pagar als que treballen en dita obra del campanar. Fonch provehit, clos y determinat per lo dit consell ques porrogue (sic) la terça que a de pagar lo balle en dos de janer finida, per rahó del arrendament de les carníceries de ací a la primera semana de quaresma primer vinent del present any y fan comició als jurats que, per via de emprestech, prenguen dinés o del clavariat del oli de Sisternes o del clavariat dels forments de la dita vila, de a on més comodament y més promptament se puga aver y traure, pera pagar als que treballen en la dita obra y fàbrica del campanar de dita vila y en respecte de les cinquanta lliures que per orde dels jurats se an pres del clavariat del oli del dit Sisternes, estan ben preses y que de aquelles puxen provehir albarà al dit Sisternes informa solita y aquelles li sien admeses en llegítima data y descàrrech en la reddició de son compte.

(179)

-1601, març, 14. Q.F.C.

Die XIII mensis marci anno anatitivate Domini MDCL.

Los jurats de la present vila de Castelló aconsellats, considerat que ab relació de mestre Frances Galeansa de la Lancha, ore proprio en la present ora verbo per aquell feta, a dit e fa

relació que conforme art de montea y biax, en la volta de pedra picada ques fa en la crestoria y damunt les campanes, les pedres de racó eo angulos són millors e més fortes sis polirà de dita obra, que sien de una pesa eo pedra dites pedres de racó i no de dos una filada, apart altra lligant unes ab altres, segons art que per ço personament manent al dit mestre Frances Galeansa de la Lancha qui desus, que de huy avant, sobre les set filades de dita volta, les pedres de racó e angulos, que en les restans filades se an de asentar, sien de una pesa dites pedres de racó en la forma desus dita, segons sa llur relació, sots les penes en lo acte de capitulació y arrendament de la dita obra contengudes et altres a àrbitre de dits jurats, de totes les quals coses los dits jurats nomenaren a mi Berthomeu Molner, notari, scrivà de aquells, en rebés acte públich per aver memòria de aquells en lo esdeveniridor. Presents foren per testimonis a les dites coses convocats y demanats Esteve Viscayno, verguer de dits jurats y Miquel Roma, llaurador, de Castello habitadors.

Dictris die et anno, los dits jurats, aconsellats ut supra provehiren que per quant per dit mestre Frances Galeansa de la Lancha és estat protestat que dita obra feta en dita volta, feta fins a huy, va falsa y no segons art e dita obra e trasa, a càrrec e compte, e si falsoficat alguna y ha és per sa culpa y ab dol y frau, és per estar a son càrrec, per lo següent que per ço provehixen sia capitulat y posat en les presons comunes donech aliter sit provisum.

E per execució de dita provisió fonch manat a Viscayno que portàs aquell en les presons comunes.

Dictris die et anno retulit lo dit Esteve Viscayno ell per execució de la dita provisió, aver posat al dit mestre Frances Galeansa en les presons.

(180)

-1601, març, 27. L.C.

Die XXVII mensis marci anno anatvitatem domini MDCL.

Dictris die et anno.

Frances Galeansa de la Lancha, pedrapiquer, de la present vila de Castelló habitador, tret de les presons comunes de la dita vila, sots virtut del sagrament y homenatge per aquell prestat, de mans y de boca, en poder e ma de Melchor Salvador, notari, justícia y jutge ordinari de la dita vila, en presència y assistència de Joseph Mas, notari, altre dels jurats de la dita vila, promet als jurats de la dita vila que tostems, quant manat li serà, axí ab citació personal, com amb seda afixa a les portes de aquell, se presentarà davant dels jurats de la dita e present vila de Castelló que huy són y per temps seran, no guia ni asegurat corona vel alias, sots pena de vint-i-cinch lliures reals de València, de bens de aquell si lo contrari farà, eshigidores (sic) y al comú de la vila aplicadores, perco obliga tots sos bens mobles etcetera, renuncia etcetera, sotsmetes (sic) al for, exhamer (sic) y judicatura dels dits senyors jurats de la dita vila y encara renuncia a qualsevol llei, fur, caució y ordinació, pràctiques y altres qualsevol lleys y furs contra les dites coses sionponents, en testimoni etcetera. Actum Castilione etcetera.

Testimonis foren presents a totes les dites coses Joan Navarro, mercader de la ciutat de Alacant y de present atrobat en Castelló y Joan Bonet, nunció y carceller de la dita vila, de la mateixa vila habitador.

(181)

-1601, abril, 9. L.C.

E aximateix fonch proposat per dit jurat Mas, que als qui treballen en la obra e fàbrica del campanar sels deuen quatre senmanes y que han parlat ab Gavaldà, arrendador de les carnineries, que donàs dinés pera dits treballants, lo qual ha respondut que bé sap que ell no te en

dit arrendament més del nom acomodat y que Hieroni Egual, balle, és lo qui ha pagat fins a hui y si alguna cosa deu, ell ha de acabar de pagar y aquell està en València, que promptament vindrà y volent apretar a dit Gavaldà pera que pagàs, ha respost que ell no te orde de poder donar hun diner, que fesem lo que fossem servits y vist que la necessitat és precisa y pera fer la execució en Gavaldà pera que pague serà menester algun temps, que perço sien servits provehir pera esta necessitat prompta de hon se valdran de diner pera pagar la gent. Fonch provehit, clos y determinat, que los jurats prosehexquen de justícia contra Gavalda, arrendador, sens tenir consideració si és o no és ell lo arrendador y ques facen pagar ab tot efecte y que pera remediar la necessitat del ques deu als treballants, que pro nunch, per via de enprèstech se prenguen del clavariat del forment cent lliures.

E així mateix fonch proposat per dit jurat Mas que la obra del campanar està en termens de que te molta necessitat de ques facen les canals y que han tractat ab alguns mestres de que les fassent, conforme està en la trasa y aquells demanen molta cosa de la factura de aquelles, que miren de quina manera los par se facen ab promptitat. E fonch provehit, clos y determinat, que fan comissió als jurats, manobrers y ab alguns proms a dits jurats ben vist serà, per a que entre aquells tracten y les facen fer de la millor manera los parega o ochavades o redones, a modo de pesa de artilleria, sols se fasen promptament.

E així mateix fonch proposat per dit jurat Mas que lo relonge per al nou campanar se a de fer y ques hora si pose ma y que mestre Monseu se ofereix a fer aquell ab que li bestraguen una trentena de lliures, que perço proveheixquen si lo y donaran a fer y si se li donarà la bestreta. Fonch provehit, clos y determinat que fan comissió als jurats, manobres ab los proms los pareixerà y que tots junts conserten ab mestre Monseu la factura de aquell, fent la capitulació y acte que convindrà fer y del que estarà tractat y consertat sen reba acte y en lo que toca a la bestreta de les trenta lliures demana, per quant per Cristòfol de Sisternes se a relatat en lo present consell, que te entès de don Juan de Castellví, que unes trenta y tantes lliures deu a la vila per la mitat del salari de la sentència se dona en lo supremo, en lo negoci de don Nofre Munyos, les quals fins a hui no ha donat, que pera dit efecte de fer lo relonge que ell les donarà, que se li donen a mestre Monseu de bestreta pera fer dit relonge consertat que stiga.

(182)

-1601, abril, 9. L.C.

Die VIII mensis aprilis (sic) anno MDCI.

Los jurats de la present vila, aconsellats de micr Xristòfol Miralles, cavaller, doctor en drets, assessor ordinari de aquells, provehiren que sia manat a mestre Frances Galiana, pedrapiquer, mestre e superintendent de la obra e fàbrica del campanar de la present vila, que sots les penes contengudes en los capítols fets entre la dita vila y aquell de dita obra y fàbrica, assistixa en dita obra alias provehiran lo que serà de justícia.

(183)

-1601, abril, 21. L.C.

Així mateix fonch proposat per lo dit jurat Mas, que per quant la obra del campanar jas va rematant y les mules de la obra no són suficients pera portar les pedres de les canals pera dita obra, per estar ja aquelles velles y cansades y que és més lo gasto que fan que no li (sic) profit y seria cosa molt utilosa pera la vila que lo carrejar les canals y demés pedra necessària pera la dita obra donar-la lo carrejar per ma de estall, que no sustentar les mules per lo excés (sic) gasto que cascuna setmana fan, perquè ab lo mateix gasto se portaran y la vila se escusarà dit gasto y les mules se porien vendre y del preu de aquelles pagar lo port de dites pedres, que perço se

serveixquen manar i provehir lo que pareixerà ser més convenient. Fonch provehit, clos y determinat per lo dit consell y feta comició llarga als jurats, pera que incontinenti fasen aprehensió de les mules del carro de la obra del campanar, les quals te en son poder mestre Frances Galiansa, capllevades de mans y poder dels jurats de la dita vila, en virtut de una execució que lo síndich instava contra aquell y los demés mestres ex quo sels a manat les restituisen yls demés bens capllevats, lo que aquell no acurat fer y preses a mans de dits jurats les acomanen a un ostaler o altra persona pera que tinga aquelles per orde de dits jurats y pasen la dita execució avant et quo transite fasen venda de dites mules, per obs de pagar la quantitat en virtut de la qual lo síndich insta execució contra los mestres del campanar, per les causes y rahons en aquella expresaes y axí mateix per via de estall o arrendament o de la manera que a dits jurats pareixerà, fasen concert ab la persona o personnes que porran en respecte de carrejar les pedres de les canals de la dita obra y demés pedres que seran necessàries pera daquella, ab los pactes y capitols adaquells ben vists y ab lo preu o preus que millor poran convenir y concordar finalment, donant tot lo poder circa premisa necessari ab los incidions y dependens (sic).

E no res menys fonch proposat per lo dit jurat Mas que, per quant Xpistòfol de Sisternes, clavari qui és estat en lo any propasat del oli, que per orde de v.m.s. se a venut y comprat en tenda pera obs dels particulars de la dita vila ab diverses provisións consiliars per via de enprèstech, ha dexat pus de tres-centes cinquanta lliures a Gaspar Brunell, clavari de la obra y fàbrica del campanar, pera obs de pagar la gent que treballa en dita obra, lo qual clavari està impossibilitat pera poder-les tornar al dit Sisternes, pera que aquell també les torne al clavari dels forments, qui li prestà lo diners per fer dita provisió del oli y al temps que dit Sisternes a portat lo compte y depositat aquell en poder dels jutges comptadors y jurats de dita vila, no li volen admetre dites partides y axí nos pot cloure dit compte, que perçó se servixquen manar-li provehir sobre dit negoci. Fonch provehit, clos y determinat per lo dit consell que se admeten totes y qualsevol quantitat de diners que Xpistòfol de Sisternes, clavari del oli, ne a comprat y venut en tenda en la present vila a enprestat a Gaspar Brunell, clavari de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, pera obs de aquell se li admeten per los jurats y jutges comptadors en llegítima data y descàrrech en la reddició del compte de la administració del oli, per quant aquell les ha prestades en virtut de diverses provisións consiliars y que les dites quantitat de diners prestades al clavari de la obra los jurats les consignen al clavari dels forments, pera que quant y haja diners en la dita obra del campanar les puga cobrar y que fins tant dita universitat estiga rehintegrada (sic) y pagada de dites quantitat, vajen consignades de un clavari en altre dels forments perquè tinguen memòria de cobrar-les del diner de dita obra. E no res menys se admeten al clavari dels forments en la reddició de son compte en llegítima data y descàrrech no obstant no les aja cobrades.

(184)

-1601, abril, 26. Q.F.C.

Dit dia, per los dits jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, en virtut de la sobredita comició ad aquells per dit consell donada, fonch provehit albarà a mestre Joan Breva, corder, de quatre lliures, sis sous y tres diners reals de València, per lo preu de una corda de cànem a fet pera la garuca de la dita obra, pera pujar les pedres de la cornisa de dita fàbrica, la qual pesa quaranta y cinc lliures de cànem, a raó de un real castellà per lliura, que a dit for pren dita suma, conforme apar per una memòria feta per dit Joan Breva y per nos vista y examinada more solito... IIII lliures, VI sous, III [diners].

(185)

-1601, abril, 28. Q.F.C.

A XXVIII de abril, per los jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la present vila, tenint comicio del consell celebrat en nou del present mes de abril, fonch provehit albarà a Jaques de la Carrera, imaginaire y a Joan Ganau, pedrapiquer, de cent reals castellans, pera pagar de aquelles mil y cent reals se li donen per la factura de huit canals de pedra picada ab sos relleus en figures, se an de fer pera la torre del campanar de la present vila, conforme és estat capitulat entre la universitat de una y los dits Jaques de la Carrera y Joan Ganau... VIII lliures, XI sous, VIII [diners].

(186)

-1601, abril, 28. Q.F.C.

Die XXVIII mensis aprilis anno anatitiae domini MDC primo.

Josep Mas, Martí Castell y Pere Vilaroig, jurats de la present vila de Castelló de la Plana, tenint comicio del consell celebrat en nou dies del present mes de abril, convocats a Miquel Jaume Serra, Christòfol de Sisternes, altre del manobrers de la obra del campanar, Miquel Mas, Gaspar Brunell, Domingo Beltran, Joan Figuerola y Berthomeu Bonet, proms elets y nomenats per dits jurats, congregats dins lo archiu de la dita vila, inseguint dita comicio, fonch proposat per lo dit jurat Mas que, per quant lo mestre que pren a fer les canals de pedra picada pera la torre del campanar demana que li donen les pedres desbastades, no conforme desbasten en la pedrera, sinó segons que aquell dona en la trasa la te lliurada, que per ço provehiren que dites pedres les fosen desbastar per compte de la vila y que si poran concertar ab Mellado que si les vol pendre a estall, tinguen comicio los jurats y manobrers pera poder concertar y en cas que no paguen concertar ab dit Mellado, les fasen fer y desbastar per compte de la vila, de manera que sien fetes ab la brevetat possible.

(187)

-1601, abril, 28. Q.F.C.

Die XXVIII mensis aprilis anno anatitiae domini MDCl.

Joseph Mas y Pere Vilarroig, altres dels jurats de la present vila de Castelló de la Plana, tenint comicio del consell celebrat en ventihuna dia del proposat mes de abril, ajustats dins lo archiu del palau comú de la dita vila, convocats a micr Thomàs March, doctor en drets, Miquel Jaume Serra, Domingo Beltran, Baltazar Peris, Gaspar Brunell, Anthoni Lleó, sindich de la dita vila, Joan Figuerola, Berthomeu Bonet y Christòfol de Sisternes, altre dels manobrers de la obra del campanar, proms elets y nomenats per dits jurats, en virtut de la dita comicio ad aquell conferida e de vot y parer dels dits proms, provehiren que per quant en lo dia de hair, que contavem lo primer del present mes de maig, és estat concertat per los dits jurats ab Pedro Gomes y Joan Tirado, major de dies, carrater, lo carrejar y portar axí les huit canals de pedra que se an de fer pera la obra del campanar com tota la demés pedra y reble se a de portar pera dita obra en esta forma, co és, que quant carrejaren de la pedrera del tocal de conill, ajen de fer dos camins, a rahó de sis reals per carretada, que ve lo jornal a rahó de dotze reals castellans per cada dia y lo dia que carrejaren de la pedrera del collet eo del pouet (sic) de Mut, ajen de fer tres camins, co és a rahó de quatre reals per carretada, que axí mateix ve per jornal dotze reals per lo dia y lo dia que carrejarà lo reble y altres coses, fent los camins ques solen y acostumen fer, segons la distància del lloch a on la portaran, ab que ajen de fer bones carretades, segons us de carreteria y aquelles estiguin a conejeta dels dits jurats y manobrers, ab que la vila los aja de donar la pedra de les pedreres a carregador, aties eciam, que per pagar los jornals que faran ajen de pendre

lo carro que la vila te fet pera dita obra y les mules, en preu de sexanta lliures, co és trenta lliures per lo preu del carro y trenta lliures per lo preu de les mules, ab aquesta emperò modificació, que tostamps y quant per lo governador o altre qualsevol qui serà declarar, la vila aurà de restituir y tornar les mules a Galiana, per les pretencions que la mulier de aquell pretén tenir y dret en dites mules, per pretendre ésser primer crehedora en los bens de son marit, per rahó de dot que no la vila, que en tal cas restituiran y tornaran a la dita vila les dites mules o lo preu de aquelles, segons que axí és estas capitulat entre los dits Pedro Gomes y lo dit Joan Tirado ab los jurats y manobrers de la dita obra de altra, als quals se feren etc, ates eciam que dit tracte y concert és en molt gran benefici de la vila, per tant alias provehiren que lo tracte per los dits jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar està ben fet y que donen lo carrejar dites pedres als dits Joan Tirado y Pedro Gomes, en lo modo y forma sobredita, juxta lo dit concert y tracte fet entre aquells de una y los dits jurats y manobrers de altra, fent pera dit effecte comisió als jurats pera poder concluir y acabar aquells y los capítols que tenen fets y per axó desfer qualsevol acte acerca del carrejar les huit canals y demés pedra y reble que serà necessària durant dita obra.

(188)

—1601, maig, 9. L.C.

E ajustat que fonch lo dit consell, fonch proposat per lo dit jurat Mas, per la mort de Anthoni Pedro, jurat en cap de la dita vila, que per no pagar lo arrendador de les carniceries lo que resta deutor del soch (sic) eo preu de arrendament de dites carniceries, per rahó de la litis pendència que té ab la vila y lo clavari de la obra del campanar no te dinés pera pagar la gent que treballen en la dita obra, que perçó miren de a on se an de traure dinés, axí pera pagar los que treballen en dita obra com pera pagar als que fan les huit canals de pedra pera dita obra, o lo ques te de fer perquè la obra no estiga subplantada. Fonch provehit, clos y determinat per lo dit concell, que lo clavari de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, pera obs de pagar als treballants en dita obra, prenga cent lliures de aquelles cent deset lliures y cinc sous que lo clavari de les marjals és restat deutor en la redacció de son compte en la dita sua administració y que de dita quantitat lin ferme apoca dit clavari del campanar al clavari de les marjals del recibo y que axí mateix, per via de enprèstech, prenga dos-cents lliures del clavari dels forments de la present vila, per a obs de dita fàbrica y que si al temps que lo clavari dels forments donarà compte, lo clavari del campanar no les hi aurà tornades, que en tal cas se li admeten dites dos-centes lliures en illegítima data en son compte.

Fonch proposat per lo dit jurat Mas, que per quant en lo consell celebrat en vint-i-hu del proposat mes de abril fonch donar orde als jurats y manobrers de la obra del campanar, ensenys de vot y parer de alguns proms, se asentís concertasen la factura de les huit canals de pedra ab ses figures que se an de fer pera la obra del campanar, los jurats an concertat ab Pierres, imaginaire, pera fer aquelles en mil y cent reals castellans, les quals te de donar fetes per tot lo mes de juliol, que perçó miren si està ben fet o no dit concert y sils par ratificar-lo. Fonch provehit, clos y determinat per lo dit consell, que lo concert y tracte fet per los jurats, manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila y proms y consellers, de les canals que se an concertat pera dita obra, en lo modo y forma y capitulació y preu de aquelles, està ben fet ratificant y confirmant-ho en quant menester sia, axí dit concert com lo acte per aquells fet.

Així mateix fonch proposat per lo dit jurat Mas que, per quant per v.m.s. fonch provehit se prenguesen les mules de la obra del campanar, les quals tenia cap llevades mestre Frances Galiana, altre dels mestres de dita obra, les quals inseguint dit orde se prengueren y estan per

compte de la vila en una casa y la muller de Galiana a pretès que ella és primera en lo preu de les mules o en aquelles, per rahó de sa dot y creix, que enten fer-se pagaments y lo governador a provehit que aquella és primera y de aquelles sen fasa pagament, de la qual provisió se a interposat appellació y introduïda en València y no es rahó que mentres dure la litispendència la vila les aja de governar, que perçò miren sis pasarà avant dita causa o no y si les donaran les mules. Fonch provehit, clos y determinat per lo dit jurat y feta comisió llarga als jurats, pera que posen dites mules en un hostal y acomanades en un hostal pera que, a despeses de les mules, se governen y se ajen de sustentar y que prosegueixin dita causa de introducció de appellació en València.

(189)

-1601, maig, 17. L.C.

E axf mateix fonch proposat per lo dit jurat que per quant Pedro Gomes, carrater, qui a pres a son clàrrec lo carrejar les pedres de les canals se an de fer y com són pedres de tant de pes que rompen tots los exos del carro, per lo qual rahó li és estat forçat aver de fer un eix de ferro, que li costa set o huit lliures y que demana que se li pague dit eix, que perçò miren si lis pagaran o no. Fonch provehit, clos y determinat per lo dit consell, que al dit Pedro Gomes tantum se li pague lo ferro a comprat pera fer dit eix y que aquell sia del dit Pedro Gomes y pera dit efecte comisió als jurats provehir-li albarà del preu de dit ferro informa solita.

(190)

-1601, maig, 30. Q.F.C.

A XXX de maig, per los jurats, tenint comisió del consell celebrat en vint-i-set de maig, fonch provehit albarà al clavari de la dita obra de cinc lliures y huit diners reals de València, per altres tans en ha donat y pagat a Pedro Gomis y Joan Tirado, carrater, per lo preu y valor de quintal y mig de ferro prengueren de les botigues de Gomis y Mars, pera lo eix se ha fet de ferro pera portar les pedres de les canals se an portat pera la dita obra, dels quals los en a fet gràcia lo consell, segons per dita provisió consiliar és de veure... V lliures, VIII [diners].

(191)

-1601, juny, 8. Q.F.C.

A VIII de juny, per los jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, tenint comisió del consell celebrat en nou dies del proposat mes de abril, fonch provehit albarà a Jaques de la Carrera, imaginatre, y a Joan Ganau, pedrapiquer, de dos-cens reals castellans, en part de paga de aquells mil cent reals castellans, sels donen per la factura de huit canals de pedra picada ab sos relleus eo figures, que fan y obren pera la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, conforme la capitulació entre aquells de una y la universitat de altra... XXIII lliures, XVIII sous, II [diners].

(192)

-1601, juny, 9. Q.F.C.

Dit dia, per los jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, tenint comisió del consell celebrat en vent-i-un dia del proposat mes de abril, fonch provehit albarà a Joan Tirado y Pedro Gomis, de quaranta-huit reals castellans, per quatre dies que aquells an vagat en portar set canals y rebles, que ha rahó de dotze reals castellans per cada dia, conforme fonch axí concordat ab una promenia tenguda en dos de maig proposat... IIII lliures, XII sous.

(193)

-1601, juny, 17. L.C.

També fonch proposat per lo dit jurat en cap que axf mateix sol y acostuma lo consell, en senblant dia, fer nominació y electió en la forma acostumada del clavari de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, per al present any mil y sis-cents y hu, que finirà en lo any mil y sis-cents y dos, que perco se serveixquen fer-la de persona que pera senblant ministeri ydonea y qual convinga, pera que dit càrrec estiga ben regit y governat y nostre señor sia servit. Fonch provehit, clos y determinat per lo dit consell y feta nominació y electió a més vots, en la forma acostumada, de la persona de Domingo Beltran, notari, de clavari de la obra y fàbrica del campanar de la present vila, per al present any, donat-li y atribuint-li tot lo poder que a senblants clavaris se sol y acostuma donar, ab lo salari ordinari que la vila acostuma donar a senblants clavaris, et nichil horminus fan comisió axf als jurats de la dita vila com al dit clavari pera tenir compte en la dita obra.

Tanmbé fonch proposat per lo dit jurat en cap que en senblant dia sol y acostuma lo consell fer nominació de un manobrer pera la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, pera que, ensembs ab la hu dels vells manobrers, que és Joan Bernat, que juxta les provisions consiliars deu restar, puga fer y pasar avant la dita obra y fàbrica del campanar y fer tot lo que acerca de dita obra convinga, que perco se serveixquen manar nomenar. Fonch provehit, clos y determinat per lo dit consell y feta nominació y electió a més vots, en la forma acostumada, de la persona de Arcis Feliu, ciutadà, en manobrer de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, pera que ensembs ab Joan Bernat, altre dels manobrers de dita fàbrica, puixa fer pasar avant aquella, donant-li lo poder pera dit efecte necessari ab lo salari ordinari e no res menys fan comisió axf als dits jurats com als manobrers pera poder procehir tots al albarans concernents a la dita obra, dirigir los albarans al clavari de dita obra y examinar aquells more solito.

(194)

-1601, juny, 30. Q.F.C.

A XXX de juny, per los jurats y manobrers de la obra del campanar, tenint comisió del concell celebrat en deset de juny, fonch provehit albarà a Jaques de la Carrera, imaginayre, y a Joan Ganau, pedrapiquer, de dos-cents cinquanta reals, en part de paga de aquells mil cent reals castellans sels donen per la factura de huit canals de pedra, ab ses relleus en figures, pera la obra del campanar... XXIII liures, XVIII sous, II [diners]

(195)

-1601, juliol, 1. L.C.

Axf mateix fonch proposat per lo dit jurat en cap, que la obra del campanar resta subplantada per falta de corda y també les canals per a dita obra estan ya acabades y per falta de la corda no es poden pujar en la dita obra y convé que dita obra se pase avant, que perco miren sis farà una de cànem grossa pera aver de pujar les huit canals se an fet y la demés pedra de la dita obra, per ser grans y de gran pes. Fonch provehit, clos y determinat per lo dit consell y feta comisió llarga als jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, pera fer una corda grossa de cànem pera pujar les canals se an fet y demés pedra de la dita obra y pera poder provehir albarà dirigit al clavari de la dita obra in forma solita.

(196)

-1601, juliol, 12. Q.F.C.

A XII de juliol, per los jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, tenint comisió del consell celebrat en deset de juny proposat, fonch provehit albarà a mestre

Miquel Borda, fuster, de cent y set sous per aver adobat la roda de la grua de la dita vila, axí per sos trebalis com per les postis y altres coses concernents a dita roda, conforme appar per menut en lo present memorial per nos vist y examinat more solito...VII sous.

(197)

-1601, juliol, 18. Q.F.C.

A XVIII de juliol, per los jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, tenint comició del consell celebrat en set de juny proposat, fonch provehit albarà a Jaques de la Carrera, imaginayre y a Joan Ganaeu, pedrapiquer, de cinc-hcents reals, a compliment de aquells mil y cent reals, per la factura de huit canals de pedra picada an fet ab ses figures pera la torre del campanar de la dita vila... XXXXVII lliures, VIII sous, IIII [diners].

(198)

-1601, juliol, 28. Q.F.C.

A XXVIII de juliol, per los jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, tenint comició del consell celebrat en deset de juny proposat, fonch provehit albarà al dit clavari de la dita obra, de dos-cents reals castellans, per altres tans que per orde nostre en ha donat a Pere Lazaro Chiverri, de la ciutat de València, per lo lloguer de una corda de càñem eo varama, pera pujar les canals y altres pedres de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, per temps de quatre mesos, conforme és estat tractat per Gaspar Monseu per orde nostre ab dit Chiverri... XVIII lliures, III sous, IIII [diners].

(199)

-1601, juliol, 31. L.C.

També fonch proposat per lo dit jurat en cap que en lo clavarist de la obra y fàbrica del campanar [trençat], a dinés pera pagar los que treballen en aquella y no havent dinés, és cert que no pot pasar avant, sinó que se a de supplantar y a la reputació de la vila convé que aquella se acabe ab tot effecte, que per ço miren de a on se a de provehir de dinés pera pagar los mestres y manobres de aquella. Fonch provehit, clos y determinat per lo dit consell y feta comició als jurats pera poder prendre del (sic) Baltazar Peris, clavari y administrador de les carniceries en lo present any, per via de enprèstech, cent y sinquanta lliures reals de València, pera pagar los que treballen en la dita obra y fàbrica del campanar de la dita vila, de les quals en fasen consignació y càrrega al clavari de la dita obra del campanar y al temps, quant donarà lo compte lo dit Baltazar Peris, de la administració de dites carniceries, si lo clavari de la obra no les hi porà tornar, en tal cas dites cent y cinquanta lliures se li admeten al dit Peris en llegitima data del dit son compte y axí mateix les consignaran après del compte ab altre clavari y desta manera vajen consignades fins tant la vila estiga reintegrada de aquella.

(200)

-1601, juliol, 31. L.C.

Així mateix fonch provehit, clos y determinat per lo dit consell, que en respecte del ajuda de cost que demanen mestre Joan Tirado y Pedro Gomes, per lo carrejar les pedres de la obra del campanar, ultra lo salari que tenen del port de aquelles, que no si toque.

(201)

-1601, agost, 7. Q.F.C.

A VII de agost, per los jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, tenint comició del consell celebrat en deset de juny proposat, fonch provehit albarà a Pere Cur-

sa, carrater, de díhuit reals castellans, per lo port de la corda de cànem se a portat de la ciutat de València pera pujar les canals de pedra se an fet pera la obra del campanar y la demés pedra de certa obra durant aquella... I lliura, XIIIII sous, VI [diners].

(202)

-1601, agost, 9. Q.F.C.

A VIII de agost, per los jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, tenint comició del consell celebrat en deset de juny proposat, fonch provehit albarà a Pedro Gomes y Joan Tirado, carraters de la present vila, de quaranta y huit reals castellans, per huit carretades de pedra an portat del tosal de conill, a rahó de sis reals castellans per carretada, conforme és estat tractat entre nosaltres y dits Pedro Gomes y Joan Tirado... IIII lliures, XII sous.

(203)

-1601, agost, 13. Q.F.C.

A XIII de agost, per los jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, tenint comició del consell celebrat en deset de juny proposat, fonch provehit albarà a Miquel Joan Serra, de deu reals castellans, per uns sèrcols an tallat per orde nostre, del om del ort de aquell, pera la roda de la grua de la dita fàbrica... [blanc] lliures, XVIII sous, II [diners].

(204)

-1601, novembre, 5. Q.F.C.

A V de novembre, per los jurats y manobrers de la vila de Castelló de la Plana, tenint comició del consell celebrat en deset de juny proposat, albarà a mestre Gaspar Monseu de dos-cents cinquanta-tres reals castellans, per aver pres a son càrrec lo pujar les campanes a la torre y fàbrica del campanar, com sia estat així per nos ab aquells concertat... XXIII lliures, XVIII sous, II [diners].

(205)

-1601, novembre, 24. Q.F.C.

Pretera vero die intitulato XXIIII mensis novembris anno a nativitate domini MDCL, los dits jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar, ex causa provehiren que los albarans de així avant vajen dirigits a mestre Frances Galiana, donech lo consell en altra manera haja debitament provehit ex quo Mellado se a despedít de la obra y que no sia causat ningun perjuhi a la vila per la present provisió, sinó que tots los drets de la dita vila resten salvos e illesos in omnibus etc.

(206)

-1601, desembre, 3. Q.F.C.

A tres de desembre, per los jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la present vila, tenint comició del consell celebrat en deset de juny proposat, fonch provehit albarà a Pedro Gomes, carrater, de huit lliures, tretze sous y un diners, de aquelles deset lliures, setze sous y un diners, per rahó de vint-i-tres carretades de pedra a portat del tosal de conill pera la fàbrica del campanar, a rahó de sis reals per carretada y dos carretades a portat Tirado del tosal y a quatre dies a carregat reble pera dita obra, a rahó de dotze reals castellans per cascun dia, que dites partides a dit for prenen la dita suma de deset lliures, setze sous y un diners, com les altres huit lliures y treze sous, a compliment de les dites deset lliures, setze sous y un diners se les retinga la vila en part de paga del preu del carro vené a dit Gomis, en preu de trenta lliures, conforme

és estat per nos y aquell tractat, les quals partides més llargament consta per menut en un memorial per nos vist y examinat more solito... VIII lliures, XIII sous, I [diner].

(207)

-1602, abril, 10. Q.F.C.

A X de abril, per los jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar, en virtut de la sobredita comisió, fonch provehit albarà a Pere Cursa, carrater, de vint reals castellans, per lo port de la corda, co és de tornar-la de la present vila a la ciutat de València, la qual se prengué pera pujar les pedres de la dita obra... I lliura, XVIII sous, IIII [diners].

(208)

-1602, maig, 23. Q.F.C.

A XXIII de maig, per los jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la present vila, tenint comisió del consell celebrat en deset de juny proposat, fonch provehit albarà a Pedro Gomis, carrater, de cent y trenta-huit reals castellans, co és cent y huit reals castellans per dhuit carretades de pedra a portat pera dita obra del tocal de conill, a rahó de sis reals castellans per carretada y vint-i-quatre reals castellans, per dos dies a carrejat ab lo carro arena pera dita obra, a dos reals castellans per dia y sis reals castellans per un tronch a portat del riu sech a la plasa pera lo arbre de la roda de la grua, que dites partides fan dita suma... XIII lliures, IIII sous, VI [diners].

(209)

-1602, maig, 23. Q.F.C.

Dit dia, per los dits jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar, en virtut de la sobredita comisió, fonch provehit albarà al clavari pera que pague, eo vers si se retinga, huit lliures, tretze sous per tans que per orde nostre a pagat, co és per un tronch per al arbre de la grua quatre lliures, deu sous y una lliura, tres sous per mijia fila se prengué pera la dita grua y tres lliures per quatre homs se an comprat pera fer cèrcols pera dita grua, que dites tres partides prenen dita suma... VIII lliures, XIII sous.

(210)

-1602, maig, 25. Q.F.C.

A XXV de maig, per los jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, tenint comisió del consell celebrat en deset de juny proposat, fonch provehit albarà a mestre Anthoni Vives, fuster, de huit lliures, dhuit sous y deu dinés reals de València, per aver fet y hedificat ell y sos obrers la grua de la obra y fàbrica del campanar, conforme appar per menut en lo present memorial per nos vist y examinat more solito... VIII lliures, XVIII sous, X [diners].

(211)

-1602, octubre, 18. L.C.

E fonch també proposat, que la campana per a relunge se a de fer y que també proposat que la campana per a relunge se a de fer y que miren sis farà e lorde que se ha de tenir, sis comprarà metall y de a hon. E fonch clos y determinat ques faça dita campana y per a dit efecte fan comissió als jurats ab los proms quels pareixerà per a que puxen comprar lo metall serà necessari y fer tot lo que convínga aserca de dit negoci, ques prenguen los dinés que Baltzar Peris havia de donar e buydar en poder del clavari del que resta de la administració de les carneceries y també prengue tot lo que restar Miquel Musseros en redacció del compte de son sindicat.

(212)

-1602, octubre, 18. L.C.

Fonch proposat per mestre Frances Galiana que ell sà pobre y bonament no pot pagar sa casa si la vila no li ajude en alguna cosa, considerat que per ara y ha molt temps que no guanya cosa alguna. E fonch clos e determinat que la vila li preste cent cinquanta reals castellans en tres pagues dins dos mesos.

(213)

-1602, desembre, 22. L.C.

E també fonch proposat per dit jurat, que se ha de enviar per metall a la ciutat de Saragossa, com tinguen noves que cada dia sen va pujant, que per ço miren si y envien a comprar-lo y ab quina dita anirà lo que haurà de anar. E fonch clos y determinat e feta comissió als jurats, per a que puxen enviar una persona de confiança ab lo salari que millor ab aquell poran concordar y li paguen lo que conserteran y despachen albarà.

(214)

-1603, gener, 11. Prot. Francesc Jover.

Die XI Januarii anno a Nativitate Domini MDCIII.

Concordia teta a fermada per y entre Miquel Jaume Serra, ciutadà, Tomàs Molner y Francesc Navarro, jurats de la present vila de Castelló, tenint comissió del consell celebrat a XVIII de octubre MDCII, de una y Bernabeu Garcia, campaner, de altra, sobre la fàbrica, factura e mans de una campana se ha de fer en la present vila, de sexanta quintars de metall, la qual és segons es segílex.

E primerament és stat pactat e concordat, que los dits jurats e universitat donarà al dit Barnabé (sic) Garcia, sexanta quintars de metall per a la fundació (sic) e fàbrica de dita campana.

Item li donarà la dita universitat tots los materials que són necessaris per a la fàbrica de dita campana.

Item que la dita universitat li donarà un home cada dia que durarà la fàbrica de dita campana, per a que hajude al que sea mestre, com stes dit Bernabé Garcia haja de posar ses mans y de dos criats.

Item que dit Bernabé Garcia haja de donar e done la dita campana feta ab tots sos compliments, neta, bona y rebedora e ben sonant, a contento dels dits jurats e vista per los oficials e mestres de fer campanes.

Item que dit Bernabé Garcia haja de asistir en la present vila, après de feta dita campana, fins en deu dies per a industiar y encampanar com se pujarà y asentará en son loch.

Item que si per desgràcia la dita campana no exis ab dit requisits y sos compliments, lo dit Bernabé Garcia la haja de fer y tornar de la manera desus dita, segons que se li done per ses mans cosa alguna, excepto los materials, segons desus és dit.

Item que los treballs e manufactura se li haja de donar e dits jurats en virtut de dita comissió e poder que tenen, agut colloqui y parlament primer ab alguns proms, lo prometen donar dos mil reals castellans en lo modo desus dit, pro quibus etcetera, obligaren los dits jurats los bens de dita universitat y lo dit Bernabé Garcia sos bens presents. Actum Castilione.

Item que dit Bernabé Garcia haja de comensar dita fàbrica en lo mes de febrer primer vinent.

Item que lo dit Bernabé Garcia, acceptant dits capítols, promet fer dita campana per dits dos mil reals castellans en lo modo desus dit, pro quibus etcetera, obligaren los dits jurats los bens de dita universitat y lo dit Bernabé Garcia sos bens presents. Actum Castilione.

Testes Frances Boix y Jaume Fons, vehins de la present vila.

(215)

-1603, febrer, 13. L.C.

Fonch també proposat que Miquel Giner és a Saragossa per a comprar lo metall de la campana y per a dit effecte li falten molts dinés y per ço miren hon los trauran. E fonch provehit ques traguen de hon bonament poran.

(216)

-1603, març, 12. Q.F.C.

A XII de mars dit any, fonch provehit albarà a mestre Miquel Borda de una lliura, setze sous y sis dinés, per los gastos y treballs se han fet en lo sencar hullastres per al relonge, ab comisió del consell celebrat a dos de juny... I lliura, XVI sous, VI [diners].

(217)

-1603, març, 22. Q.F.C.

A XXII de mars, fonch provehit albarà a Pere Conde de cent cinquanta reals castellans, que són quatorze lliures, set sous y mig, per lo que stè concertat se done ad aquell y als altres que anaren ab ell a la ciutat de Saragosa a portar lo metall per al relonge, com vinguesen trabuy... XIII lliures, VII sous, VI [diners].

(218)

-1603, abril, 8. Q.F.C.

A VIII de abril, fonch provehit albarà a Pedro Gomis de cinc lliures, set sous y deu dinés, de aquelles nou lliures, set sous y deu [diners] se li deu de dotze caretades del pouet de Mut y sis del tosal de conill y un dia carejà chops y dos reals pera un home que anà ab ell, com les quatre lliures se compensen per lo que deu a la vila... V lliures, VII sous, X [diners].

(219)

-1603, abril, 8. Q.F.C.

Dit dia fonch provehit albarà a Miquel Giner de quatre-centes sexanta-nou reals castellans, co és quatre-centes sexanta-huit reals per vint-i-sis dies ha vagat en anar a Saragosa per comprar lo metall pera lo relonge, a rahó de dihuit reals cada dia y un real per un port de una carta, que valen quaranta-quatre lliures, dihuit sous y onze [diners], segons ab comisió del consell celebrat a XXII de deembre 1602... XXXXIII lliures, XVIII sous, XI [diners].

(220)

-1603, abril, 12. L.C.

Fonch proposat per dit jurat que pera fer la campana del relonge falten mil ducats que miren ques deu fer. E fonch provehit que per ara se prenguen del clavariat del forment y après se veurà lo fahedor

(221)

-1603, maig, 15. Q.F.C.

Dit dia fonch provehit albarà a Francesc Navarro, jurat, de cinquanta reals castellans, per IIII dietes per haver anat a València a portar nou-centes lliures per la campana del relonge, ab comisió a XXII de deembre proposat... IIII lliures, VIII sous, VIII [diners].

(222)

-1603, maig, 25. L.C.

E no resmenys, fonch proposat que semblant dia com huy se acostuma nomenar clavari de la fàbrica del campanar que perço se servexquen fer dita nominació. E poch après e (sic) continent fonch votat sobre dit negoci y és estat vist tenir més veus pera dit clavariat Miquel Jaume serra, ciutadà.

E no res menys, fonch proposat per lo dit jurat que semblant dia se acostuma nomenar manobrer de la fàbrica del campanar, que perço se servexquen fer dita electiò. E axí fonch feta electiò e nomenat pera dit càrech micter Hieroni Jover, doctor en drets.

(223)

-1603, maig, 25. L.C.

Quant al proposat per mestre Frances Galiança, lo qual ha suplicat que per quant ha molt temps que stà en la present vila sens salari algu, que sien servits donar-li alguna cosa pera que puxa pasar sa casa. E fonch provehit, clos y determinat lis dexen cent reals castellans, cinquanta tantost y cinquanta a nostra Sra de agost.

(224)

-1603, maig, 28. Q.F.C.

A XXVIII del dit, fonch provehit albarà al dit clavari, ab comisió del concell celebrat a XXII de dhembre proposat, de huyt-cents quaranta-sis sous, huyt dinés, per lo que se ha gastat per menut en fer lo motle del relonge... XXXXII lliures, VI sous, III [diners].

(225)

-1603, juny, 6. L.C.

Fonch proposat per dit jurat en cap, que lo concell ha provehit ques facen la campana chica questà trencada y la de St. Nicolau y també hi ha necessitat de una campana per al cor, que perco miren fins en quant se porrà donar per les mans de dites campanes. E fonch clos y determinat se done fins en vint lliures.

E de continent fonch convocat Barnabé Garcia, qui fa dita campana del relonge y li fonch dit dita deliberació y aquell acceptà les dites vint lliures per dita rahó de fer dites tres campanes.

(226)

-1603, juny, 7. L.C.

Fonch proposat per dit jurat en cap que Anton Dexea scriu que per ser mort Pedro de la Serra, de Saragosa, qui havia venut lo metall pera la campana, senten fet no ya metall y dit Anton Dexea scriu que si ay metall en Sent Sabastià, al mateix preu que lo tenia de donar y stava consertat ab dit Pedro de la Sierra, que és a tres sous y quatre, ell lo provehirà y sinò que envien una persona ab poders que ell donarà los dinés. E fonch clos y determinat, atesa labilitat de la persona del dit Anton Dexea, se li acomane dit negoci y se liscrigua que ho negosie y si u pot fer portar, que la vila lo pendrà a dit for, com stava consertat ab dit Pedro Lasierra.

Fonch també proposat que, per no tenir lo metall lo campaner no pot acabar la campana y sen a de anar a sa terra, que miren si lis donarà alguna ajuda de cost per los treballs de anar y tornar. E fonch clos y determinat y feta comissió als jurats, li donen la ajuda de cost que poran tractar ab ell.

Fonch també proposat que lo dit Bernabé Garcia, qui fa la campana, demana que se li done alguna quantitat de dinés del concert eo preu se li dona de fer la campana, que miren si lis donarà

bestreta. E fonch clos y determinat que lis done bestreta fent comissió per al dit efecte als dits jurats.

(227)

-1603, juny, 9. Q.F.C.

Dit dia fonch provehit albarà a nou de maig a Bernabé Garcia, mestre de la campana, de huytanta reals castellans, que són set lliures, tretze sous, y quatre [diners], per haversen de tornar a Saragosa, com sia per nos provehit ab la promenia tenguda a set del present... VII lliures, XIII sous, IIII [diners].

(228)

-1603, juny, 12. Q.F.C.

A XII de juny dit any, fonch provehit albarà a Miquel Jaume Serra, de V liures, huyt dinés, per gastos ha fet y jornals per al negoci de la campana del dia del corpus fins a dit dia, conforme consta per un memorial en menut... V lliures, [blanc] sous, VIII [diners].

(229)

-1603, juny, 13. Q.F.C.

A XIII de juny, fonch provehit albarà a Pere Museros, de nou lliures, dihuit sous y nou dinés, per lo que aquell ha pagat per quaranta lliures de fil de ferro, a rahó de quatre sous y tres [diners], drets y port per la campana... VIII lliures, XVIII sous, VIII [diners].

(230)

-1603, juny, 26. L.C.

A XXVI de juny fonch provehit albarà al síndich de cent sexanta-un sou, per lo que se ha gastat en una letada del campanar, ab provisió del concell celebrat a XXV de maig.

(231)

-1603, julio, 10. Q.F.C.

A X de juliol, fonch provehit albarà a Pedro Gascon, carraiter de Terol, de trenta lliures, tretze sous y quatre dinés, per lo port de setanta-nou roves, trenta-una lliura metall, encomanat de Saragosa, a 4 reals per càrrega y quinze sous y huyt dinés per peatge y mig peatge ha pagat en lo regne de València, que tot pren suma de trenta-una lliura, nou sous... XXXI lliures, VIII sous.

(232)

-1603, agost, 23. Q.F.C.

Dit dia fonch provehit albarà a mestre Miquel Borda, fuster, de I lliura, cinc sous, per lo gasto de dos molles pera fer dos campanes chiques se han de fer... I lliura, V sous.

(233)

-1603, setembre, 7. Q.F.C.

A VII del dit, fonch provehit albarà a Pedro Goemis, carater, eo a Nadal Bux, criat de aquell, de dos-cent setanta-hun real, co és dos-cent sexanta-tres reals per lo port de sexanta-cinch aroves, vint-i-huyt lliures metall y huyt reals per los drets ha pagat lo carater en la entrada del regne, que valen vint-i-cinch lliures, denou sous y cinc dinés... XXV lliures, XVIII sous, V [diners].

(234)

-1603, novembre, 28. L.C.

També fonch proposat que, puix la fàbrica del campanar és acabada, que miren que miren (sic) sis portarà laygua per a fer una font o dos y per a fer un lavador. E fonch clos y determinat ques porte laygua per a hon millor porà y convingua per obs de fer dites fonts y lavadors.

E encontinent fonch proposat que miren qui ha de tenir càrech de dites coses. E fonch provehit y determinat que Nicholau de Reus y Domingo Beltran sien manobres de dita obra.

E après fonc proposat que de quins dinés se pendran pera fer portar laygua y tot lo demes ques gastarà. E fonch provehit, clos y determinat ques prengua de la carneceria de hon ser pren (sic) pera fer lo campanar.

(235)

-1604, març, 3. Q.F.C.

A tres de mars dit any fonch provehit albarà a Pere Amposta, manyà, de cent quinse sous, per gastos se han fet pera fer la campana del relonge... V lliures, XV sous.

(236)

-1604, març, 17. Q.F.C.

A deset de abril fonch provehit albarà al clavari de trenta-cinch lliures set sous y deu dinés, per lo que se ha gastat en lo pujar de les campanes... XXXV lliures, VII sous, X [diners].

(237)

-1604, abril, 27. Q.F.C.

A vint-i-set de abril, a mestre Pere Amposta de XIII lliures, V sous, per fahena ha fet pera pujar lo relonge... XIII lliures, V sous.

(238)

-1604, maig, 5. Q.F.C.

A V de maig, fonch provehit albarà a Barnabé García, campaner, de cent huytanta-set lliures, cinch sous y deu dinés, per lo que li resta a paguar de les manufactures de la campana gran y les demés campanes grans y gorrons... CLXXXVII lliures, V sous, X [diners].

(239)

-1604, maig, 6. Q.F.C.

Dit dia fonch provehit albarà al clavari de 8 lliures, treze sous y cinch [diners], per lo que se ha gastat en una capsa de confitura pera presentar a Anton de Xea, de Saragoza... VII lliures, XIII sous, V [diners].

(240)

-1604, maig, 10. L.C.

A todos e qualquier jueces ansi eclesiásticos como seglares de cualesquier reyno sehan, los jurados de la villa de Castellón de la Plana del reyno de Valencia, hazemos fe y verdadera relación como Bernabé García, exhibidor de la presente, vecino de la ciudad de Saragoza, a echo en esta villa una campana de sesenta quintales gruesos y otras cinco, las cuales han salido de buen talle y buen son y echura y que es hombre que se le puede encomendar cualesquier campana o campanas, por grandes que sehan, y dará muy buena cuenta y razón, conforme ha dado destas y juctamente consta (sic) certificamos que el dicho Barnabé García es hombre honrado y

por tal tenido y reputado de todos los que le conocen, en testimonio de lo qual hicimos la presente, sellado con el sello desta villa y fermada de nuestro scrivano. Data a X de mayo MDCIII.

(241)

-1604, maig, 20. Q.F.C.

A XX del dit, fonch provehit albarà a mestre Anthoni Blay Vives, de tres lliures, un sou y quatre dinés, per haver vagat quatre dies en anar a Vinaròs y altres parts a cercar fusta per la campana nova... III lliures, I sou, III [diners].

(242)

-1604, juny, 4. Q.F.C.

A IIII de juny, fonch provehit albarà a mestre Frances Galiana, de nou lliures, onze sous y huyt [diners], per los dies ha vagat en fer los pera muntar la campana xiua se munta al trapig, com del port del trapig a la placa y pera pujar-la dalt al campanar... VIII lliures, XI sous, VIII [diners].

(243)

-1604, juny, 4. Q.F.C.

Dit dia, albarà al clavari de tres lliures, dos sous y tres [diners], per gasto fets, axí pera comprar lo metall en València com per lo port y altres gastos... III lliures, II sous, III [diners].

(244)

-1604, juliol, 15. Q.F.C.

A XV de juliol, fonch provehit albarà a mestre Antoni Blay, fuster, tres lliures, tres sous y tres dinés, per haver anat a Vinaròs a triar la fusta per al campanar y per lo que ha gastat en desembarcar la fusta en el guerau a diversos homens, dat en Castelló a XV... III lliures, III sous, III [diners].

(245)

-1604, juliol, 16. L.C

També fonch proposat per dit jurat que una biga ques compra peral campanar, per no ser bona, no pogué servir, que miren si u pagará la fàbrica o la vila. E fonch provehit que u pague la fàbrica.

(246)

-1604, juliol, 21. Q.F.C.

A XXI de juliol, fonch provehit albarà a Johan Soro de tres lliures, dotze sous y deu [diners], per haver portat dos càrregues de fusta ab melloria de la mar fins a la present vila y gasto se han fet pera carregar la dita fusta... [blanc].

(247)

-1604, setembre, 4. Q.F.C.

A IIII de setembre, fonch provehit albarà al clavari de nou lliures, set sous per lo que ha pagat a diverses personnes per planejar y consertar les vigues de la campana y altres fahenes se han fet per asentar dites bigues, conforme apar ab un memorial... VIII lliures, VII sous.

(248)

-1604, octubre, 7. Q.F.C.

A VII de octubre, fonch provehit albarà a [blanc] Fereres, serador, de una lliura, X sous, VIII [diners], per haver serat huyt fills de les bigues de la grua per al campanar a rahó de II dinés cascun..... I lliura, X sous, VIII [diners].

(249)

-1604, octubre, 9. Q.F.C.

A VIII del sobredit, fonch provehit albarà a mestre Pere Border, manyà, de trenta-tres lliures, deset sous y un diner, per tretze aroves, deu lliures de ferro ha obrat pera gafar la campana del relonce, a rahó de deset dinés y mealla la lliura... XXXIII lliures, XVI sous, I [diner].

(250)

-1604, octubre, 16. Q.F.C.

A XVI de octubre dit any, fonch provehit albarà a mestre Galianca de tres lliures, setze sous y huyt dinés, per la que a gastat la segona setmana de octubre... III lliures, XVI sous, VIII [diners].

(251)

-1604, octubre, 16. Q.F.C.

Dit dia altre albarà al mateix de tres lliures, nou sous, per lo que se ha gastat en la primera setmana de setembre... III lliures, VIII sous.

(252)

-1604, octubre, 30. Q.F.C.

Dit dia fonch provehit albarà al dit mestre Galianca de set lliures, dihuit sous, per lo que se ha gastat la segona y tercera setmana de octubre... VII lliures, XVIII sous.

(253)

-1604, octubre, 30. Q.F.C.

A XXX de octubre fonch provehit albarà al clavari de quatre lliures, nou sous y huyt [diners], per lo que se ha gastat en jornals del que fan fabena en la cornisa ... III lliures, VIII sous, VIII [diners].

(254)

-1604, novembre, 5. Q.F.C.

A V de novembre fonch provehit albarà al dit mestre Galianca, de quatre lliures, cinch sous y huyt [diners], per la primera setmana de novembre... III lliures, V sous, VIII [diners].

(255)

-1604, novembre, 9. L.C.

Die VIII novembris.

Joseph Martí, canterer de la present vila, promet y se obliga als jurats de la present vila e manobrers de la fàbrica del campanar, presents dits jurats, e Miquel Giner, manobrer, que dins dos mesos donarà als dits jurats e manobrers les teules y boles seran necessàries per al chapitell, a rahó de vint-i-hun diner per teula y agradant als sobredits officials a vint-i-dos, ab que dits jurats a despeses de ell dit Martí li han de fer moldre lo vernís o pagarles-hi a real castellà per

teula, si no lo y faran moldre en la present vila y que les teules han de ser de la graneria (sic) y forma te lo patró per a les canals, ço és les canals de vernís blanch y les teules de la cuberta blaves y les canals han de tenir dos forats per a clavar-les y quant sobreses (sic) alguna trentena de teules poch més o menys, que li haja de pendre la vila aquelles al mateix preu, offerint-se-les donar al mateix preu bones y rebedores, ab que li hajen de donar per a bestreta tres-cents reals, donant fiansa de dita quantitat proquibus etc, obliga etc, someten, etc.

Testes Joan Mosegut y Hieroni Garbí.

Dictis die et anno, lo dit Joseph Martí confessa tenir en principi de paga de dites teules tres-cents reals castellans y promet donar bon compte y rahó de aquells y dona per fiansa a Pere Bonet, saboner y a Joan Tirado, major, los quals interrogats si feyen dita fiansa y principal obligació e dixerent que si, perço renuntiaren et sotsmeteren etc.

(256)

-1604, novembre, 10. Q.F.C.

A X de noembre fonch provehit albarà a Joseph Martí, de tres-cents reals castellans, en principi de paga de les teules ha de fer per al chapitell... XVIII lliures, XV sous.

(257)

-1604, novembre, 20. Q.F.C.

Dit dia, fonch provehit albarà a mestre Frances Galiana de huyt lliures, setze sous y quatre dinés, per la segona y tercera setmana de noembre... VIII lliures, XVI sous, IIII [diners].

(258)

-1604, novembre, 20. Q.F.C.

A XX de noembre, fonch provehit albarà a mestre Pere Guinot, de onze lliures, tres sous y dos [diners], per claus y gajes ha fet al campanar... XI lliures, III sous, II [diners].

(259)

-1604, novembre, 27. Q.F.C.

A XXVII del dit, fonch provehit albarà a Galiana, de quatre lliures, dotze sous, per la 4 setmana de noembre... IIII lliures, XVI sous.

(260)

-1604, desembre, 16. Q.F.C.

A XVI del dit fonch provehit albarà a mestre Frances Galiana, de set lliures, deset sous y dos [diners], per la quinta setmana de noembre y primera de dehembre y altres coses... VII lliures, XVI sous, II [diners].

(261)

-1604, desembre, 24. Q.F.C.

A XXIII de dehembre fonch provehit albarà a Alexi Sans, relonger, de quaranta lliures, en principi de paga del relunge ha de fer... XXXX lliures.

(262)

-1604, desembre, 24. Q.F.C.

Dit dia fonch provehit albarà a mossen Baltazar Brunell, de quatre lliures, per haver scrit les letres que stan en la pedra damunt la porta... IIII lliures.

(263)

-1605, gener, 15. Q.F.C.

A XV de janer MDCV fonch provehit albarà a mestre Frances Galianca, de quatre lliures, sis sous per la segona setmana de janer... IIII lliures, VI sous.

(264)

-1605, febrer, 5. Q.F.C.

A V del dit a Frances Galianca, de quatre lliures, I sou y quatre [diners], per tres setmanes se ha fet fahena, ço és tercera, quarta y quinta de janer... IIII lliures, I sou, IIII [diners].

(265)

-1605, febrer, 25. Q.F.C.

A XXV de febrer, fonch provehit albarà a Joseph Martí, rajoler, de tres lliures, en part de paga de les teules del campanar... III lliures.

(266)

-1605, abril, 30. Q.F.C.

A XXX del dit fonch provehit albarà a Joan Ganaut de huytanta reals castellans, que valen set lliures, tretze sous y quatre [diners], per deu dies a fet fahena en picar les armes de la vila en les pedres del portal y [blanc].

(267)

-1605, maig, 9. Q.F.C.

A nou de maig fonch provehit albarà a Alexi Sans, relonger, quinse lliures per part de paga del relonge... XV lliures.

(268)

-1605, maig, 23. Q.F.C.

A XXIII de maig, fonch provehit albarà a Joseph Martí, de trenta-cinch lliures, deu sous y deu dinés, a compliment de noranta lliures, cinc sous, deu dinés, que sumen les nou-centes huytanta-cinch teules se han pres per al chapitell, a rahó de vint-i-dos dinés per teula... XXXV lliures, X sous, X [diners].

(269)

-1605, maig, 28. L.C.

Tanbé fonch proposat per mestre Frances Galiansa, mestre de la fàbrica del campanar, que ell ha molt temps que fa fahena en dita fàbrica sens haver-li donat cosa alguna, que perco se serveixquen favorir-lo en alguna cosa. E fonch provehit se li dexen e enpresten cent reals castellans.

(270)

-1605, juny, 7. Q.F.C.

Die VII mensis junii anno anatvitate domini MDC quinto.

Los jurats de la present vila de Castelló de la Plana, atès que al present paymenta lo chapitell del campanar de teules, ys dubta si dit payment se fa ab la perfectió deguda y com convé, per ço feran comisió a mestre Frances Galiansa y mestre Guillem del Rey, mestres de la obra de dit campanar, y a Frances Tirado, major, y Joan Tirado, major, y Pedro Ribes y Francisco Gressa,

obrers de vila, de la present vila, pera que re occulis subjecta vejen, miren y diligentment regoneguen, la obra que al present se fa en lo chapitell del campanar y lo payment de teules y tota la demés obra que ja en dit chapitell, si aquella se a fet ys fa ab tota perfecció y compliment y com convé y fasen relació mijancant jurament del que trobaran, fent-los comició circa premisa llarga juxta lo estill y pràctica de la present sala.

Testimonis foren presents a la dita comició Joan Monsegur, sastre y Joan Albert, llaurador, de Castelló habitadors.

Pretera vero dicto et eodem die et anno, los sobredits mestre Frances Galiana, Guillem del Rey, Frances Tirado, Joan Tirado, Pedro Ribes y Francisco Gresa, comisaris qui desus juraren a nostre señor Déu y als sants quatre evangelis de aquell de les sues man dretes respective, en ma y poder de Miquel Giner, jurat en cap de la dita vila, ells haver pujat al campanar o torre, en la qual se fa lo chapitell y bé y diligentment mirat y regonegut la obra que al present se fa en dit chapitell de dit campanar y lo payment de teules y demés obra que en aquell se fa y agut y tengut entre aquells col-loqui y parlament entre aquells, una y moltes vegades sobre dites coses, dixerent e relació feren, tots unànimes y conformes y ningú de aquells discrepant, que per quant les teules més baixes que bolen en lo rafel no ixen lo degut, ni tenen lo rostech que an de tenir, pera que repijen en atras y no danyen la fusta y també pera campejar los rius an de estar les canals més amples y apartades la huna de altra y les quarenas de cubrir les canals an de estar ab poch morter malot, menys del que estan y que vinguen tot non tot a tocar les cubertes ab les canals y també axí les canals com les cubertes an de cavalcar la quarta part, poch més o menys, y les teules de les eristes y angles an de estar tallades a la tirada de la arista y angle dels cantons de dit chapitell y que ans de totes coses se asente la bola de tal manera que dins la ànima de la bola se a de afegir fusta o ferro, de tal manera que fasa lligo ab lo espigó de aquella y ab la reboleta, de tal manera damunt de la boca y a de haver un broqueret de ferro pera que tape la boca de la reboleta y que les teules totes ajen de estar pelades y que les teules que no seran bones nos posen en dita obra de ninguna manera y axí tot lo dit payment se a de desfer y tornar a fer novament en la forma sobre dita, pera deguda perfecció de dita obra. E aquesta dixerent ésser llur relació juxta Déu y ses conciències.

(271)

-1605, juny, 30. L.C.

A XXX mensis junii MDCV, fonch provehit albarà a Joseph Martí, canterer, de cinqu reals castellans, en part de paga del que la vila li dóna per fer la bola peral chapitell del campanar de la present vila (al marge) XXXVIII sous, IIII [diners].

(272)

-1605, setembre, 10. Q.F.C.

Primo, a X de setembre MDCV, per los jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la present vila, fonch provehit albarà a Joan Tirado, carrater, de sexanta reals castellans, per haver portat los tronchs de ullastres del terme de la vila de Vilafamés a la present vila y de la coma de la Valentina del terme de la present, pera fer les truges de la torre del campanar de dita vila... V lliures, XV sous.

(273)

-1605, setembre, 20. Q.F.C.

A XX de setembre dit any, per los dits jurats y manobrers, fonch provehit albarà a mestre Miquel Borda, fuster, de deset lliures, quinze sous reals de València, per haver fet y asentat dos

trujes en les campanes del campanar de la (torre) y altres gastos contenguts y specificats per menut de un memorial per nos vist y examinat more solito... XVII lliures, XV sous.

(274)

-1605, setembre, 20. Q.F.C.

Dit dia fonch provehit, per los dits jurats y manobrers de la obra del campanar, a mestre Miquel Borda, fuster, albarà de VIII lliures, VIII sous, IIII [diners], per haver tallat los ullastres pera fer les trujes de les campanes del campanar y altres fahenes contengudes y specificades en un memorial per nos vist y examinat more solito... VIII lliures, VIII sous, IIII [diners].

(275)

-1605, setembre, 22. Q.F.C.

Dit dia, per los dits jurats, fonch provehit albarà a mestre Gaspar Monseu, de cent quaranta-y-nou lliures, tretze sous y cinch dinés, per la fahena que a fet en guarnir les dos caixa (sic) majors del campanar de dita vila y plom y metall de les sellettes, conforme apar per menut en un memorial, lo qual per nos [és] estat vist y examinat... CXXXXVIII lliures, XIII sous, V [diners].

(276)

-1605, novembre, 26. Q.F.C.

A XXVI de novembre, per los jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, donarà e pagará a Thomàs Hernàndez, pintor, de cinch lliures, cinch sous y cinch dinés, per haver pintat lo penell de la torre del campanar... V lliures, V sous, V [diners].

(277)

-1605, novembre, 26. Q.F.C.

Dit dia, per los dits jurats y manobrers de la obra y fàbrica del campanar de la dita vila, fonch provehit albarà a mestre Gaspar Monseu, de trenta-dos lliures, huit sous y sis dinés, és a saber vint-i-nou lliures, huit sous y mig, per les mans y ferro del penell y difinició a fet per orde nostre per larbre del campanar de dita vila, com pesàs huit aroves, trenta-y-tres lliures, a rahó de vint-i-dos dinés per lliura y tres lliures per haver afegit lo batall y caltejat la porra de la campana del senyal al mateix for... XXXII lliures, VIII sous, VI [diners].

(278)

-1606, gener, 4. Q.F.C.

A quatre de janer 1606, fonch provehit albarà a Joseph Martí, canterer, de quinse reals castellans, a compliment de aquelles trenta-y-cinch reals castellans, per lo cost del preu de una bola a fet per al chapitell de la torre del campanar de la dita vila... I lliura, VIII sous, VIII [diners].

(279)

-1606, gener, 4. L.C.

Dit dia, per los dits jurats fonch provehit albarà, tenint comició del consell celebrat en catorce de agost proxime pasat, a Domingo Selma, campaner, de quatre lliures, tretze sous, quatre dinés, per quatre mesaades que finiren en vint-i-quatre de dembre proposat, per rahó de aquelles catorce lliures que la vila li dona per la part de la vila, per tocar les campanes, com les demés toquen a pagar al vicari perpetuo, per concert fet entre dits jurats y dit vicari

(280)

-1606, juliol, 1. Prot. Bartomeu Molner.

Die primo mensis Julii anno a Nativitate Domini MDC sexto.

In Dei nomine Amen. Noverint universi quod nos Franciscus Jover, civis, Michael Aragones, aromatarius et Martinus Castell, jurati in anno presenti universitatis ville Castillionis Planicie ex una et Franciscus Sorli et Michael Borda, fabri lignaril ciudem ville Castillionis habitatores partibus ex altera. Gratis et scienter nos dicte parte, per nos et nostros heredes et successores quoscumque solemni stipulacione interveniente notario subscripto tam quam publica et autentica persona pro omnibus illis quorum interest interit aut interesse protest vel poterit quomodolibet in futurum legitime stipulanti et acceptanti facimus innimus contrahimus et firmamus inter nos partes predictas ad invicem et vicisim presentes et acceptantes in et super negotio facturarum sive de les factures de les truches tympanorum sive de les campanes turris presenti ville Castillionis capitula thenoris immediate sequentis.

Primerament fonch pactat, havengut e concordat, que los dits jurats donaran, com ab lo present capitol donen, la (blanc) per a fabricar les trujes de dites campanes de dita vila e que los dits Sorli y Miquel Borda tinguen obligació de donar-les fetes ab tota perfició per al dia e festa de nostra Señora de Agost primer vinent del present any mil sis-cents y sis.

Item que los dits jurats de dita vila, per rahó de la factura de dites truches, hajen de donar e pagar als dits Frances Sorli e Miquel Borda, ço és de les truches de les quatre campanes, les dos chiques e la altra del relonje e de la morlana, a rahó cada trucha de sexanta y cinch reals castellans per cascuna de dites truches e aço per les mans tansolament.

Item és estat pactat, havengut e concordat entre nosaltres dites parts ad invicem, que per als dies que se hauran de pujar la fusta per a fer les truches de qualsevols campanes e lo dia que se hauran de assentar e pujar aquelles, la dita vila los haja de donar e done dos homens cada hun dia, que seran quatre homens per a cada campana.

Item és estat havengut e concordat entre dites parts respective, que per quant les dos campanes grans que estan fetes e assentades ab ses truches, per no estar qual convé e ben assentades, los dits Frances Sorli y Miquel Borda tinguen obligació de desfer-les y tornar-les a fer de la manera que convinga o estiga bé, e sien bones e rebedores, e que la dita vila tinga obligació per al dia que les desfaran y baxaran, de donar-los per a ajuda tres o quatre homens.

Item és estat pactat, havengut e concordat entre les dites parts ad invicem, que per rahó de haver-se de tornar a fer les dites truches de les dites campanes grans y haver-i ja molta fabena feta, que pot servir per a possar-les en sa perfectió y com convé y no tenint tant de gasto com en les desus et etiam per haver-les fetes los dits Sorli y Miquel Borda, que les dites truches se pagaran per la dita vila conforme lo treball ques tindrà en aquelles per les rahons desus dites.

Item és estat pactat y concordat ad invecem et vicissim entre les dites parts, que la dita vila los haja de donar per a fer dites truches tota la fusta que hauran menester per a la factura de aquelles, portada al peu del campanar a costes e despesses pròpies de la dita vila.

Item és estat pactat e concordat que la dita vila los haja de donar tots los ferros que seran menester per aferrar dites truches de dites campanes.

Item és estat pactat e concordat entre les dites parts, que los dits Frances Sorli e Miquel Borda se hajen de obligar, com a lo present capitol prometen e se obliguen, de donar acabades les dites truches de les dites campanes per al dit temps e dia de nostra Señora de Agost e per lo dit preu de sexanta y cinch reals per cascuna com dit és, bones e rebedors ab la finessa que qualsevol campana ques volta ha y deu estar, e aço a coneguda de personnes intelligentes y expertes nomenadores per cascuna de dites parts.

Item és estat pactat e concordat que feta dita visura per dits persones experts, si per aquella constari alguna de dites campanes no estar assentada en dita trucha y feta dita trucha ab la perfectió y finessa que deu estar, en tal cas lo que convindrà desfer, adobar e perficionar en dita trucha e qualsevol de aquella fins a que estiga en sa deguda perfició y qual convé, los dits Borda e Frances Sorlí les hajen de desfer, adobar e perficionar a costes e gastos seus propis e no de la dita vila.

Item és estat pactat, havengut e concordat entre dites parts respective, que si los dits Frances Sorlí e Miquel Borda no compliran e effectuaran totes les dites cosses, en los desus dits capítols de la manera que en cascú de aquells està possat, estiga en facultat dels jurats de dita vila de poder-los efectuar e complir a costes e despesses de aquelles.

Item que los dits capítols e qualsevol de aquells sien executoris ab execució prompta ab sumisió e renunciació de propi for, variació de juhi e altres clausules roborat.

Testes Gabriel Maçana, verguer dels jurats i Pere Amposta, manyà, vehins de Castelló.

(281)

—1606, juliol, 4. Prot. Bartomeu Molner.

Die quarto mensis Julii anno a Nativitate Domini MDC sexto.

Nos Fanciscus Jover, civis, Michael Aragonés, farmacopola, Martinus Castell et Baptista Gisbert, agricultores, jurati in anno presenti ville Castillionis Planitiei et Hieronymus Jover, juris utriusque doctor et Michael Giner, civis, manobreri operis turris dicte ville ex una et Petrus Amposta manyanus, eiusdem ville Castillionis vicinus et habitatori partibus ex altera. Gratis et scienter nos dicta partes ad invicem et vicissim per nos et nostros heredes et successores quoscumque facimus inhirimus et contrahimus internos partes predictas ad invicem et vicissim presente et acceptantes in et super negotio faciendi ferros per a les campanes predicte turris dicte ville capitula et contracta thenoris immediate sequentis.

Et primo és estat pactat, havengut e concordat entre nosaltres dites parts ad invicem et vicissim, que lo dit Joan Amposta, a càrrec del qual està fer los ferros de les quatre campanes de la dita vila, se haja de obligar, com ab lo present capitol se obliga, en ferrar les dites campanes y guarnir aquelles de ferro convenient per a poder-se ventar, de tal manera que sien acabades de guarnir e ferrar aquelles, e si alguna de aquelles no estaran o estarà qual convé en respecte de los ferros, hajen de tornar e fer adobar a costes e gastos del dit Amposta, les quals haja de fer e ferrar a rahó de deset dinés e mealla de ferro obrat y possat.

Item és estat pactat, havengut e concordat entre dites parts ad invicem, que los dits jurats e manobrers de dit campanar puxen e sia en sa facultat, après de acabades dites campanes o qualsevol de aquelles, de guarnir y ferrar, fer nominació de dos personnes expertes nomenadores per cascuna de dites parts, per a que aquelles vejen y regoneguen si les dites campanes o alguna de aquelles estar y estan guarnides y ferrades segons se pertany, de tal manera que no y haja falta alguna en respecte dels ferros e lo que aquelles diran que falta poder adobar del que se li a donar al dit Amposta per rahó de les mans dels dits ferros.

Item és estat pactat, transegit e concordat entre dites parts, que lo dit Amposta tinga obligació, com ab lo present se obliga, que tots temps y quan los fusters hauran acabat alguna de les truches de dites campanes, possar ma en guarnir e ferrar aquella, en continent en altra manera que a costes despesses de dit Amposta, los dits jurats e manobrers les puguen fer ferrar e guarnir.

Item és estat pactat y concordat entre dites parts, que los presents capítols e cascú de aquells sien executoris per la cort dels dits jurats de dita vila ab les clausules de renunciació e variació de juhi y altres posar acostumades.

Testes Jaume Pont, verguer dels jurats i Joan Bover, carceler, de la present vila de Castelló.

(282)

-1606, juliol, 21. L.C.

Die XXI mensis julii anno a nativitate Domini MDCVI.

Los jurats de la present vila de Castelló de la Plana, presents y oïts en assignació a Thomàs Molner, sindich de la dita vila de una y a Pere Amposta, manyà, de part altra, de e sobre los ferros a fet per a la campana major del campanar de la dita vila, feren comició a mestre Anthoni Llòpis, ferrer, nomenat per dit Amposta y mestre Simó Lluch, ferrer, nomenat per lo dit sindich, per a que accedeixquen personalment al campanar de la dita vila y re occuli subjecta, miren los ferros de la dita vila y re occuli subjeta, miren los ferros que a fet per a guarnir la campana, si estan bons y rebons y tals quals convenen, provehint-los per a dit efecte comició llarga segons lo estil de la present sala.

Testes curie.

Deinde vero dicto et eodem die intitulato vigessimo primo dictorum mensis et anni, los dits comissaris juraren y en virtut de los dit jurament dixerent en relació feren, ells aver accedit al campanar de la present vila y haver vist, mirat y regonegut los ferros que Amposta a fet per a guarnir la campana, los quals estan ben fets y ab la perfectió ques deu y tenen la gruxa que an de tenir per a la dita campana, segons la gruixa de aquella y les falques estan també ab la perfectió necessària, e aquesta dixerent e feren llur relació juxta Déu e sa conciència.

(283)

-1606, juliol, 31. Q.F.C.

A XXXI de juliol, per los dits jurats, fonch provehit albarà a mestre Pere Amposta, manyà de la present vila, de huit-cents sous, sis dinés, per quince arroves y nou lliures de ferro a obrat pera guarnir la campana més grossa que bolteja, a rahó de deset dinés y mealla per cada lliura, entre mans y ferro, que a dit for pren dita suma... XXXX sous, VI [diners].

(284)

-1606, agost, 14. Q.F.C.

A XIII de agost, per los jurats, fonch provehit albarà a Francesc Sorli, fuster, de cinquanta reals castellans, en part de paga de major quantitat se li deu per haver fet dos trujes pera voltar les campanes del campanar de dita vila... IIII lliures, XV sous, X [diners].

(285)

-1606, agost, 27. L.C.

Dit dia, per los jurats fonch provehit albarà a Domingo Selma, campaner, de cent huitants sous y huit dinés, per huit mesades que finiren en vent-i-quatre dies del present mes de agost, per rahó de aquelles catorze lliures tocans a pagar a la vila de salari de campaner, coen la demés quantitat fins en vint-i-sis lliures toca y sesguarda pagar al vicari perpetuo de dita vila, per concert fet entre dit vicari y la present universitat.

(286)

-1606, agost, 30. Q.F.C.

A XXX de agost, per los jurats y manobrers de la obra del campanar de la dita vila, fonch provehit albarà a mestre Joan Rubert, fuster, de setze reals castellans, per una soca de servera a venut pera fer una truja pera les campanes del campanar de la present vila... I lliura, X sous, VIII [diners].

(287)

-1606, setembre, 20. Q.F.C.

A XX de setembre, per los jurats, en virtut de la sobredita comisió, fonch provehit albarà a Miquel Borda, fuster, de sis lliures, a compte del que se li deu per haver fet les truges de les campanes del campanar de la dita vila... VI lliures, [blanc] sous.

(288)

-1606, setembre, 20. Q.F.C.

Dit dia fonch provehit albarà a mestre Joan Sorlí, fuster, de trenta reals castellans, en part de paga del que se li deu per haver fet les truges de les campanes del campanar de la dita vila... I lliura, XVII sous, VI [diners].

(289)

-1606, setembre, 28. Q.F.C.

A XXVIII de setembre, per los jurats, en virtut de la sobredita provisió, fonch provehits albarà a mestre Pere Amposta, manyà, de sexanta-nou lliures, deu sous y cinch dinés reals de València, per trenta-tres arroves de ferro obrat y haver fet los ferros pera ferrar les campanes del campanar, a rahó de un sou y cinch dinés y mealla per lliura de ferro, com apar per menut en un memorial, lo qual per nos és estat vist y examinat more solito... LXXIII lliures, X sous, V [diners].

(290)

-1606, octubre, 12. Q.F.C.

A XII de octubre, per los jurats, fonch provehit albarà a Miquel de Biensa, campaner, de dihuit lliures, tretze sous y quatre dinés, per haver fet quatre celletes de metall campanil pera asentar les campanes del campanar de la present vila, les quals pesen huitanta lliures, que a rahó de quatre sous y huit dinés per lliura, entre mans y metall prenen la dita suma... XVIII lliures, XIII sous, IIII [diners].

(291)

-1606, novembre, 25. Q.F.C.

A XXV de novembre, per los jurats, fonch provehit albarà a Bernat Benet, de quatre reals castellans, per una soca de garrofera a venut pera fer les truges de les campanes del campanar de dita vila... [blanc] lliures, VII sous, VIII [diners].

(292)

-1606, desembre, 23. Q.F.C.

A XXIII de desembre, per los jurats de la vila de Castelló, fonch provehit albarà a Joan Sorlí, fuster, de tres lliures, setze sous y huit dinés, en part de paga del que la vila li dona per fer les truges de les campanes de la dita vila... III lliures, XVI sous, VIII [diners].

(293)

-1607, abril, 12. Q.F.C.

A XII de abril, fonch per los jurats provehit albarà a Lluch Llazer, ferrer, de sexanta-y-cinch reals castellans, per haver fet y adobat quatre batlls de les campanes ques bolten per ser chichs y curts... VII lliures, III sous, VIII [diners].

(294)

-1607, maig, 4. Q.F.C.

A quatre de maig fonch, per los jurats, provehit albarà a Vicent Puig, sabater, de vint-i-quatre sous y onze dinés, per quatre [blanc] a venut pera los batallans de les campanes del campanar de la present vila... I lliura, IIII sous, XI [diners]

(295)

-1607, maig, 9. Q.F.C.

A VIII de maig, per los jurats, fonch provehit albarà a Joan Simó, fuster, de dotze reals castellans, per haver fet los plegadors del relonge de la present vila... I lliura, III sous.

(296)

-1607, maig, 29. Q.F.C.

A XXVIII de maig, per los jurats, fonch provehit albarà a mestre Miquel Borda, fuster, de trenta-tres sous, per dos escala(sic) feu, la huna de set escalons y l'altra de nou, a rahó de un sou, sis dinés per escaló y nou sous per quatre batalleres feu de carrasca, pera les campanes del campanar de la present vila... I lliura, XIII sous.

(297)

-1607, agost, 14. Q.F.C.

A XIII de agost, per los jurats, fonch provehit albarà a Alexi Sans, relonger, de deu lliures reals de València, a compte de la quantitat se li dona de fer lo relonge ab sos instruments... X lliures, [blanc] sous.

(298)

-1607, setembre, 3. Q.F.C.

A tres de setembre, per los jurats, fonch provehit albarà a Alexi Sans de quaranta-cinch lliures reals de València, en paga rata de aquelles dos-centes y quaranta lliures se li donen per fer lo relonge ab sos instruments en aquell necessaris... XXXXV lliures, [blanc] sous.

(299)

-1607, setembre, 26. Q.F.C.

A XXVI de setembre, per los dits jurats fonch provehit albarà a Lluch Llazer, ferrer, de tres lliures, setze sous y huit dinés, per haver caldejat y renovat un batall de la campana grossa ab la qual lleven a Déu... III lliures, XVI sous, VIII [diners].

(300)

-1607, novembre, 28. Q.F.C.

A XXVIII de novembre, per los jurats, fonch provehit albarà a mestre Francesc Ferrer, corder, de deuhuit lliures y deu sous, per quatre peses de corda de càrem a fet per al relonge de la present vila, les quals an pesat sexanta y huit lliures, que ha rahó de dos sous y sis dinés per lliura valen dita suma... VIII lliures, X sous.

(301)

-1607, desembre, 8. Q.F.C.

A VIII de desembre, per los jurats, fonch fet e provehit albarà a mestre Pere Amposta, manyà, de trenta-un sous, onze dinés, per haver fet dihuit falques pera les campanes de dita vila, conforme apar per menut en un memorial per nos vist y examinat... I lliura, XI sous, XI [diners].

(302)

-1608, desembre, 12. L.C.

Die XII mensis septembri anno a nativitate domini MDCVIII.

Fonch ajustada promenia en lo archiu del palau comú de la present vila, en la qual asistiren personalment Miquel Giner, ciutadà, Gaspar Brunell, notari, Miquel Navarro y Miquel Pasqual, jurats de dita vila de Castelló, Joan Figuerola, major de dies, sequier de dita vila, micer Hieroni Jover, doctor en drets, Anthoni Joan Lleó, ciutadà, Joan Hieroni Folch, notari, Pere Museros, Joan Andreu y Luis Mas, llauradors, prohoms, y fonch en dita promenia proposat per lo dit Miquel Giner, ciutadà, jurat en cap de dita vila, que lo chapitell del campanar se ha de cobrir y les teules que estan fetes ni ha moltes rohins, de tal manera que no poden servir pera dita obra, y que triant de dites teules les que poran aprofitar-se poran posar en la cornisa y esquines del dit chapitell y cobrir lo demés de aquell de rajoletes de manisa y que fent-ho axí estarà molt bé y ab més comoditat que no comprar les teules que falten sis cobrés tot de teula, que perçò sien servits fer hi promisió qual convinga, perçò que convé molt pera profit de dita obra se acabe y fonch provehit, clos y determinat en dita promenia, nemine discrepante, que sobre dit chapitell de rajoletes de manisa fent la cornisa y esquines de les teules que estan fetes.

(303)

-1609, gener, 29. L.C.

Fonch proposat per dit jurat en cap que, per obs de cobrir la llonja, tenen consertada fusta en Vinaròs y per a fer lo chapitell del campanar han fet fer rajoletes de manisa en València y que dites coses se an de pagar y acabar dites obres y lo sindicat està molt curt y sense dinés, que per çò vejen de a hon se trauran dinés per a pagar dites coses. Fonch provehit, clos y determinat a més vots, ques traguen del clavariat del forment dos-centes lliures reals de València per via denprèstech per a dits obs, y que lo sindich tinga cuidado de restituuir y tornar aquells al clavari dels forments lo més prest que puga.

(304)

-1609, febrer, 16. L.C.

Die XVI mensis febroarii anno a Nativitate Domini MDCVIII.

Los jurats de la vila de Castelló presents y hoyts a Elexi Sans, relonger de la vila de Vilareal de una y a Cristòfol de Sisternes, ciutadà, sindic de la present vila de Castelló de part altra, e dient-se per lo dit Sans que en vint y nou dies del propassat mes de octubre per dits jurats, de voluntat de dites parts, fonch feta comissió a Gaspar Monseu, nomenat per dit sindic y a Pere Amposta, manyà, nomenat per dit Sans, per a regonexer lo rellonge de dita vila si està ab la perfectió que deu y que com haja entès que lo dit Monseu no volia venir a fer visura del rellonge de dita vila fet per dit Sans, per no ser dit Amposta rellonjeger (sic), que per çò requeria a dits jurats que fos feta y provehida nova comissió per a veure y regoneixer dit rellonge y que per a dit efecte el faya, com de fet feu, nominació per sa part de la persona de Vicent Insa, rellonger de la ciutat de València, y lo dit sindic en nom de la dita universitat fan iterum et de novo nominació y nomena al dit Gaspar Monseu y los dits jurats vista dita nominació feta per dites parts feren y provehiren comissió als dits Insa y Monseu per a veure y regoneixer si lo rellonge que lo dit Sans a fet per a la present vila està acabat ab la perfectió que a y deu estar, conforme la capitulació feta per aquell ab la dita universitat sobre la factura de dit rellonge y si està aquell de manera ques puga rebre per bo y ben acabat fent-los comissió circa predicta llarga juxta estillum presentis curie.

Deinde vero die intitulado decimo septimo supradictorum mensis et anni, los dits Vicent Insa y Gaspar Monseu, comissaris qui desus, relació feren ellis haver vist lo dit rellonge fet per lo dit

Sans, lo qual està asentat en lo campanar de la present vila, en la primera cambra de aquell, y vist y regonegut aquell una y moltes vegades diuen y fan relació, que donen per bo y rebedor lo dit rellonge y fet a molt profit y molt durable, ab que lo dit Alexi Sans tinga obligació de fer que dit rellonge toque [il-legible] conforme lo capitulat entre [blanc] y dita vila y que sente lo in[il-legible] o sageta conforme dita capitulació y que alse lo moll està per a sustentar la massa del martell gran, posat-lo de manera que toca dalt en lo servell de dita campana y està perillosa de trencar-se y que haja dit Sans de fer quatre cercles de ferro y quatre perns y quatre creus y una manilla per a tirar los contrapesos del dit rellonge y que per quant lo dit Sans diu que preten que lo dit rellonge pesa dotze o catorce arroves més del pes que havia de tenir conforme lo capitulat, per ço dits comissaris diuen que en dit rellotge no y a ninguna cosa superflua y axi que totes hores y quant dit Sans provarà pesar més dit rellonge que lo pes que havia de tenir conforme la dita capitulació, tacjen (sic) valer cada arrova que pesarà més tres lliures, deu sous reals de València, està és sa llur relació juxta Déu y ses consciències en virtut del jurament que tenen prestat a nostre Señor Déu y als sants quatre evangelis.

(305)

-1609, juny, 6. L.C.

Dit dia fonch provehit albarà a Miquel Borda de VIII lliures, per la fahena a fet ell y sos criats en lo chapitell del campanar, conforme apar ab memorial per nos vist y examinat y reduhit a VIII lliures.

(306)

-1609, juny, 6. L.C.

Dit dia fonch provehit albarà a Cristòfol de Sisternes, ciutadà, síndich, de sis-cents cinquanta-sis sous y dos dinés, per lo cost y port de les rejoletes de manisa se an posat en lo chapitell del campanar de dita vila, conforme apar per menut en lo memorial per aquell exhibuit, lo qual per nos és estat vist y examinat more solito.

(307)

-1609, juny, 6. L.C.

Dit dia fonch provehit albarà a Cristòfol de Sisternes, ciutadà, síndich de dita vila, de dos-cents noranta-dos sous y set dinés, per tants en a donat y pagat a les personnes contengudes en un albarà eo memorial, per algeps y per haver treballat en lo chapitell del campanar de dita vila, conforme apar per menut en dit memorial, lo qual per nos és estat vist y examinat more solito.

(308)

-1609, juny, 15. L.C.

Dit dia, fonch provehit albarà a mestre Frances Galiança, pedrapiquer, de huitanta-quatre reals castellans, per vint-y-una dietes ha fet faena en fer les bagades (sic) y obra se a fet en lo chapitell del campanar de la present vila.

(309)

-1609, juny, 25. L.C.

Dit dia, fonch provehit albarà a mestre Frances Galiança, pedrapiquer, de huitanta-quatre reals castellans per vint-y-una dietes ha fet faena en fer les bugordes y obra se a fet en lo chapitell del campanar de la present vila, que és a rahó de quatre reals castellans per cascun dia.

(310)

-1610, abril, 16. L.C.

Dicto dia fonch per dits jurats provehit albarà al dit sindich, de mil nou-cents cinquanta-cinch sous, per tants en a donat y pagat a les personnes contengudes en un memorial per aquell exhibuit, del gasto feu en la obra del campanar, lo qual per nos és estat vist y examinat more solito.

(311)

-1611, novembre, 20. L.C.

Fonch proposat per part de Alexis Sans, qui ha fet lo relonge, que se li deu lo batall que toca lo relonge, que miren lo ques deu fer. E fonch provehit, clos y determinat y feta comissió als jurats ab los proms y personnes que han tengut les mans en dita fàbrica, per a que vejen lo que lis deu y quel paguen.

(312)

-1613, febrer, 3. L.C.

E per lo semblant fonch proposat que axí mateix y ha una campana trencada de les chiques, que miren si se adobarà. E fonch provehit, clos y determinat y feta comissió als jurats, per a que adoben eo de nou facen dita campana a hon y com millor poran.

(313)

-1613, abril, 22. L.C.

A XXIII abril fonch provehit albarà a Joan de Sitien, campaner, de cinch-cents huytanta-quatre sous y quatre dinés, ço és dos-cens reals castellans, per les mans de una campana ha fet y deu liures, un sou, per una rova y vint-i-cinch liures metall ha afigit en dita campana se ha fet per execució del concell celebrat a tres de febrer proposat.

(314)

-1613, abril, 25. L.C.

Dit dia fonch provehit albarà a Miquel Borda, fuster, de cent sous per los jornals y fusta ha posat en fer la trujeta de la campana se a fet nova, segons apar per menut ab lo memorial per aquell exhibit, vist y examinat y reduhit more solito per dits jurats.

(315)

-1613, juny, 25. L.C.

A [blanc] de juny fonch provehit albarà a mestre Pere Amposta, manyà, de quatre-cens vint sous, per huyt aroves grosses de fero ha posat en la campana que tocava los quarts per a voltar-la y altres coses en lo memorial contengudes.

(316)

-1614, novembre, 16. L.C.

Fonch proposat per dit jurat March, que sis farà comisió per a fer unes finestres en lo campanar, per ço que ni ha necessitat. Fonch provehit, clos e determinat per la major part de dit consell e feta comissió als jurats per a que facen una finestra tant solament en lo desus dit campanar.

(317)

-1617, abril, 20. L.C.

Die XX marci MDCXVII fonch provehit albarà a mestre Lluch Llazer de quaranta-set sous y mig per rabò de haver adobat lo batall pera la campana de alcar a Déu. Reteniu etc.

(318)

-1625, desembre, 8. L.C.

Fonch etiam proposat per dit jurat en cap, que una de les campanes stava que no podia servir, que se a hagut de fer gasto en comprar en Vilafamés un tronch de carrasca y posar a punt dita campana pera poder servir, que miren sis pagàr lo gasto fet. E fonch clos y determinat per la major part que fan comissió als jurats pera examinar dit gasto more solito y pagar aquell despachant albarà segons se acostume.

(319)

-1637, juliol, 15. Escriptures de la Villa

Juan Pastor, corder, habitador de Castelló, Gratis etc. Promet y se obliga a Gerony Arrufat, cavaller, Nicolau Serra, ciutadà, Juan Martí, notari y Pere Eximeno, jurats de dita vila presents, de fer los focs pera solemnizar y festejar la festivitat de Nra. Sra. de Agost primer vinent del present any en la forma següent.

Primo, se obliga a desparar dos nits en lo campanar de la present vila tres eixides de mànegues de coets, desparant en cada eixida vint mànegues y en cada mànega tres dotsenes de coets y axí mateix desparar cada nit, en dit campanar, tres dotsenes de coets, pro (sic) sols la tercera part de aquells, ab llums clares, y de una eixida a altra desparar quatre seplooms ab quatre rodadors, que per tots seran vint y quatre seplooms (sic) y rodadors.

Item, se obliga a fer una invenció de un castell segons la traça ha donat a dits jurats y parar dita invenció en la plaça major lo dit de St. Roch y desparar-la en la nit de dit dia y posar en ella la munició següent, ço és cent mànegues que y haja vint y quatre grosses de coets en elles y sis grosses de tronadors y priules (sic) y desparar dotse masclots mentrés se cremarà dita invenció, donant al artiller la pòlvora haurà menester pera desparar dits masclots y a posar tots los recaptos necessaris pera fer dita invenció y focs de sos propis. Los quals focs promet fer en la forma dessus dita, ab que los dits jurats eo la dita vila li hajen de donar y pagar per sos treballs, pòlvora y demés recaptos y gastos tindrà, setanta lliures moneda real de València, pagadores després de haver fet dits focs. Promet etc Obliga etc..

(320)

-1639, agost, 5. Escriptures de la Villa.

Die tertio mensis augusti anno anavititatem domine MDCXXXVIII.

Juan Pastor, corder, habitador de la present vila de Castelló de la Plana. Gratis etc, cum presenti etc, promet y se obliga a Gaspar Brunell, ciutadà, Jaume Castellet, notari, Batlhazar Avinent y Juan Vilarroig, jurats en lo present any de dita vila, presents etc, de ya fer los focs pera solemnizar y festejar la festivitat de nostra señora de Agost del present any en la forma següent.

Primerament, se obliga a desparar dos nits en lo campanar de la present vila desparant tres eixides de mànegues ab cohets cada nit, desparant en cada eixida vint mànegues y en cada mànega tres dotsenes de cohets y ans de cada, una dotsena de cohets de caña, la mitat ab llums y tres pennachos ab sos rodadors.

Item, se obliga a fer una invenció del Castell y fort de Fuente Rabia, que tinga de areulo (sic) noranta palms y de altaria vint-y-set palms, ab lo homenatge, posant en cada esquina una dona armada, conforme la traça ha donat dibuixada, posant en aquella la munició següent, ço és cent y vint mànegues a tres dotzenes de cohets per mànega, més sis grocs de boletes, tronadors y piules, repartides en dita invenció, més quatre dotzenes de pennachos y quatre dotzenes de haches, repartides per les muralles de dita invenció y desparar tres dotzenes de cohets grosos de caña, la metat ab llums y dotse casclets mentrés se despararà la invenció y en lo més alt posar les armes de Aragó fornides de foch y bombes, ab llums clares, los quals fochs promet fer posant de sos propis la pòlvora, paper y demés recaptos seran menester, ab que los dits jurats eo la dita vila li hajen de donar y pagar per sos treballs y per la pòlvora y demés recaptos, huytanta y cinc lliures moneda del present regne, pagadores après de haver fet dits fochs. Promete etc. Proquibus etc, obliga etc, e com fossen presents los dits jurats, acceptant dita promesa y tracte per lo dit [blanc] y prometeren pagar de bens de la universitat al dit Juan Pastor les dites huytanta y cinc lliures en la forma dessus dita. Proquibus etc, obligaren los bens de la universitat etc. Actum en Castelló, etc.

Testes Vicent Roig, corder y Pere Bonet, blanquer, de dita vila de Castelló habitadors.

(321)

-1656, abril, 18. L.C.

Fonch proposat per dit jurat Vidal que un raio ha ferit en lo chipitell (sic) del Micalet y campanar de dita vila y lo ha tot cloxit y rumput y és forsós reedificar-lo, que v.m.s. vejen lo ques dega fer. Fonch resolt y determinat per tot lo dit consell, nemine discrepante, fent comissió a dits jurats per a que se reedifique dit chipitell y que Joan Iváñez o Pedro Villallave, albañils, si volen pendre a stall lo adobar-o que sels done, fent una bola dorada de coure que parega bé y sia permanent y que de la dita obra se puga despachar albarà o albarans del gasto.

(322)

-1735, maig, 22.- Escriptures de la Villa.

En la villa de Castellón de la Plana, a los veinte y dos días del mes de mayo de mil setecientos treinta y cinco años, la Justicia y Regimiento de la villa, a saber es, los señores Dr. Alonso Bonete y Doria, Abogado de los Reales Concejos, Alcalde Mayor de esta dicha villa, Dn. Thomas Castell, escrivano decano, Dn. Basilio Giner, Dn. Carlos Vallés, Dr. Félix Roig, Vicente Vives y Dr. Raymundo Figuerola, ciudadanos, regidores que respectivamente son de dicha villa, juntos en la sala capitular de esta, como lo ha de uso y costumbre, teniendo orden del Ayuntamiento para el efecto de admitir ditas y hacer remate en las obras y reparos del campanario de esta villa, y haviéndose subastado por muchos días, nadie se encontró que por menos la fiziera que Manuel Moliner, maestro albañil, vecino de esta villa, quien la ofreció hacer y dio de postura sesenta libras de moneda de este reyno, según capítulos que están en pieza aparte alargados y continuados y corriéndose dicha postura y no encontrándose postor que por menos la fiziera que el dicho Manuel Moliner, se le dio orden a Joan Puchart, pregónero público, las rematará, según todo consta por relación y pregón.

Capítulos de las obras que se han de hasser en el campanario de la yglesia mayor de esta villa de Castellón de la Plana, administradas por sus administradores, son del tenor siguiente.

Primo, el maestro que emprendiese dichas obras tenga obligación de hacer el suelo de las campanas de la misma conformidad que quando se hizo nuevo, de forma que tenga de grueso medio palmo lo menos, bien rugiado, masonado y bruñido y bastante pendiente para que salga el agua con brevedad por todos los conductos, que para ello estén en las paredes.

Otroſí, que las texas vios (sic) las hayan de blanquear dos o tres veces con mortero destemplado en agua.

Otroſí, en el vazio que están las matracas o batzolas se halla un terradillo que todo se llueve, por lo que es preciso paymentarlo y perfilarlo de lo que le dieren, de modo que quede bien asegurado.

Otroſí, en la plaza de más arriba se han de hacer los andamios bastantes para quitar la veleta y todo el texadillo y bajarlo abajo si es menester y a su tiempo bolberlo a subir, colocando cada cosa en su debido, esto es, la veleta y la bola con todo su remate bien asegurada y aplomada y masisa de mortero claro, de modo que no se llueva por junto el hierro, no por otra parte.

Otroſí, se ha de hacer el texado pavimentado y bien bruñido y perfilado, diéndole de buelos, por todo su rededor, quatro dedos de salida más que las tablas, y en donde convenga hechar o clavar buenos clavos, remachados en las tablas, para que los vientos no arranquen las texas y deshacer los andamios y baxar la madera y darla o entregarla a sus dueños y si parten algún cabirón, que buelban las dos partes a la villa y si tomaren cabidores de particulares, que les hayan de tomar y bolber a sus dueños, de la misma manera que se les llevaren.

Otroſí, el suelo de arriba se haya de deshacer y levantar las piedras aujeradas de las cuerdas de las campanas todo lo necesario para el corriente del agua a las canales y hacer el suelo de medio palmo de gorde, de mortero y piedra y bien fraguado y masonado y a su tiempo bruñido, dexándolo todo con toda perfección y seguridad y a uso y costumbre de buen oficial.

Otroſí, las texas que han de ser canaleras se han de mojar y amerar bien antes de subirlas al remate y las vidriadas al tiempo de asentárlas. Y las canales se han de asentar de modo que solapen lo menos tres dedos las unas con las otras, de punta a punta, y de hancharia a de quedar de nudo a nudo un buen pulgar, y al tiempo de azentárlas sobre las tablas, se les ha de hechar mortero bastante para que no quede entre las tablas y las texas ningún vasio, si todo bien masiso y echaran o clavarán en cada texa los clavos que sean menester, especialmente junto los aleros y de medio arriba de dicho tezado por los vientos y por los aleros entre canal y canal. Se ajustaran unas piezas de ladrillo cortado bien ajustadas, para que no quede ningún vasio y así las texas por la parte de abajo, como los pies de ladrillo, los darán del color que los mandaran los señores que serán de blanco de cal o azul alternativamente, para lo qual les darán la orden y colores.

Otroſí, esta administración les dejarán al maestro fabricante toda la madera para los andamios y el torno y bigas y las cuerdas y trinillas, las que serán menester para hacer los andamios y asegurarlos con cal, de que acabada la obra haya de dar cuenta de todo lo que le entregaron.

Otroſí, al maestro que se le dará dicha obra se le darán todos los materiales para dicha obra donde ahora les tiene la villa y el agua de cisterna.

Otroſí, que los señores regidores puedan elegir de las tres ditas infimas la que les pareciere.

Otroſí, que la cantidad en que se rematará la obra se dará en tres pagas, es a saber, la primera al principio, la segunda al medio y la tercera concluida y entregada la obra y buebla la madera, con advertencia que se ha de hacer traer de Valencia 140 palmos de hilo de hierro para faxar la bola.

Otroſí, que el maestro que tendrá la obra haya de permitir tres visuras para satisfacción de la villa y si en la visura se encontrase la buena obra, pagará la villa los gastos de la visura y sino les pagará el maestro, y bolberá a hacerla asta que quede en perfección.

Otroſí, que empesada la obra se ha de continuar sin dexarla hasta que este acabada o tenga orden para ello de los señores administradores.

BOLETIN

DE LA

SOCIEDAD CASTELLONENSE DE CULTURA

Tomo LXXX • Enero-Diciembre 2004 • Cuad. I-II-III-IV

Els artífexs de la Cartoixa d'Ara Christi (1661-1682). Darreres dades i reflexions

En els últims anys hem centrat la nostra atenció en l'evolució constructiva del cenobi cartoixà del Puig (l'Horta Nord)¹. Com és conegut, la quarta fundació de l'Orde a terres valencianes².

En aquesta ocasió pretenem oferir noves dades sobre els artífexs que participaren en la seua dilatada erecció a partir de 1661, així com certs detalls d'interés relativs a la seua fàbrica i abillament; tot i reconeguent que els llibres de comptes dedicats a la mateixa mostren llacunes en alguns períodes (potser per estancar-se les obres en determinats anys) i que la seqüència cronològica no va més enllà de 1682³.

La complexitat alhora de traçar i d'executar un monestir de nova planta, duta a terme des del priorat de Dom Francesc Almenar (1615-1624), encara que les bases que ho començaren a fer possible es posaren en temps del rectorat de Dom Pere Mateo (1600-1611), es manifestà en la seua prolongada, i també irregular, edificació. Així doncs, i segons la documentació consultada, els llibres que recullen les despeses realitzades a tal efecte abracen des de 1611 fins 1682, distingint-se en aquest període tres fases: 1611-1613, 1619-1668 i 1676-1682. Mentre que es constaten igualment altres dues que no enregistren cap anotació, ço és: 1614-1618 i 1669-1675⁴.

1. Vegeu al respecte l'obra *La cartoixa d'Ara Christi (1585-1660)*, 2 toms (*Analecta Cartusiana*, 197). Salzburg, 2004, on es recullen, a més de les referències bibliogràfiques dedicades a ella, l'estudi més actualitzat sobre el seu procés edili durant els primers setanta-cinc anys.

2. La definitiva constatació de l'existència de l'efímera fundació de l'Anunciata a Marxalenes (avui un barri de la ciutat de València), 1442, per part de Josep-Marí Gómez relega a la casa del Puig a aquest ordre. Vegeu Gómez i Lozano, J.-M. "L'Annunciata de Porta Coeli, una efímera fundació cartoixana a l'Horta de València", *Actes del II Congrés d'Estudis de l'Horta Nord* [Vinalesa, abril 2003], València, 2004, pp. 129-135.

3. Les dades que hem estudiat es troben a l'Arxiu del Regne de València (endavant ARV), Clero, llibres núms. 2.312 i 1.683.

4. Malgrat l'esmentada circumstància pensem que alguns treballs, particularment d'ornamentació i reparació (com, per exemple, els esgrafiats de la capella de Santa Anna i del refectori, la consolidació de la cúpula, datats tots tres el 1674), continuaren desenvolupant-se amb normalitat.

Si relacionem els costos relatius a la fàbrica del complex amb els diversos priorats, ens adonem que dels vint-i-un que condensen l'amply ventall cronològic abans esmentat, en dos d'ells (Dom Bartomeu Puig i Dom Mateu Martí) no tenim cap notícia que ens informe d'obra alguna; en els d'onze rectors (Dom Pere Mateo, Dom Francesc Font, Dom Francesc Almenar, Dom Miquel Vicent Cuevas, Dom Andreu Àlvaro –en dues vegades–, Dom Enric Tristany, Dom Francesc Medina, Dom Bernat Esteve, Dom Francesc Pallàs i Dom Antoni Martí d'Altarriba) les liquidacions als professionals ocupats en el progrés de l'obra són certament considerables. Tantmateix, durant el govern de nou d'ells (Dom Bernat Oliver, Dom Josep Columna i Dom Joan Baptista Giner –en dues ocasions cadascun d'ells–, Dom Vicent Navarro, Gaspar Rojas i, especialment, Dom Pere Pastor i Dom Lluís Albero) s'hi entreveu una minva constant en les despeses dedicades a la construcció del monestir⁵.

Si, en canvi, ens centrem en el seguiment puntual de les obres⁶, ens adonem de les següents particularitats d'interès: al mes de maig de 1661 encara hi ha partides que refereixen obres en un dels claustrets (pensem que en el del capítol o de ponent)⁷; al mes d'octubre del mateix any sabem que s'està treballant en la torre de llevant⁸; als mesos de febrer, març i octubre de 1662 s'enregistren liquidacions pels treballs en les dues darreres cel·les del costat de llevant del claustre major (les úniques, juntament amb la prioral, que s'hi troben intactes en l'actualitat), així com despeses relatives a l'obra de la torre abans esmentada⁹; durant el mes de juny del següent any consten diversos treballs en el brocal d'un pou i en les cisternes¹⁰; el 1664 consten diverses partides (entre maig i desembre) relatives a la finalització de la torre, l'execució de les cisternes o la reparació i pavimentació del claustre gran¹¹; el 1665 s'esmenten labors de tàpia i l'adquisició, i posterior muntatge, per a la torre de deu boles i quatre piràmides a càrrec del pedrapiquer Antoni Ruiz i del seu fill homònim¹²; treballs que conclouen al mes d'octubre de 1666, ja que es «feu lo caragol de la torre»¹³; mentre que l'abril de 1668 s'hi compra fusta i bigam per a

5. Vegeu el gràfic relatiu a les despeses entre 1611 i 1682.

6. Recordeu que l'autor ha defensat que, entre 1585 i 1660, es reconeixen tres grans etapes en la fàbrica de la cartoixa: 1585-1611, 1611-1621 i 1621-1660. Vegeu Ferrer Orts, A. *Op. cit.*, tom I, pp. 121-146.

7. S'hi adquereixen taulells prolongats "per a els ca[rr]ers del claustret", així com teules per al seu cobriment (ARV, Clero, llibre núm. 1.683).

8. Concretament, se li compren a Rius, de Vinalesa, rajoles castellanes "per a les cantonades de la torre" (ARV, Clero, llibre núm. 1.683).

9. Al mes de febrer es liquida per "Tapiar les dos celades últimes de llevant", mentre que al de març continuen els pagaments "per a tapiar les dos celades da[t]reres" i al d'octubre es satisfan diverses quantitats als "Tapiadors [de] la última celda y torre". Els dos darrers mesos de l'any les anotacions solament refereixen liquidacions per tapiar en la torre (ARV, Clero, llibre núm. 1.683).

10. ARV, Clero, llibre núm. 1.683.

11. *Ibidem*.

12. Respecte al remat de la torre, es satisfan el mes de juny "duguir lliures per fer deu boles y 4 piràmides a estall per a la torre", mentre que pel muntatge es liquida al mestre A. Ruiz i a son fill dues lliures (ARV, Clero, llibre núm. 1.683).

13. ARV, Clero, llibre núm. 1.683.

les cel·les perquè els oficials puguen avançar la seua edificació, període on igualment consten liquidacions relatives a treballs de tàpia¹⁴. Després d'uns anys on no consta despesa alguna, com abans s'ha dit, des del 1677 fins el 1682 apareixen partides que refereixen treballs en el paviment del claustre major (març de 1677), en la taulelleria i paviment del refector (març, octubre i desembre de 1678, o gener, febrer i juliol de 1679), en la cuina (febrer de 1679), i en les cel·les, potser del costat nord del claustre major (gener de 1680 i gener de 1682)¹⁵.

Pel que fa als artífexs que d'una o d'altra manera van participar en aquest temps en la realització de diverses obres a la cartoixa de Puig, cal esmentar que n'hem censat al voltant de 164. Dels quals signifiquem que, aproximadament, el 34% corresponen a proveïdors (d'algeps, cals, rajoles, taulells, teules,...), mentre que el 32% ja es trobaven col·laborant al complex monàstic amb anterioritat a la seqüència ací estudiada¹⁶. Per les dades que disposem, solament al voltant d'un 12% (si exceptuem els subministradors de matèries primes) correspon a personal veritablement qualificat, és a dir, obrers de vila, pedrapiquers, oficials,...¹⁷; la qual cosa ens convida a pensar que la dinàmica de treball era certament repetitiva i no requeria d'una especialització major de la dels menestrals i manobres. Únicament en aquells casos o situacions que necessitaren del concurs d'aquests se'ls veu actuar, excepció feta del mestre d'obres Esteve Gramalles, qui exercí un paper força interessant entre 1666 i 1682 (probablement el del responsable de les obres en eixes dates?)¹⁸.

Arribats ací, queda clar que la major part de la fàbrica monacal se'ns presenta profusament documentada, a pesar de la qual cosa un dubte encara no l'hem pogut desvetllar: com i quan fou conclòs el monestir definitivament (particularment l'altra torre bessona i els dos corredors –nord i oest– del claustre major o del cementiri, amb les seues respectives cel·les)?¹⁹.

14. *Ibidem*.

15. *Ibidem*.

16. Per als primers, vegeu el gràfic dedicat als artífexs, ja que apareixen ombrats per tal de diferenciar-los dels altres. Per als següents, vegeu Ferrer Orts, A. *Op. cit.*, tom I, pp. 165-240.

17. Pel que hem pogut deduir es tracta de Pere Agustí, el mestre Badenes, Baltassar (?), Biscayno, Joan Felip, Francesc, Esteve Gramalles, Antoni Navarro, Antoni Pérez, Bartomeu Ponz, Antoni Ruiz, Joan Ruiz o Gaspar Severino.

18. Amb anterioritat se'l detecta al cenobi entre 1621 i 1654 (vegeu Ferrer Orts, A. *Op. cit.*, tom I p. 188), per la qual cosa -tenint en compte les noves dades- és més que probable que en data indeterminada un fill homònim i amb idèntica professió i solvència replegava el relleu de son pare.

19. Curiosament, encara que la pètria arcada serliana es conserva gairebé sencera al claustre gran, del corredor i de les cel·les del costat oest, així com de la torre bessona, no queda pràcticament cap rastre. Del costat nord encara resten en peu alguna cel·la molt deteriorada i una petita part de la volta del corredor. Per altra banda, cal referir que la documentació, en parlar dels progressos edilicis efectuats durant el govern dels diversos priors, és certament lacònica. Com a mostra, del priorat de Dom Mateu Martí (1671-1673) es diu: "Cobrej los dos llenços del claustre gran..." (ARV, Clero, llibre núm. 2.951). Es referirà als abans al·ludits? Sobre els avanços edilicis entre el darrer terç del segle XVII i la següent centúria s'ha intentat ocupar Barlés Bágueda, E. "Historia constructiva de la cartuja de Ara Christi (El Puig, València), 1585-1835", *Artigrama*, 17, 2002, pp. 385 i ss.

Les úniques notícies que ens parlen d'obres de cert relleu hi hagudes en la car-toixa a partir d'aquest temps es remunten a rectorats bastant posteriors, com per exemple el de Dom Josep Flor (1738-1744): «Se obraron en su tiempo las tres celdas ultimas de las cinco que [h]ay en el claustro collareral a la iglesia, a la parte que mira assi a Murviedro, a la parte de las torres, e hizo poco en cada una dellas... Obró la cocina que [h]ay en la conrreria, se pusieron en su tiempo las vidrieras de las ventanas de la iglesia..., se hizo en su tiempo la capilla de S[a]n Antonio Abad, y la capillica de Sta. Maria Ma[g]dalena baxo a la conrreria, se pa[v]imentó de nuevo la iglesia de la conrreria... hizo dorar el retablo de Nuestra Patrona Sta. Anna... capilla que está en el claustral de la porteria»²⁰. Estenenent-se també als governs de Marià Candela (1753-1760)²¹, Rafael Vila (1760-1763)²², Francesc Zaragozá (1769-1771)²³ Josep Brun (1783-1789)²⁴, Bru Garí (1789-1792)²⁵ o Pere Dàvila (1792-1794)²⁶.

20. ARV, Clero, llibre núm. 2.951. Afirmacions que confirmen que, a banda d'altres treballs al cenobi, la torre bessona de ponent també estava resolta, de la mateixa manera que encara s'estaven alcant cel·les al llenç nord del claustre del cementeri. Habitacles que durant el segon priorat de Dom Josep Flor (1751-1753) sembla que romanien inconcloses.

21. ARV, Clero, llibre núm. 2.951: "Tambien con el motivo de una tempestad de ayres se inclinó tanto la cruz de la media naranja, que fue presiso hacer andamios hasta alta arriba, y hallando estar roto un hastil largo y gordo que pasa por medio de la Bola, y su pie para su firmesa, se huvo de deshacer todo y bajar la Bola y su pie, y todo remendado volverlo á subir, y componer, y una ves hechos los Andamios socorrer toda la media Naranja, y mudar la metad de las Bolas que estavan rompidas, en todo lo qual, y el terradito de la campana se gastaron muchos dias, jornales y dinero". Igualment, en el primer priorat de Dom Marià Candela, es realitzà per voluntat del dr. Josep Inza la capella de la Mare de Déu dels Dolors decorant-se amb un retaule i tres pintures.

22. Segons la documentació consultada (ARV, Clero, llibre núm. 2.951), es féu una altra tòpia que referçava exteriorment la del propi convent, alhora que es llui la pasteria.

23. ARV, Clero, llibre núm. 2.951: "Hizo pintar el apostolado y se colocó en esta iglesia en el año 1770, víspera de S. Vicente Ferrer...".

24. ARV, Clero, llibre núm. 2.951: "Concluyó la conreria nueva (pues la vieja amenazava ruina) q[u]e en el dia se habló" i "en el dia 18 de Agosto del mismo Año se empezó a trabajar la Sillería nueva de Nogal y estaba a la metad al q[u]e acabó su Priorato".

25. Ibidem.: "Se hicieron los Retablos del Cruzero...", com també "Hizo la Iglesia Claustral (que para estarlo faltava trabajar mucho en la parte que cae al Claustro del Ref[e]ctorio) y al q[u]e acabó el Priorato ya hallegó a quedar todo abierto y dejó las Capillas empezadas". Així mateix, "En su priorato hizo el oratorio de la Prioral. Mudó la puerta del Claustro, haciendo la entrada adornada de bancos y guardapolvo como está en el dia, pues la vieja estaba mal ruin. Se dio el color de rosa seca a la Iglesia. Se hicieron los retablos del Cruzero, y la Ymagén pequeña de la Virgen María q[u]e está en el uno de ellos a la parte de abajo... Se quitó el Apostolado de la Yglesia, q[u]e eran ruines pinturas... Se paso la Sillería en el Coro de los Monges y se renovó la división del Coro de los Legos..." i, finalment, s'hi executaren els altars del Rosari i del nom de Jesús, alhora que es renovà l'hostatgeria.

26. Ibidem. Pauix es continuen els treballs en la tanca externa del recinte monacal i es renova la capelleta dedicada des de temps ençà a Nostra Senyora del Puig (la qual s'hi troba al camí real, encara da al nucli urbà d'aquesta localitat de l'Horta Nord).

Si, com hem vist, la cloenda de les obres es produsí en dates imprecises (i ja entrat el s. XVIII), bastant més difícil resulta esbrinar la majoria de les obres d'art moble que en bona lògica embelliren l'interior del recinte monàstic²⁷. Ja que, a banda de tindre un lloc secundari en el llibre de la fundació²⁸, pocs escultors i pintors apaixen ací realitzant obra²⁹. Circumstància que es repeteix, obviament, pel que fa a l'orfebreria, llibreria,... que atresorava secularment la cartoixa³⁰.

ALBERT FERRER ORTS

27. Les referències i pistes del tot fiables amb què hem donat a hores d'ara són malauradament ben poques i reduïdes a un grupat d'obres com les vint-i-quatre claus de fusta de Joan Miquel Orlíens, els retaules de la capella major del temple i els corresponents a la sagristia i a la capella de Nostra Senyora del Pilar, obra tots tres de Joan Bta. Tormos o les pintures del retaule major a càrrec d'Urbà Fos, entre d'altres creacions de menor aparat.

28. Els esments concrets i detallats d'aquest manuscrit (ARV, Clero, llibre núm. 2.951) són quasi testimonials.

29. Agustí Cuevas, Pere Joan Espasa, Urbà Fos, Vicent Gazo, Miquel Oviedo, Joan Miquel Orlíens, Bernat Ribaulo, Jordi Sibile, Joan Bta. Tormos, un anònim pintor italià (potser Giovanni Recco), ... Sobre les dades que els relacionen amb Ara Christi, vegeu novament Ferrer Orts, A. *Op. cit.*, tom I, p. 165 i ss.

30. Ferrer Orts, A. "La dispersión del legado cultural y artístico de la cartuja de Ara Christi (Provincia de Cataluña) en el siglo XIX. Datos para su estudio", *Analecta Cartusiana*, 181, 2001, pp. 5-17.

EVOLUCIÓ DELS COSTOS (EN LLIURES VALENCIANES) DEL CENOBI D'ARA CHRISTI

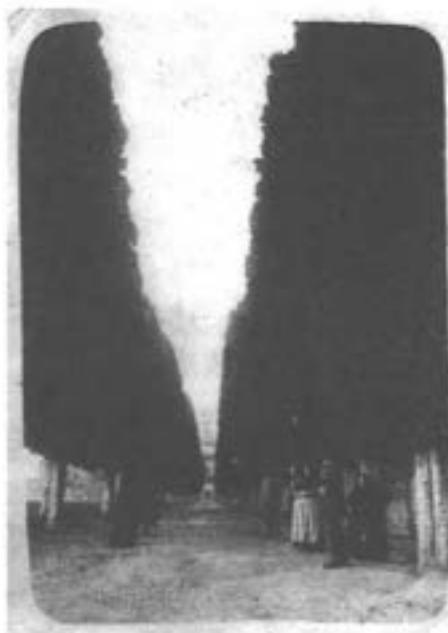

CARTOIXA D'ARA CHRISTI EL PUIG (VALÈNCIA)		PERÍODE (1661-1682)														
ARTÍFEXS		1661	1662	1663	1664	1665	1666	1667	1668	1676	1677	1678	1679	1680	1681	1682
AGRAMUNT			X													
AGUSTÍ, Pere							X									
AIALA, Andreu de									X							
ALGEPSER, de Nàquera													X			
AMADOR, Jeroni			X													
AMELLA, Josep				X												
APARISU/APARICI, Pere					X			X	X							
ARAGONÉS/ARAGÓN, Antoni		X														
ARAGONÉS, Joan									X							
ARAGONÉS, Josep							X									
ARAGONÉS, Llorenç							X		X							
ARGELÓS, Vicent								X								
AVINET								X								
BADENES, mestre									X							
BADENES, mestre (el fadrinet del)										X						
BALLE/BALE, Miquel	X	X						X	X	X						
BALLE, Vicent							X									
BALTASSAR	X		X													
BALTASSAR (fill del)										X						
BAPTISTA, mestre				X												
BERNET, Bernat		X														
BERNET, Josep		X									X	X	X			
BERNIOL, Cristòfor											X					
BESSÓ, el				X												
BISCAYNO								X	X							
BOSÓ, Mateu							X		X							
CABOTÀ, Joan								X	X							
CAMPOS, Antoni								X								
CAMPOS, Josep		X														
CAMPOS, Marí			X						X							
CAPUS, Pere						X										
CARBONELL, Antoni		X	X	X	X	X	X	X	X						X	
CARBONELL, Antoni (menor)							X		X	X						
CARBONELL, Joan	X	X	X	X	X	X	X	X	X							

CARTOIXA D'ARA CHRISTI EL PUIG (VALÈNCIA)		PERÍODE (1661-1682)														
ARTÍFEXS		1661	1662	1663	1664	1665	1666	1667	1668	1676	1677	1678	1679	1680	1681	1682
FRANCÉS, Antoni									X				X			
FRANCÉS, Vicent									X							
FRANCESC							X									
GALINDO, Jacint												X				
GAN, Joan de										X	X					
GARCÉS, Antoni							X	X								
GARCÉS, Jaume							X									
GARJVO, Antoni	X	X														
GARRIGO				X												
GIL, Francesc							X	X								
GILL/GUILL, Andreu												X	X	X		
GISBERT, Francesc		X	X													
GISBERT, Miquel		X														
GRAMALLES, Esteve							X	X	X		X	X	X	X	X	
GUAR, Antoni									X							
GUILLEM, Cristòfor	X	X	X			X										
GUILLEM, Joan	X	X	X	X	X	X	X		X							
GUILLEM, Josep								X								
GUILLEM, Pere												X				
GUILLEM, Vicent							X	X	X	X						
IZQUERDO, Joan		X														
IZQUERDO, Josep		X									X					
JUAN, Antoni								X	X							
JULVI, Pere											X			X		
LLEÓN			X													
LLORENÇ, Joan Bla.								X								
MACIÀ, Josep		X														
MARROFENCH, Josep									X							
MARTÍNEZ, Joan													X	X		
MARTÍNEZ, Josep													X			
MARTORELL, Joan		X											X	X		
MESTRE, Miquel			X													
MICÓ/MIQUO/AMICO, Mateu	X		X	X	X	X	X	X	X		X					
MINETO, Miquel										X						
MOLINS, Pere	X			X	X					X	X					
MONTAÑANA									X							

CARTOIXA D'ARA CHRISTI EL PUIG (VALÈNCIA)		PERÍODE (1661-1682)														
ARTIFEXS		1661	1662	1663	1664	1665	1666	1667	1668	1676	1677	1678	1679	1680	1681	1682
MONTERDI, Joan		X	X													
NAVARRO, Antoni						X										
NAVARRO, Domènec										X	X	X			X	
NAVARRO, Josep										X						
NAVARRO, mossén											X			X		
ORTÍS, Joan Bla.									X							
ORTÍS, Pere									X							
ORTÍS, Vicent								X	X							
PALLARÉS, Blai							X	X	X							
PALLARÉS, Esteve								X								
PALLARÉS, Josep								X								
PÉREZ, Antoni				X			X									
PÉREZ/PERIS, Francesc	X	X	X			X	X	X	X		X					
PÉREZ/PÉRES, Josep						X	X									
PÉREZ/PÉRES, Miquel						X										
PERIS/PÉRES, Jaume		X	X	X	X	X	X	X	X							
PERIS, Jaume (menor)						X	X	X	X							
PERIS, Joan Bla.									X							
PIQUER, Gaspar											X					
PIQUER, Gregori							X	X				X	X	X	X	
PONZ, Bartomeu	X															
RAFELBUNYOL, Gaspar de											X					
RAFELBUNYOL, Miquel de													X			
RAJOLER, d'Albalat								X								
RAJOLER, dels aradejor												X				
RAJOLER, de Manises											X					
RAJOLER, de Moncada												X	X	X		
REDOLAT, Antoni												X	X	X		
REDOLAT, Joan Bla.												X				
REDOLAT, Joaquim	X															
REDOLAT, Josep											X		X	X		
REDOLAT, Pere												X	X	X		
RENAU, Josep								X								
RIBERA, Joan						X										
RIUS, J.	X	X	X	X	X	X	X	X	X					X		

CARTOIXA D'ARA CHRISTI EL PUIG (VALÈNCIA)		PERÍODE (1661-1682)														
ARTÍFEXS		1661	1662	1663	1664	1665	1666	1667	1668	1676	1677	1678	1679	1680	1681	1682
REUS, Pere								X	X							
ROCA, Joan			X	X	X		X	X	X			X	X			
ROCA, Josep		X														
ROCA, Pere		X	X	X											X	
RODRIGO									X							
ROISLA, Gregori									X							
RUIZ, Antoni		X					X	X								
RUIZ, A. (fill del mestre)							X									
RUIZ/ROÍS, Joan		X	X	X												
RUIZ/ROÍS/ROYS, Josep		X	X				X	X								
RUIZ, Pere									X							
SABORIT (gentre de)															X	
SABORIT, Josep		X		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	
SALVAT, V.			X													
SERRA, Francesc															X	
SERRA, F. (menor)															X	
SERRANO, Felip		X	X													
SEVERINO, Gaspar		X	X	X	X											
SORIANO, Joan									X							
TAVERNER, Antoni			X			X	X	X	X	X						
TAVERNER, A. (senyor)								X								
TAVERNER, Joan		X	X	X	X	X	X	X	X							
TEXONERA/TEIXONERA														X	X	
URTADO, Joan								X								
VAL, Miquel												X				
VALERO, Felip												X	X			
VERDEGUER/																
VERDEGUET, Mauro								X	X	X						
VERDEGUER, Pere										X						
VERDET, Benat		X	X	X												
VERDET, Josep								X								
VERDET, Pere									X							

Entrada principal d'Ara Christi, 1905. (S. García Llopis)

Entrada principal d'Ara Christi, 1947. (S. García Llopis)

BOLETIN

DE LA

SOCIEDAD CASTELLONENSE DE CULTURA

Tomo LXXX • Enero-Diciembre 2004 • Cuad. I-II-III-IV

El abogado valenciano don Juan Bautista Miralles y el inventario de sus bienes (1741)

El día 24 de abril de 1730 y ante el escribano madrileño Manuel Belinchón, Don Juan Bautista Miralles, abogado de los Reales Consejos y su esposa Doña María Polonia de San Martín se daban mutuamente un poder para testar, para que a la muerte de uno de los cónyuges, el que sobreviviese pudiera hacer el testamento del difunto¹.

Don Juan Bautista Miralles *natural de la universidad de Monforte, reyno de Valencia, obispado de Orihuela*, era hijo del capitán Don Miguel Miralles y de Doña Mariana Morante, mientras que Doña María Polonia de San Martín había nacido en Madrid, en el seno del matrimonio formado por Don José de San Martín y Doña Polonia Diaz de Sepúlveda.

En el referido poder para testar ambos esposo disponían que *en el que sobreviviese otorgarse el testamento del fallecido, haciendo las mandas, legados y declaraciones que nos tenemos comunicadas*. Piden ser enterrados en la parroquia de donde fuesemos parrochianos al tiempo de nuestro fallecimiento, dejando a la elección de sus testamentarios la demás forma de nuestro entierro. Como testamentarios se nombraba el uno al otro y a Don José de San Martín, Don Diego de San Martín *doctoral de las señoras de la Encarnazion de esta Corte y al doctor Don Francisco Cremades de Miralles calificador del Santo Oficio, cura rector de la parroquial de dicha universidad de Monforte*. A todos ellos los autorizan para que su fallecimiento *entren en nuestros bienes y los vendan en publica almoneda o fueran de ella y de su valor cumplan y paguen nuestro testamento*.

Don Juan Bautista de Miralles había casado en primeras nupcias con Doña María Ángela de Barroeta y Arana, de cuya unión nació un hijo bautizado con el nombre de Juan Antonio, al quesu padre instituye como heredero de todos sus bienes así como a los demás hijos que Dios nuestro señor fuere servido de darmel de este se-

1. Archivo Histórico de Protocolos de Madrid. (A.H.P.M.).- Protocolo = 16441, folº. 21-21 vltº.

gundo matrimonio. Como Juan Antonio Miralles era menor de edad, su padre nombraba por sus tutores a Doña María Polonia de San Martín y a Don Francisco Cremades de Miralles.

Fueron testigos de este otorgamiento Don Lucas de Garay, Don Juan Antonio Ramos, Don Juan Blanco, Don Juan Francisco Díaz Mínguez y Don Gregorio González.

A pesar de que Don Juan Antonio Miralles otorgó su poder para testar en 1730, su muerte tuvo lugar muchos años más tarde, concretamente en 1741. Durante aquel lapso de tiempo fallecieron su esposa Doña María Polonia de San Martín y Don Francisco Cremades de Miralles, por lo que la curaduría de su hijo pasó a Don Simón Casado, procurador del número de la villa de Madrid. Fue precisamente Don Simón Casado quien confesó ante el escribano Tomás Nicolás Maganto como Don Juan Antonio Miralles falleció en Madrid el 2 de noviembre de 1741, a la vez que se hacia responsable de realizar el inventario y tasación de los bienes del difunto².

El inventario de los bienes del abogado valenciano se llevó a cabo el 6 de noviembre de 1741 y un día más tarde se inició la tasación de los mismos cuando Andrés de la Calleja pintor de Camara del señor Principe de Asturias, que vive en la calle Jardines, casas de Don Miguel de Sornaga ponía precio a los cuadros y a diversas esculturas. La temática de las pinturas era fundamentalmente religiosa con algunos paisajes y fruteros, y aunque algunos cuadros, como una Inmaculada Concepción, tasada en 900 reales, debieron ser de calidad, Andrés de la Calleja no menciona a ningún autor.

*- Primamente una pintura de Nuestra Señora de la Concepcion, de dos varas y media de largo y dos varas de ancho con marco negro y alquitrabe dorado, 900 rs.- otra pintura de San Geronimo en el desierto, de dos baras de largo y vara y media de ancho con marco dorado, 100 rs.- otra dos yguales de Ecce Homo y Maria Doloresa, de media bara en quadro con marcos negros y alquitrabe dorado, 120 rs.- otras dos yguales, una de Nuestra Señora de Belen y otra de San Francisco Jabier, de tres quartas de alto y media bara de ancho con marcos negros, alquitrables y tarjetas doradas, 210 rs.- otra pintura de Nuestra Señora de la Contemplazion, de mas de tres quartas de alto y media bara de ancho con marco tallado y dorado, 150 rs.- otra pintura de Nuestra Señora con el Niño y San Juan, de bara de alto y tres quartas de ancho con marco dorado, 60 rs.- otras ocho pinturas yguales de la vida de Nuestra Señora, de una bara de alto y tres quartas de ancho con marcos negros, 600 rs.- otra de Nuestra Señora de la Conzepzion, de dos baras de alto y vara y media de ancho con marco negro y targetas doradas, 150 rs.- otra pintura de Christo muerto en los brazos de Nuestra Señora, de dos varas de alto y bara y media de ancho con marco negro y alquitrabe dorado, 60 rs.- otras dos de dos prospectibas, de tres quartas en quadro con marcos dorados, 150 rs.- otra pintura de Christo muerto, de tres quartas de largo y media bara de ancho con marco negro y tarjetas doradas, 100 rs.- otra

2. A.H.P.M. Protocolo = 15229, folº. 422-450.

del Martirio de San Pablo, de una barra de largo y tres quartas de ancho con marco negro, 100 rs.- otra pintura en lamina del SS. Christo de Burgos, de una tercia de alto y quarta de ancho, 60 rs.- otra de Nuestra Señora con el Niño, de vara y quarta de ancho y barra y media de alto con marco negro, 60 rs.- otra de Nuestra Señora del Populo, de dos tercias de alto y media barra de ancho con su marco dorado, 70 rs.- otra de Nuestra Señora con el Niño, de media barra de alto y tercia de ancho con marco negro y alquitrabe dorado, 60 rs.- otra pintura en tabla ovalada, de tres quartas de largo y lo correspondiente de ancho con marco negro de la huida de Joseph el Casto y Putifar, 300 rs.- otra pequeña en lamina del Nacimiento de Christo o chavada, de una quarta de largo y lo correspondiente de ancho con marco guarnecido de bronce y plata, 100 rs.- otra igual a la anterior del Martirio de una santa pintada en piedra con marco de ebano ondeado, 60 rs.- otra de Nuestra Señora de las Mercedes, de trezia de alto y quarta de ancho con su cristal y marco dorado, 60 rs.- otra pintura pequeña de Nuestra Señora de Belen en tabla con marco berde y dorado, 60 rs.- otra pintura en lamina de Nuestra Señora de la leche, de quarta de alto y media tercia de ancho con marco de ebano, 50 rs.- otra de Nuestra Señora de la Contemplacion en tabla, de quarta de alto y media tercia de ancho con marco de ebano, 30 rs.- otra en lamina de la huida de Egipto, de quarta de alto y media tercia de ancho con marco de ebano, 80 rs.- otra pequeña de Santa Rita con su vidrio y marco negro, 50 rs.- otra de Nuestra Señora de la Contemplacion, de tres quartas de largo y media vara de ancho con marco negro, 60 rs.- otras dos iguales de tercia de largo y quarta de ancho pintadas en oja de lata con marcos negros, la una de Santa Theresa y la otra de San Nicolas de Bari, 30 rs.- dos medallas de bronce pequeñas, la una de un Heze omo de medio cuerpo y la otra de San Justo y Pastor con marcos de granadillo, 120 rs.- otra pintura de Christo muerto, de dos baras y media de largo y vara y quarta de ancho con marco negro y tarjetas doradas, 80 rs.- otra de San Fausto labrador, de vara y quarta de alto y vara de ancho con marco dorado, 30 rs.- otra del Descendimiento de la cruz, de dos baras de largo y vara y quarta de ancho con marco negro, 50 rs.- otra pintura de la Beronica, de tres quartas de alto y media vara de ancho con marco negro, 30 rs.- dos floreros iguales, de tres quartas de largo y vara y media de ancho con marcos negros, 30 rs.- dos pañuelos iguales de siete quartas de largo y vara y media de alto sin marco, 30 rs.- otro pañuelo del tamaño de los antecedentes con marco negro, 30 rs.- una pintura de San Gerónimo en el desierto, de dos varas y media de largo y vara y media de ancho con marco negro, 100 rs.- otra de Santa Theresa de Jesus del mismo tamaño que la antecedente con marco negro, 60 rs.- otra del mismo tamaño de la Magdalena en el desierto con su marco negro, 40 rs.- otra de Santa Getrudis, de vara y quarta de alto y barra de ancho con marco biejo, 24 rs.- otra de San Pedro Apostol de medio cuerpo, de vara en quadro con marco negro, 50 rs.- cuatro pinturas iguales, la una de San Juan, otra de San Francisco de Asís, otra de San Antonio y la otra de San Onofre, de media vara de alto y tercia de ancho con marcos negros, 150 rs.- otra de Nuestra Señora de la Soledad de dos baras de largo y barra y media de ancho con marco negro, 24 rs.- otra de Jesus, Maria y Josep, de tres quartas de largo y media barra de ancho con marco negro, 90 rs.- otra de Nuestra Señora de Belen, de tres quartas de alto y media barra de ancho con marco negro, 60 rs.- otra de San Pedro en tabla, de media

bara de alto y tercia de ancho con marco negro, 30 rs.- otra pintura de una Santa de la Orden de Santiago, de media vara de alto y tercia de ancho con marco negro, 60 rs.- otra de San Nicolas de Bari en oja de lata, de tercia de alto y quarta de ancho con su marco negro, 12 rs.- otra pintura de la Familia Sagrada, de vara y quarta de alto y bara de ancho con marco negro, 24 rs.- otra de un niño Jhs con ynsignias de la Pasion, de tres quartas de largo y media vara de ancho con marco antiguo, 40 rs.- otra de San Miguel de dos varas de alto y vara y media de ancho con marco negro y cantoneras doradas, 120 rs.- otra pintura de Nuestra Señora de la Soledad, de dos baras de alto y bara y media de ancho con marco negro, alquitrabe y cantoneras doradas, 120 rs.- otra de Nuestra Señora de Belen, de tres quartas de alto y media bara de ancho con marco negro y tarjetas doradas, 40 rs.- otras dos pequeñas en la mina del Salvador y Maria, de media quarta en quadro, 100 rs.- una medalla del Salvador de marmol blanco pequeña con su marco de ebano y christal, 90 rs.- dos esculturas del niño Jesus y San Juan de tamaño del natural con sus peanas doradas, 750 rs».

Andrés de la Calleja nació en la localidad riojana de Ezcaray entre 1703 y 1707 y falleció en Madrid el 2 de febrero de 1785. Alumno de Jerónimo Ezquerra, fue protegido por Felipe V quién le nombró maestro de su hijo el futuro Fernando VI. A lo largo de su vida, Andrés de la Calleja alcanzó altos cargos relacionados con su profesión: pintor de Cámara, director de la Real Academia de San Fernando, etc. La obra del pintor riojano no es abundante, puesto que una gran parte de su actividad artística la dedicó a la restauración de los cuadros de la colección real que fueron dañados por el incendio que arrasó el Alcázar de Madrid el 24 de diciembre de 1734. Gran retratista, posaron para el artista riojano varios miembros de la familia real, entre ellos el propio Carlos III, importantes personajes públicos, como el ministro Don José de Cárvajal y Lancaster, o intelectuales famosos como el erudito padre Enrique Flórez. Cultivó también la pintura religiosa, como el *San Antonio de Padua* (Madrid, iglesia de San Francisco el Grande, 1781) o la alegoría, cuyo ejemplo más significativo el *Tiempo descubriendo la verdad*, conservado en la madrileña Real Academia de San Fernando³.

Pero aparte de sus numerosos cargos, Andrés de la Calleja desarrolló a su vez, una notable actividad como tasador de colecciones artísticas. De esta manera el 19 de febrero de 1739 Andrés de la Calleja pintor de Camara del principe nuestro señor que vive en la calle de la Puebla en casas de Don Phelipe de las Muelas valoraba las pinturas que dejó a su muerte Don Miguel de Sierra, entre las que destacaba una Dolorosa de mano del Divino Morales. Al terminar y firmar la tasación el pintor riojano confiesa que es de edad de treinta y dos años⁴. Según esta declaración Andrés de la Calleja nació en 1707.

3. José Luis Barrio Moya, "Algunas noticias sobre la vida y la obra del pintor Andrés de la Calleja" en *Academia*, 1988, págs. 315-345.

4. A.H.P.M. Protocolo = 15785, sin foliar.

«- Primeramanete doze quadros de la Pasion de nuestro redemptor, de vara y media de largo y vara de ancho con sus marcos de pino, 1180 rs.- otros dos quadros higuales a los antecedentes con sus marcos negros y tarjetas doradas, 180 rs.- otros dos quadros de San Miguel Arcangel y San Gabriel, que son los que dice la partida de arriba.- un quadro del Santissimo Christo de Burgos con su marco negro y tarjetas doradas, de vara y media de largo y vara de ancho, 90 rs.- otro quadro de Nuestra Señora de la Soledad del mismo largor y anchura que el de arriva, 60 rs.- dos pinturas higuales de Santa Barbara y la otra de Santa Cathalina, de una bara de alto y tres quartas de ancho con sus marcos negros y tarjetas doradas, 60 rs.- seis pinturas higuales en tabla, de diferentes anacoretas en el desierto, de una quarta de alto y tercia de largo con marcos de evano y cantoneras de bronze, 30 rs.- dos pinturas de San Juan Bauptista y San Juan Evangelista, de una bara de alto y tres quartas de ancho con su marco de pino, 60 rs.- una pintura de Nuestra Señora Dolorosa, de tres quartas de alto y media vara de ancho, con marco dorado antiguo, de mano del Dibino Morales, 360 rs.- otra pintura de debociones de diferentes Santos y Nuestra Señora de la Almudena, de una bara de alto y tres quartas de ancho, con su marco negro y dorado, 200 rs.- otra pintura de Nuestra Señora, de una bara de alto y tres quartas de ancho con su marco negro y tarxetas doradas, 100 rs.- otra pintura en lamina de la Asumpzion de Nuestra Señora, de una bara de alto y dos tercias de ancho con marco de pino, 600 rs.- seis pinturas higuales de lamina, de mas de vara de largo y poco menos de alto con marcos de peral y molduras doradas, 3000 rs.- otra pintura de Nuestra Señora de la Encina, de media vara en quadro con marco tallado y dorado, 40 rs.- otra pintura de Christo con la Samaritana, de media vara en quadro poco mas o menos, con marco negro y alquitrabe dorado, 60 rs.- otras dos pinturas higuales, la una de Nuestra Señora del Sagrario y la otra de Nuestra Señora del Milagro en lamina, ambas con sus marcos de granadillo, 40 rs.- otras dos de cobre del mismo tamaño que las antecedentes, de la Virgen, el Niño y un Angel, 40 rs.- otra pintura de Nuestra Señora del Sagrario de Toledo, de dos varas de alto y lo correspondiente de ancho, 240 rs.- un quadro de Nuestra Señora de la peña de Francia en tabla, de vara y quarta de alto, 300 rs.- otro quadro del señor San Joachin y Santa Ana, de tres quartas de alto y lo correspondiente de ancho, 100 rs.».

El 13 de marzo de 1743 Andrés de la Calleja pintor de Camara del rey nuestro señor ponía precio a los cuadros que quedaron a la muerte de Don Manuel Santos *contraste en esta Corte*, todos ellos de mediana calidad si nos atenemos a los precios que fueron tasados. También en esta ocasión Andrés de la Calleja confesaba ser de edad de *quarenta años*, lo que parece confirmar que nació en 1703.

«- Primeramente una pintura de Nuestra Señora de la Concepcion de dos baras de alto y bara y media de ancho con marco berde y ocho tarjetas doradas, 100 rs.- otra pintura del Santissimo Christo digo Santissimo Sacramento con los patriarcas San Francisco y Santo Domingo, con marco tallado y dorado, 150 rs.- yten otra pintura de San Juan, de una bara de alto y tres quartas de ancho con marco dorado biejo, 40 rs.- dos quadros iguales de Santo Thomas ambos de media bara de alto y un pie de ancho con marcos dorados nuevos, 200 rs.- una lamina de la Concepcion con su

marco antiguo de palo santo, 24 rs.- asimismo otra lamina de Nuestra Señora con el niño en brazos, de una quarta de alto con su marco negro, 15 rs.- otra de San Gerónimo sin marco, 12 rs.- otra lamina de oja de lata de el Angel San Gabriel de media quarta de alto, 8 rs.- dos quadritos de San Antonio y San Vicente, 48 rs.- otros dos de a tercia de la Divina Pastora en papel con sus bidrios ordinarios y marcos dorados, 16 rs.- otra pintura de la Magdalena en tabla, de tres quartas de ancho y media vara de alto con su marco ordinario encarnado, 50 rs.- otra pintura de la Virgen y Santa Cathalina en tabla, de media vara de ancho y una quarta de ancho (*sic*) con marco dorado antiguo, 20 rs.- tres pinturas en papel con sus marcos, las dos iguales y el otro mas grande, 12 rs.- una laminita de Santa Ysabel con marco de palo santo, 20 rs.- yttien una pintura de San Vizente, de vara y media de alto y cinco quartas de ancho con marco dorado y berde, antiguo, 30 rs.- un quadro de los Siete Sacramentos con marco de pino negro, 20 rs.- un Santissimo Cristo crucificado de ebano y cantoneras de plata, 60 rs.- una pintura de la Adorazion de los Santos Reies, de dos baras de alto y cinco quartas de ancho, con marco negro, 70 rs.- otra pintura de Nuesta Señora de la Soledad del mismo tamaño que la antecedente con marco negro, 30 rs.- otra de la Encarnazion, de vara y media de alto y mas de vara de ancho con marco antiguo, 30 rs.- otra pintura de Nuestra Señora con el niño, de tres quartas de alto y media vara de ancho, con marco negro, 20 rs.- dos pinturas en una tabla, por un lado San Miguel y por otro San Ysidro con marco negro, de tres quartas de alto y lo correspondiente de ancho, 40 rs.- un Santissimo Christo crucificado de broze, pequeño, en una cruz de ebano con pie de lo mismo, 40 rs.- una estampa de Nuestra Señora de los Desamparados de Valencia, de media vara de alto y lo correspondiente de ancho con marco dorado, 15 rs.- otra de Nuestra Señoradel Buen Consejo, de tercia de alto y lo correspondiente de ancho, con marco dorado y tallado y su bidrio, 6 rs.- un espejo de tercia de largo y quarta de ancho con marco negro, 6 rs.- otro mas pequeño con marco negro, 3 rs.- un acto de tafetan azul con marco en una pintura de San Francisco de Asis, de vara y media de largo y cinco quartas de ancho, sin marco, 20 rs.- una pintura de Nuestra Señora del Populo con marco negro, de vara de alto y tres quartas de ancho, 15 rs⁵.

El 27 de septiembre de 1743 y tras la muerte de Doña Andrea Moreno, sus testamentarios encargaron a Andrés de la Calleja *profesor de la pintura y de Camara de Su Magestad (que Dios prospere)* valorar las pinturas, entre las que destacaba un retrato, de gran tamaño, de Mariana de Neoburgo, segunda esposa de Carlos II⁶. Tampoco olvida aqui Andrés de la Calleja confesar su edad *treinta y seis años poco mas o menos*.

«- Primeramente siete cuadros de la Creacion del mundo, los seis de a dos varas de ancho y el otro de siete quartas de ancho y todos de seis quertas de alto con sus marcos, 462 rs.- un quadro de Santa Theresa de vara y quarta de alto y vara de ancho con marco blanco y perfil dorado, 120 rs.- un quadro de Nuestra Señora de la

5. A.H.P.M. Protocolo = 15231, fol^o, 574-576.

6. A.H.P.M. Protocolo = 17221, fol^o, 1096-1097 vlt^o.

Concepcion, de tres quartas de alto y media vara de ancho con marco negro, 60 rs.- un quadro de un niño Jesus hechado sobre los ynstrumentos de la Pasion, de dos tercias de ancho y media vara de alto con marco negro, 80 rs.- un quadro de San Miguel de una quarta de alto y algo menos de ancho con marcone negro, 70 rs.- un quadro de Nuestra Señora de la leche, de vara y media de alto y cinco quartas de ancho y perfil dorado, 40 rs.- un quadro de san Nicolas de bari de vara y tercia de alto y cinco quartas de ancho con perfil dorado y marco negro, 60 rs.- un quadro de Nuestra Señora del Sagrario, de vara de alto y tres quartas poco mas de ancho, con marco dorado, 60 rs.- otro de San Antonio de Padua, de cinco quartas de alto y quattro de ancho si marco, 60 rs.- dos laminas de tres quartas de alto y vara de ancho con marcos de ebano y perfil dorado, 1500 rs.- un quadro ochabado de tercia de alto y ancho, con marco de grandillo y una veta imitada a concha, 60 rs.- un quadro de una vieja en tabla, de terciay quarta de alto y palmo y quarto de ancho con marco negro y perfil dorado, 40 rs.- una pintura de miniatura pequeña de bitela con su christal y marco de ebano, de Nuestra Señora, el Niño y San Joseph, 180 rs.- dos quadros de sobreventanas, de vara y media de largo y media vara de alto con peces y pajaro, con marcos negros, 40 rs.- un pais sobreventana, de dos varas y quarta de largo y dos tercias de ancho con marco negro, 25 rs.- una medalla de Nuestra Señora de Montserrat de madera, de tres quartas de ancho y dos de alto con marco negro y cantoneras doradas, 150 rs.- un quadro de Nuestra Señora, de quarta de alto y poco menos de ancho con marco negro y unas tarjetas de plata, 70 rs.- un quadro de Nuestra Señora del Populo en lamina con su christal, de una tercia de alto y quarta de ancho con marco negro, 180 rs.- un quadro de nuestra señora la reina Doña Mariana de Noeburgo, de dos varas y media de alto y vara y media de ancho, con marco dorado, 120 rs».

La última tasación conocida del artista riojana data del 1 de abril de 1744, fechada en que Andrés de la Calleja pintor de Camara de Su Magestad, de edad de treinta y seis años valora los siete cuadros que dejó a su muerte Doña Brígida Nicolasa de Zugasti:

«- Primeramente una pintura de la Anunciacion a Nuestra Señora, de dos varas y media de largo y mas de siete quartas de ancho con su marco dorado, 600 rs.- mas otra pintura de Nuestra Señora de Pastora, de una vara de alto y tres quartas de ancho, con su marco tallado y dorado, 360 rs.- mas otra pintura de la Huida a Egipto, de vara y quarta de largo y vara de ancho con su marco dorado, las molduras y la media caña de color, 180 rs.- mas dos pinturas iguales en vidrio, la una de San Francisco de Asis y la otra de San Antonio de Padua, 90 rs.- mas dos pinturas iguales, de una quarta de alto y media terzia de ancho, sus marcos dorados y christales, la una de Nuestra Señora del Milagro y la otra de San Carlos Borromeo, 80 rs»⁷.

Volviendo a los bienes de Don Juan Bautista Miralles digamos que el 8 de noviembre de 1741 Manuel Cedillo maestro ebanista y ensamblador que vive en el

7. A.H.P.M. Protocolo = 17233, folº. 721.

portal de la plazuela de la Cebada, casas de San Antonio tasaba los muebles del abogado difunto, siendo piezas desyacadas de su mobiliario dos escritorios de concha y ébano, valorados en 2200 reales y una camade palo santo, hecha en Portugal, que lo fue en 1100 rs.

«-Primeramente un par de escritorios grandes de basa y cornisa y sus corredores de cortados de bronze y soldadillos de lo mismo, de quatro gabinetas de alto, de chapa entera de concha con su puerta en medio, con quattro columnas de concha, cada uno con sus pilastres en las esquinas con garras de bronze y guarnecidas de lo mismo y eslabones de yerro, con sus bufetes cubiertos de caoba y cedro y cintillo de ebano, con sus pies torneados y barrotes de yerro, 2200 rs.- ytien un par de escaparates con doze cristales cada uno en la puerta y tres por cada costado con sus corredores de verguelas y alcaparrones cubiertos de palo santo y ebano, de obalos y corazones y los bufetes cubiertos y los pies de lo mismo y de la parte de adentro de cedro y frisos de palo santo, 720 rs.- mas otro par de escaparates mas pequeños con seis vidrieras cada uno en la puerta y tres por cada lado, todos cristales del numero diez y siete con sus corredores de verguelas y alcaparrones y garras en lugar de bolas, todo de bronze con sus bufetes cubiertos de ovalos y corazones de concha, palo santo y ebano y los escapartes de lo mismo, con sus pies torneados y barrotes de yerro, cerraduras y llaves, 500 rs.- mas otro par de escritorios yguales, de tres quartas y quattro dedos de largo cada uno con tres nabetas de alto y en medio un cajon a modo de puerta con dos columnas de concha salomonicas y adorno de bronze y las gavetas cubiertas de concha y frisos de palo santo y perfiles de gueso, molduras ondeadas de peral y la caja cubierta de nogal y perfilada de box y los bufetes correspondientes a la caja y pies acartelados con un florón de talla dorado de la parte de adelante, 360 rs.- mas un bufete de caoba de siete quartas y algo mas de largo y vara de ancho y lo mismo de alto con sus barrotes de yerro y visagras para agarrar los pies, 400 rs.- mas otro par de escritorios pequeñitos de media bara escasa de largo y lo correspondiente de ancho, cubiertos de ebano y marfil, maltratados, 60 rs.- mas un espejo ochavado, de media bara de largo, con su marco de evano y molduras ondeadas, 60 rs.- mas un bufete de caoba, de vara y media escasa de largo y dos tercias de ancho, con sus pies de lo mismo y barrotes de yerro, 60 rs.- mas un bufete de nogal de cinco quartas escasas de largo y dos tercias de ancho y una vara de alto con sus pies torneados aguebados, 45 rs.- mas un bufete de cinco quartas de largo escasas y dos tercias de ancho con sus pies de nogal y barrotes de yerro y la tabla de pino, 24 rs.- mas un bufete de escaparte cubierto de ebano y marfil y perfiles de lo mismo y los pies cubiertos de palo santo y perfiles de lo mismo con sus barrotes de yerro, 60 rs.- mas una cama de palo santo hecha en Portugal, salomonica, 1100 rs.- mas un arcon de pino de vara y media de largo y dos tercias de ancho y lo mismo de alto, 60 rs.- mas un bufete de escaparate cubierto de ebano y marfil y perfiles de lo mismo y los pies cubiertos de palo santo y perfiles de lo mismo con sus barrotes de yerro, 60 rs.- mas un escritorio de dos tercias de largo y lo correspondiente de alto, que se compone de quattro gabinetas, cubierto de ebano y marfil y cordocillo de gueso con sus cerraduras y llave, 50 rs.- mas un tocador cubierto de palo santo y perfiles de box con su cerradura y llave, aldabones y visagras de yerro, 45 rs.- mas un bufete cubierto de palo santo y ebano, maltratado, con sus pies de nogal

y barrotes de yerro, 50 rs.- mas una docena de sitiales de nogal ondeados, cubiertos de badana abaquetados, 180 rs.- mas una docena de taburetes de Ynglaterra, de junco, 432 rs.- mas un par de espejos de media vara escasa la luna, con sus marcos negros de peral y molduras ondeadas, 100 rs.- mas una papelera de nogal toda de gavetas adentro con dos puertecillas, toda embutida de adentro de marfil, de vara de largo y media de alto algo mas, con su bufete de lo mismo, 150 rs.- mas un bufete de nogal de dos tablas, obalado, con pies de pino, 37 rs. y medio.- mas una mesa redonda, de vara de largo, con dos ojas y dos cajones y pies torneados dada de encarnado, 45 rs.- mas otra mesa redonda de pino, bieja, 20 rs.- mas media docena de taburetes de baqueta de Moscobia con clavos escarolados, 156 rs.- otros dos biejos de lo mismo, 30 rs.- mas quatro taburetes biejos con clavos de yerro a la española, 40 rs.- mas dos sillas de baqueta biejas con clavos escarolados, 40 rs.- mas otras tres ordinarias de clavo de yerro, 30 rs.- mas tres camas de quattro tablas, 59 rs.- mas una mampara de mas de dos baras de largo y dos de ancho, 75 rs.- mas media docena de sillas pintadas altas, 66 rs.- mas otra media docena mas pequeñas, 30 rs.- mas dos cofres de baqueta chatos, de cinco quartas y algo mas de largo, con sus cantoneras y aldabones de yerro, con dos cerraduras cada uno y llave, 285 rs.- mas otro cofre de badana biejo, de cinco quartas de largo chato, 36 rs.- mas otro maltratado con su cerradura y llave del mismo tamaño cubierto de badana encarnada, 30 rs.- mas un catre de camino de pilarillos, 50 rs.- mas un estante para libros de dos baras y quarta de largo y lo mismo de alto con tres escalerillas dado de encarnado, 45 rs.- mas una cama de seis tablas dada de verde, 120 rs.- mas un armario de cozina de dos baras y quarta de alto con quattro puertas, con sus cerraduras y llave y sus celosias en las puertas de arriva, 90 rs.- mas otro armario de dos puertas, de dos baras de alto y media de ancho con su falleva, cerradura y llave, sin tabla en la parte de atras, 45 rs.- mas un fregadero, 15 rs.- mas una mesa vieja de cozina, 15 rs.- mas dos puertas con se cerco y dos pasadores, cerradura y llave, 60 rs.- mas otra puerta con su atajadizo de tablas de devajo de la escalera del despacho, 60 rs.».

Al finalizar la tasación Manuel Cedillo no se olvida de reseñar *que es de edad de quarenta años poco mas o menos.*

El 9 de noviembre de 1741 la costurera María Meléndez valoraba la ropa blanca y el sastre Francisco España hacia lo propio con la de lana y seda, destacando entre esta última las siguientes piezas:

«- mas una colcha de Yndias toda bordada de ylo blanco, 240 rs.- una colgadura de cama de damasco carmesí, que se compone de seis cortinas, cielo y cenefas con su flueco ancho y angosto, forrado el cielo y cenefas en olandilla encarnada, 1800 rs.».

El 10 de noviembre de 1741 Manuel Díaz *maestro calderero* tasaba una abundante cantidad de utensilios de cocina, tales como copas, peroles, bacías, calentadores, cazos, candeleros, palmatorias, velones, almirreces, calderos, chocolateros, sartenes, torteras, jarros, espumaderas, etc. Todo ello realizado en cobre, hierro y azófar. También en la fecha arriba indicada Agustín Pacheco *tallista* que vive en la calle del Baño, casas del Espíritu Santo valoraba los espejos:

«- unos espejos grandes, de a bara las lunas con sus adornos dorados, 1200 rs.- asimismo otros dos de tres quartas y media con sus adornos dorados, 960 rs.- asimismo otros dos chicos que son de media vara la luna, con marcos negros, 240 rs».

Pero la parte más importante de los bienes que dejó a su muerte Don Juan Bautista Miralles fue la gran cantidad de dinero que le estaban debiendo diferentes personas y que aparecen minuciosamente registradas en su inventario. Así Don Francisco de Morales *vecino de la ciudad de Mejico* le adeudaba 1426 reales y 6 maravedís *por los gastos del pleito que de su orden siguió en el Consejo de Yndias*; Don Andrés de Arguino, también residente en México, 2469 reales y 22 maravedís *por el alcance del pleito que de su orden siguió en el Consejo de Yndias sobre el desembarco de los efectos y papeles pertenecientes a la casa y negozios del marqués de Santa Fe*⁸. Dos vecinos de Alicante, Don José Galán y Don Lorenzo Antón debían a Don Juan Bautista Miralles *mil quattrocientas quarenta y siete libras en moneda valenciana* y Don Luis Coello Gaitán *presvitero capellan de las Capuchinas de la ciudad de Guatemala reino de la Nueva España*, 45845 reales *por los mismos que lo ymportan seis partidas del libro de asientos quese hallan de letra de dicho Miralles*. Don Francisco de Onteniente, vecino de Orihuela, adeudaba a Don Juan Bautista Miralles, la cantidad de 400 reales y Don Pablo Antonio de Azpilicueta, abogado de los Reales Consejos, 1728 reales. El oidor de la Chancillería de Granada, Don Matías Chafrón, 2872 reales y 27 maravedís y Don Abdón Payá, *vecino de Monforte*, 60 reales. Por último se registraba que *de orden de los parrochianos de San Martín de Valencia se remitieron a dicho Miralles ciento y veinte reales para la facultad para poder tomar quattro mill libras de zensos para la obra de la iglesia, y se gastaron ciento y sesenta y dos reales con que resultan de alcance a su favor quarenta y dos reales sin yncluir la agencia, consta de memoria de letra del dicho Miralles*:

El día 4 de abril de 1742 Don Juan de Miralles Barroeta, hijo y único heredero del abogado valenciano difunto, declaraba que *fuera del quarto donde vivió y murió el dicho Don Juan de Miralles había diferentes vienes, ademas de los comprehendidos en dicho ynventario, los que no se havían tenido presente al tiempo de hacerlo, motivado de no estar como ba expresado en dicho quarto y después haciendo memoria de ellos se an tasado por personas practicas e ynteligentes a su satisfacion*.

8. El título de marqués Santa Fe de Guardiola fue concedido por Carlos II el 27 de junio de 1690 a favor de Don Juan de Padilla, Guardiola, Pacheco y Guzmán, caballero de la Orden de Calatrava, quién ocupó altos cargos en América, tales como alcalde de Lima, oidor de la Audiencia de México y capitán general de la Nueva Andalucía. Fue el quinto marqués Don José de Padilla Cervantes quien tuvo relaciones laborales con Don Juan Bautista Miralles.

Entre estos bienes se registraban muebles, joyas, alfombras, pinturas, objetos de plata y joyas, ropas y vestidos, biombos, doseles, barros de la ciudad mexicana de Guadalajara, colchones y varios libros. La tasación de todos ellos se llevó a cabo de la siguiente manera:

«- Primeramente dos cofres grandes de a dos zerraduras, chatos, forrados de baquette de Moscobia con clavazon dorada, 270 rs.- otros dos cofres grandes de una zerradura forrados en badana encarnada, 90 rs.- otro cofre de camino de mas de bara de largo, 60 rs.- dos arquillas de zedro, de tres quartas de largo, 40 rs.- dos biombos de cinco ojas pinatdos, el uno nuevo y el otro mui usado, 120 rs.- dos espejos pequeños con marcos de peral desiguales, 15 rs.- dos bancos de pino de madiana estatura, 15 rs.- un tajo, 10 rs.- una papelera de encina embutida de box, de vara y quarta de largo y tres quartas de ancho, 150 rs.- un dosel de terciopelo carmesi, 20 rs.- una manta capuchina blanca, 30 rs.- un tapete de vara y media para delante de la cama, 15 rs.- una alfombra de Asia de tres varas de largo y media de ancho, bien tratada, 930 rs.- unos pendientes de oro con seis esmeraldas, a tres cada uno, 135 rs.- una sortija de oro con nueve diamantes rosas, 248 rs.- una cucharita pata huevos, 8 rs.- una Nuestra Señora del Pilar = otra del Sagrario = otra de Guadalupe y san Joseph = dos Agnus, una Nuestra Señora de Copa Cavana, todos relicarios guarnezidos de plata sobre dorada = una mano de tejon = una castaña guarnezido de plata con sus cadenillas, tasado todo en 120 rs.- dos cucharas de plata con unicornio y dos cuchillos con cavo de plata, 148 rs.- un coco grande guarnezido de filigrana de plata, 20 rs.- otros dos cocos pequeños guarnezidos de plata, 20 rs.- un bolsillo bordado de oro y plata con el nombre de una muger, 15 rs.- una echura de un Cruzifijo de la Agonia de box y un agnus guarnezido de plata, 28 rs.- una colcha pajiza bordada de blanco con fleco de seda, 90 rs.- una docena de platos de peltre con tres fuentes de lo mismo y sus mazerinas, 96 rs.- nueve platos medianos de barro de la China, 54 rs.- seis jicaras y seis platillos de lo mismo, 60 rs.- un tazon grande y una jicara con sus tapas de lo mismo, 14 rs.- viente y quattro barros de Guadalajara de diferentes tamaños, 72 rs.- media docena de jicaras de Flandes, 12 rs.- una lamina de un metal no conocido abierta a buril con marco de ebano y es el entierro de Christo, 30 rs.- otra lamina de cobre pequeña de San Francisco de Paula, 8 rs.- una mesita de nogal de tres quartas de largo y media vara de ancho, 6 rs.- una arquita de tres quartas de largo y media vara de ancho, 6 rs.- otra arquita mas pequeña, 4 rs.- siete cucharas, seis tenedores, un salero, una campanilla con caloto en la lengueta, tasado todo en 520 rs.- dos escritorios de vara y quarta de largo y media de alto, embutidos en concha y bronce con sus bufetes de pies torneados, 480 rs.- docena y media de platos de peltre, 72 rs.- un dosel de damasco carmesi, un Santissimo Cristo y quattro relicarios, 30 rs.- tres quadros de Jesus, Maria y una Beronica, 12 rs.- un pais de Abraham, 12 rs.- otra pais de San Ylarion con su marco negro, 8 rs.- un relicario con un agnus y diferentes reliquias con marco negro, 8 rs.- dos cubridores de almoadas de taftan, 30 rs.- una alfombra mediana, 60 rs.- una frasquera grande con un frasco de los que tiene y su bonba, 15 rs.- diferentes libros de San Ignacio, San Francisco Jabier, San Francisco de Regis, Sermones de Garcia, Ejercicios, Espejo

Christiano y Ynifierno abierto, tasados todos en 2500 reales.- diez y siete colchones de diferentes generos y tamaños, 660 rs.- una prensa de hierro, 90 rs».

Con esta relación quedó completado el inventario de los bienes de Don Juan Bautista Miralles.

JOSÉ LUIS BARRIO MOYA
INSTITUCIÓN DE ESTUDIOS COMPLUTENSES

BOLETIN

DE LA

SOCIEDAD CASTELLONENSE DE CULTURA

Tomo LXXX • Enero-Diciembre 2004 • Cuad. I-II-III-IV

La Carta de Nueva Población y los Establecimientos de la Vall de Tárbena en 1611

INTRODUCCIÓN

El despoblamiento que se produjo en España y sobre todo en el reino de Valencia a consecuencias de la expulsión de los moriscos, que iniciada a últimos de septiembre del año 1609, estaba prácticamente finalizada a primeros del año siguiente, trajo como consecuencia de ello un rápido abandono general de numerosos lugares habitados, muchos de ellos en su totalidad, por estos moriscos.

¿Cómo se había llegado a esta situación?, ¿cuales fueron las causas que la motivaron?. La complejidad del tema, estudiado hoy en día por numerosos historiadores, desbordaría las pretensiones de este trabajo, pero parece conveniente antes de comentar la Carta de Población, esbozar esquemáticamente el marco histórico en el que se produce la misma. Brevemente el desarrollo de los hechos fue el siguiente:

El martes 22 de septiembre de 1609 se publicó en Valencia el bando con la orden por la que el rey Felipe III había decidido, por fin, expulsar de este reino a los moriscos. Sus antepasados, *los sarracenos*, que vivían en el reino antes de su conquista por los cristianos, a raíz de la misma emigraron parte de ellos, a tierras del Islam, pero la gran mayoría siguieron durante casi cuatro siglos, viviendo en relativa paz con sus conquistadores, manteniéndose en sus lugares de origen y conservando su religión, leyes, costumbres y bienes. El problema con los que se quedaron, *los mudéjares*, comenzó en realidad cuando en 1501 los Reyes Católicos, una vez finalizada la Reconquista y acabado el último reino moro de la península, ordenaron que todos los que no tomasen el bautismo, renegando de su religión, serían expulsados de sus reinos. La mayoría de ellos acataron la orden para poder seguir viviendo en sus lugares de origen, conservando sus casas y tierras, pero su conversión no fue, como era de esperar, sincera. Los que se quedaron, *los moriscos o cristianos nuevos*, siguieron casi todos ellos practicando en secreto sus ritos y religión, sintiéndose en todo momento pertenecientes a una raza distinta, ayudado todo

esto quizás por el desprecio que, aún después de tantos siglos de convivencia, sentían hacia ellos los cristianos.

Fueron pasando los años alternándose los períodos de rigor y de disposiciones contra ellos, con otros de tolerancia a cambio de cuantiosas compensaciones económicas, durante los cuales la Iglesia trató siempre de lograr su conversión sincera. En el último tercio del siglo XVI y principios del siguiente los esfuerzos del Patriarca Ribera por llevar a cabo una evangelización sincera de las poblaciones de moriscos fueron impropios, tomando toda clase de medidas tendentes a ello, pero sus esfuerzos como se verá fueron vanos.

Estos esfuerzos contaron casi siempre con el obstáculo de los *señores* que poseían lugares poblados de moriscos, a los que nunca interesó que sus vasallos estuviesen completamente integrados en la población de *cristianos viejos*, disponiendo así de una mano de obra barata y dócil. Entre señor y vasallo existían unas relaciones y dependencias de tipo jurídico y económico que en el caso de los moriscos, al ser considerados en el conjunto del reino como una minoría vencida y practicantes de una religión despreciada, eran considerados como vasallos de segundo orden. El trato que recibían y las condiciones en las que se encontraban fue suavizándose con el tiempo, aunque siempre estuvieron sujetos al talante y vicisitudes particulares de sus señores respectivos.

Durante el último tercio del siglo XVI empezaron a intensificarse las medidas contra los moriscos como consecuencia de la ayuda que prestaban a los piratas que periódicamente asaltaban las poblaciones ribereñas¹, ataques que se habían intensificado tras la fallida expedición contra Argel emprendida por Carlos I en 1541. Unos de los asaltos que tuvo consecuencias graves para estos lugares estudiados fue el realizado en 1584, ataque en el que intervinieron veinticuatro naves argelinas con un contingente de casi dos mil hombres. Después de intentar sin éxito tomar Villajolosa y Altea subieron a Callosa sin que pudiesen tomar su castillo, llevándose consigo junto con los moriscos de dicho lugar, los de Micleta, Algar, la Nucía y Chirles, quedando desde entonces estos últimos lugares, así como el valle de Bolulla, despoblados². Por todo ello en estas fechas existía ya un verdadero temor

1. El 20 de octubre de 1570 Simón Pascual, pescador de Valencia, recibe licencia del conde de Benavente, virrey y capitán general del reino de Valencia, para que pueda embarcarse en un navío con tropas que está pronto para partir hacia Argel con el fin de rescatar cautivos. El motivo de su viaje era el rescate de dos muchachos y el padre de uno de ellos que junto con otros quince hombres habían sido capturados hacía unos días cuando una fragata de moros desembarcó en la playa de Valencia, a la parte de la Albufera. Tomada tierra, se dirigieron hacia unas barracas cercanas a la playa donde encontraron a 17 hombres que estaban en ellas, mataron a dos de ellos y se llevaron cautivos a los demás. El gobernador alegaba en su licencia que se haría gran servicio a Dios por el peligro que corrían los muchachos de perder su fe debido a su poca edad. Parte hacia el rescate llevando para ello *cinco panyos, dos trentenos de granada y otro de grana de cofolla y los otros dos de azull y encarnado y más en dinero hasta 4.000 reales*. APPV. *Protocolos*, nº10085, not. Ferrer.

2. SALVA BALLESTER, A., *La villa de Callosa de Ensarrid*. Instituto Estudios Alicantinos. Alicante 1960.

a un posible reagrupamiento de las poblaciones moriscas para alzarse en armas con ayuda del exterior, lo que fue llevando a pensar en la posible conveniencia de expulsarlos. Tanto es así que después del asalto, el rey prohibió que se repoblase Callosa dejando tan sólo que lo hiciesen los pequeños lugares de Algar y Micleta.

Por fin y tras años de intentos, el Consejo de Estado resuelve llevar a cabo la expulsión, manteniéndolo en secreto hasta el mismo día de la publicación del bando. Publicado éste en la ciudad de Valencia el martes 22 de septiembre, dio comienzo enseguida al agrupamiento de las poblaciones de moriscos que al frente de sus señores marcharon, casi todos ellos resignadamente, a los puertos designados para su embarque.

Llegadas a España las primeras noticias de los desastres ocurridos a los primeros grupos que iban desembarcando en la costa de África, y pasada la sorpresa de los primeros momentos, el ánimo de los que todavía no habían embarcado fue alterándose y ya no se resignaron al embarque pacífico de los primeros momentos, levantándose en armas en numerosos puntos. Comenzó el alzamiento en la sierra de Ayora, en Teresa, extendiéndose rápidamente por las poblaciones vecinas. Días después estalla otro foco en Jalón, corriéndose también rápidamente por los pequeños pueblos de los valles circundantes: *Relleu, Finestrat, los valles de Guadalest, Seta, Travadell, Planes, Gallinera, Laguar, a las localidades de Benichembla y Castell de Castells*³, acercándose a 15.000 las personas sublevadas.

A pesar de este foco de resistencia se continuó el embarque del resto de las poblaciones, dedicándose mientras tanto las tropas reales a sofocar la revuelta. El último lugar que se tomó fue la Vall de Laguar donde, desde un principio, se habían hecho fuertes los insurrectos, siendo embarcados a últimos de febrero de 1610. La cifra total de los moriscos que salieron de España parece ser cercana a las 275.000 personas, correspondiendo al reino de Valencia unas 120.000.

Según Sanchis Sivera⁴ en esa época existían en Tárrega los siguientes poblados y caseríos: Mizep, Ráfol de Benisalim, Picasarri, Bichanca, Bancal Llarc, Sacos, Coll de Rates, Fontblanca, Casivañes, Parells, Albicá, Rafalet y otros. Los dos núcleos de viviendas que constituyen la población actual se llamaban Benicebel y Benitalhal. Hasta 1574 contaba con el anejo de Algar, año en que pasó a depender de Callosa. En los establecimientos que estudiamos vemos cómo el lugar lo forman dos núcleos de casas *arriba y abajo*, pero sin indicarnos si seguían teniendo esa denominación que nos dice Sivera. Los antiguos poblados son ya por entonces tan sólo partidas del término: Benicelim, Vijanca, Sacos, Rates, Parellas, Alvicá, Rafolet, Serolla...

3. LAPEYRE, HENRI, *Geografía de la España Morisca*, Diputació Provincial de Valencia. 1986.

4. SANCHIS SIVERA, J., *Nomenclator Geográfico-Eclesiástico de los pueblos de la Diócesis de Valencia*, Valencia 1922, pp. 397.

EL PROBLEMA DE LA REPOBLACIÓN

Una vez finalizada la expulsión, los pueblos que antes habían estado habitado por moriscos se quedaron en su mayoría abandonados, las casas deshabitadas, las cosechas sin recoger... quedando ya olvidados y sin repoblar de nuevo muchos de ellos, sobre todo aquellas pequeñas localidades, a veces simples caseríos, situadas en terrenos abruptos en los que sólo podían vivir gentes de espíritu frugal y austero, capaces de llevar una vida de mera subsistencia. Los demás lugares quedaron en su mayoría tan sólo parcialmente repoblados, no empezando a alcanzarse las cifras de población existentes antes de la expulsión hasta finales del siglo.

La inmensa mayoría de la gente que va acudir a repoblar estos lugares son habitantes del propio reino, en su gran mayoría vecinos de las poblaciones cercanas quienes conocedores, en algunos casos, de la bondad de las tierras que quedan libres, se aprestan a ocuparlas con la intención de iniciar una mejor vida. Así por ejemplo los lugares de Algimia y Alfara se repueblan en parte con gente venida de la cercana Torres Torres⁵, en el caso de la Cella y Milarrosa con gente de Verjel, Ondara y Xabea, etc.

En algunas ocasiones los repobladores son gentes venidas de fuera del reino, que en el caso particular de esta zona que estamos estudiando muchos son oriundos del reino de Mallorca. En Sella y Milarrosa junto a los repobladores regnáticos acuden gentes de Mallorca e Ibiza⁶, la propia Tárrega, se repuebla con gente venida de Mallorca, en la Vall de Xaló sabemos que uno de ellos es de Ibiza, etc. Pero a pesar de esta afluencia, el número de los que acuden no supera, en la mayoría de los casos, el 40 o 50 por ciento de la población expulsada.

Esta gente venida de otros reinos acudió por lo general desde poblaciones limítrofes entre ambos, como es el caso de Sirat lugar cercano a la frontera con Aragón⁷. En el caso de Tárrega en un principio acuden 39 pobladores, de los que 16 provienen todos ellos de un determinado lugar, en nuestro caso Mallorca, haciéndonos pensar en una repoblación de alguna manera concertada con anterioridad. En cuanto al número total de repobladores vemos que son 41 los que acuden en un primer momento, y teniendo presente los censos estimativos de la población existente antes de la expulsión que para 1609 nos dan para este lugar un total de 89 casas, la población que acude a repoblar supone una cifra ligeramente inferior al 50% del total de la existente inicialmente.

5. CORBALÁN DE CELIS, J., *La repoblación en la baronía de Torres Torres. Cartas de Nueva Población de Alfara y Algimia*. Ayuntamiento de Algimia 1997.

6. De Verjel es Joan Veguer rector de Verjel, la Cella, Milarrosa y Miraflores; Jerónim Trenti de Ondara, Pere Femenia de Mallorca y Simó Cardona de Ibiza.

7. De los pobladores de Sirat 15 de ellos, son de Aragón; 4 de poblaciones cercanas: Benifair, Viver, Villahermosa y Cortes de Arenoso; 1 de Francia.

En la mayoría de los casos estas cifras no sólo no fueron aumentado con el tiempo, sino que en muchos de ellos fueron rebajándose hasta alcanzar niveles de población cercanos al 30% de los existentes antes de la expulsión. En el cuadernillo donde están anotados los establecimientos, una mano posterior anota los vecinos que han abandonado el lugar y se puede comprobar que de los pobladores iniciales sólo quedan 22.

Una de las causas del poco arraigo inicial de las poblaciones fue el empeño de los señores en mantener e incluso, en determinados casos aprovechando la nueva población, aumentar los cargos sobre la misma. En Tárrega se ve como se aprovecha la ocasión para incluir dentro de las tierras *delmeras* o que pagaban el correspondiente diezmo, aquellas que por algún motivo estaban francas de pagarlos. (*capítulo II*). A pesar de ello los señores, siguiendo los consejos dados por la corona referentes a que en un principio suavizasen las condiciones de repoblación, con el fin de atraer a nuevos pobladores, hicieron algunas concesiones tendentes a que los primeros años no les resultasen tan gravosos, y en algunos casos tendentes a estimularlos para que extendiesen las tierras cultivables (*capítulo IX*).

Otra de las causas y quizás la principal, fue el problema que representaba tener que hacerse cargo de los numerosos censales (hipotecas) que pesaban sobre la práctica totalidad de las poblaciones moriscas. En el caso estudiado se produce un hecho sorprendente, la marquesa pacta con los nuevos pobladores que será ella quién se haga cargo del pago de los censales, tanto de los que le correspondían propiamente, como de los que correspondía pagar a la *universidad* o conjunto de vecinos (*capítulo VII*). El hecho es sorprendente porque a pesar de que en otros lugares se sabe que el señor les había concedido el que no pudiesen ser embargados por el impago de los censales, en ningún caso se comprometieron ellos a pagarlos⁸.

La consecuencia, en general, de todo esto fue una drástica reducción de la actividad económica en España y en particular en el reino de Valencia, por ser éste la zona más afectada al contar con la mayor población de moriscos, pero sin achacar por ello toda la culpa a la expulsión, pues si bien es verdad que las pérdidas que ocasionó fueron sensibles y lentas de reparar, el descenso de población y su lenta recuperación hay que achacarlo también a otros motivos: las fuertes exacciones fiscales, las plagas, las epidemias, los reclutamientos para las guerras, los asaltos de corsarios y bandoleros, la crisis de mortalidad que se dieron en la primera mitad del siglo XVII etc, todo ello imposibilitó el crecimiento normal de la población hasta finales de ese siglo en el que la mejora de todos estos factores contribuyó a que se empezaran a notar los síntomas de una ligera recuperación⁹.

8. Don Miquel Vallterra, señor de Torres Torres, concede a los nuevos pobladores que no serían embargados por los acreedores censalistas por el impago de los censales. Ante las funestas consecuencias que hubiese tenido este hecho para la numerosa población que vivía de las rentas que les producían dichos censales, y en consecuencia sobre el país, el rey posteriormente anuló esta concesión ante la protesta de los censalistas.

9. CORBALAN DE CELIS, J. *Op. cit.*

En el tiempo en que se producen estos sucesos, regenta el señorío doña Catalina Moncada y Bou que había sucedido a su madre doña Luisa Bou, señora de la baronía de Callosa, Micleta, Algar y la Vall de Tarbena¹⁰. El hecho de que estuviese casi despoblada de moriscos la baronía desde el asalto de 1584, influiría para que la despoblación no le resultase todo lo perjudicial que fue para la mayoría de los señores de moriscos. Algo de ello parece deducirse del memorial de 1611 sobre la reducción de censales en el que se indica que al marques de Aytona, entre otros, se le hará una reducción del interés que han de pagar de dichos censales pero, por el momento, no se le asignará cantidad alguna para ayuda de su Casa¹¹.

Doña Catalina estaba casada con don Gastón de Moncada, marques de Aytona, señor de Beniarjó y Pardines, que sigue por entonces como Lugarteniente y Capitán General de S.M. en la ciudad de Zaragoza, en el reino de Aragón. Ella mientras tanto reside en el convento de la Trinidad, en las casas que existían junto al mismo¹², desde donde la vemos ir pagando a los distintos proveedores de su casa¹³.

Los marqueses de Aytona habían sido uno de los primeros señores que prontamente se habían *acordado* con nuevos pobladores para repoblar sus lugares. En 23 de noviembre de 1610 conceden la nueva carta de población de Beniarjó y Pardines para 18 pobladores, llegando a estar reunidos 88 en el momento de escrutar los establecimientos.

CENSOS DE POBLACION DE TARBENA¹⁴

AÑO	1563	1570	1585	1602	1609	1611	1622	1646
HAB.	121	195	135	288	400	180	148	166

10. Luisa Bou era hija de Cristóbal Honorat Bou, señor de las baronías de Callosa, Micleta, Algar y la vall de Tarbena, y de Jerónima Exarch (hija de mosén Miquel Exarch señor de Rafelbunyol y del Puig y de Angela Loris) quienes se habían casado en enero de 1533. ADPV. Fondos Duquesa de Almodovar. e.5.1. exp. 50.

11. Asiento particular de las Casas de dueños de lugares... TORRES MORERA, J., Repoblación del Reino de Valencia después de la expulsión de los moriscos. Valencia 1969 pp. 147 yss.

12. Estas casas, que son las que hoy en día todavía existen junto al convento, en la marginal del río, ya las tenemos constatadas en 1588 y sabemos que vivía entonces en ellas el confesor de las monjas, el franciscano fray Jerónimo Laboredo...

13. A Vicente Febrer, *flaguer*, le paga 163 libras por el pan dado para alimentos de dicha señora marquesa, hijos y familia; Cristóval Catalá, *pasamaner*, 165 libras por las faenas hechas en su casa y géneros cogidos de su tienda; Mateu Trescents, *albarder*, 35L por los alquileres de mulas y criados; Jerónim Rejaulí, *mercader*, 110L por la ropa cogida de su tienda; Batiste Chavelli, *especier*, 16L para pago de la cera; Joan Bies, *llister*, 95L pago de las pasamanerías de oro, plata y seda tomadas de su tienda; Nofre Sauch, *sastre*, 639L a cumplimiento de toda la ropa, *mons e bestretes* hechos en su casa en la última venida de la marquesa a la ciudad ed Valencia...

14. Las cifras son muy aproximativas al no tomarse los datos de verdaderos Censos sino de diversos recuentos hechos con fines recaudatorios, militares etc. lo que trae consigo en la mayoría de los casos una ocultación de datos. Para el número de habitantes se ha usado el factor 4,5 habitantes por casa.

DANVILA, M., Desarme de los moriscos en 1563. B.R.A.H., 1887, TIX, pp. 275-506. Tarbena 27 casas.

Primeros Repobladores en 1611

Armegol, Pere*	Palau, Pere
Arbona, Salvador	Perelló, Pere
Benasar, Bertomeu*	PuigServer, Bertomeu*
Benasar, Melchor*	Quintana, Joan
Domenech, Bernat	Renovart, Martí
Durán, Joan*	Reynes, Joan
Ferrer, Joan*	Riberes, Joan
Font, Pere	Ribes, Esteve
Guardiola, Antoni*	Ribes, Joan
Guardiola, Joan	Ripoll, Magí
Ivanyes ¹⁵ , Bernat	Roca, Joan
Joan, Mateu	Sabater, Martí*
Marco, Antoni	Sabater, Miquel*
Marti, Joan sastre*	Sabater, Joan*
Mas, Bernat*	Sabater, viuda de
Mas, Bertomeu*	Serra, Sebastiá
Molins, Cristoval	Sifre, Jaume*
Molins, Joan	Solivera, Miquel*
Molla, Antoni	Vidal, Miquel*
Morell, Jaume	Vicent, Jeronim
Morell, Jauma viuda	Vicent, Antoni
de Antoni Mulet	Vila, Jaume
	(* oriundos de Mallorca)

Abandonan el lugar:

Joan Roca	es bandolero y ha pasado a Mallorca
Bernadino Domenec	se ha ido no se sabe donde
Joan Reynes	se ha ido a Castell de Gallinera

CHABAS, ROQUE., *Los moriscos de Valencia y su expulsión*. El Archivo. TIIIV pag. 379-388. Son los datos de: Jerónimo Muñoz. Descripción del reino de Valencia.(1565-1572): Tervena 195 casas?. Para Lapeyre: Tarbena 18 casas.

SANCHIS SIVERA, J., *Op. cit.* Son datos del Censo Eclesiástico (1585-1587) del Patriarca Ribera: Tarbena 30 casas.

LAPEYRE, HENRI., *Op. cit.* pp.273. Datos del Censo tributario de 1602: Tarbana 64 casas.

BORONAT BARRACHINA,P. *Los moriscos españoles y su expulsión*. Valencia 1901. De los datos del recuento general de 1609: Tarbena no figura?

TORRES MORERA, J.R., *Repoblación del reino de Valencia después de la expulsión de los moriscos*. Datos del recuento de 1609: Tarbena 400 habitantes.

CARCEL ORTI, M., *La población de las diócesis Valencianas*. Estudios sobre la población del País Valencià. Valencia 1988.Son datos de Relaciones ad limina: Año 1622. Tárrega 33 casas.

LAPEYRE, op. cit. pp.111 Censo de 1646: Tarbena: 37 casas.

15. El notario Bernat Ivanyes no figura ni en la carta ni en los establecimientos pero sabemos que tenía una casa lindante con la de Gaspar Tarrega.

Tampoco figura la viuda Sabatera que tenía su casa junto a la de Sebastián Serra.

Marti Renovar	se ha ido a Bolulla
Marti Sabater	se ha ido a la Vall de Alvaida
Joan Guardiola	se ha ido cerca de Miramar
Bertomeu Bennasar	se ha ido a la huerta de Gandia
Antoni Guardiola	a vuelto a Mallorca
Esteve Ribes	está en lo Rafol
Joan Quintana	se ha ido a Favareta de Alfondech
Pere Font	se ha ido a Bolulla
Jaume Vila	se ha ido a la Vall de Albayda
Jaume Morell	a vuelto a Mallorca
Miquel Sabater	se ha marchado
Pere Perelló	está en Miramar
Joan Ribes	está en lo Rafol

Censo de 1646

Calafat, Andreu Viuda de	Molines, Cristofol Vdade
Carrió, Cristofol	Monjó, Anthoni
Carrió, Françes	Monjó, Miguel
Carrió, Miguel	Moragues, Miguel Vdade
Carrió, Rafel	Nadal, Andreu
Coch, Pere. Viuda de	Font, Miquel
Ferrer, Juan. Maior	Ripoll, Gregori
Ferrer, Juan. Menor	Ripoll, Lluch
Fluixá, Juan	Ripoll, Magí
Laseras, Pere. Rector	Roselló, Berthomeu
Laseras, Cristofol	Roselló, Berthomeu
Loréns, Jaume	Serra, Berthomeu
Larciera, Anthoni	Serra, Sebastiá
Marco, Anthoni	Sifre, Jaume
Marco, Juan	Soliveres, Miquel Vda de
Mas, Salvador Viuda de	Soliveres, Pere Vda de
Mascaró, Juan	Vila, Guillem
Mascarós, Pere Juan	Vilanova, Juana
Mesquida, Viuda	

LAS CARTAS DE POBLACIÓN Y LOS ESTABLECIMIENTOS

Las cartas de población, como la presente, son documentos por los que el señor feudal de un lugar concede éste a sus nuevos pobladores, estableciendo el marco jurídico en el que se va a desarrollar la comunidad, dando por escrito las condiciones —derechos y deberes— a los que estarán sujetos tanto ellos personalmente como las propiedades que les establece, normalmente una casa y un determinado número de parcelas con las que producir lo necesario para subsistir. Son verdaderamente contratos agrícolas que se otorgan con el fin específico de repoblar el lugar,

constituyendo verdaderas ordenaciones de la vida pública del mismo. La mayoría de ellas están escritas en el idioma con el que mejor la entenderían los nuevos pobladores, estando redactadas en castellano en aquellas zonas en las que se hablaba éste, y en valenciano en el resto.

Los señores, no sólo por las disposiciones dadas por la corona tendentes a agilizar la repoblación, sino por su propio interés en que se repoblasen cuanto antes sus lugares para poder así empezar a recuperar el nivel de rentas que disfrutaba antes de la marcha de sus vasallos moriscos, iniciaron prontamente las negociaciones tendentes a la ocupación de las casas y tierras que aquellos tuvieron que abandonar. Unas pocas de las Cartas se dieron el mismo año de 1609, iniciándose en realidad las repoblaciones al año siguiente, no siendo hasta 1611 cuando se otorgaron la mayoría de ellas, bajando su número otra vez en 1612, siendo a partir de este año cuando se puede empezar a hablar de que prácticamente está finalizada la repoblación¹⁶, con los problemas apuntados de despoblados y baja ocupación.

En muchos de los casos no debieron ser fáciles las negociaciones entre los señores, o sus representantes, y los nuevos pobladores. En el caso por ejemplo de Algimia y Alfara se ve cómo, en el primer intento de firmar conjuntamente la Carta, los vecinos no están de acuerdo y piden esperar a que puedan ir a Valencia a consultar con un abogado firmándose, y por separado, pasados unos meses.

Un hecho curioso y que se supone no debió darse en muchos casos, es el sucedido en Sirat, Pandiel y Tormo poblaciones del Alto Palancia que pertenecían a Bernat Vilarig de Carros. En estos lugares, poblados como se ha visto por gente venida de Aragón, estando a primeros de septiembre de 1611 reunidos los vecinos en la iglesia, el notario les dio lectura de los capítulos donde se especificaban las condiciones de la nueva población, y acabada su lectura les dejó solos para que pudiesen comentarlos entre ellos con toda libertad y —se copia del documento— *después de haverlos visto y regonocido haveis buelto unas respuestas tan fuera de lugar que me ha maravillado que personas de entendimiento como vosotros lo soys, bolviesen tal respuesta que en nada conforma al amor y voluntad que yo siempre os e tenido y mostrado...* luego, les vuelve a pedir que se reunan nuevamente y lo piensen con detenimiento, y habiéndose leído los dos primeros capítulos *se levantaron en pie algunas de dichas personas y dixeron que para que hera menester cansarse en pasar adelante en leher dichos capítulos, que ellos los tenían muy bien visto y entendidos...* y si el señor no atendía a lo que ellos exigían *se volvería cada huno a su tierra de donde havían venido...* dándose por terminada la junta sin haber firmado la carta. En Toga lugar cercano a los anteriores y también perteneciente al mismo señor, repoblado en su mayoría por gente venida de Castellón, sucedió otro tanto unos días después.¹⁷

16. Tenemos datos de 5 cartas otorgadas en 1609; 28 en 1612; 89 en 1611; 27 en 1612; 6 en 1613; 2 en 1614; 1 en 1615; 2 en 1616; 3 en 1617.

17. CORBALÁN DE CELIS, J. *Las dificultades para la repoblación en el Alto Mijares. Carta de nueva población de Cirat*. Seminari d'Estudis sobre la població del País Valencià. Segorbe 2003.

Una vez puestos de acuerdo en las condiciones, se pasaba a establecer de derecho, mediante escritura pública, la casa y tierras que le habían sido otorgadas a cada uno de ellos, y que normalmente ya ocupaban y trabajaban desde meses antes. Como se ha visto lo corriente fue establecer una casa y unas parcelas de tierra¹⁸ suficientes para su sustento, cuya cantidad dependería de la calidad de las tierras y del lugar donde se encontraban. En la Carta concedida a la Torre y Miralbó se dice que se establecerá a cada poblador una casa y *vint fanecades de terra orta eo regadiu, y quatre cafisades de terra en lo secá, ço es, dos de vinya, y dos de terra campa ab algunos moreres, oliveres, o garroferes, segons que comodament se podrán reparar aquelles, a arbitre de dita senyora, eo de son procurador.*

En el caso de Tárrega los vecinos, que ya estaban poblando el lugar desde tiempo atrás¹⁹ se reunieron el 14 de diciembre de 1611, en número de 37, a la puerta de la iglesia con el fin de nombrar una persona que los representase en las firmas de las escrituras de las casas y tierras que se les habían entregado, lo que se hizo en Valencia unas semanas después, el día dos de enero.

A la vista el cuadernillo donde el notario Jaume Martí tiene hecho un resumen de las casas y tierras establecidas, que es el que se publica, se ve que hace un total de 50 lotes, de los cuales entrega 39 a otros tantos nuevos pobladores. Empieza asignando casa y tierras al procurador, sin especificar su nombre, pensamos que se refiere a Gaspar Tarrega, y sigue con los nuevos pobladores anotándolos por orden, que es el número que aparece al principio de la casa. El número que aparece al final y el que encabeza las tierras se supone es el que figuraría en algún plano que debía tener a la vista para poder llevar un control de las casas y tierras establecidas y sus linderos.

Se establecieron un total de 2.556 hanegadas de tierra entre huerta, secano y monte, distribuidas aproximadamente de la siguiente forma:

Huerta:	81 fanegadas
Viña:	53 f.

18. Según algunos autores una familia media necesitaba 8 hanegadas de huerta para producir lo necesario para subsistir. CASEY, J., *El reino de Valencia en el siglo XVII*. Madrid 1983.

Si la tierra estaba en el secano se necesitaban unas 40-50 hanegadas. CISCAR PALLARÉS, E., *Moriscos, Nobles y Repobladores*. Valencia 1993.

En Sarra, en la Vall de Cofrentes, se establecieron una media de 12,5 tafulas en la huerta, 7 de viña y 1 en el secano, (una tabula correspondía a la sexta parte de la fanega); en Beniarjó unas 20 hanegadas por vecino; en Algimia y Alfara 10 hanegadas de tierra campa y 8 cahizadas de tierra plantada según los casos de viña, algarrobos, higueras o moreras (una cahizada correspondía a 6 hanegadas). Con estos datos y los indicados en la Torre y Miralbó pensamos que las 8 hanegadas que dice Casey quizás se quedan un tanto cortas.

19. La marquesa había nombrado procurador en noviembre de 1610, y seguramente poco después éste concertaría la población con los nuevos vecinos, pero no fue hasta pasado casi un año cuando decidieron legalizarla nombrando un procurador que fuese a Valencia a firmar las capitalizaciones y los establecimientos.

Farraginal:	269 f.
Tierra campa:	1.076 f.
Higueral:	92 f.
Almendral:	6 f.
Otros bancales:	el resto

En ellas existían los siguientes arboles: Almendros (3.260), Higueras (1.042), Algarrobos (221), Olivos (161), Acebuches²⁰ (38), Cornicabras (6), Cerezo (151), Carrascas (48), Alamos (47), Parras (33), Perales (15), Ciruelos (11), Olmos (11), Llidoners (5), Encinas (4), Granados (3), Albaricoqueros (2), Moreras (2), Nísperos (2), Nogal (1), Melocotonero (1).

Como se ve la mayor producción de la zona es la de almendra y la de higos, siguiéndole la de algarroba y aceite. También sería importante la producción de vino y pasas. No había mucho terreno de huerta pero existían en cambio dos balsas y numerosas fuentes: la de Beniantell, Benipla, de la Serolla, del barranco, Benicelim, Alvíca, Arcam, en el camino entre los dos Lugares, de la Murta, la del álamo en el Rafalet, la del espino, junto a la senda que sube a la Rábida, la del Lugar de abajo, la de Canillas, y la fuente blanca.

ANÁLISIS DE SU CONTENIDO

1.- Mantenimiento del señorío jurisdiccional.

1.1.- La administración de justicia

El hecho de la expulsión no alteró el régimen señorial existente antes de que ésta se produjera, las nuevas poblaciones de cristianos estarán sometidas prácticamente a las mismas condiciones jurídicas que las anteriores de moriscos, manteniéndose casi sin alterarse el régimen feudal que ejercían estos señores. El señor seguirá manteniendo la jurisdicción penal en su territorio tanto para ejercer *la baja*, causas civiles (*mer imperi*) o criminales (*mixt imperi*), como *la alta*, derecho a imponer penas corporales y en algunos casos a ejercer el derecho de horca²¹ (*capítulo XIII*). Los nuevos pobladores deberán por tanto prestarle homenaje de fidelidad y avasallamiento (*capítulo XI*).

20. El acebuche y la cornicabra son dos variedades de olivo, el primero es el olivo silvestre que da una aceituna pequeña y dura, el segundo da una aceituna larga y puntiaguda.

21. Este derecho que desaparece en el siglo XVIII, rara vez lo vemos aplicado en el siglo anterior, aunque en casi todas las tomas de posesión que hacen los señores durante esos años siempre hacen referencia a ello pero, como en muchosde los casos ya no existía ni el lugar donde se colocaba la horca, mandaban colgar un trozo de tela en la rama de un árbol como señal de que les seguía perteneciendo este derecho.

1.2. La administración local.

El señor controlaba la elección de los oficiales para la administración de justicia y gobierno de la localidad (*capítulo XI*).

Como no se conocen muchos datos sobre la forma de elegir estos cargos municipales, pues en las cartas generalmente sólo se nombra que se tiene derecho a ello, se expone un ejemplo ilustrativo: En la Carta de Población de Cella y Milarrosa, que se concede en 5 de septiembre de 1611, en el capítulo 3º de la misma, se especifica que «los vasallos han de hacer un memorial de (al menos) las dos partes de los nuevos pobladores y entregarlo en manos del señor o de su procurador para que de dicho memorial pueda elegir y nombrar al justicia, lugarteniente, jurados y otros oficiales, y consejeros para el consell particular de dichos lugares, como mejor convenga para el buen gobierno y administración de justicia, a voluntad, ordenación y disposición del señor y sus sucesores, la cual elección se haya de hacer en la forma siguiente:

Para la elección de Justicia y Lugarteniente hayan de dar los vecinos la víspera de Santo Tomás una nómina al señor o a su baile o procurador, de tres personas de dichos lugares para justicia, y dos para lugarteniente, y de aquellos el señor pueda nombrar uno para justicia y otro para lugarteniente, aquel que al señor le parezca.

Y el domingo antes de Pasqua del Espíritu Santo²² hayan de llevar al señor memoria de cuatro personas para que de aquellas nombre dos para Jurados, los que más aptos le parezcan, esto es, uno de cada lugar. Y por otra parte le llevaran dicho día memorial de ocho personas para que de aquellas nombre cuatro para Consellers de los dichos lugares, para que aquellos juntamente con los oficiales hagan y tengan su consell particular para las cosas concernientes al buen gobierno de dichos lugares.

Y así mismo, ocho días antes de San Miquel de septiembre, hayan de llevar nómina de tres personas para que nombre a una de aquellas en Mustasaf, el que más hábil y conveniente le parezca».

En esta nómina entraban los vecinos que contaban con ciertos medios económicos, ya que el cargo no estaba retribuido, siendo casi siempre las mismas familias las que acapararon durante generaciones estos cargos municipales. Había personas que estaban exentas de entrar en esa lista²³, pero de las que entraban, si salía elegida, no podía negarse a ejercer el cargo, bajo ciertas penas.

1.3. Las servidumbres del pasado.

El nuevo ordenamiento jurídico, que como vimos no cambió en mucho del anterior, trajo consigo la práctica desaparición de la obligación de prestación de ser-

22. Esta es la fecha en la que debió ser general la elección de cargos municipales, pues en un documento de Torres Torres vemos como «la elección de jurados se acostumbra publicarla el día de Pasqua de Espíritu Santo, antes de la misa».

23. Sabemos que estaban exentos el báxiner del Hospital General de Valencia, el de San Lázaro y el de la Merced; el alcalde de la Hermandad,...

vicios personales, las llamadas *sofras*, que ahora sí que quedan reducidas a un mero testimonio de tiempos feudales ya pasados. En época de los moriscos estas prestaciones ya habían quedado reducidas en muchas poblaciones, habiéndolo conseguido a base de comprar este derecho²⁴. A pesar de ello, en las Cartas generalmente mencionan algún tipo de servidumbre, siendo la más normal la prestación de cabalgadura y peón, la de ayuda para reparación de las obras en las regalías etc (*capítulo XVI*).

Otra señal que quedaba del pasado como signo representativo de ejercer la jurisdicción y dominio era la prestación de cierto número de gallinas que, a manera de presente, habían de entregar al señor, normalmente en Pascua y Navidad. Esta prestación aparece reflejada en la gran mayoría de las Cartas, no así en nuestro caso, en el que faltan muchos de los capítulos que eran habituales en este tipo de documento²⁵.

2.- Reserva de la Propiedad.

2.1. La propiedad absoluta: Derechos de Monopolio o Regalías.

Monopolio es la atribución que se tiene para obligar a otros a usar de un bien en beneficio. En Valencia el uso de esta atribución convertida en derecho se llamaba *regalía*. Las más frecuentes eran, no sólo aquellas derivadas de la actividad agrícola que condicionaba en cada lugar una serie de construcciones, como el molino, la almazara, el horno de tejar, etc., sino que también ejercían la regalía sobre aquellos establecimientos y usos de bienes que eran imprescindibles para el desarrollo diario de toda comunidad, como eran el horno de cocer pan, la carnicería, la tienda, el mesón, el peso y medida, usos de montes, pastos etc. (*capítulo V*)

La propiedad absoluta de todos estos establecimientos y parajes pertenecían al señor, que los arrendaba al mejor postor, y cuidaba, bajo cierta pena que nadie dejase de usarlos teniéndolos eso sí, bien surtidos y en perfectas condiciones para su utilización. Con este sistema de monopolio, el señor disponía de una fuente de ingresos, cuya cuantía dependía del número de habitantes de la localidad, controlando, además, el mercado local. Como concesión de la marquesa, hecho que se repite en la mayoría de las Cartas, se deja a los vecinos que, para su uso propio y el de sus ganados, se sirvan de los montes y prados (*capítulo V*).

2.2. Derechos derivados del dominio directo: Censos en metálico y en especie.

Los pobladores deberán pagar en dinero cierta cantidad, el censo en metálico, por las casas y tierras, normalmente de 10 a 40 sueldos por casa (*capítulo III*), a

24. En 1552 los vasallos de la baronía de Torres Torres estaban obligados a pagar el derecho de *coffra* de la siguiente manera: 9 jornales cada año por casa, a saber, tres de mula y seis de peón, o un ducado de valor 21 sueldos. En 1587 vemos como dicen que por acuerdo con el señor, por toda servidumbre daban al señor 28 sueldos por cada casa, estando exentos de cualquier otra prestación personal.

25. Aunque hay muchas del tipo resumida como la presente, la mayoría de las Cartas cuentan con más de treinta capítulos extensamente redactados.

veces también pagarán censo por las tierras, dependiendo su importe si están en el secano o en la huerta²⁶.

De toda la producción que recogen tanto de la cosecha de granos como de la frutas, hortalizas, etc., y crías de todo tipo de animales de consumo, pagarán una parte de ellos, el censo en especie, al señor (*capítulo III*).

2.3. La propiedad compartida: El dominio útil.

Como se ve en los *Establecimientos*, es decir, en la concesión por escrito a cada uno de los pobladores de una determinada casa y unas tierras claramente deslindadas, el señor les cede el dominio útil de ellas reservándose el directo, y a cambio les exige una serie de condiciones, sistema llamado *enfiteusis*.

Se les obliga a que residan en la población durante un determinado número de años, generalmente de 4 a 6 años, acabado los cuales ya podrán vender libremente sus propiedades (*capítulo XV*). Cuando vendan éstas, habrán de pagar el derecho de *luismo*, pago que se originaba al vender o transmitir la propiedad y que representaba aproximadamente el 10% del valor de la venta, y obtención de *fadiga*, o permiso para vender, en función del derecho de prioridad y opción que mantenía el señor (*capítulo I*). Así mismo deberán cultivar las tierras *a us y costum de bon llaurador*, penalizándolos en caso de que las tengan sin cultivar durante cierto tiempo (*capítulo X*)²⁷.

Carta de nueva población del Valle de Tarbena.

In Dei nomine e jus divina gracia humiliiter implorata amen. Noverint universi quod ego don Petrus de Moncada presbiter decanius quem ecclesie Catedralis civitati de Tortosa ut et tamquam procurator Excellentissimi domini domyne Caterine de Moncada et uxoris Excellentissimi domini don Gaston de Moncada marquionise de Aytona, domini castris, ville, et baronie de Callosa, et locorum Vallis de Tarbena, prout de dicta mia procuratione constat publico procurationis instrumento per Joachimi Marti notarium... die (*en blanco en el original*) mensis Novembris anni proxime preteriti Milesimi sexcentesimi decimi recepto, habens cum dicto et precalendato instrumento plenum posse infra faciendi scienter et gratis dicto procuratorio nostre cum presentii publico instrumento ep. stabilio et ad imphiteossum perpetuam concedo ac trado seu quasi trado vobis Joanni Dura, Barcholomeo Mas, Michaelli Solivera, Joanni Sico Marti sastre, Joanni Ferrer, Joanni Guardiola, Joanni Segui Sabater, Martino Segui Sabater, Michaelli Segui Sabater, Bartholomeu Bennaser, Petro

26. En la Vall de Cofrentes 10 sueldos por casa; 12 dineros por hanegada de la tierra huerta, 6d/ hanegada de la villa, 1s/cahizada en el secano. En la Torre y Miralbó 20s/casa; 6 libras por el conjunto de todas las tierras establecidas que serán 20 hanegadas en la huerta, 2 de villa y 2 de tierra campa. En Algimia y Alfara 36s/casa; 6d/cahizada en la huerta y 2d/cahizafda en el secano...

27. Con el tiempo algunas poblaciones lograron ir reduciendo e incluso quitando algunos de estos cargos. En 1650 los vecinos de la Villanueva y Fuente la Reina, lugares de la tenencia de Castellontan que pertenecía a los Vallterra, lograron quedar exentos del pago de luismo y de pedir licencia en todas las ventas que hiciesen de sus casas y tierras.

Armenguol, et Bartholomeo Puig Server omnibus agricultoribus insula Majorice oriundis presentibus et acceptantibus, et inferius acceptantibus... vestris loca dicte et presentis Vallis de Tarbena una, cum terris et poçessionibus sitis et positis in termino eiusdem Vallis de Tarbena. Hoc actem stabilimentum et in emphiteotim concessionem, vobis et vestris, facio cum introitibus et exitibus inribus et pertinentii suis universis et singulis pro utili dominio et naturali poçessione locorum predice Vallis stabilitate facientibus atquem cum pactis et condicionibus et capitulis lengua materna inferius insertis et scriptis inde sequentibus:

Capitulació, concordia y avinentia de població ab la qual la Illustríssima y Excellentísima senyora dona Caterina de Moncada y de Moncada marquesa de Aytona etcetera, senyora del castell, vila, y baronia, de Calosa, y llochs de la Vall de Tarbena, y per sa Excelentia don Pedro de Moncada prebere, deá de la Seu de Tortosa, son procurador, tenint special poder y mandato pera fer y fermar les coses daval escrites e altres, segons consta ab acte rebut per Joachim Martí notari de la ciutat de Valencia a (*en blanco en el original*) del mes de Nohembre del any propassat MDCX, poblará, stablirá, y en perpetuo imphiteosim, concedirá, les cases, y terres, dels llochs de dita Vall de Tarbena, ab los pactes, y condicions, y censos, en los infrascris capitols contenguts, los quals son del tenor seguent:

I.- E primerament, es stat pactat, avengut, y concordat, per y entre dites parts, que la dita senyora marquesa de Aytona, senyora de dits llochs de la Vall de Tarbena, stablirá totes les terres, heretats, y poçessións del terme de dita Vall de Tarbena, a la dotseva part dels fruys ques collirán en les terres de dita Vall, ab drets de fadiga y luisme, y ab tot altre plen dret emphiteotich, segons fur Valentia.

II.- Ittem, es estat pactat etc. que los dits nous pobladors, sien tenguts y obligats a donar y pagar a la dita senyora y als seus, que perpetuament serán senyors de dita Vall de Tarbena, per les terres que no sen acostumat de pagar delme sino primissia tan solament, a més del dit dret de partició de la dotsena part de fruys, que han de donar y pagar conforme lo antecedent capitol, altre tant fruyt con será lo dret decimal, que es de deu, hu, per dret de senyor, lo qual dit dret se declara que nol hajen de pagar, ni paguen, les terres que pagaven delme, sino tan solament les indecimades, com dits es, del fruys que effectivament se culliran en aquelles, y axi mateix hajen de pagar sa casa lo dret decimal de tots los ganados, axi cabriu com llanar, que criaran en los dits llochs de dita Vall de Tarbena, eo en la partida de dita Vall en la qual nos pagava delme sino primicia tan solament, lo qual dret es de cada deu, hu, per dret del senyor, lo qual dret se declara que no paguen ha la senyora del ganado que fillara en la partida delmerra, segons se ha dit dels fruits.

III.- Ittem, es estat pactat etc, que los dits vasalls, nous pobladors, sien tenguts y obligats a pagar per cens annuo, de les cases que sels staliran en los llochs de dita Vall de Tarbena, deu sous per cada cascum any, en la festa de Nadal, en una paga, ab drets de fadiga y luisme, y tot altre plen dret emphiteotich, segons furs de Valencia.

III.- Ittem, es estat pactat etc. que los dits nous pobladors que perpetuament serán de dits llochs, sien tenguts y obligats a donar y pagar ha la dita senyora y als seus, que perpetuamente serán senyors de dita Vall de Tarbena, la huytena part de fruys ques colliran en les arbres que huy son, y per temps serán, plantats en lo terme de dita Vall, cascum any, perpetuamente, per cens, y en lloch de cens de dits arbres quels serán stablits, ab drets de fadiga y luisme, y tot altre plen dret emphiteotich, segons fur de Valencia, concedint als dits nous pobladors, que huy son y perpetuamente serán, que no sien tenguts a pagar dret de partició

alguna ha la senyora, dels arbres que plantarán novament en les terres de dita baronia, dins vint anys contadors del any que haurán plantat dits arbres²⁸.

V.- Ittem, es estat pactat etc. que la dita senyora se reserva pera si y als seus, que perpetuament serán senyors de dita Vall de Tarbena, los molins, formes, carnicería, taverna, tenda, fleca, hostal, y totes les demés regalies de les llochs de dita Vall de Tarbena, a la senyora pertanyents, y axi mateix se reserva tots los pinars e carrasques y erbatjes del terme de dita Vall, dels quals los dits vasalls y nous pobladors podrán usar y servirse, pera us propri dellys y de llurs ganados tan solament.

VI.- Ittem es estat pactat etc. que la dita senyora marquesa arrendarà, segons de present arrenda, als dits nous pobladors, lo erbatje de dita baronia de Tarbena, per temps de deu annys primer vinents, contadors del primer de Gener del present any en avant, per preu de deu lliures cada un any, pagadors al fi de cascum any, ab pacte que aquells no puguen rearrendar dit erbatje pera bestiar cabriu, la partida del Panificat y Arbolat, sino les montanyes incultes tan solament, y passats dits deu anys, la dita senyora marquesa, reste senyora del erbatje dessus dit, lo qual per ningun temps puxa sa excelencia arrendar, pera bestiar cabriu, la partida del Arbolat y Panificat, per escusar lo dany que dit ganado fa en dits arbolats, e exceptiat empero lo que ahurá menester lo avituallador de dita Vall, pera portar cinquanta cabres o cabrons, pera matar per al sustents dels vasalls de dita Vall, los quals puixen anar per tot lo Panificat y Arbolat, ab cinquanta caps tan solament, guardant lo dany, lo qual hajen de refer y pagar sil fan.

VII. Item, es estat pactat etc. que la dita senyora marquesa se obligarà, segons que ab lo present capitol se obliga, a pagar tots los carrechs dels censals que fan y respon los llochs de dita Vall de Tarbena, axi carregats per conte y obs dels senyors que son estats de dita Vall, y com a tals han acostumat, los temps, a pagar los dits senyors, les annues pensions de aquells, com los que serán estats carregats per obs y utilitat propi de les aljames dels llochs de dita Vall, y singulaes personnes de aquells.

VIII.- Item es estat pactat etc. que los dits nous pobladors y los seus que perpetuament ho serán de dita Vall de Tarbena, sien tenguts y obligats a portar tots los grans y fruyts respectants als drets de la senyoria, a la casa eo graner y sellers que tindrà en dits llochs lo senyor, francament.

VIII.- Item es estat pactat etc. que puixen los dits nous pobladors traure y reduhyr a cultura, les montanyes y terres que no serán estades tretes, de les quals no hajen de pagar dret de partició alguna de dites noves terres, que traurán dins temps de sis anys, contadors del primer any que començaran a sembrar dita terra nova, la qual terra nova no puixen traure, mentres que resten terres de les tretes per stablir y conrecar?, y ab pacte que si dos anys après de treta la dita nova terra, deixaran de sembrar la mitat de la terra que tendrán stablida, en tal cas, estiga obligat lo tal vasall de pagar lo dret de la partició del gra que cullira en dita terra nova, de tanta part della quanta haurá dexat de sembrar, de la mitat de la terra stablida.

X.- Item es estat pactat etc. que los dits nous pobladors y los seus, sien tenguts y obligats a procurar y cultivar les terres del terme de dita Vall quels serán stablides, a us y costun de bon llaurador, y de la dita terra, y si cas serà que les deixaran de cultivar y procurar per temps

28. En una nota suelta se señala: Adviertase que se les concedió en esta capitulación que de los árboles que planten no ayan de pagar partición alguna en veinte años y desea su Ex^q que esta facultad solo se entienda de las oliveras y garroferas y no de los demás árboles.

de quatre anys continuos, en tal cas encorreguen en pena de comis, cons...dant la útil senyoria ab la directa, de tal manera que la dita senyora y los seus, que perpetuament serán senyors de dita Vall, tinguen libera facultat de stablirles a altra qualsevol persona, quels pareixeran y ben vist los serà, declarant que no se ha de entendre obligar lo present capitol, sino es quatre anys aprés del dia del present stabliment.

XI.- Ittem es estat pactat etc. que la dita senyora y los seus, que perpetuament serán senyors de dita Vall de Tarbena, tinguen libera facultat de nomenar Justisia y Jurats, y demás officials necessaris per al bon govern y administració de justisia de dita Vall, de aquelles personnes que li serán presentat y donat memorial per dits pobladors, per via de electió o insaculació, a voluntat de dita senyora y dels seus, los quals, juntament ab los dits nous pobladors, sien tenguts y obligats a prestar a dita senyora sagaments y homenatges de fidelitat, segons privilegis e costums del present regne de Valencia.

XII.- Ittem es estat pactat etc. que los dits nous pobladors y los que per temps ho serán de dita Vall de Tarbena, no puxen invitar Consell General, sens expressa licencia, demandada y obtesa de dita senyora y dels seus, que perpetuament serán senyors de dita Vall, o de son Procurador General, que residirà en Callosa, y que en dita licencia, se expremixca y declare la causa pera que se ha demandat y concedit dita licencia, altrament encorreguen en pena de cent lliures per cada vegada que contravendran al contingut en lo present capitol, y en altres penes pers furs y privilegis, reals pragmatiques, et alias de justisia, imposades, y que en dit consell general hajen de assistir y asistexquen personalment, lo justisia o son llochtinent, y jurats, o balle, y altres officials de dita baronia, y que sens aquells, ni de altra manera, se puga juntar dit consell general.

XIII.- Ittem es estat pactat etc. que la dita senyora y los seus que per temps serán senyors de dita baronia, o los procuradors de aquells, que tendrán carrech del govern de dita Vall, tinguen libera facultat de assumirse y evocarse qualsevol causes, axi civils com criminals que serán pendents, o de nou se trattaran, davant lo justicias dels llochs de dita Vall, axi en primera com en segona instancia, no obstant que estiguén prevengudes, començades, e iniciades, per dit justicia, o en sa cort.

XIII.- Ittem es estat pactat etc. que los dits nous pobladors, no puguen ni tinguen facultat de imposarse ninguns drets entre si, ni fer, ni usar, ni valerse, de statuts ni ordenacions algunes, sens expressa licencia de dita senyora y dels seus, que perpetuament ho serán de dita baronia, o de son procurador, demandada y obtesa, y en aquells posats sa austat.? y descrit, çot pena de nullitat de actes y de deu lliures monede real de Valencia, y de altres penes, a arbitre de dita senyora y dels seus ben vistes, per cascuna vegada que contraforan e contravendran al contingut en lo present capitol.

XV.- Ittem es estat pactat etc. que los dits nous pobladors y los que per temps ho serán de dita Valle de Tarbena, sien tenguts y obligats a tenir residentia personal, ab sa casa domicilli, y cap major, en los llochs de dita Vall de Tarbena, çots pena de comis de les cases y terres quels serán stablides, y altres qualsevol que aquelles tindrán y posehirán en dita Vall, a conexença del senyor, y aquell o aquells que dins quatre anys, del dia del stabliment de les terres en avant, continuament contadors, se exirán y anarán dels llochs de dita Vall, a viure o poblar en altres parts y llochs, fora lo terme dins la Corona de Aragó, a més de la dita pena, encarreguen en pena de vint lliures monede real de Valencia, les quals los puxen esser, y sien, executades, axi com deutes reals y fiscales, per lo senyor de dita Vall o sos officials, o per qualsevol altre official o officials, axi eclesiastichs com seculars, del present regne de Va-

lencia, o de qualsevol altres regnes del Rey nostre senyor, davant del qual, o dels quals, los serà acusada e request esserlos executada dita pena, los quals jutjes, ab la sola hostenció del present capitol, puguen y deguen fer promta y real execució, renunciant pera dit effect, los dits vasalls nous pobladors, a son propri for y çotsmetentse a for y jurisdicció dels dits jutji, o jutjes, davant del qual, o dels quals, los serà demandada y acusada dita pena.

XVI.— Item es estat pactat etc. que los dits nous pobladors, y los que per temps ho serán de dita Vall, sien tenguts y obligats a donar a la senyoría, tres jornals cada any, pera les obres de la casa y regalies dels llochs de dita Vall, o vila de Callosa, o altres servicis del senyor, pagant lo dit senyor, un real castellá per cescum jornal de peó, y dos reals per jornal de peó y cavalcadura.

Ideoquem renunció dicto procuratorio nostre omni exceptioni huius modi stabilimentisis ut predictum non facti reig sis non geste et secute ut predicitur et doli ex causa huismi, stabilimenti et in emphiteosim concessionis do, cedo, mando, transfero, at quem transporto, vobis et vestris omnia jura loca omnes quod vices voces raciones et actiones reales et personales utiles et directas varias sive mixtas ordinarias et extraordinarias et alias quascumque admesen dictam principalem mean et cuius in dicta Vall de Tarbena successoris competentes et competencia competerequem debentes et debentia in predictis que vobis stabilio et in emphiteosim do et concedo et contra quasius persones res et bona recione et occasione...

Actum hest antem nos dicti Joannes Durá, Bartholomeus Mas, Michael Solivera, Joannes Jno Martí sastre, Joannes Ferrer, Joannes Guardiola, Joannes Segui Sabater, Martinus Segui Sabater, Michael Segui Sabater, Barcholomeus Bennaser, Bernardus Más, Michael Vidal, Jacobus Sifre, Melchior Bennaser, Petrus Armenguol, et Bartholomeus Puig Server omnes agricultores omnibus supradictis presentes suscipientes et acceptantes dictum stabilimentum et concessionem cum pactis capitulis et condicionibus ac modo et forma supradictis conventuacione et precedente fidelitatis sacramento et homego per nos omnes et... manibus etore impossediti don Petri de Moncada dicto procuratorio nostre prestito et facto promitimus vobis dicto don Petro de Moncada nombre procuratorio iam dicto presenti et acceptanti et successoribus dicte Exma. Dne. principalis vostre et suis successoribus in dicta Vall de Tarbena absentibus e... no... stipulante... predicta omnia que ad nos attinent facen et...

Testes huius reisunt Simeon mayorcrisis et Loduvicus Selles agricultor ville de Callosa habitatores.

RELACIÓN DE POBLADORES Y CASAS ESTABLECIDAS

1	Gaspar Tarrega	La casa primera del procurador, confronta con casa de Bernat Ibanyes, y con farraguinales y baños del pueblo, y con calle pública.
2	Juan Molines	La casa de_ confronta con Bernat Ibanyes y Pere Perelló, y calle pública.
3	Jeromi Viçent	La casa de_ confronta con Pere Perelló y dos calles públicas.
4	Jayme Çifre	La casa de_ confronta con Martí Savater y dos calles públicas
5	Juan Ferrer	La casa de_ confronta con dos calles públicas y huertos de Jaime y Bartolomé Mas.
6	Juan Roca	La casa de_ confronta con Bernardino Domenec y calle en medio, y con huertos y farraginales.
7	Bernardino Domenec	La casa de_ confronta con casa de Antoni Molia y con dos calles y farraginales.

8	Antoni Marco	La casa de_ confronta con casas de Maxi Ripoll y con dos calles.
9	Magí Ripoll	La casa de_ confronta con casa de Antoni Marco y Juan Reynes y calle pública.
10	Juan Reynes	La casa de_ confronta con casas de Cristóval Molins y Maxi Ripoll.
11	Antoni Viçent	La casa de_ confronta con casas de Martí Renovart y con tres calles públicas
12	Marti Renovart	La casa de_ confronta con casa de Antoni Viçent y Jayme Vidal, y calle pública.
13	Pere Palau	La casa de_ confronta con casas del número 15 (Sebastià Serra) y con tres calles y con la era, camino en medio y con Cristóval Molins, calle en medio.
14	Marti Sabater	La casa de_ confronta con casas de (en blanco)
15	Sebastià Serra	La casa de_ confronta con casas de Jaime Sifre y viuda Savatera y con calle pública.
16	Juan Guardiola	La casa de_ confronta con casas de Juan Durán y dos calles públicas.
17	Miguel Vidal	La casa de_ confronta con casa de la viuda Muleta y Mateo Juan y dos calles
18	Miguel Vidal	La casa de_ confronta con casa de la viuda Muleta y Mateo Juan y dos calles.
19	Bertomeu Benasar	La casa de_ confronta con casa de mestre Juan Martí y Salvador Arvona y calle y con huerto suyo
20	Juan Martí	La casa de mestre_ confronta con casa de Bertomeu Benasar y Salvador Arvona y calle pública
21	viuda Muleta	La casa de la_ confronta con casa de Miguel Vidal y Jayme Morey y con calle pública.
22	Mateo Juan	La casa de_ confronta con casa de Miguel Vidal y con su huerto y calle pública.
23	Salvador Arbona	La casa de_ confronta con casa de mestre Juan Martí y Bertomeu Benasera y con calle pública
24	Antoni Guardiola	La casa de_ confronta con huerto suyo y dos calles públicas.
25	Bertomeu Más	La casa de_ confronta con casa de Esteban Ribas y con casa de Jayme Mas.
26	Esteban Ribas	La casa de_ confronta con Miguel Solibera y Bartolomé Más y dos calles públicas
27	Miguel Soliberes	La casa de_ confronta con casa de Esteban Ribas y con casas de Juan Quintana y calle pública.
28	Juan Quintana	La casa de_ confronta con Miguel Soliberes y dos calles públicas.
29	Pere Font	La casa de_ confronta con casa de Juan Savater y Miguel Soliberes y calle pública
30	Juan Savater	La casa de_ confronta con casas de Miguel Solibera, Pere Font y Martí Savater y calle pública
31	Jayme Vila	La casa de_ confronta con casa de Martí Renovar y Antoni Vicent y calle pública
32	Jayme Morey	La casa de_ confronta con casa de la viuda Muleta y huerto del mismo y dos calles
33	Miguel Sabater	La casa de_ confronta con casa de Pere Armengol y Bartolomé Puy Servera y calle pública

34	Pere Armengol	La casa de_ confronta con casas de Miguel Savater y con dos calles públicas
35	Bartolomé Puy -Servera	La casa de_ confronta con Miguel Savater y con el cementerio y dos calles
36	Jayme Mas	La casa de_ confronta con casa de (en blanco).
37	Antoni Molla	La casa de_ confronta con casa de (en blanco), con varanco y Juan Ribas y dos calles.
38	Cristóbal Molins	La casa de_ confronta con casa de Juan Reyner y tres calles.
39	Pere Perelló	La casa de_ confronta con casa de Juan Molins y Antoni Vicent y con calle pública
40	Juan Ribas	La casa de_ confronta con casa de Antoni Molla y con farraginales y con dos calles
Casa 41 a 50		(en blanco)

JUAN CORBALÁN DE CELIS Y DURÁN

BOLETIN

DE LA

SOCIEDAD CASTELLONENSE DE CULTURA

Tomo LXXX • Enero-Diciembre 2004 • Cuad. I-II-III-IV

Les neveres de la serra d'Espadà i el comerç de la neu amb la Plana Baixa i Castelló

EL COMERÇ DE LA NEU A LA PLANA BAIXA I CASTELLÓ

Sembla que l'ús de la neu a les comarques del nostre País¹ estava ja consolidat a l'últim terç del s. XVI² i el fenomen es degué estendre fins a l'inici del s. XX.

Les primeres notícies que tenim sobre el comerç de la neu a Castelló són de 1578, quan el Consell de la Vila de Castelló va manar portar vuit càrregues de neu per a les festes de Santa Maria d'Agost.³ A la Plana Baixa, el primer document que coneixem sobre l'abastament de la neu data de 1597: «Gaspar, nou convertit de la Vall d'Uxó, atrobot en Castelló, promet a Francés Bonet de Perol que portarà a la present vila de Castelló, del Cobillo y del poso del Junco [serra del Toro], y a Bilareal, Nules y la Vall, tota la neu que dites universitat hauran mester [...].»⁴

No serà fins a l'any 1680 que es mencione explícitament en un document que la neu subministrada a la vila de Castelló o als llogarets de la Plana Baixa és de la serra d'Espadà: «[...] Juan Eximeno, del lloc de Vilamalur, tenia y té una casa [ne-

1. Les primeres notícies que tenim del comerç de la neu a l'antiga Corona d'Aragó són de l'any 1303; sabem que aqueix any els habitants de Sant Llorenç de Morunys (Solsonès) empraven la neu que de forma natural es precipitava a l'interior d'un avenc que hi ha al port del Comte, conegut com la Bòfia. [Citat per GORRIAS, A. *Les cases de neu de Mallorca*. Palma de Mallorca, 2001, p. 11]. Sembla que fins al s. XVI el consum de neu només havia estat a l'abast de grups socials amb un poder adquisitiu alt, a causa del seu elevat preu, motivat probablement pel reduït nombre de pous de neu existents llavors.

2. Per al nostre País s'atribueix al cavaller Lluís de Castellví el paper d'inventor o introductor de les tècniques de conservació de la neu en pous o neveres l'any 1549, per la qual cosa és conegut com Don Lluís de la Nieve, encara que sembla que la invenció de Castellví tan sols demostra el gran consum que es feia ja d'aquest article a València. [Citat per ALMELA, F. «Historieta de la horchata de chufas». *Bulletí de la Societat Castellonenca de Cultura* (Castelló de la Plana), Tom XIV, (1933), p. 59-78]

3. A(RXIU) M(UNICIPAL) DE C(ASTELLÓ). *Llibres de Consells 1575-1581; Registre d'albarans de l'any 1578 finint en 1579*, 20 de setembre de 1578, f. 7 v.

4. IDEM. *Llibres de Consells 1595-1596; Judicari dels anys 1596 en 1597*, 12 de juliol de l'any 1597.

vera de Cuatro Caminos] plena de neu [...]»;⁵ i també «... Juan Eximeno, arrendador de la neu, prove que se li acabat la neu que tenia en sa nevera; la qual, meix seixanta càrregues per a la vila d'Onda, tenia obligació de donar a for de 4 dinés per lliura y refer y portar la que té venuda, o prestada, a les viles de la Vall, Nules, Borriana y Vilareal [...].»⁶

Alguns contractes d'arrendament de l'abastament de la neu, anteriors a l'any 1680, ens diuen textualment que la neu que arriba a Castelló és de Penyagolosa, per exemple, l'any 1638: «fonch ajuntats en lo arxiu del Palau los tres Jurats y Juan Batiste Gascó, Melchor Caperó, Gaspar Brunell, ciutatans, y Melchor Amiguet, prohoms, pera consertar l'arrendament de l'avituallament de la neu per al present any ab Jaume Escuder, nevater, y concordaren y resolgueren ab aquell que la present vila li donarà quaranta lliures d'ajuda de costa, a totes passades, obligant-se a vendre tota la neu que té en la casa de Peñagolosa y en un ventisquer [...].»⁷ El primer contracte d'arrendament de l'avituallament de la neu que coneixem de la vila de Castelló, de l'any 1604, ja especifica que la neu és de Penyagolosa.⁸

A Vila-real, les primeres notícies sobre la neu de Penyagolosa són de l'any 1670: «Item, que lo dit arrendador aja y tinga obligació de provehir de dita neu durant lo temps de son arrendament a la dita vila [Vila-real], cahent neu bastant en Penya Golosa per a poder omplir les cases de la neu.»⁹ Fins i tot arriba de Terol, probablement del Prat de les Vaques: «[...] hasta Segorbe yo le traeré [la neu], de Segorbe a Billareal he de buscar [...] Y en el bentsiqueo me le pagan de Terguel 1 libra [...] Segorbe a 28 del mes de octubre del año 1682...Juan del Pobo.»¹⁰ En altres acords municipals, en aquest cas de la vila de Nules, de la primera meitat del s. xvii, no es fa cap tipus de referència al lloc de procedència de la neu: «Con ocasión de unas discrepancias entre el abastecedor de nieve y el tabernero, se afirma en Nules en 1635 "que ja veuen l'any pasat lo que fonz necesària par a la salut dels malalts."»¹¹

La serra d'Espadà degué ser una de les despenses en l'aprovisionament de neu per als municipis de la Plana Baixa i fins i tot de la Plana Alta (Castelló de la Plana). També els petits llogarets de l'Alt Millars i els de l'Alt Palància situats més a prop de la serra d'Espadà es degueren abastir de la neu de les neveres d'aquesta serra. Però hi havia el problema que la neu de la serra d'Espadà no sempre era se-

5. IDEM. *Judicari 1677-1680; Mā de Consells*, 9 de març de l'any 1680.

6. IDEM. *Judicari 1680-1683; Mā de Judicari*, 26 d'agost de l'any 1680.

7. IDEM. *Judicari 1637-1640; Mā de Judicari*, 20 de maig de l'any 1638.

8. IDEM. *Protocol notarial del notari Francesc Jover*, 24 de maig de l'any 1604.

9. A(RXIU) M(UNICIPAL) DE V(ILA-REAL), núm. 71. *Judicari de l'any 1669 finint en 1670*, f. 118-120. [Citat per DOÑATE SERASTIÁ, J. M. «Villarreal en el comercio de la nieve». *Butlletí Centre d'Estudis de la Plana*, núm. 3 (juliol-setembre 1985), p. 48].

10. IDEM, núm. 74. *Judicario 1682-1683; Cartas*, núm. 13. [Citat per DOÑATE SERASTIÁ, J. M.].

11. A(RXIU) H(ISTÒRIC VILA DE) N(ULES). *Mā del Consell 1633-1662*. [Citat per CRUZ, J. i SEGURA, J. M. *El comercio de la nieve. La red de pozos de nieve en las tierras valencianas*. València, Generalitat Valenciana, 1996, p. 27].

gura,¹² atesa la seu modesta altitud: «En cuyo supuesto otorgo que me pongo en la obligación de haverle de dar y subministrar al expresado Joseph Font [...] ciento y diez cargas de nieve en cada un año, en caso de haver caido en la Sierra llamada de Villamalur [serra d'Espadà] [...]»;¹³ «Al año siguiente [1733], Joseph Saragosa se obliga al abastecimiento [a la villa de Nules], con los precios de 5 dineros la libra si era de El Prado y 4 si era de Penyagolosa; la nieve de Espadán no se menciona por no haber nevado aquel año.»¹⁴

Serà per aquest motiu que molts anys els municipis de la Plana Baixa van haver de proveir-se de neu d'altres llocs més segurs, com ara Penyagolosa («[...] El compromiso se entiende mientras cayera nieve suficiente en la Sierra de Espadán o en Penyagolosa [...] 1692, marzo, 19. Villarreal. Acta del libramiento del abasto de la nieve en "públic encant"»);¹⁵ el Prat de les Vaques, a Terol («Nules se aprovisionaba de tres áreas básicas. Espadán (viaje de ida y vuelta en una jornada), Peñagolosa (dos días de trayecto completo) y el Prado de Valdevacas (seis días)»);¹⁶ i fins i tot de les geleres de la Bellida («[...] provehir la present vila d'Almenara de neu [...] Primo, tinguen obligació de donar l'arroba de neu, ço és, quant neverà en Jova [Xóvar, nevera de Castro] neu suficient y plegadora [...] Y quant la portaren de dalt de la Bellida [...]»).¹⁷

Els contractes d'arrendament de l'avituallament de la neu de Castelló també consideraven la possibilitat que no nevara en la serra d'Espadà; aleshores l'arrendador tenia l'obligació de portar la neu de Penyagolosa o, si no n'hi havia, d'Aragó: «[...] que sempre que caurà neu competent en la nevera del terme de Villamalur [sera d'Espadà], que lo dit arrendador l'haja de donar en tot l'any a tres diners la liura; y

12. Per recollir neu en les neveres era indispensable que tinguera lloc una nevada, però era necessari un pam o pam i mig de neu (*neu collidora*) per a iniciar la recollida. La neu era recollida amb pales i transportada fins al pou mitjançant senalles i fins i tot cavalleries amb sàrries. El pas següent era la introducció de la neu en la nevera i la formació de blocs i capes de gel. La neu es descarregava per la porta del pou, dintre del qual els treballadors, proveïts de pilons, comprimien les capes de neu colpejant de forma rítmica; normalment, es feien estralls d'un metre, els quals s'aïllaven amb palla. Acabades les operacions, l'últim bloc o tongada es cobria d'una capa de palla superior a les altres. Finalment es tapiaven les portes per a aconseguir que el pou quedara tancat i evitar així la fossa de la neu. En el cas de tractar-se de geleres sense coberta, el que es feia era cobrir la part superior del depòsit amb branques, fullaraca i pedres que protegien la neu.

13. A(RXII) P(ROTÒCOLS NOTARIALS DEL REIAL COL·LEGI-Seminari del) C(ORPUS) C(HRISTI DE VALÈNCIA). *Protocolos notariales del notari Juan Bautista Seguí*, núm. 4206, p. 10 v.-11 r. [Citat per ALFONSO LLORENS, J. II Congrés Internacional al voltant de la utilització tradicional del gel i de la neu naturals. El comerç del fred. València: Museu de Prehistòria i de les Cultures de València, novembre de 2001, p. 7].

14. CRUZ, J. i SEGURA, J. M. Op Cit, p.43.

15. A. M. V., núm. 75. *Mà de Consells 1691-1692*, f. 150 v.-160. [Citat per DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. Art cit, p. 49].

16. CRUZ, J i SEGURA, J. M. Op cit.

17. A(RXII) P(ROTÒCOLS NOTARIALS DEL REIAL COL·LEGI-Seminari del notari Bautista Seguí), dia 10 juny 1696, f. 99 v.-101. [Citat per MARTÍ CORONADO, J. «La Vida a la Serra». *Camp de l'Espadà*, núm. 5 (2001), p. 28-33].

si no en caurà en dit puesto, si sols en Vistabella [Penyagolosa], l'haja de donar al mateix preu de tres dinés la liura; y si no en caurà en dites dos parts l'haja de donar d'Aragó, dels puestos acostumats, a for de sis dinés la liura.»¹⁸

El comerç de la neu de la serra d'Espadà

El fet que no tinguem cap notícia documental de la serra d'Espadà com a lloc d'abastament de neu, abans de l'any 1680, ens fa pensar que, probablement, no cap nevera d'aquesta serra havia estat bastida abans de l'últim terç del segle XVII.

Cal suposar que el comerç de la neu de la serra d'Espadà amb els municipis de la Plana Baixa i també amb Castelló va adquirir el màxim desenvolupament al S. XVIII i, especialment, al s. XIX. Les neveres d'Espadà degueren ser d'ús comercial encara que, a més d'abastir les viles de la Plana Baixa, també degueren cobrir les necessitats dels llogarets de l'Alt Millars i de l'Alt Palància.

Nosaltres hem documentat aquest comerç de la neu a partir de l'any 1680: «Die primo mensis Juny anni 1680 [...] que per no haver caigut neu en Peñagolosa en lo present any, y tenir-ne lo dit Ximeno una nevera plena en lo dit lloch de Villamalur [...] que dit Ximeno per este any tan solament avituallaria de neu la present vila [Castelló de la Plana], ab los mateixos capitols expressats [...]»;¹⁹ «Capitols ab los quals s'arrenda l'avituallament de la neu [anys 1684 i 1690] de la present vila de Castelló de la Plana [...] Item que sempre que caurà neu competent en la nevera del terme de Villamalur [nevera de Ximeno o de Cuatro Caminos], que lo dit arrendador [Juan Ximeno] l'haja de donar, en tot l'any, a tres diners la lliura [...] Item que lo present arrendament dure per temps de sis anys, contadors del primer dia del mes de mars primer vinent [...]».²⁰

Tanmateix, també podem parlar d'aquest comerç amb els municipis de la Plana Baixa:

— Vila-real: «[...] Juan Eximeno, arrendador de la neu, prove que se li acabat la neu que tenia en sa nevera [Cuatro Caminos]; la qual, meix seixanta càrregues per a la vila d'Onda, tenia obligació de donar a for de 4 dinés per lliura y refer y portar la que té venuda, o prestada, a les viles de la Vall, Nules, Borriana y Vilareal [...]»;²¹ i també: «1692, marzo, Villarreal. Acta del abasto de la nieve [...] Por tres años a Joseph Gil de Cosme, por ser el que a menor precio la ofrece: dos dineros por libra los meses de abril y mayo, y tres dineros los diez meses restantes. El compromiso se entiende mientras cayera nieve suficiente en la Sierra de Espadán o en Penyagolosa [...]».²²

18. A. M. C. *Escriptures de la Vila 1683-1686*, 15 de novembre de l'any 1684.

19. ÍDEM. *Escriptures de la Vila 1677-1680*, 1 de juny de l'any 1680.

20. ÍDEM. *Escriptures de la Vila 1683-1686*, 15 de novembre de l'any 1684; *Escriptures de la Vila 1689-1692*, 7 de setembre de l'any 1690.

21. ÍDEM. *Judicari 1680-1683*; *Ibidem*.

22. A. M. V. núm. 75. *Mà de Consell 1691-1692*, f. 150 v.-160. [Citat per DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. *Art cit.* p. 49].

— Onda: «Die primo mensis Juny 1680 [...] que lo dit Juan Ximeno haja de vendre en primer lloc la neu de la dita sua nevera [...] y encara ab pacte y condició que de la dita seu nevera [Vilamalur, serra d'Espadà] no es comprenquen sesanta càrregues que dit les té venudes a la vila d'Onda [...].»²³ «Sépase por esta pública escritura, como yo Joseph Font [...] al presente abastesedor de nieve de esta dicha villa de Onda y la de Castellón: [...] Otrosí, con condición que los dichos Visente Fornech y Visente Prades, tengan obligación de transportarme la arroba de dicha nieve a esta dicha villa de Onda, esto es, la que transportare de la nevera llamada de Ximeno, al presio de diez dineros de moneda valenciana [...] año mil setecientos treinta y dos». ²⁴

— Nules: «[...] Juan Eximeno arrendador de la neu prove que se li acabat la neu que tenia en sa nevera [Cuatro Caminos a Vilamalur]; la qual, meix seixanta càrregues per a la vila d'Onda, tenia obligació de donar a for de 4 dinés per lliura y refer y portar la que té venuda, o prestada, a les viles de la Vall, Nules, Borriana y Vilareal [...].»²⁵

— Almenara: «Día 24 Agosto 1703. Juan Plaza, Jurat major d'Almenara, part una y Francisco Vidal y Juseph Vidal, laurador de Chòva, part altra, es convenen en l'abastiment de la neu de dita vila ab esta forma: Que los dits Vidals s'obligen abastir neu á Almenara en lo corrent any que vé, si cau en Chòva [Xóvar, nevera de Castro], en la forma següent [...].»²⁶

— Borriana: «Del año 1841 [...] en la sesión del 16 de enero, el Ayuntamiento acuerda contratar con un vecino de Onda [per la qual cosa cal suposar que la neu degué ser d'alguna nevera de la serra d'Espadà], para abastecer la villa de nieve, desde junio a septiembre [...].»²⁷

— La Vall d'Uixó: «[...] Juan Eximeno arrendador de la neu prové que se li acabat la neu que tenia en sa nevera [Cuatro Caminos a Vilamalur]; la qual, meix seixanta càrregues per a la vila d'Onda, tenia obligació de donar a for de 4 dinés per lliura y refer y portar la que té venuda, o prestada, a les viles de la Vall, Nules, Borriana y Vilareal [...].»²⁸

L'abastament de la neu a Castelló i als municipis de la Plana Baixa

Perquè la neu de la serra d'Espadà arribés als municipis de la Plana Baixa i fins i tot —com sabem— a Castelló, sembla que el procediment que se seguia era el mateix que a qualsevol lloc del nostre País. El Consell de la Vila contactava amb un nevater i aquest, sota certes condicions, es comprometia a abastir de neu el municipi.

23. A. M. C. *Escriptures de la Vila 1677-1680*, 1 de juny de l'any 1680.

24. A. P.C.C. *Ibidem*, p. 16 v.-17 v. [Citat per ALFONSO LLORENS, J. Art cit]

25. A. M. C. *Judiciori 1680-1683*; *Ibidem*.

26. A. P.A. *Ibidem*, any 1703. [Citat per MARTÍ CORONADO, J. Art cit]

27. ROCA Y ALCALDE, F. *Historia de Burriana*. Castelló de la Plana, 1932, p. 468-469.

28. A. H. M. C., *Ibidem*.

pi. Pareix que, segons les circumstàncies, l'únic que variava era la duració del contracte d'arrendament de l'abastament de la neu, el qual podia ser per a un estiu o un any, o per a tres o quatre anys; fins i tot, podia tractar-se d'un contracte puntual per abastir de neu el municipi en un determinat moment.

També cal deixar constància del fet que, en ocasions, el nevater o arrendador de l'abastament de la neu signava un altre contracte amb algun proveïdor per tal que aquest li proporcionara la neu que ell havia de subministrar al municipi. Així ho podem veure en els contractes d'abastament de la neu d'alguns municipis de la Plana Baixa i Castelló.

— Castelló: Encara que hem documentat notícies sobre la neu des de l'any 1578, no serà fins a l'any 1680 que tinguem constància documental que la neu provenia de la serra d'Espadà. En aquest any Juan Ximeno, de Vilamalur, atés que no havia nevat a Penyagolosa, es compromet a portar neu de la nevera que té al terme de Vilamalur, a la serra d'Espadà: «[...] y que per no haver caigut neu en Peñagolosa en lo present any, y tenir-ne lo dit Ximeno una nevera plena en dit lloch de Villamalur [...] que dit Ximeno, per este any tan solament, avituallaria de neu la present vila [Castelló] ab los mateixos capítols [...].»²⁹ El mateix Juan Ximeno serà el que avituallarà de neu la vila de Castelló des de l'any 1684 fins a l'any 1696 i la portarà de la nevera que té a Vilamalur, sempre que caiga neu suficient a la serra d'Espadà.³⁰ L'any 1732 Joseph Font, soguer, era l'arrendador de l'abastament de neu a la ciutat de Castelló: «Atendiendo y considerando que por quanto me hallo al presente abastecedor de nieve en esta dicha villa de Onda y la de Castellón [...].»³¹ Però el que fa és signar un contracte amb dos proveïdors d'Onda, Fornech i Prades, perquè li subministren la neu necessària durant un període de quatre anys, sota certes condicions: «En cuyo supuesto me he avenido, contratado y ajustado con Visente Fornech y Visente Prades menor en días, labradores y vecinos de esta misma villa [Onda], el haverme estos de trigar y transportarme toda la nieve que yo huviese menester por tiempo de cuatro años [...] Otrosi, con condición, que los dichos Fornech y Prades, tengan obligación de transportarme dicha nieve a la villa de Castellón, esto es, de la nevera de Ximeno [...].»³²

Sembla que l'Ajuntament de Castelló sempre va seguir el mateix sistema d'arrendament; encara que en certes ocasions no s'especificava d'on havia de ser la neu, però la condició principal era que mai no havia de faltar. Amb aquestes condicions es va rematar l'any 1747 l'avituallament de la neu a favor de Josep Font: «Que en ningún tiempo del año no falte nieve [...] Y con dichos pactos y capítulos [...] obligándome como me obligo, que siempre y quando por todo el mes de Abril de

29. ÍDEM. *Escriptures de la Vila 1677-1680*, 1 de juny de l'any 1680.

30. ÍDEM. *Escriptures de la Vila 1683-1686*, 15 de novembre de l'any 1684; *Escriptures de la Vila 1689-1692*, 7 de setembre de l'any 1690.

31. A. P.C.C. *Ibidem*, p. 16 v.-17 v. [Citats per ALFONSO LLORENS, J. Art cit., p. 7]

32. *Ibidem*.

cada un año nevare en qualquier puesto de los que se acostumbra recoger nieve, es á saber, en Peñagolosa, Sierra de Espadán, Sierra de Engalserán, Albocáser, el Prado, Musqueruela, el Puerto, y otros parajes, á distancia de dies leguas de esta villa [...].³³

Al s. xix, l'any 1829, s'arrenda l'abastament de la neu a Vicente Tous i, una de les condicions serà també que puga portar la neu d'on vulga, però mai no haurà de faltar per a vendre en la nevateria: «[...] arriendan y dan en arrendamiento el abasto de nieve de esta Villa á Vicente Taus [...] Que los Aabastecedores tengan la obligación de abastecer de nieve de buena calidad en todo el referido tiempo de esta Villa de cuantas quieran tomar y hayan de menester para sus ocurrencias; para lo cual dichos abastecedores tendrán la obligación de tener siempre nieve en abundancia en el repuesto de esta Villa [...]».³⁴

— Vila-real: També en aquest municipi era el Consell de la Vila el que arrendava la provisió de neu a un nevater, per a un termini de temps variable (normalment quatre anys). El primer contracte d'arrendament d'abastament de neu que coneixem data des de 1670, però la neu és de Penyagolosa: «[...] Seguidamente en 11 de abril 1670, se libra el arriendo de la "provisió y vitualla de la neu" a favor de Joseph Sans, teixidor de Ili, segün capítulos [...]».³⁵

El primer contracte d'arrendament de l'abastament de la neu a Vila-real, en el qual s'especifica que la neu serà de la serra d'Espadà, és de l'any 1692 i s'ajusta per a un termini de tres anys: «1692, marzo, 19. Villarreal. Acta del libramiento del abasto de la nieve, en "pùblic encant". Por tres años a Joseph Gil de Cosme [...] El compromiso se entiende mientras cayera nieve suficiente en la Sierra de Espadán o en Penyagolosa [...]». ³⁶ L'any 1865, l'Ajuntament de Vila-real, atès el desabastiment que hi ha al municipi del gelat element, nomena una comissió perquè contacte amb certs abastidors que subministren neu: «1865, agosto, 25. Villarreal. Se acuerda que se hagan diligencias para proporcionar nieve a los enfermos atacados por la epidemia colérica. Que pase una comisión al pueblo de Onda donde residen varios tratantes de este artículo para contratar la que se necesite en esta localidad. [...] Els quals van acudir a Vila-real per fer el tracte: «[...] Acto continuo, previo aviso del portero, penetraron en la sala Antonio Sancho y Antonio Feliu, vecinos de Onda, tractantes de nieve [...]». ³⁷ Cal dir que, a la segona meitat del s. XIX, sembla que hi havia certes dificultats per a abastir de neu els municipis, atès l'alliberament d'aquest comerç:

33. A. M. C. Escriptures de la Vila 1745-1761, 2 d'octubre de l'any 1747, f. 20 v.-22 r.

34. GIMENO MICHAELA, V. *Del Castellón Viejo*. Castelló, 1926, p. 367.

35. A. M. V., núm. 71. Judiciari de l'any 1669 finint en 1670, f. 118-120. [Citat per DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. Art cit, p. 48].

36. ÍDEM, núm. 75. Mè de Consell 1691-1692, f. 150 v.-160. [Citat per DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. Art cit, p. 49].

37. ÍDEM, núm. 124. Actas 1865, f. 83. [Citat per DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. Art cit, p. 51].

38. ÍDEM. Actas 1865, f. 83 v.-84 r. [Citat per DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. Art cit, p. 52].

«1860, abril, 22. Villarreal. Por estar el comercio de nieve liberalizado desde algún tiempo a esta parte el abastecimiento del producto es problemático, por lo que el Ayuntamiento intenta el arriendo pero sin resultado alguno en principio, por no convenir a los traficantes en el producto [...]».³⁹

— Onda: Sabem que l'any 1680 ja es portava neu de la serra d'Espadà, de la nevera de Ximeno, a la vila d'Onda: «[...] y encara ab pacte y condició que de la dita sua nevera no es comprenquen sesanta càrregues que dit les té venudes [Juan Ximeno] a la vila d'Onda [...].»⁴⁰ Tanmateix, els únics contractes d'arrendament de l'abastament de la neu que coneixem del municipi d'Onda daten des de l'any 1732. Joseph Font, abastidor de neu de les ciutats d'Onda i Castelló («Atendiendo y considerando que por quanto me hallo al presente abastecedor de nieve en esta dicha villa de Onda y la de Castellón: [...]»),⁴¹ contracta amb dos tráginers d'Onda el transport de la neu des de la nevera de Ximeno fins al municipi d'Onda: «En cuyo supuesto me he avenido, contratado y ajustado con Visente Fornech y Visente Prades menor en días, labradores y vecinos de esta misma villa, el haverme estos de tráginar y transportarme toda la nieve que yo tuviese menester por tiempo de cuatro años [...] que los dichos Visente Fornech y Visente Prades, tengan obligación de transportarme la arroba de dicha nieve a esta dicha villa de Onda, esto es, la que se transportare de la nevera llamada de Ximeno [...]».⁴²

— Nules: També el Consell de la Vila de Nules serà el que procurarà que no falte la neu al municipi: «Per lo dit jurat en cap fonch dit y proposat que per les moltes calor que fa y per les febres que corren, diuen convindria beure ab neu.»⁴³ I aquesta neu, segurament a partir de les acaballes del s. xvii, serà de la serra d'Espadà: «El ayudante del infante D. Carlos indicó a las autoridades de Nules que, con motivo de la visita de aquél, tuvieran previstas tres cargas de nieve que el nevadero bajó de la nevera de Artana.»⁴⁴⁴⁵

39. ÍDEM. Actas 1859-1860, f. 18 v. i seg. de la segona part. [Citat per DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. Op cit, p. 51].

40. A. M. C.. *Escriptures de la Vila 1677-1680*, 1 de juny de l'any 1680.

41. A. P.C.C. *Ibidem*, p. 16 v.-17 v. [Citat per ALFONSO LLORENS, J. Op cit, p. 7].

42. *Ibidem*.

43. A. H. N. *Mà de Consell 1592-1618*. [Citat per CRUZ, J.; SEGURA, J. M. Op cit, p. 27].

44. ÍDEM. *Resoluciones Conciliares 1731-1739*. [Citat per CRUZ, J.; SEGURA, J. M. Op cit, p. 28].

45. En el "Inventario de depósitos de nieve valencianos" (citat per CRUZ, J.; SEGURA, J. M. Op cit, p. 202-216) figura una nevera en el terme municipal d'Artana, encara que és catalogada com a no localizada. Nosaltres no hem pogut obtenir cap tipus de referència d'aquesta nevera, per més que hem preguntat als veïns i veïnes de més avançada edat d'Artana, com també a altres persones, coneixedores d'aquest terme municipal. Podem pensar en una nevera a la qual s'accedia des d'Artana, tal com ocorria i ocorre amb la de Castro, a la qual, malgrat estar situada al terme de Fondeguita, s'accedeix més fàcilment des de Xóvar, i fins i tot és coneguda com la nevera de Xóvar. A la de Castro, també es pot accedir des d'Artana, i és possible que també fos coneguda com nevera d'Artana. Podem pensar també que el nevader fos d'Artana i, aleshores, es produueix una confusió, de manera que la nevera d'Artana mai no va existir.

— Almenara: L'any 1696 el Consell de la Vila va contractar amb uns nevaters de Xóvar l'abastiment de la neu de la localitat des de la nevera de Castro, per un període de quatre anys: «Jayme Guillem y Francisco Vidal, laurador, del lloch de Jova [...] Convenen ab los Justicia, Jurats y Sindich, [...] d'abastir y provehir la present vila d'Almenara de neu per temps de quatre anys [...] quan nevarà en Jova [Xóvar] neu suficient y plegadora [...].»⁴⁶ I el mateix fa l'any 1703, encara que per temps de dos anys: «Juan Plaza, Jurat major d'Almenara, part una y Francisco Vidal y Juseph Vidal, laurador de Chòva, part altra, es convenen en l'abastiment de la neu de dita vila ab esta forma: Que los dits Vidals s'obligen abastir de neu á Almenara en lo corrent any, y l'any que vé, si cau en Chòva [...].»⁴⁷

— Borriana: L'any 1841 l'Ajuntament d'aquest municipi va signar un contracte d'abastament de la neu per a l'estiu amb un nevater d'Onda: «[...] en la sesión del 16 de enero [1841], el Ayuntamiento acuerda contratar con un vecino de Onda, para abastecer la villa de nieve, desde junio a septiembre [...].»⁴⁸

Transport i venda de la neu

El transport de la neu,⁴⁹ almenys a l'estiu, es feia de nit, per camins força dolorents, pels quals, moltes vegades, tan sols podien circular els animals de càrrega, com ara muls o ases. Sembla que els camins de la serra d'Espadà no eren una excepció, si atenem el que ens diu Bernardo Mundina l'any 1873: «Pasa por dentro de este pueblo [l'Alcúdia de Veo] el camino de herradura que se dirige desde Onda a Segorbe, el cual pasa en algunos puntos tan cera de horrores despeñaderos, que se ve obligado el viagero a apearse de su caballería [...] Al llegar a la parte culminante de esta cuesta, llamada de la Nevera, se encuentra junto al camino un depósito de nieve [nevera d'Algímia], que suelen llenarlo algunos años para espenderla en la época del verano en Castellón y Onda [...].»⁵⁰

Aquest transport es feia sempre acompañat per un document oficial o guia que l'autoritzava, en la qual es detallaven, entre altres coses, la nevera d'on procedia, els llocs de detenció i les obligacions de l'arrier especificades en el contracte. La

46. A. P.A. *Ibidem*, dia 10 juny 1696, f. 99 v.-101. [Citat per MARTÍ CORONADO, J. Art cit].

47. IDEM. *Ibidem*, any 1703. [Citat per MARTÍ CORONADO, J. Art cit].

48. ROCA Y ALCALDE, F. Op cit.

49. El transport de la neu es feia a cavall de matxos, mules o ases, almenys fins a les acaballes del s. XVIII, atès que els carros no començaren a ser habituals fins al s. XIX, quan es milloraren els camins a la província de Castelló i a la resta del País. La neu de les neveres, convertida en gel, es retallava en pans de 5 o 6 arroves, i sobre el llom de cada animal (es formaven rècues d'uns quants muls o ases) es col·locaven dos pans, un a cada costat, en sàries o caixes. Aqueixos dos pans de gel era el que s'anomenava una càrrega; és a dir, 10 o 12 arroves (entre 125 i 150 kg). El gel es recobria amb palla i s'embolicava amb sacs. Els trajectes es feien de nit, per a evitar la calor; tot i això, les pèrdues en una jornada nocturna podien ser de l'ordre del 15 % del pes.

50. MUNDINA VILLALAVE, B. *Historia, Geografía y Estadística de la Provincia de Castellón*. Castelló, 1873, p. 44.

guia servia també per a justificar el pagament de l'impost corresponent,⁵¹ anomenat gabellot de la neu: «1790, agosto, 17. Villarreal. [...] haviendo comparecido esta mañana Josepha Marín, viuda de Vicente Aliaga, vendedor de la nieve del abasto de esta villa, exponiendo que por la mañana [...] esperava dos cargas de nieve según la guía que se havían llevado [...].»⁵²

Arribada la neu als municipis, començava el procés de venda. Encara que als llogarets més petits era, probablement, el consell de la vila el que s'encarregava de vendre-la, en els municipis més grans, com ara Castelló i Vila-real, la neu es venia en un lloc determinat: la nevateria o casa de la neu. El mateix nevater que tenia arrendat l'abastament del gelat element era també el venedor, encara que les eines per a tallar i pesar la neu eren sempre de propietat municipal.

A Castelló tenim documentada una casa de la neu des de l'any 1602, quan el Consell de la Vila va donar a l'arrendador de l'avituallament de la neu, Faraix de Borriol, la casa on era el rellotge perquè vengués la neu: «Fonch proposat per dit Jurat, quen lo tracte que està fet per los Jurats ab Faraix de Borriol de la neu que ha de portar, està tractat que la vila li ha de donar casa pa tenir la neu; que miren qui na casa se li donarà. E fonch clos e determinat qu'es done la casa hon estava lo relonge, y s'adobe y se faça lo que convé, y puxen gastar lo necessari pa dit efecte [...].»⁵³ Aquesta casa on es venia la neu estava situada davant del palau de la vila, a l'espai que hi havia entre dos contraforts de l'absis de l'església. Encara que la nevateria va canviar d'indret tres vegades, sempre va estar als voltants de la catedral i, a partir de l'any 1700, es va ubicar a la plaça de la Neu,⁵⁴ a hores d'ara carrer Arxiprest Balaguer, fins a l'11 d'octubre de l'any 1851, data en la qual es va signar l'accord per a enderrocar-la.⁵⁵

A Vila-real es venia en una casa particular, segurament la de l'arrendador de l'abastament de la neu. L'any 1670 el Consell de la Vila es planteja la possibilitat de comprar la casa on es venia la neu: «Primo lo dit Consell [...] li seria de conveniència la compra de la casa de la neu de Francisco Pedro [...]»;⁵⁶ però sembla que

51. Des del començament del s. xvii podem parlar d'un comerç madur, en l'organització del qual van intervenir les administracions locals, forals i reials. L'elevat consum va convertir aquest producte en objecte d'impost i cises per recaptar fons per a les hisendes públiques. El primer impost de què tenim notícies en zona valenciana és l'anomenat *nou dret del General*, acordat a les Corts de 1604, el qual requeia sobre la neu, els naips i els barrets, amb la finalitat de col·lectar recursos per a la defensa marítima del Regne. Aquest impost (1 lliura per càrrega de neu) serà conegut popularment com *gabellot de la neu*. [Citat per CRUZ, J.; SEGURA, J.M. Op cit, p. 36].

52. A. M. V., núm. 110. *Mano de Acuerdos 1788-1798*, f. 68 r. i v. [Citat per DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. Art cit, p. 50].

53. A. M. C., *Judicari 1602-1604; Ma de Consells*, 2 de juny de l'any 1602.

54. TRAVER TOMÁS, V. *Antigüedades de Castellón de la Plana*, [s.n.], 1982.

55. GIMENO MICHAELA, V. Op cit, p. 371.

56. A. M. V., núm. 71. *Judicari de l'any 1669 finint en 1670*, f. 47 v. [Citat per DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. Art cit, p. 48].

no es va arribar a cap acord: «de la qual determinació [comprar la casa de la neu] desistiren [...], per ser de contrari parer.»⁵⁷ Pareix que les coses no van canviar, atés que l'any 1791 la venda de la neu a Vila-real es manté en cases particulars, encara que canviarià de lloc dues vegades, en poc de temps, per uns problemes entre els abastidors de neu, que com sabem eren els que la venien: «1791, marzo, 26. Villarreal. Comparecen en el Ayuntamiento Juan Ivañez y Antonio Feliu, abastecedores de nieve y dicen que [...] habían puesto la venta de nieve en la casa de Josef Costa y Rochera y que la habían separado de la casa de Josepha Marín, viuda de Vicente Aliaga [...] a lo qual al parecer había puesto pedimento la dicha Josepha Marín amparándose entre otros pretendidos motivos en que Josef Costa era diputado. En vista de ello Juan Ivañez decide trasladar el corte de la nieve a la casa de Pascual Roca, labrador [...]». ⁵⁸

El preu de la neu

Tocant al preu de venda de la neu d'Espadà a les localitats de la Plana Baixa, pot resultar il·lustrativa la taula de preus, elaborada per J. Cruz, al municipi de Nules al llarg del s. XVIII:

NULES	E	F	M	A	M	Ju	J	A	S	O	N	D
1704		—			4		3			2	2	—
1707	—		2					3				4
1716	3						4					4
1722			3				4				3	
1724							4					
1732							5					
1757							3					
1760			4						5			
1762	—			3				4			3	
1788								5				

El preu de la neu està expressat en diners per illura de neu. Font: *Arxiu Històric Vila de Nules*⁵⁹

Cal observar que el preu de la neu s'encareix a l'estiu, la qual cosa és lògica, atés que les pèrdues durant el transport són majors i la demanda del producte també. També cal suposar que els anys en els quals nevava poc el preu del producte degué encarir-se. Així mateix, cal tenir en compte el lloc de procedència de la neu, atés que si aquesta era de Terol (Prat de les Vaques) el preu era superior, la qual

57. *Ibidem*.

58. IDEM, núm. 110. *Mano de Acuerdos 1788-1798*, f. 81 r. i v. [Citat per DOÑATE SEBASTIÀ, J. M. Art cit, p. 51].

59. CRUZ, J.; SEGURA, J. M. Op cit, p. 44.

cosa ocorre l'any 1732: «En 1732 la postura aprobada por el ayuntamiento [de Nules] ofrecía vender a 5 dineros la libra, mientras durase la de El Prado, y si nevaba antes de finalizar el periodo de arriendo en Espadán o Penyagolosa, se vendería a un precio razonable.»⁶⁰

A Castelló, sembla que el preu de venda de la neu no era massa diferent del que hem vist a la vila de Nules. Sabem que l'any 1680 es venia la neu a 4 diners la lliura si era de Penyagolosa i a sis diners la lliura si era d'Aragó.⁶¹

Aquest mateix any de 1680, per no haver nevat a Penyagolosa, es portarà per primera vegada neu de la serra d'Espadà, de la nevera de Ximeno [Cuatro Caminos], i el preu de venda serà també de 4 diners la lliura: «[...] que lo dit Juan Ximeno haja de vendre en primer lloc la neu de la dita sua nevera a for y preu de quatre diners per lliura [...]». Entre els anys 1684 i 1696 la neu de la nevera de Vilamalur es vendrà a la nevateria de Castelló a tres diners la lliura;⁶² encara que en el contracte de l'any 1690 s'especifica que si la neu és de Vilamalur la lliura serà de vint unces.⁶³

L'any 1715 Jaume Herrera, de l'Alcora, vendrà la neu a tres diners la lliura, la qual serà de tretze unces els mesos de maig i juny, i de dotze unces la resta de l'any, amb la condició, entre altres, que «la pueda llevar de Peñagolosa o de la Sierra de Espadar». ⁶⁴

Des de l'any 1723 fins a l'any 1739, l'arrendador de l'avituallament de la neu de Castelló serà el soguer d'aquesta vila Josep Font, el qual vendrà la neu a tres diners la lliura de dotze unces tot l'any, amb la condició que «cahiendo nieve en Peñagolosa competente, aunque caia en la sierra de Espadar, no se pueda trahier a la nevatoria de esta villa de la de la Sierra [d'Espadà], sino en caso de necesidad.»⁶⁵ Tanmateix, l'any de 1732, al mes de març, Josep Font va signar un contracte amb Joan Ximeno, pel qual aquest es comprometia a vendre-li 110 càrregues de neu anuals pel preu de 60 lliures, i més quantitat si la necessitara, de la seu nevera de la serra d'Espadà, sempre que nevara en la serra de Vilamalur i pogués arreplegar dita quantitat de neu.⁶⁶ A l'abril d'aqueix any, Font va signar també un contracte amb els truginers Vicent Fornech i Vicent Prades, llauradors d'Onda, perquè li transportaren neu de la nevera de Ximeno i de la de Penyagolosa a Onda i Castelló, per un temps de quatre anys.⁶⁷

60. *Ibidem*, p. 43.

61. A. M. C. *Escriptures de la Vila 1677-1680*, 3 de febrer de l'any 1680.

62. *Ibidem*, 1 de juny de l'any 1680.

63. *Idem. Escriptures de la Vila 1683-1686*, 15 de novembre de l'any 1684.

64. *Idem. Escriptures de la Vila 1689-1692*, 7 de setembre de l'any 1690, f. 377 r.-383 v.

65. *Idem. Escriptures de la Vila 1710-1722*, 29 d'octubre de l'any 1715, f. 205 v.-207 v.

66. *Ibidem*, 27 de setembre de l'any 1721, f. 452 r.-454 v.

67. A. P.C.C. *Ibidem*, p. 10 v.-11 r. [Citat per ALFONSO LLORENS, J. Art cit, p. 6].

68. *Ibidem*, p. 16 v.-17 v. [Citat per ALFONSO LLORENS, J. Art cit, p. 7 i 8].

Entre 1740 i 1752, l'arrendador de l'avituallament de la neu de Castelló va ser el mateix Josep Font, el qual va vendre la neu a tres diners la lliura de dotze unces entre juny i setembre i a dos diners la resta de l'any; encara que el que a nosaltres ens interessa és que podia portar la neu d'on volgués, de Penyagolosa, de la serra d'Espadà o de qualsevol altre lloc que no distà més de 10 llegües de Castelló: «[...] quedan obligados al referido abasto, siempre y cuando hasta todo el mes de Abril de cada un año, nevare en cualquier puesto de los que se acostumbra recoger nieve; es a saber, en Peñagolosa, Sierra de Espadán, Sierra de Engalserán, Albocácer [...] y otros Parages, a distancia de 10 leguas [1 legua = 5.572,7 m] de esta Villa [...].»⁶⁹

Malgrat que en els contractes d'arrendament s'especificava que la neu podia provenir de qualsevol lloc, cal dir que, normalment, el lloc de provisió serà Penyagolosa. Quan la neu es portava de Terol, per no haver nevat a Penyagolosa, el preu s'incrementava fins a cinc o sis diners la lliura.

També cal dir que, alguns anys, els arrendadors de l'avituallament de la neu reclamaven al Consell de la Vila de Castelló augmentar el preu de venda, al·legant que no havien pogut arreplegar-ne en la serra d'Espadà o en Penyagolosa. L'any 1732 Josep Font, que –recordem– havia concertat la provisió de neu de la nevera de Ximeno de Vilamalur, a la serra d'Espadà, va demanar pujar el preu de venda del blanc element pel motiu esmentat: «[...] los administradores i arrendadores del abasto de la nieve an puesto memorial sobre que este año no ha caido la nieve suficiente para poder recoger, y piden subirla a más precio que la que contiene en los capítulos [...] Y por todos se acordó y echa comisión al dicho Don Félix Poeta, para que este lo confabule con dichos arrendadores y lo ajuste del modo que fuere más conveniente para el consumo de la Villa.»⁷⁰

Hem pogut observar que al s. XVIII la neu es venia a Castelló un diner per lliura més barata que al segle anterior. Cal suposar que la construcció de les neveres de la serra d'Espadà degué augmentar la oferta i, malgrat l'augment de la demanda de neu, els preus van baixar.

A la vila d'Almenara la neu de la serra d'Espadà es venia l'any 1703 a 4 diners la lliura: «[...] Que los dits Vidals s'obliguen abastir neu á Almenara en lo corrent any [1703], y l'any que vé, si cau neu en Chòva [nevera de Castro], en la forma següent [...] Item, [...] y així mateix donar la lliura a tres [...].»⁷¹ Set anys abans, el 1696, la neu de la serra d'Espadà es portava a la vila d'Almenara a 5 sous la arrova, és a dir, menys de 2 diners la lliura, encara que suposem que el preu de venda degué ser superior: «Primo tinguen obligació de donar l'arroba de neu, ço és, quant nevarà en Jova [...] a cinch sous y portats la càrrega a la present vila per conte y càrrec dita vila.»⁷²

69. A. M. C. *Escriptures de la Vila 1734-1739*, 27 de novembre de l'any 1739, f. 289 v.-291 r.

70. ÍDEM. *Sessions d'Ajuntament 1730-1739*, 31 de maig de l'any 1732, f. 47 v.-48 r.

71. A. P.A. *Ibidem*, any 1703. [Citat per MARTÍ CORONADO, J. Art cit].

72. ÍDEM. *Ibidem*, dia 10 juny de 1696, f. 99 v.-101. [Citat per MARTÍ CORONADO, J. Art cit].

A Vila-real l'any 1692 es venia la neu de la serra d'Espadà a dos diners la lliura els mesos d'abril i maig i a tres diners la lliura els mesos restants: «1692, marzo, 19. Villarreal. Acta del libramiento del abasto de la nieve, en "públic encant". Por tres años a Joseph Gil de Cosme, por ser el que a menor precio la ofrece: dos dineros por libra los meses de abril y mayo y tres dineros los diez meses restantes. El compromiso se entiende mientras cayera nieve suficiente en la Sierra de Espadán o en Penyagolosa, según capítulos.»⁷³ L'any 1771, quasi 80 anys després, el preu era quasi el mateix: «1771, septiembre, 16. Villarreal. Se arrienda a Antonio Feliu, de Alcora, el suministro de nieve por un periodo de cuatro años completos, 1772-1776, y se fijan dos precios: tres dineros por libra del 16 de junio al final de octubre y a dos dineros el resto del año.»⁷⁴

A la segona meitat del s. XIX, amb l'alliberament del comerç de la neu, els preus podien fluctuar molt, suposem que d'acord amb la disponibilitat de neu pels abastidors. De manera que l'any 1860 s'arrenda l'abastament de la neu a Vila-real a un preu molt avantatjós per al consumidor: «[...] quedó rematado [el arriendo] a favor de Manuel Solsona y Mort, vecino de Figueroles [...] y vender la nieve a dos dineros por libra desde el 17 de mayo al 17 de septiembre y a un dinero por libra desde el 17 de septiembre al 17 de octubre.»⁷⁵ Però l'any 1865, tan sols cinc anys després –suposem que per l'escassetat de neu– el preu es triplica, ja que l'ajuntament compra la neu a quasi cinc diners la lliura, al qual preu caldrà sumar-li el jornal de la persona que vendrà la neu: «[...] se convino por parte del Ayuntamiento en pagarles la nieve [a Antonio Sancho y Antonio Feliu, veïns d'Onda] a razon de ocho reales la arroba [...] Y se encargo para la venta al menudeo a Pascual Casalta y Estopiña, fijando el precio de tres cuartos por libra que consideraron el minimum que podía venderse para que saliese lo que cuesta de compra y un medio jornal para el expendededor.»⁷⁶

L'ús de la neu a la Plana Baixa i Castelló

Tradicionalment, tres van ser els usos a què es van destinar el gel i la neu. En primer lloc, la conservació dels aliments, com ara el peix. En segon lloc –encara que sempre va ser un objecte de polèmica i controvèrsia–, l'ús terapèutic, el qual té una línia de continuïtat des del món clàssic fins a la medicina renaixentista. El primer metge conegut que va tractar el tema de la neu als seus escrits l'any 1569, va ser un valencià, Francesc Franco.⁷⁷ La neu va ser utilitzada sobretot com a remei

73. A. M. V, núm. 75. *Má de Consell 1691-1692*, f. 150 v.-160. [Citat per DOÑATE SEBASTIÁ, J. M.

• Art cit, p. 49]

74. ÍDEM, núm. 107. *Judicario de 1771*, f. 44 v.-45. [Citat per DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. Art cit, p. 50]

75. ÍDEM, núm. 124. *Actas 1859-1860*, f. 18 v. i seg. de la segona part. [Citat per DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. Art cit, p. 51]

76. ÍDEM, núm. 124. *Actas 1865*, f. 83 v.-84 r. [Citat per DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. Art cit, p. 52]

77. MALLOL FERRÁNDIZ, J. *Alicante y el comercio de la nieve en la Edad Moderna*. València, 1991, p. 22.

per a febres, cremades, congestions o per a tallar hemorràgies; però també contra certes malalties contagioses com ara la pesta. En tercer lloc, l'ús gastronòmic, tant per refredar aigua, vi i altres begudes, com per a la preparació de gelats i xarrups.

Ja l'any 1608, a Vila-real, es gasten sis sous en neu per als refrescs que se serveixen en una correguda de bous amb motiu de la presència del governador.⁷⁸

A Castelló, durant els s. XVII i XVIII, es demana als abastadors de la neu que manifesten tot el vi que es portara a la nevateria per a refredar; i es prohibeix que els veïns porten melons i fruites a la nevateria per a refredar.⁷⁹ L'any 1677 els Jurats ordenen a Pere Estellés, venedor de la neu, que tinga tots els dies aigua i vi fresc en la nevateria, «pera totes les personnes quen voldran veure».⁸⁰ L'any 1696, es gasten una lliura i deu sous en neu per al refresc del dia del Corpus;⁸¹ i l'any 1701 nou sous en una arrova de neu per al refresc del dia de la Trinitat;⁸² i dos sous i tres diners en nou lliures de neu gastades en un refresc ofert a les autoritats.⁸³ A Nules es porten tres càrregues de neu, suposem que per refredar els aliments i les begudes, amb motiu de la visita de l'infant D. Carlos a la tercera dècada del s. XVIII.⁸⁴

Però, a la Plana Baixa i a Castelló, com a tot el País, la preocupació dels governants, tocant a la neu, serà que mai no falte per als malalts. A Nules, l'any 1635, amb motiu d'unes discrepàncies entre l'abastidor de neu i el taverner, es recorda la necessitat que no manque la neu per als malalts: «[...] que ja veuen l'any passat lo que fonch necesaria [la neu] par a la salut dels malalts.»⁸⁵

A Castelló, l'any 1617, el Consell de la Vila demana que es faça provisió de neu «per ser la neu tan beneficiosa per a la salut humana».⁸⁶ L'any 1630 van fer portar sis càrregues de neu a les darreries del mes d'octubre «per les malalties».⁸⁷ L'any 1648 es va portar neu després de Tots Sants atès que «per a preservació de les malalties era força continuar en portar-la».⁸⁸ Al contracte d'arrendament de l'any 1680, una de les condicions que figura és que l'arrendador haja de portar neu durant l'hivern si els jurats de la vila ho consideren necessari per haver-hi malalts a la vila;⁸⁹ la qual cosa va succeir: «[...] la neu s'a fet portar fora el temps de l'obligació té l'arrendador d'aquella, a ocasió dels malalts y a en la present vila que ne necesiten d'ella [...]»⁹⁰

78. A. M. V, núm. 338. *Consell de 1608-1609*, f. 23 r. [Citat per DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. Art cit, p. 47].

79. A. M. C. *Escriptures de la Vila 1677-1680*, 3 de febrer de l'any 1680.

80. ÍDEM. *Judicíari 1677-1680*; *Mà de Judicíari*, 12 de juliol de l'any 1677.

81. BALBÁS, J. A. *El libro de la provincia de Castellón*. Castelló, 1892, p. 720-721.

82. A. M. C.. *Judicíari 1701-1701*; *Mà d'albarans*, 2 de desembre de l'any 1701.

83. *Ibidem*.

84. A. H. N. *Resoluciones Conciliares 1731-1739*. [Citat per CRUZ, J.; SEGURA, J. M. Op cit.] .

85. ÍDEM. *Resoluciones Conciliares 1633-1662*. [Citat per CRUZ, J.; SEGURA, J. M. Op cit, p. 27].

86. A. M. C.. *Judicíari 1617-1620*; *Mà de Consells*, 21 de maig de l'any 1617.

87. ÍDEM. *Judicíari 1628-1631*; *Mà de Consells*, 26 de desembre de l'any 1630.

88. ÍDEM. *Judicíari 1646-1649*; *Mà de Consells*, 2 de febrer de l'any 1648.

89. ÍDEM. *Escriptures de la Vila 1677-1680*, 3 de febrer de l'any 1680.

90. ÍDEM. *Judicíari 1680-1683*; *Mà de Consells*, 1 de març de l'any 1681.

Al s. XIX, l'any 1829, entre les condicions⁹¹ que es posen a l'arrendador de l'abastament de la neu de Castelló, Vicente Taus, figura l'obligació de vendre la neu que necessiten els venedors d'aigua de la vila «por redundar en beneficio del común y de la salut pública». Amb motiu de la forta epidèmia de càlera que l'any 1885 es va estendre per tot arreu del País, les autoritats municipals de Castelló van determinar, entre altres mesures sanitàries, facilitar neu a tots els malalts tot i que feia més de tres dècades que la nevateria de Castelló havia estat enderroçada: «A los enfermos necesitados y a sus familias se les facilitaban socorros en especie y en dinero, medicinas, nieve [...] bastando tan sólo la presentación de un vale del médico.»⁹²

També a Vila-real sembla que va existir, entre els jurats, preocupació perquè al municipi mai no faltara neu per als malalts. L'any 1692, una de les condicions que es posa a l'abastidor de la neu, Joseph Gil de Cosme, és la de vendre neu a qualsevol hora de la nit que li siga sol·licitada, tant als malalts com a les persones sames: «1.º que sea tenido el abastecedor dar la nieve a sanos y enfermos a todas horas de la noche que la pidan.»⁹³ L'any 1790, davant un imprevist desproveïment de neu, l'Ajuntament de Vila-real dicta diverses mesures contra l'abastidor de la neu perquè no falte al municipi, especialment per als malalts: «[...] y que siendo ya como las diez de la mañana de este día no havía comparecido la nieve haciendo notable falta [...] con especialidad a los enfermos en perjuicio grave de su salud [...] Y deviendo remediar por quantos medios sean posibles a tan grave perjuicio a la salud pública, determinaron [...] haga acopio de nieve desde luego para los enfermos, buscándola de las villas circunvecinas bajo las penas establecidas [...]».⁹⁴

A la segona meitat del s. XIX, atés l'alliberament del comerç de la neu, sembla que hi ha problemes per contractar l'abastament d'aquesta a Vila-real, atés que els possibles arrendadors saben que poden vendre la neu sense atendre a les obligacions d'un contracte: «[...] siendo libre la venta no pueden arrendar o no les convenía porque de cualquier modo tenían derecho a traer y esponer al surtido del público para su despacho la nieve que quisiera a su libre voluntad sin los compromisos y obligaciones propias de un contrato, pudiéndose retirar cuando conviniese a sus intereses.»⁹⁵ És per açò que l'Ajuntament pren les mesures oportunes per assegurar l'abastiment de neu a la vila, especialment per les necessitats dels malalts: «[...] y el interés de asegurar por medio del arriendo la nieve para el consumo de la

91. GIMENO MICHAELA, V. Op cit. p. 367.

92. BALBÁS, J. A. Op cit. p. 636-638.

93. A. M. V, núm. 75. *Má de Consell de 1691-1692*, f. 150 v.-160. [Citat per DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. Art cit. p. 49].

94. ÍDEM, núm. 110. *Mano de Acuerdos 1788-1798*, f. 68 r. i v. [Citat per DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. Art cit. p. 51].

95. ÍDEM, núm. 124. *Actas 1859-1860*, f. 18 v. i seg. de la segona part. [Citat per DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. Art cit. p. 51].

población principalmente a los enfermos que necesiten de ella, obligó a la municipalidad a adoptar el medio de arrendar por la exclusiva [...].»⁹⁶

L'any 1865, davant una epidèmia de còlera, l'Ajuntament de Vila-real, també buscarà la provisió de neu per als malalts: «Se acuerda que se hagan diligencias para proporcionar nieve a los enfermos atacados por la epidemia colérica [...]».⁹⁷ I, ateses les necessitats, acceptarà contractar el subministrament de neu a uns tractans d'Onda, a un preu bastant superior al normal, per poder assistir els malalts: «[...] se convino por parte del Ayuntamiento en pagarles la nieve a razón de ocho reales arroba y por parte del Sancho y Feliu a entregarle la que necesite para asistencia de los enfermos diariamente hasta completar el numero de 40 cargas [...]».⁹⁸

El final del comerç de la neu⁹⁹ a la Plana Baixa

El comerç de la neu a la Plana Baixa i a Castelló no degué arribar més enllà de les acaballes del s. XIX, atés que a l'inici del s. XX la ciutat de Castelló ja consumia gel artificial.¹⁰⁰ Cap a l'any 1905 a la província de Castelló ja hi havia quatre fàbriques de gel. Cal suposar que les neveres de la serra d'Espadà van empouar neu, de forma ocasional, fins a la segona dècada del s. XX, per atendre les necessitats dels llogarets de l'Alt Millars i de l'Alt Palància, als quals el gel artificial va arribar més tard que als municipis de la Plana Baixa. També és possible que alguna nevera de la serra d'Espadà empouara neu fins a dates més avançades, però sempre de forma esporàdica i sense cap tipus d'interès comercial.

LES NEVERES DE LA SERRA D'ESPADÀ

La propietat de les neveres

Les neveres de la serra d'Espadà degueren ser de propietat particular, bastides per al comerç, encara que hi ha la possibilitat que la propietat fóra municipal, però que el municipi arrendara la nevera a algun nevater que actuava com si fos el propietari. Nosaltres tan sols tenim notícies sobre la propietat d'una nevera, la de Cuatro

96. Ibídem.

97. IDEM. *Actas 1865*, f. 83. [Citat per DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. Art cit., p. 52].

98. IDEM. *Actas 1865*, f. 83 v.-84 r. [Citat per DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. Art cit., p. 52].

99. A partir de l'any 1850, el comerç de la neu va entrar en una crisi que no va aconseguir superar. Un primer element d'aquesta crisi, pot haver-lo constituit la fi de la *petita edat del gel*. Les conseqüències van ser probablement un augment de les temperatures mitjanes i un descens de les precipitacions. Però l'element decisiu en la desaparició del comerç de la neu és, sens dubte, la irresistible competència del gel artificial. Pels volts de l'any 1920, no degué funcionar ja cap nevera de manera més o menys regular. Finalment, el 22 de maig de l'any 1926 es va publicar una reial ordre per la qual els pous de neu començaren a pagar contribució industrial: era la sentència definitiva i la desaparició del comerç de la neu.

100. CRUZ, J.; SEGURA, J. M. Op cit., p. 48.

Caminos, la qual és anomenada els anys 1680, 1684 i 1690¹⁰¹ i 1732¹⁰² nevera de Ximenó; i sembla que Juan Jimeno, de Vilamalur, degué ser el propietari.

Característiques

A la serra d'Espadà, hem catalogat sis neveres. Tenen característiques comunes, però també diferències. Entre les similituds cal destacar la finalitat comercial que sembla que van tenir totes sis. També tenir planta circular; estar situades en cotes inferiors als 900 m, però superiors o pròximes als 800 m; estar allunyades dels municipis; i tenir el pou excavat en el vessant d'una muntanya.

Tocant a les diferències és necessari destacar l'estat de conservació, ja que la nevera de Castro i la d'Algímia són les millor conservades de la província, mentre que altres romanen oblidades entre esbarzers i argelagues; també la capacitat d'emmagatzematge, la qual oscil·la entre els 800 m³ de les neveres de Cuatro Caminos i d'Algímia i els 150 m³ de la del Carro.

Pel que fa a la tècnica constructiva, hi ha diferències notables, començant per la coberta, la qual sembla que mai no va existir en les neveres del Carro i de la Talaia,¹⁰³ les quals degueren ser del tipus gelera; mentre que les de Castro i d'Algímia tenen coberta de falsa cúpula o de volta i la del Corralet i la de Cuatro Caminos degueren tenir una sostrada coberta de teules sustentada per un i dos arcs respectivament. Les neveres de Castro, Algímia i Cuatro Caminos estan inscrites en una plataforma, mentre que les altres segueixen la inclinació del vessant. Tocant a les portes o finestres d'accés, sols es poden reconéixer en aquestes tres neveres (la de Castro té fins a cinc obertures d'accés). També hi ha diferències en el tipus de carreus emprats en la construcció dels pous.

Aquesta és la relació de neveres localitzades a la serra d'Espadà:

NEVERA DEL CARRO O DE MATET. MATET

NEVERA DE CUATRO CAMINOS. VILAMALUR

NEVERA DE LA TALAIA. SUERA

NEVERA D'ALGÍMIA. ALGÍMIA D'ALMONESIR

NEVERA DE L'ORET, DEL CORRALET O DEL PINAR DEL RECTOR. AÍN¹⁰⁴

NEVERA DE CASTRO. FONDEGUILLA

No podem precisar la data de construcció d'aquestes neveres, encara que, possiblement, la primera a ser bastida fou la de Cuatro Caminos, a l'últim terç del s.

101. Idem. *Escriptures de la Vila 1677-1680*, 1 de juny de l'any 1680; *Escriptures de la Vila 1683-1686*, 15 de novembre de l'any 1684; *Escriptures de la Vila 1689-1692*, 7 de setembre de l'any 1690.

102. A. P.C.C. *Ibidem*, p.10 v.-11 r. i 16 v.-17 v. [Citat per ALFONSO LLORENS, J. Art cit., p. 6-7 i 8]

103. Aquesta nevera de la Talaia no apareix catalogada en el "Inventario de depósitos de nieve valencianos" (citat per CRUZ, J.; SEGURA, J. M. Op cit., p. 202-216).

104. En el "Inventario de depósitos de nieve valencianos" (citat per CRUZ, J.; SEGURA, J. M. Op cit.) s'inclou una altra nevera en el terme municipal d'Aín, encara que és catalogada com a no localitzada. Pel que nosaltres hem pogut esbrinar, aquesta nevera mai no va existir, per la qual cosa deu tractar-se d'un error, probablement fruit d'una informació errònia.

xvii, ja que sabem que ja era bastida l'any 1680.¹⁰⁵ La nevera de Castro degué ser bastida a les acaballes del mateix segle, ja que tenim notícies documentals d'aquesta nevera de l'any 1696,¹⁰⁶ mentre que la resta degueren ser construïdes al llarg del S. XVIII.

Nevera del Carro o de Matet (Matet)

Localització: A l'ombria del Carro, en un bosquet de pins i alzines, a 860 m d'altitud.

Per arribar-hi, agafarem un camí que naix a la dreta de la carretera que va d'Algímia d'Almoiner a Matet. A l'entrada d'aquest municipi, uns metres abans d'arribar al cementiri, veurem a mà dreta de la carretera un camí condicionat amb formigó i un indicador d'un abocador de fem. Continuarem per aquest camí, passarem per davant d'una granja i, abans d'arribar a l'abocador, girarem a la dreta. El camí, sempre en suau pujada, és estret, però en els trams més dolents està condicionat amb formigó, la qual cosa permet que siga transitable, si es va amb un poc de cura, amb qualsevol tipus de vehicle. Després de recórrer quasi 4 km, des de la carretera, arribarem a un punt elevat on podrem deixar el vehicle, si hem utilitzat aquest mitjà de transport. A l'esquerra hi ha un antic corral de ramat en runes. A la dreta, naix un sender que s'endinsa en un bosquet de pins i alzines. Si el seguim, a pocs metres, veurem la nevera a la dreta del sender, en un àrea més elevada.

Es tracta d'una construcció deteriorada, però que encara conserva el pou en relatiu bon estat.

És un dipòsit de planta circular, orientat cap al N, de 6,4 m de diàmetre, que no conserva cap resta d'obra aèria, i que segurament mai no la va tenir, ja que sembla tractar-se d'una gelera.

El pou té una profunditat actual de 4,5 m a la part sud, la més elevada, mentre que a la part nord la fondària del clot és d'uns 2 m. La capacitat d'emmagatzematge degué ser d'uns 150 m³. La construcció segueix la inclinació del vessant.

El pou està excavat al vessant a la part sud, mentre que a la part nord un talús fet amb la terra que es va traure del clot permet elevar el dipòsit quasi 2 m del sender que la voreja. A l'interior del pou hi ha gran quantitat de terra i pedres, en part provinents de la mateixa construcció, atès que el mur interior de la part nord es troba enderrocat. Fins i tot ha crescut una alzina a l'interior del clot.

El mur interior del pou és de maçoneria, amb carreus dels entorns travats en sec. Té un gruix aproximat de 1,80 m i és arran del nivell del vessant en tota la circumferència.

No té cap indici de portes d'accés i la coberta, com ja hem dit, tal vegada mai no va existir; és possible que el pou es cobrís amb cabirons o bigues de fusta (a la

105. A. M. C., *Escriptures de la Vila 1677-1680*, 1 de juny de l'any 1680.

106. A. P.A. *Ibidem*, dia 10 juny 1696. f. 99 v.-101. [Citat per MARTÍ CORONADO, J. Art cit].

part sud hi ha uns buits al mur que tal vegada servien per a col·locar cabirons i formar una falsa coberta) i brançatge dels entorns.

A hores, d'ara la part sud del pou ha estat envoltada per una protecció de fusta per a evitar un possible accident.

Aquesta nevera degué ser construïda al s. xviii i degué participar d'un actiu comerç, com totes les de la serra d'Espadà, a més d'abastir de neu els llogarets més pròxims, com ara la vila de Matet.

Nevera de Cuatro Caminos o de Ximeno (Vilamalur)

Localització: En la partida de Cuatro Caminos, a 880 m d'altitud. Podem arribar-hi des de la carretera de Matet a Vilamalur, desviant-nos en el km 5,5, a mà dreta (km 5, a mà esquerra, si venim des de Vilamalur), per una pista que ens portarà en uns 5 minuts a l'encreuament de camins conegut com Cuatro Caminos. Des d'aquí, agafarem el camí de l'esquerra, cap l'E, el qual en suau pujada ens portarà fins a un altell, situat entre dues cotes d'altura superior. A mà dreta veurem la nevera.

Es tracta d'un dipòsit de cert interès, malgrat que l'estat de conservació no és gaire bo, atés l'airós arc que conserva, així com altres elements d'interès.

És una nevera¹⁰⁷ de planta circular situada en un vessant orientat cap al NE. El dipòsit té un diàmetre exterior d'11 m. La part exempta és de poca altura en el sector sud-oest i de major altura en el sector nord-est, per la qual cosa està rodejat d'un talús de subjecció amb el material de la excavació del pou. Els murs tenen un gruix de 0,65 m i estan construïts amb maçoneria carejada de carreus calcaris i morter, mitjançant la tècnica de farciment de tàpia.

El pou té un diàmetre de 9,60 m i una profunditat màxima actual de 10,60 m (encara que degué ser bastant superior, atesa la gran quantitat de terra i vegetació que hi ha al fons del pou). La capacitat degué ser superior als 800 m³. La coberta descansava sobre dos arcs paral·lels, un dels quals està derruït a hores d'ara, encara que es veuen en el mur els buits on s'allotjaven els estreps. Aquest arc disposava de contraforts als dos extrems. L'arc que encara es manté en peu té els estreps a uns 4,30 m sobre l'actual nivell del fons del pou. Aquest arc és de secció rebaixada i vuit carreus formen les dovelles centrals. S'observen restes d'un diafragma de maçoneria sobre l'arc. Els dos arcs degueren sustentar una sostrada, —tal vegada una volta—, coberta de teules, tal com semblen demostrar les nombroses restes de teula àrab dels entorns.

Aquesta nevera tenia dues portes d'accés. Una en el sector S, al nivell del vessant, actualment molt desfigurada pel deteriorament del mur. L'altra porta s'orientava cap al N, i s'hi arriba mitjançant una trinxera excavada en el talús antròpic que envolta el dipòsit. S'obri a uns 3,30 m sobre l'actual nivell del fons, al qual es pot accedir mitjançant un con d'enderrocs que s'ha format. La porta és de secció atrom-

107. CRUZ, J.; SEGURA, J. M. Op cit., p. 167.

petada i està coberta per un arc. Damunt d'aquesta un tronc travessa el mur i sobre-surt a l'interior del pou per penjar una corriola que degué facilitar l'extracció de la neu. Aquesta trinxera excavada, amb murs laterals, degué servir de moll de càrrega.

Desconeixem la data de construcció d'aquesta nevera, encara que sabem que ja estava bastida l'any 1680, ja que tenim un document¹⁰⁸ que ens parla de la «Nevera de Ximeno», situada a les muntanyes de Vilamalur, la qual podem identificar com la nevera de Cuatro Caminos. Els contractes d'arrendament de l'avituallament de la neu de la vila de Castelló dels anys 1684 i 1690 ens parlen de la nevera del terme de Vilamalur i de la nevera construïda i fabricada a Vilamalur.¹⁰⁹ També apareix documentada aquesta nevera, amb el mateix nom, l'any 1732.¹¹⁰ Tanmateix nosaltres pensem que aquest dipòsit degué ser bastit a l'últim terç del s. XVII i probablement degué ser la primera nevera construïda a la serra d'Espadà.

La nevera de Cuatro Caminos degué ser de propietat particular (l'any 1680 el propietari era Juan Ximeno, i també l'any 1732) i, sens dubte, degué tenir un ús comercial. Sabem que la neu d'aquest pou abastia els municipis d'Onda i Castelló, per la qual cosa podem afirmar que l'àrea comercial d'aquesta nevera era bastant important, ja que arribava fins a la capital de la Plana, a més d'altres municipis de la Plana Baixa, com ara Nules, Borriana, la Vall d'Uixó... i naturalment Onda.

Aquest dipòsit és anomenat nevera d'Onda per Madoz al seu diccionari (1845-50), la qual cosa ens palesa la importància que degué tenir en l'abastament de neu per a aquest municipi.

Alguns testimonis locals afirman que aquesta nevera va contenir neu fins a l'inici del s. XX.

Nevera de la Talaia (Suera)

Localització: Al vessant NE de la Talaia, en una finca tancada, de propietat particular.

Per arribar-hi, agafarem des de Vilamalur la pista forestal asfaltada que va fins a Matet. A l'alçada del km 3,8 veurem a mà esquerra una pista forestal condicionada amb formigó en el tram inicial. Aquest camí és transitable amb vehicles TT i, si tenim un poc de cura, amb qualsevol vehicle. La pista forestal finalitza davant la porta d'accés a una gran finca de cirerers a l'àrea inferior i malesa a la superior, la qual està rodejada d'una tanca metàl·lica. Si continuem pel costat de la closa lateral, trobarem a uns 50 m una altra tanca perpendicular a l'anterior; si la seguim, a uns 20 m, veurem a l'esquerra de la tanca, entre esbarzers i argelagues, el clot de la

108. A. M. C. *Ibidem*, 1 de Juny de 1680.

109. ÍDEM. *Escriptures de la Vila 1683-1686*, 15 de novembre de l'any 1684; *Escriptures de la Vila 1689-1692*, 7 de setembre de l'any 1690.

110. A. P.C.C. *Ibidem*, p. 10 v.-11r, i 16 v.-17 v. [Citat per ALFONSO LLORENS, J. Art cit., p. 6-8].

nevera, a 810 m d'altitud. A hores d'ara el propietari de la nevera ha iniciat la restauració de la construcció.

Es tracta d'una construcció deteriorada, encara que conserva quasi intacte el mur interior del pou, el qual no es veia fins ara, ja que la construcció estava colonitzada per la vegetació.

És un dipòsit de planta circular, orientat cap al NE, de 8 m de diàmetre, que no conserva cap resta d'obra aèria, i que probablement mai no la va tenir, ja que sembla tractar-se d'una gelera.

El pou té una profunditat actual de 6 m a la part sud-oest, mentre que a la part nord-est la fondària és d'uns 4,5 m. La capacitat d'emmagatzemament degué ser superior als 300 m³. La construcció segueix la inclinació del vessant.

El pou està excavat al vessant de la muntanya. Un talús fet amb la terra que es va traure del clot permet elevar la construcció sobre el nivell del terreny a la part nord-est. Els esbarzers i les argelagues que ocultaven quasi totalment el mur del pou han estat eliminats a hores d'ara. Aquest mur és de maçoneria, amb carreus dels entorns travats en sec. Té un gruix aproximat d'1 m i és arran del nivell del vessant en tota la circumferència.

No té cap indici de portes d'accés i la coberta, com ja hem dit, segurament mai no va existir; és possible que la construcció es cobris amb brançatge dels entorns.

Aquesta nevera degué ser construïda al s. XVIII, tal vegada a la segona meitat, quan es va intensificar la demanda de neu als municipis de la Plana Baixa, per la qual cosa degué tenir una marcada finalitat comercial, com totes les neveres de la serra d'Espadà.

La Nevera (Algímia d'Almonesir)

Localització: Al turó de la Nevera, a 730 m d'altitud. Per arribar-hi hem d'agafar la carretera que va de l'Alcúdia de Veo a Algímia d'Almonesir i en arribar als alts del port de la Nevera (antigament era conegut com la costa de la Nevera), abans de començar la baixada, veurem a mà esquerra una àrea de descans amb taules i bancs de pedra i un plafó indicador de fusta. Ens adonarem que des d'aquest indret ix una senda que, atés el que diu la indicació, va al pic Espadà. Agafarem aquesta senda i, després de caminar uns 30 m, serem a la nevera, la qual, si prestem atenció, ja s'entreveu des de l'àrea de descans inferior.

Es tracta d'un dipòsit força interessant atés l'excel·lent estat de conservació que presenta.

És un dipòsit¹¹¹ de planta circular, inscrit en una plataforma irregular que s'anivella per la meitat sud amb el vessant i resta exempta sobre aquest en la meitat nord amb un desnivell màxim de 4,30 m. El sector nord del mur presenta alguns desprendiments. Construït amb maçoneria calcària carejada i lligada amb morter.

111. CRUZ, J.; SEGURA, J. M. Op cit. p. 92.

El pou té un diàmetre de 9,60 m i una altura de 6 m fins al nivell inferior de la porta i de 11 m fins a l'obertura zenital. El fons presenta cert recobriment de restes de despreniments i aportacions de sediments. La capacitat estimada és de 800 m³. A uns 6,50 m del fons actual, 14 blocs sobreixen del mur interior uns 20 cm; la probable funció és la de permetre la instal·lació d'una coberta interior quan el pou no era completament ple de neu.

Orientada cap al NE, presenta una porta lateral de secció atronpetada; en la seua part superior es veu el buit per a instal·lar el travesser del qual degué penjar una corriola que facilitara l'extracció de la neu. La coberta és una volta que comença a tancar-se a 7,45 m per damunt del fons actual. Al centre hi ha una obertura circular de 0,70 m de diàmetre on es degué abocar la neu.

La construcció d'aquesta nevera data, probablement, des del s. XVIII. Es tracta d'un dipòsit comercial, que degué vendre la neu als municipis de la Plana (Castelló, Vila-Real, Onda...) i de la vall del Palància. Així ho podem afirmar atesa la següent citació de Bernardo Mundina, de l'any 1873: «[...] Al llegar a la parte culminante de esta cuesta, llamada de la Nevera, se encuentra junto al camino un depósito de nieve, que suelen llenarlo algunos años para espenderla en la época del verano en Castellón y Onda [...].».¹¹² Aquesta informació també ens permet suposar que no tots els anys s'empouava neu en aquesta nevera.

Nevera de l'Oret, del Corralet o del Pinar del Rector (Aín)

Localització: Al pinar del Rector, a l'esquerra del sender, senyalitzat amb marques grogues de PR, que va des de les Penyes Blanques fins a Xóvar, a 840 m d'altitud.

Per arribar-hi seguirem des de l'entrada d'Aín les indicacions del Parc Natural de la Serra d'Espadà, les quals ens portaran a la part posterior del poble, al barranc i senda de la Caritat, senyalitzada amb marques de PR. Si anem amb vehicle seguirem la pista forestal que va a Eslida, fins a la línia divisòria d'aigües, on hi ha un plafó indicador en el qual llegim: «El Corralet, muntanya d'utilitat pública». Si anem a peu, no seguirem la pista des de l'inici i caminarem per un sender molt agradable que passa pel molí de l'Arc. Més endavant també deixarem la pista forestal d'Eslida, allí on dibuixa un revolt de 180° i continuarem per la pista de la dreta, fins a arribar a un sender que naix a l'esquerra de la pista (buscarem sempre les marques del PR) i que, en forta pujada, ens portarà de nou a la pista principal Aín-Eslida, tot just allí on hem dit que és el plafó indicador.

Des d'aquest indret continuarem per un sender ben marcat que naix a la dreta de la pista forestal, el qual ens portarà en suau pujada fins al Corralet, una antiga masada que a hores d'ara es troba en runes. Des d'aquí hem de seguir el sender que per la línia divisòria d'aigües puja cap al cim. De primer eludirem un sender que es

112. MUNDINA VILALLAVE, B. Op cit.

desvia a l'esquerra, allí on hi ha unes plaques del vedat de caça, i continuarem pel sender de la dreta. Més endavant evitarem també un sender que es desvia a la dreta. Nosaltres continuarem sempre pel sender que segueix la línia divisòria d'aigües i, finalment, ascendeix, en forta pujada, fins al cim.

Arribats al cim de la muntanya, tot just on hi ha una trinxera de la Guerra Civil, aquest sender enllaça amb un altre que va des de les Penyes Blanques fins a Xóvar. Girarem a l'esquerra i seguirem aquest sender. Al fons veurem les antenes i el cim del Bellota i a pocs metres una caseta derruïda a la vora del camí, que tal vegada va ser refugi de nevaters. Poc abans d'arribar a construcció, a l'esquerra del sender, entre els pins, en un suau vessant orientat cap al N, veurem el pou de la nevera.

Es tracta d'una construcció molt deteriorada, situada en una ombria on la neu es degué acumular amb facilitat.

És un dipòsit de planta circular, de 5,6 m de diàmetre i, que a hores d'ara, no conserva cap resta d'obra aèria. El pou té una profunditat actual de 4 m, encara que degué ser bastant superior, atesa la quantitat de terra, pedres i vegetació que trobem a l'interior. La capacitat degué ser poc superior als 100 m³. Aquest pou està parcialment excavat en el vessant a la part sud, mentre que la terra que es va extraure forma un talús a la part nord que permet elevar la construcció.

El mur interior del pou és de maçoneria calcària (saüló) travada en sec i té un gruix aproximat de 1,10 m. Aquest mur té la mateixa alçària en tota la circumferència, i és arran del nivell del terreny a la part nord, on és el talús, mentre que a la resta queda per davall del nivell del vessant. Per damunt d'aquest nivell degué començar el mur aeri.

A les parts nord-est i sud-oest es conserven els estreps d'un arc, segurament de secció rebaixada com el de la nevera de Cuatro Caminos, de 0,50 m d'amplària, l'arrancada dels quals se situa a nivell del mur interior del pou. Aquest arc, situat al centre de la circumferència del pou, degué servir de suport a una coberta formada per cabirons o bigues de fusta i teules o lloses de saüló, o tal vegada brançatge dels entorns. No s'observen indicis de portes o accsesos al depòsit.

A l'interior del pou, a la part sud, hi ha una gran quantitat de terra i despreniments de l'àrea superior del vessant. Una heura cobreix una part del mur a la zona est.

A la part sud del dipòsit, a 2 m del pou, s'entreveuen restes d'un mur que degué delimitar un espai per facilitar l'arreplega de la neu i degué servir de contenció als despreniments de la part superior del vessant.

Aquesta nevera, de la qual no tenim cap notícia documental, degué ser bastida a la primera meitat del s. XVIII i degué tenir, com totes les neveres de la serra d'Espadà, una finalitat majoritàriament comercial.

Nevera de Castro (Fondeguilla)

Localització: Per arribar a la nevera de Castro, hem d'anar de primer a Xóvar. Arribats a aquest municipi, per darrere del frontó i les piscines municipals, cercarem el carrer del Sol, al final del qual seguirem un camí fins a aplegar a un indicador de muntanya en el qual llegim: «Nevera de Castro, 52 min». A partir d'aquí, seguirem en tot moment les marques grogues i blanques del sender i sense presses, en 1h i 20 min, més o menys, arribarem a la nevera.

Primerament, passarem per un pantanet d'origen musulmà (el d'Ajuez), que caldrà vorejar fins a l'altra part del mur de la presa. Des d'aquí continuarem per una senda molt dolenta, en forta pujada, que poc després se suavitza i continua per una pista forestal en bon estat. Després de passar per les antigues mines de cinabri de l'Hembrar, arribarem a un altell, divisori d'aigües, on el camí que hem de seguir gira a la dreta i, en fort pendent i vorejat sempre a l'esquerra per una línia contínua de trinxeres de la Guerra Civil, va pujant cap al cim de la nevera. Abans d'aplegar al cim, per un camí de ferradura que ix a l'esquerra indicat en una peça de suro que hi ha al sòl, en lleugera baixada, arribarem a la nevera, situada a 820 m d'altitud.

Es tracta d'un dipòsit de gran interès, tant per l'excel·lent estat de conservació (fou restaurada i consolidada l'any 1995) com per l'entorn on està situada (en ple na serra d'Espadà), rodejada d'alzines sureres i des d'on hi ha una magnífica vista del castell de Castro.

Tal vegada és una de les millors mostres de nevera del País Valencià.

És un dipòsit¹¹³ de planta circular de 9 m de diàmetre exterior, situat en un vessant orientat cap al NE. El pou està envoltat per una plataforma circular de 3,3 m d'amplària màxima per la part oriental, que degué servir de moll de càrrega, mentre que la part occidental se situa arran del vessant mitjançant una rampa que dóna accés a una obertura per a introduir la neu. Està construïda amb maçoneria carejada de sauló lligada amb morter. Els murs aeris tenen un gruix d'1,5 m.

El pou, de 6 m de diàmetre, té una altura de 7,1 m fins al nivell inferior de les portes i de 12 m fins a la part superior de la cúpula. Els murs interiors estan lluïts amb morter. A l'altura inferior de les portes, hi ha quatre buits encarats que degueren permetre disposar una coberta interior quan el pou no es trobava completament ple de neu. La capacitat d'emmagatzemament és d'uns 300 m³.

La coberta, de falsa cúpula, presenta dos radis diferents de curvatura. L'exterior de la cúpula està format per grans lloses planes que sobreixen de la línia del mur i formen una volada elaborada. El dipòsit presenta tres portes i dues obertures. Les portes són d'arc de mig punt i s'orienten cap a l'E, al SO i al NNO. Les obertures s'orienten cap a l'O; una d'elles roman cegada per rajoles i l'altra s'obri en la cúpula, per damunt del nivell superior de les portes.

113. CRUZ, J.; SEGURA, J. M. Op cit, p. 94.

La nevera de Castro degué ser construïda a les acaballes del s. xvii, abans de 1696. Deduïm això de l'anàlisi dels dos documents contracte¹¹⁴ en els quals s'especifica que, si neva a Xóvar, la neu es portarà des d'aquest indret; i, com que l'única nevera que coneixem en aquest llogaret és la de Castro,¹¹⁵ hem de suposar que aquest dipòsit ja estava construït l'any 1696. Aquests documents són de 1696 i 1703, i s'hi especifica el preu de venda de la neu, el preu de l'arrendament i el nom dels arrendataris, la durada del contracte, la penalització que suportarà el proveïdor si falta neu cap dia (puntualització aquesta que s'inclou en gairebé tots els contractes de neu), etc.

Atesa aquesta informació, inferim que la nevera de Castro era dús comercial i la neu es portava, a més d'Almenara, a Onda i altres poblacions de la Plana Baixa (Vila-real, la Vall d'Uixó, Borriana...) i fins i tot a Castelló. La propietat del dipòsit degué ser particular.

És possible que aquesta nevera emmagatzemés neu fins a la segona dècada del s. xx, encara que fos tan sols per abastir de neu les viles més pròximes al dipòsit, com ara Xóvar o Fondeguilla.

PASQUAL BOIRA I MUÑOZ

Apèndix documental¹¹⁶

1

1578, setembre 20.

Llibres de Consells 1578-1579. Registre d'albarans.

A 20 de setembre, fonch fet albarà a Pere [...] a compliment de paga de nou lliures set sous a ell deguts per lo port de huyt càrregues de neu que portà pa les festes de la verge Maria d'Agost [...] lo demés haja rebut del provehit de dita neu y no ha bastat a pagar tot lo port, 40 sous.

2

1597, juliol 12.

Judicari dels Jurats. 1596-1597.

Gaspar, nou convertit de la Vall d'Uxó, atrobat en Castelló, promet a Francés Bonet de Perol que portarà a la present vila de Castelló, del Cobillo y del poso del Junco, y a Bilareal, Nules y la Vall, tota la neu que dites universitats hauran mester y ferà Morvedre y Almena-

114. A. P. A. *Ibidem*, dia 10 juny 1696, f. 99 v.-101 i any 1703. [Citat per MARTÍ CORONADO, J. Art cit].

115. Encara que és al terme de Fondeguilla, la nevera de Castro és coneguda també com nevera de Xóvar, i l'accés més tradicional és des d'aquest poble, de manera que fins i tot el camí d'accés des de Xóvar s'anomena camí de la Nevera.

116. Tots els documents pertanyen a l'Arxiu Municipal de Castelló.

ra, ab que lo dit Francés Bonet li haja de donar cada dia, ultra los pou concertats, dos reals cada dia, y lo temps que l'aviserà tres dies en ans haja de portar tota la neu que li demanaran en cada una de dites viles; y si nou fesa sia obligat de refer al dit Bonet deu lliures y lo dany li causarà, proquibus et obliga. Testes Miquel Navarro y Miquel Joan Català.

3

1602, juny 2.

Llibre de Consell 1602-1603.

Fonch proposat per dit Jurat, que en lo tracte que està fet per los Jurats ab Faraix de Borriol de la neu que ha de portar, està tractat que la vila li ha de donar casa pa tenir la neu, que miren quina casa se li donarà.. E fonch clos e determinat qu'es done la casa hon estava lo relonce, y s'adobe y se faça lo que convé, y puxen gastar lo necessari pa dit effecte, fent-los comisió larga.

4

1617, maig 21.

Llibre de Consell 1616-1617

Fonch proposat per lo dit Jurat, que per ser la neu tan beneficiosa per a la salut umana, que vejen que orde s'ha de tenir en la provisió d'aquella. Fonch clos, provehit y determinat que los quatre Jurats, en sempre ab los quatre prooms per dits Jurats elegidors, volten y puguen tractar del modo de la provisió de la neu y consertar-se de la manera que millor los parega ab los nevaters, fent-los comisió larga y ampla y per a despachar albarà del que hauran consertat.

5

1630, desembre 26.

Llibre de Consell 1630-31.

Fonch proposat per dit jurat, que lo síndich ha fet gasto en la venguda de la companyia del capità Don Francisco Faixardo y en la venguda del capità Don Bernat Salellas; y de les sis càrregues de neu que la present vila feu portar per son conte los darrers del mes d'octubre propassat per les malalties y hauria, que se o miren sis pagaran dits gastos que s'han fet. E fonch provehit, clos y determinat per tot lo dit conçell, e feta comissió ab jurats per a pagar lo gasto se fet en la venguda de Don Francisco Faixardo de Salellas, y del gasto s'ha fet en fer portar la neu, donant comissió als jurats per a despatchar albarans, more solito del gasto fet per dits capitans y de la neu.

6

1648, febrer 2.

Llibre de Consell 1647-48.

Fonch proposat per dit Jurat Mur, que los nevaters pasats sols tenien obligació de portar neu fins lo dia de Tots Sans pasat, y que per a preservació de les malalties era forços conti-

nuar en portar-la, y que s'a gastat de més, a més del port, set lliures; qu'es veja s'ils pagaran. E fonch resolt y determinat per tot lo dit consell, nemine discrepante, fent Comissió als Jurats, per a despachar albarà al sindich de dites set lliures, port de dita neu.

1677, juliol 12.

Judiciari de Jurats. 1677-1678.

Jaume Ferran, nuncio ell en lo dit dia de huy, de manament y provisió dels Jurats de la present vila, haver manat a Pere Estellés de Pere, asistent en la caseta de la neu y venedor d'aquella, que sota pena de tres lliures partidores [...] tots los dies tinga aigua y vi refredat y fresch en dita nevateria per a totes les personnes qu'en voldran beure durant lo beneplacit de dits Jurats, y esta és la relació [...].

1680, febrer 3.

Escriptures de la Vila. 1677-1680

Pere Breva, notari, Joan Musseros de Monserrat, Domingo Vilaroig, Jurats de la present vila de Castelló de la Plana, tenint comissió del Consell celebrat en [blanc] dies del mes propassat, en dit nom gratia eo cum presenti eo, arrende y per títol d'arrendament concedeixen a Dionís Marco, menor de dies, de la vila de l'Alcora habitador, atrobat en la present vila, y als seus, l'arrendament y abituallament de la neu de la dita present vila de Castelló de la Plana, per temps cinc anys, contadors des de 15 dies del mes de mars primer vinent en havant, contadors és a saber tres de ferms y dos de despit per los capítols següents:

Capítols de l'avituallament de la neu de la vila de Castelló de la Plana.

Primerament, qui dit avituallament de la neu arrendaran estiguens tenguts y obligats a tenir en la present vila de Castelló de la Plana tota la neu que serà menester per a daquells que la voldran comprar en la dita present vila, ara sien vehins, o forasters, des de 15 dies del mes de mars fins a 15 dies del mes de nobembre, en tot lo discurs de dit arrendament; y si és la neu de Peñagolosa a rahó de quatre diners per lliura, y si és d'Aragó, com és dels puestos acostumats de Mosqueruela, Linares, Vall de Linares, o del Prat, que haje de vendre dita neu d'Aragó donant dotse onses per sis diners a tots los que la voldran comprar. Ab pacte que sempre que no caiga neu en Peñagolosa, haja de correr lo concert dita neu d'Aragó per conte de la present vila, y haja de ser per conte dels dits arrendadors, prenen a son comte de dits Arrendadors, de pagar dita neu de propys, y portar-la y vendre-la per son arrisch y conte, y que sois la vila essiga tenguda a concertar-la, y no altra cosa.

2. ítem, que en los messos de juliol y agost, durant dit arrendament, essent la neu de Peñagolosa, haje de donar catorse onses de neu per lliura, y en lo demés temps dotse onses per lliura

3. ítem, que sempre que en Penagolosa caurà neu competent que es puga replegar en lo discurs del dit arrendament estiguens tenguts los dits arrendadors de replegar-la, y en cas que no la repleguen per descuyt, o negligència, estiguens tenguts d'avituallar de neu a rahó de quatre diners per lliura.

4. Item, que sempre que faltarà neu durant l'obligació puguen ser eixecutats en pena de 3 lliures; aplicadores lo ters al Señor Rey, lo ters al comú de la vila y lo ters al acussador.

5. Item, que sempre que avengudes de rius, o rambles, o espallar-se alguna cavalcadura, faltarà neu, no es pugue eixecutar, constant de dit cas y n'opinat, y que sempre que falte dita neu al dinar, o al sopar, en un dia, no puga esser eixecutat, sinó és en una pena una vegada de dites tres lliures.

6. Item, que los arrendadors hagen de donar als Jurats, cascun any, sis arrobes de neu, les quals hagen de pendre o en la huytava del Corpus Christi, o de nostra señora d'Agost

7. Item, que ningun particular de la present vila puga refredar per a vendre aygua, vi y ayguardent, sinó dit arrendador, a pena de 3 lliures, partidores lo ters al Señor Rey, lo ters al comú de la vila y lo ters a l'arrendador.

8. Item, dits arrendadors hagen de tenir en la nevateria vi fret y aygua de neu, a coneuada de dits Jurats, y vendre dita neu en la cassa que esta vila té señalada al costat del Palau.

9. Item, que los dits arrendadors estiguens tenguts manifestar tot lo vi blanc y negre que entrerà de defora la present vila per a refredar en la nevateria en la cassa del manifest de l'entrada del vi; enpero que durant dit arrendament siéns franchs de pagar lo dret d'entrada del vi y sisa als sisers de tot aquell vi blanch, com negre, que durant dit arrendament vendrà en dita nevateria refredat.

10. Item, que sempre que en dites neveres de Peñagolosa y haurà neu de l'últim de nobembre en havant, y pareixerà als Jurats prendre neu, que dits arrendadors hagen de donar la neu que voldran pagant-los en la nevera la neu a rahó de eatorse sous la càrrega.

11. Item, que sempre que a dits Jurats pareixerà que per aver-i alguns malalts, o per altra causa, sia necessària la neu en la present vila del primer de mars en havant, que avissant los Jurats a dits arrendadors tinguen obligació dits arrendadors de baixar per son conte aquelles

12. Item, que sempre que dit Donís Marco, menor, arrendador, es morís, que los hereus estiguens tenguts l'any hauran consensat a dar neu, a acabar dit any consensat.

13. Item, que ninguna persona puga portar melons a refredar, ni altra fruya, a la nevateria, sots pena de 3 lliures, applicadores ut supra, y sos la dita pena. Lo que vendrà dita neu no puga admetre dits melons o fruya en la nevateria.

14. Item, que dits arrendadors tinguen obligació de vendre neu y tenir la nevateria oberta hasta les onze hores del nit, durant dit temps, y que de dita ora de les onze ores de la nit en havant no tinguen obligació d'assistir, ni dormir en dita nevateria. Item, que dits arrendadors hagen de pagar al escrivà lo salari del present Acte.

15. Item, que lo present arrendament dure per temps de cinc anys, tres de ferm y dos de despit, comensant a córrer de ple 15 de mars primer vinent en havant, y que los dos anys de despit, lo dit Donís Marco, estiga tengut a declarar lo dit despit per tot lo mes d'agost de l'últim any de ferm; y sinó declara dits anys [...] despit són intent, que haja d'avituallar dits dos anys de despit.

16. Item, que des de 15 de novembre hasta trenta de dit mes, tinga obligació de reunir neu en la present vila sots dita pena, aplicadora ut supra.

17. Item, el que sempre que la present vila no puga conseguir per mandatos del Señor Governador que la vila de Llucena adobe lo camí de la nevera, que en tal cas la dita present vila haja de dar dit arrendador, cascun any, d'ajuda de costa per a adobar dits camins, quatre lliures.

Item, ab capitol nou, que haja obligació lo dit arrendador d'avituallar de neu la present dita vila de l'any, açò entès sempre que en les neveres de Penagolosa hi haurà; y no avent-hi en dites neveres, cese dita obligació.

Y ab dits capitols, y no sens ells, aliter nech alias, fan lo dit arrendament al dit Dionis Marco, menor, per temps de cinquè anys, tres de ferm y dos de despit; y prometen en nom de la present vila fer valer y tenir lo dit arrendament. [...] y com fos present lo dit Dionis Marco, menor de dies, accepta lo dit arrendament en la forma sobredita y prometé fer y cumplir tot lo contingut en dits capitols y cascú d'aquells. Y pera maior seguritat de dites cosses, dona en fiança y principal obligat, juntament ab ell, sens ell y asoiles, a Miquel Bonet, notari, de la present vila habitador; lo qual, com fos present, interrogat per mi, lo notari infraescrit, si feja dita fiança y principal obligació, juntament ab lo dit Dionis Marco, menor, y asoiles. E dit, e respost que sí. Y així los dos junts y cascú de per si, y asoiles, prometeren fer y cumplir tot lo desusdit y a sos pena de deu sous. Actum en lo Archiu del Palau de la dita vila de Castelló. Teste Jacinto Porcar, escrivient de la villa de l'Alcora, y Agustí de la Cueva, sastre de la present vila de Castelló, respective habitador. Recepit Vicent Tosquella, notari.

9

1680, març 9.

Llibre de Consell 1679-1680.

E juntat que fonch lo dit concell, fonch proposat per lo dit Batiste Jover, ciutadà, Jurat en cap, que ab acte continuat en lo rebedor d'actes de la present vila, a tres del propassat mes de febrer, s'arrenda l'avituallament de la neu a Dionis Marco, menor de dies, ciutadà de la vila d'Alcora, ab los capitols y per al temps en dit acte continguts, y per no haver caigut este any neu en Peñagolosa, los Jurats li participaren, que Juan Eximeno del lloch de Villamalur tenia y té una casa plena de neu, per a que es convenira a veures ab aquell y si podrà consertar-la per a este any, y tenir-la per este medi ab més comunitat los veïns de la present vila que portant-la d'Aragó; y havent-se conferit dit Dionis Marco a Villamalur a veures ab dit Juan Eximeno, no ha pogut consertar ab aquell la compra de dita neu, y los dos s'en han vingut a la present vila, a hon s'han tengut ab aquells dos plàtiques y conferències sobre la compra de dita neu, y tampoc s'han pogut consertar; y finalment dit Juan Eximeno se oferix promte per a avituallar de neu la present vila tot este any, a for y preu de cinquè diners la liura, tant de la sua nevera com en cas que l'haja de portar d'Aragó, així qu'en caiga, com que no en caiga de neu. Y dit Dionis Marco ha ofert rebe en desistir de dit arrendament per este any, tant solament quedant en sa forsa y valor per als demés anys subsegüents. Que així vostres mercès vechen lo que els pareix se fassa en este negoci. E fonch provehit y determinat per la major part de dit concell, que si dit Juan Eximeno vol avituallar tot l'any la present vila de neu, a for de quatre diners per liura, tant que en caiga com que no en caiga, suposat que lo dit Dionis Marco per este any asoiles desistix. Y rebé en lo sobredit que s'ajuste la vila ab aquell, per al qual efecte y per a fer los actes necessaris ab los capitols de l'avituallament de la neu y altres qu'els pareguen als Senyors Jurats necessaris y convinients, y concluir dit avituallament per este any ab lo dit Eximeno, fonch feta comissió a dits Senyors Jurats. Y sinó vol avituallar dit Eximeno a dit for de quatre diners per liura, que continue dit Dionis Marco en lo tracte que té fet ab la vila, expressat en lo resent acte rebut en 3 de febrer propassat.

1680, juny 1.

Llibre de Consell 1679-1680.

Juan Ximeno, habitador del lloch de Villamalur, y atrobat en la present vila de Castelló de la Plana, atès y considerat que ab acte rebut per Vicent Tosquella, notary en lloch, y per l'escrivá d'esta Sala, continuat en rebedor d'actes de la present vila, en 3 del mes de febrer propassat. Los infraescrits Jurats arrendaren l'avituallament de la neu de la present vila, per al temps y ab los capítols en dit acte continguts, a Dionís Marco, menor de dies de la Vila d'Alcora, y que per no haver caigut neu en Peñagolosa en lo present any, y tenir-ne lo dit Ximeno una nevera plena en dit lloch de Villamalur, fonch ajustat (de consentiment y voluntat del dit Dionís Marco) per y entre dit Ximeno y los infraescrits Jurats, que dit Ximeno, per este any tant solament, avituallaria de neu la present vila ab los mateixos capítols expressats en lo pactat en dit acte fet a favor de dit Dionís Marco, sense que per lo present acte y ajust sia vist, ni s'entenga, apartar-se la present vila, ni lo dit Dionís Marco de l'arrendament de dit avituallament de neu en quant als demés anys; ans bé, que aquell haja de quedar, y quede, en sa forsa y valor, et non aliter nec alias, ab tal empero pacte, que lo dit Juan Ximeno haja de vendre en primer lloc la neu de la dita sua nevera a for y preu de quatre diners per lliura, y que acabat que s'haurà aquella, si en caurà de neu en Peñagolosa, o en altra part del present Regne d'igual distància, l'agués de vendre a dit for y preu de quatre diners per lliura, y sinó en caigüés y l'agués de portar d'Aragó, dels puestos acostumrats, expressats en lo sobre dit acte, l'agués de vendre a for de sis diners la lliura; y encara ab pacte y condició que de la dita seu nevera no es comprenguen sesanta càrregues que dit ha té venudes a la vila d'Onda, les quals, així com les anirà donant y entregant, les haja de manifestar als Jurats de la present vila per a que conste de l'entrega d'aquelles y no y puga haver frau; y que sempre que la present vila pròvarà que, ademés de dites sesanta càrregues de neu, ne vendrà a dita vila d'Onda, o a altra universitat, o persones particulars, poca o molta neu, sens manifestar-la als Jurats de la present vila, y sens la voluntat y consentiment, que dit Ximeno encòrrega per cascuna vegada que contravindrà y lo contrari farà en pena de vint y cinch lliures, pagadores de los bens propis. Per ço, portant a son degut efecte lo desusdit tracte, y sens negació, ni derogació, com supose lo dit del dit arrendament fet a favor del dit Dionís Marco en quant als demés anys expresats en dit acte. Ans bé, per a major fermetat y validitat d'aquell, y que per lo present no s'entenga aparte la present vila de lo desús dit, *Gratis et realiter cum present eo, promet y s'obliga als jurats, que al present són y seran de dita present vila, presents Baptiste Jover, notari, Juan Musseros de Monserrat y Domingo Vilarroig, tots Jurats d'aquella en lo present any, y absent Pere Breva, Jurat també de dita vila, etc tamen eo arpulante etc, y als seus successors en dit ofici de Jurat, que avituallarà y abastirà de neu la present vila, en lo present any tant solament, que comensà a 15 del mes de mars propassat y finirà a 15 de mars de l'any vinent MDC huytanta hu, en la mateixa forma y ab los mateixos capítols en dit acte de 3 de febrer propassat continguts, y en la forma y pactes que supra en lo present acte expresats, et non alis, nec alias, los quals acte y capítols per l'infraescrit escritvà se li han llegit, paraula per paraula, y ell enter of, los quals vol ab lo present tenir per expressats, síndichs, jurats, com se paraula per paraula et aguessen continuaors, proquibus etc, obliga etc. Y pera major tuïció y seguretat de dites coses dona en fiansa y principal obligat, juntament ab ell, y sens ell, y asoles, a Miquel Boix de Pere, de la present vila de Castelló habitador, lo*

qual com estigués present, interrogat per lo nos escrivà infraescrit si feya dita fiansa y principal obligació, juntament ab lo dit Juan Ximeno, sens ell y asoles, e dit que sí. Y així, els dos junts y cascú de per sí etc, prometere en fer y cumplir tot lo damunt dit y espresat en dit acte y capítols de 3 de febrer propassat y no contraure en res, sots pena de 25 lliures. Actum en Castelló de la Plana. Testes, Alfonso Hernández, cap de guàrdia del Palau de Justícia y Baltazar [...] alberguer de dita vila de Castelló.

11

1680, agost 26.

Judiciari de Jurats 1680-1681.

Los Jurats aconsellats juntament y requerint Josep Albiol, síndich, que sia manat a Agustí de la Queva, nevater, que en pena de 25 ll. no sia posat d'esta hora en avant de vendre, ni pesar la neu, a més for que a quatre dinés la lliura, fins tant que per sa part, o, per part de Juan Eximeno, arrendador de la neu, prové que se li acabat la neu que tenia en sa nevera; la qual, meix seixanta càrregues pera la vila d'Onda, tenia obligació de donar a for de 4 dinés per lliura y refer y portar la que té donada, venuda, o prestada, a les viles de la Vall, Nules, Borriana y Vilarreal; y que així mateix tinga per embargat totes y quals sues pecúniies y altres bens. Aja de donar y pagar a dit J. Eximeno, o a fià per ell, sots dita pena, fins altre sia provehit, així en quant a dit embargo, com en quant a vendre la dita neu a més for quel [...]

12

1681, març 1.

Judiciari de Jurats 1680-1681.

Fonch proposat per dit Jurat en cap, que la neu s'a fet portar fora el temps de l'obligació té l'arrendador d'aquella, a ocasió dels malalts y a en la present vila que necessitaven d'ella, s'a tingut de pèrdua dihuit o vint lliures; que així vostres mercès vejen si són servits fer comisió per a despachar albarà al síndich per a que pague aquella.

13

1684, novembre 15.

Escriptures de la Vila 1683-1686.

Batiste Jover, ciutadà, y Masià Compte, notary, Jurats de la present vila de Castelló de la Plana en lo present any, tenint comisió del concell celebrat a 26 de juliol propassat, Gratia etc cum presents etc, arrenden, y per títol d'arrendament concedeixen, a Juan Ximeno, de la vila de Villamalur habitador, present, y als seus l'arrendament y avituallament de la neu de la dita present vila per a tems de sis anys primer vinents, contadors del primer dia del mes de mars de l'any primer vinent mil sis-cents huitanta cinc en avant; és a saber, los quatre primers anys de ferm y los dos últims de respit, ab los Capítols infraseguents.

Capítols ab los quals s'arrenda l'avituallament de la neu de la present vila de Castelló de la Plana.

1. Primerament, que l'arrendador tinga obligació de tenir neu per als vehins y forasters tot lo discurs de l'any que comensa lo primer de mars y finix lo darrer de febrer durant lo dit arrendament, entenenent en quant als forasters que la voldran per a beure en la present vila.

2. Item, que sempre que caurà neu competent en la nevera del terme de Villamalur, que lo dit arrendador l'haja de donar en tot l'any a tres dinés la liura, y sinò en caurà en dit puesto. Si sols en Vistabella, l'haja de donar al mateix preu de tres dinés la liura, y sinò en caurà en dites dos parts l'haja de donar d'Aragó, dels puestos acostumats, a for de sis dinés la liura.

3. Item, que per a provar la present vila que ha caigut neu competent en los dos referits puestos de Villamalur y Vistabella o en qualsevol d'aquells respectivament, tinga obligació la present vila d'imbiar un síndich ab un notary per a que reba dels llochs circumvehins suficient prova pe ra provar dita calitat; y si constara per aquella haver caigut competent neu, haja y tinga obligació de passar l'arrendador per esta prova sens poder proclamar, ni recórrer a altra persona, ni Jutge algú, y sinò l'agués arreplegada que l'haja de donar al preu de tres dinés la liura, que té obligació de donar-la de dits dos puestos, encara que la porte d'Aragó, com si actualment l'agués arreplegada en los dos dits puestos de Villamalur o Vistabella o en qualsevol d'aquells.

4. Item, que lo dit arrendador tinga obligació d'arreplegar la neu que caurà en los referits dos puestos de Villamalur y Vistabella, com s'ha dit en los antecedents capitols, encara que no haja caigut damunt y al costat de les neveres que es troben construïdes y fabricades en Villamalur y Vistabella, com haja caigut distant de les neveres respectives cinc cents passos, per a que en tal cas tinga obligació en la mateixa forma d'arreplegar aquella, sots pena de donar-la al mateix for y preu de tres dinés la liura.

5. Item, que lo dit arrendador haja d'assistir personalment per a vendre la neu en la casa nomenada la nevateria de la present vila, o per son conte posar altra persona, a contento dels Jurats de dita vila, y que esta persona no tinga per ningun camí interès per via de revenedor, ni en la venda de dita neu, asols lo treball que es concertarà ab lo dit arrendador durant l'assistència d'aquell y d'aquella en dita nevateria, des del primer dia del mes de mars fins tot lo mes de novembre inclusive, durant lo dit arrendament, així de dia com de nit y a totes ores; y en lo restant temps de l'any, que són los mesos de desembre, giner y febrer, sinò voldrà assistir personalment en dita nevateria, puga vèndre-la en qualsevol altra casa, com sia dins la present vila, a totes ores, així de dia com de nit. Y si contravindrà l'arrendador o venedor a lo desusdit, en tal cas encòrrega en pena de tres liures.

6. Item, que sempre que faltarà neu en qualsevol temps de l'any, encòrrega lo dit arrendador, per la primera vegada, en pena de tres liures, asol entenenent des de les deu ores del matí fins a la una, y des de les set ores de la vesprada fins a les deu ores de la nit; y per a encòrrer en dits pena baste tan solament que a una persona vehina de la present vila o forastera li haja faltar la neu, sent sufrir en prova per a ser eixecutat el que dirà la tal persona que haurà anat per neu; que la persona que ven la dita neu li haja dit que no ha de neu. Y si acàs serà que haja faltat neu en les dos dites ocasions; ço és, des de les deu ores fins a la una del dia, y des de les set ores de la vesprada fins a les deu ores de la nit, que la pena sia doble, de sis liures, y d'allí avant, si faltara neu successivament, encòrrega en dites ores respective los demés dies entre any durant dit arrendament.

7. Item, que si en les restants ores del dia y de la nit tinguera neu en la nevateria lo dit arrendador, y anan-la a comprar qualsevol vehí o foraster responguera que no en té, que en tal cas, per cascuna vegada, encòrrega lo dit arrendador o la persona que vendrà dita neu en pena de tres liures.

8. Item, que sempre que lo dit arrendador contra vindrà a dits capítols o al altre d'aquells, encòrrega per cascuna vegada en les penes que estan expresades en dits capítols respective, les quals penes hajen de ser y sien eixecutades privativament per los Jurats de la present vila que al present són y seran durant lo dit arrendament.

9. Item, que sempre que per avengudes de rius o de rambles, o espallar-se alguna cavalcadura faltara neu en la present vila, no puga ser eixecutat lo dit arrendador, constant de lo desús dit per ser cas fortuit.

10. Item, que lo dit arrendador haja de donar als jurats, síndics y escrivà de la present vila, cascun any, sis arrobes de neu, les quals hajen de pendre o en la huitava del Corpus Christi o en la de Nostra Señora d'Agost.

11. Item, que ningun particular de la present vila puga refredar aigua ni vi per a vendre, sinó dit arrendador, sots pena de tres liures, partidores lo ters al Rey nostre señor, l'altre ters al comú de la vila y l'altre ters al dit arrendador.

12. Item, que dit arrendador haja de tenir vi fret y aigua de neu a coneiguda de dits jurats de la present vila, per a totes aquelles personnes qu'en voldran beure y vendre en la dita casa nomenada la nevateria, que està al costat del palau de dita vila.

13. Item, que lo dit arrendador tinga obligació de manifestar tot lo vi blanch y negre que entrerà de fora la present vila per a refredar en dita nevateria en la casa del manifest de l'entrada del vi, o en aquell puesto que la present vila señalarà es farà dit manifest, y que durant lo dit arrendament de l'avituallament de la neu, lo dit arrendador no tinga obligació de pagar dret algun d'entrada del dit vi, ni sissa als arrendadors de les sisas majors de tot aquell vi blanch y negre que es vendrà en dita nevateria refredat.

14. Item, que ninguna persona puga portar melons a refredar ni altra fruita a dita nevateria, sota pena de tres liures, partidores ut supra, y en la mateixa pena encòrrega lo dit arrendador, o la persona que vendrà la neu, si admet los dits melons y fruita en dita nevateria.

15. Item, que lo present arrendament dure per temps de sis anys, contadors del primer dia del mes de mars de l'any primer vinent 1685 en avant; és a saber, los quatre primers anys de ferm y los dos últims de respit, y que lo dit arrendador tinga obligació de declarar los dos anys de respit per tot lo mes d'agost de l'últim any dels quatre de ferm, que serà el de 1689, y si entonces no declarara los dos dits anys de respit, si vol continuar o no en dit arrendament, que en tal cas sia vist y s'entenga vol continuar en avituallar dits dos anys de respit, quedant obligat a continuar en dits dos anys de respit conforme los quatre de ferm.

16. Item, que lo dit arrendador haja de pagar al notary escrivà de la sala, jurats y concell de la present vila quaranta sous per lo salari del present acte d'arrendament y viserta dels dits capítols.

Y ab los dits capítols y no sens ells, aliter nec alias, fan lo dit arrendament, al dit Juan Ximeno, per a dit temps de sis anys, quatre de ferm y dos de respit; y prometeren en nom de la present vila fer, aver y tenir dit arrendament. Proquibus etc obligasen en dit nom etc, y com estigués present lo dit Juan Ximeno, acceptà lo dit arrendament en la forma sobredita y per lo dit temps de sis anys primer vinent, contadors del primer dia del mes de mars del l'any primer vinent 1685 en avant; és a saber, los quatre primers anys de ferm y los dos últims de respit. Y prometé avituallar de neu la present vila durant dit arrendament a for y preu de tres dinés la liura y fer y complir tot lo contingut en dits capítols y cascú d'aquells, singularis singulis referende, sots les penes aquells y en cascú d'aquells respective contingudes. Y per a major tuició y seguretat de dites coses, dona en fiansa y principal obligat, juntament ab ell,

sens ell, y assoles, a Fèlix Tirado, de dita vila de Castelló de la Plana vehí y habitador, lo qual com estigués present, interrogat per lo notary escrivà infraescrit si feia dita fiansa y principal obligació, juntament ab lo dit Juan Ximeno, sens ell y assoles, e dit que sí, y així los dos junts y cascú de per si insolidum, prometeren fer y cumplir tot lo desusdit y contingut en dits capitols y cascú de per si sots les penes en aquelles contingudes. Actum en Castelló de la plana etc. Testes, Berthomeu Ramos, notary, y Antoni Castell, laurador de dita vila de Castelló de la Plana, vehins y habitadors.

14

1690, setembre 7.

Escriptures de la Vila 1689-1692.

Vicent Figuerola, ciutadà, Pere Figuerola, notary, Joseph Aurient de Baltasar y Josep Pasqual de Françés, tots jurats de la present vila de Castelló de la Plana, tenint comissió del Consell celebrat en 26 de juliol propassat, arrenden, y per títol d'arrendament concedeixen a Juan Eiximeno de la vila de Villamalur habitador, present, y als seus, l'arrendament de l'avituallament de la neu de la dita y present vila, per a temps de sis anys primer vinents, contadors del primer dia del mes de mars de l'any primer vinent 1691 en avant; és a saber los quatre primers anys de ferm y los dos últims de respit, ab los capitols infrassequents.

Capítols ab los quals s'arrenda l'avituallament de la neu de la present vila de Castelló de la Plana.

1. Primerament, que l'arrendador tinga obligació de tenir neu pera els vehins y forasters tot lo discurs de l'any que comensa lo primer de mars y finix lo darrer de febrer, durant lo dit arrendament, entenen en quant als forasters que la voldran per a beure en la present vila.

2. Item, que sempre que caurà neu competent en les neveres del terme de Villamalur, o de Vistabella l'haja de donar a tres diners la lliura, donant per cascuna lliura de neu de Penyalgolosa tretze onses y tot lo mes de maig catorze onses, y de la serra de Villamalur vint onses en tot y qualsevol temps que la portarà, y que estiga en facultat del dit arrendador de portar la neu, ara sia de Vistabella, o de la Serra, y sinò en caurà en dites dos parts l'haja de donar d'Aragó, dels puestos acostumats, a for de sis diners la lliura.

3. Item, que per a provar la present vila que haja caygut neu competent y tangues competent per a arreplegar en los dos referits puestos de Villamalur y Vistabella, o en qualsevol d'aquells respectivament, tinga obligació la present vila de embiar un dels síndichs ab un notary per a que reba dels llochs circumvehins suficient prova per a provar dita calitat; y si constara per aquella haver caygut competent neu, haja y tinga obligació de passar l'arrendador per esta prova sens poder proclamar, ni recorrer a altra persona, ni Jutge algú, y sinò l'agués arreplegada, que l'haja de donar al preu de tres diners la lliura, que té obligació de donar-la de dits dos puestos, encara que la porte d'Aragó, com si actualment l'agués arreplegada en los dos dits puestos de Villamalur o Vistabella, o en qualsevol d'aquells.

4. Item, que lo dit arrendador tinga obligació d'arreplegar la neu que caurà en los referits dos puestos de Villamalur y Vistabella com s'ha dit en los antecedents capitols, encara que no haja caigut damunt y al costat de les neveres que es troben construïdes y fabricades en Villamalur y Vistabella, com haja caigut distant de les neveres respectives cinch cents passos; pera que en tal cas tinga obligació, en la mateixa forma, arreplegar aquella, sots pena de donar-la al mateix for y preu de tres diners la lliura.

5. Item, que dit arrendador tinga obligació de manifestar als Jurats, que huy són y seran, la neu que portarà de la nevera que la portarà, sots pena de tres lliures, pera que es sàpia ab evidència la neu que es ven y onses a de donar.

6. Item, que sempre y quant lo dit arrendador tinga algun cas fortuit y parega als sefiors jurats, demanant-los llicència, puga portar una o dos càrregues de neu de la nevera de Villamalur y vendre-la en la mateixa cantitat d'onses que la de Vistabella.

7. Item, que lo dit arrendador haja d'assistir personalment per a vendre la neu en la cassa nomenada la nevateria de la present vila, o per son conte possar altra persona a contento dels jurats de dita vila, y que esta persona no tinga per ningun camí interès per via de revenedor, ni en la venda de dita neu, si sols lo treball que es concertarà ab lo dit arrendador durant l'assistència d'aquell en dita nevateria, des del primer de mars fins l'últim de febrer, així de dia com de nit, a totes hores; y si contravindrà l'arrendador o venedor a lo dessusdit, en tal cas encòrreguen en pena de tres lliures.

8. Item, que dit arrendador o arrendadors tinguen obligació de tindre neu en dita nevateria, així de nit com de dia y a totes hores, per a vendre a totes les persones vehines y habitans en la present vila y forasters que la demanaran y haurà menester, entenenent en quant als forasters que la voldran per a beure en la present vila; y en cas que ha algú de dits vehins s'els denegara, o no en tindrà l'arrendador per a vendre, encòrrega en pena de tres lliures. Assó entenenent per lo primer que la demanarà y no en tindrà per a vendre, o se li denegarà; y que la dita pena puga ser eixecutada tant solament des de les dotze hores de la nit fins a les dotze del dia; y si faltarà o denegarà dita neu des de les dotze hores del dia fins a les dotze de la nit, que en este cas encòrrega en la pena de tres lliures, entenenent que encara que falte per dos, tres y quatre vegades consecutives no es puxa eixecutar més que una pena des de les dotze de la nit fins a les dotze del dia, y altra de les dotze del dia fins a les dotze de la nit.

9. Item, que per a poder-se eixecutar les penes contingudes en l'antes dessusdit capítol, sia suficient prova el que la persona que haurà anat per neu diga y advere que lo nevater que vendrà la neu li haja dit que no ni ha, o que no li en vol fer.

10. Item, que sempre que lo dit arrendador contravindrà a dits capitols o a l'altre d'aquell, encòrrega per cascuna vegada en les penes que estan expresades en dits capitols respective, les quals penes hajen de ser y sien eixecutades privativament per los Jurats de la presen, que al present són y seran durant lo dit arrendament.

11. Item, que sempre que per avengudes de rius o de rambles, o espallar-se alguna cavalcadura faltarà neu en la present vila, no puga ser eixecutat lo dit arrendador, constant de lo desús dit per ser cas fortuit.

12. Item, que lo dit arrendador haja de donar als jurats, síndich ordinari y escrivà de la present vila, cascun any, sis arrobes de neu, les quals hajen de pendre o en la huitava del Corpus Christi o en la de Nostra Señora d'Agost.

13. Item, que ningun particular de la present vila puga refredar aygua ni vi per a vendre sinó dit arrendador, sots pena de tres lliures, partidores lo ters al Señor Rey, l'altre ters al comú de la vila, y l'altre ters al dit arrendador.

14. Item, que lo dit arrendador tinga obligació de manifestar tot lo vi blanch y negre que entrerà de fora la present vila per a refredar en dita nevateria en la cassa del manifest de l'entrada del vi, o en aquell puesto que la present vila señalarà es fassa dit manifest; y que durant lo dit arrendament de l'avituallament de la neu lo dit arrendador no tinga obligació de pagar dret algú d'entrada del dit vi, ni cissa als arrendadors de les sisas maiors de tot aquell vi blanch y negre que es vendrà en dita nevateria refredat.

15. Item, que ninguna persona puga portar melons a refredar, ni altra fruya a dita nevateria, sota pena de tres lliures, partidores ut supra; y en la mateixa pena encòrega lo dit arrendador, o la persona que vendrà la neu, si admets los tals melons y fruya en dita nevateria.

16. Item, que lo present arrendament dure per temps de sis anys, contadors del primer dia del mes de mars de l'any primer vinent 1691 en avant; és a saber, los quatre primers anys de ferm y los dos últims de respit, y que lo dit arrendador tinga obligació de declarar los dos anys de respit per tot lo mes d'agost de l'últim any dels quatre de ferm, que serà el de 1694, y si entonces no declarara los dos dits anys de respit, si vol continuar o no en dit arrendament, que en tal cas sia vist y s'entenga vol continuar en avituallar dits dos anys de respit, quedant obligat a continuar en dits dos anys de respit conforme los quatre de ferm.

17. Item, que lo dit arrendador haja de pagar al notary, escrivà de la sala, jurats y consell de la present vila, quaranta sous per lo salari del present acte d'arrendament y inserta dels dits capítols.

Y ab los dits capítols y no sens ells, aliter nech alias, fan lo dit arrendament al dit Juan Eiximeny per a dit temps de sis anys, quatre ferm y dos de respit, y prometeren en nom de la present vila fer valer y tenir dit arrendament, proquibus etc obligasen en dit nom etc. Y com fos present lo dit Juan Eiximeny, accepta lo dit arrendament en la forma sobredita y per lo dit temps de sis anys primer vinent, contadors del primer dia del mes de mars de l'any primer vinent 1691 en avant; és a saber los quatre primers anys de ferm y los dos últims de respit. Y prometé avituallar de neu la present vila durant dit arrendament a for y preu de tres diners la lliura; és a saber, la de Peñagolosa e, o Vistabella tretze onses per cada lliura, excepte lo mes de maig, que per tot lo mes de maig haja de donar catorse onses per cada lliura, y la de la serra de Villarnalur vint onses per cada lliura; y fer y cumplir tot lo contingut en dits capítols y cascú d'aquells, singularis singulis referente, sots les penes en aquells y en cascú d'aquells respective contingudes. Y per a major tuició y seguretat de dites cosses dona en fiança y principals obligats, juntament ab ell, sens ell, y asoles, a Pere Blanquer y a [...] Bona, perayre, de dita present vila de Castelló habitadors, los quals com estiguessen presents, interrogats per lo notary escrivà infraescrit si feya dita fiansa y principal obligació, juntament ab lo dit Juan Eiximeny, sens ell, y assoles, e dixerà que sí, y així los tres junts y cascú de per si, insolidum, prometeren fer y cumplir tot lo desusdit y contingut en dits capítols y cascú de per si, singula suis singulis referente, sots les penes en aquelles contingudes. Omnibus. Actum en Castelló de la Plana, die etc. Testes, Pere Valero, nuncio, y Baltasar [...] verguer dels Jurats, de dita vila habitadors.

15

1701, desembre 2.

Judiciari. MÀ d'albarans 1701-1702.

Dels jurats, tenint comicio del Consell celebrat a 22 de maig propassat, al síndich donarà y pagará a Francisco Granell, sucrer, y Francés Escuder, nevater, cinch lliures y un sou per tants s'els ne dehuén a d'aquells; so és, á dit Francisco Granell, sucrer, per lo preu y valor de vint y tres lliures esponjats y biscuits ha donat y lliurat de la sua botiga per al refresh s'ha donat justícia, jurats y concell de dita vila, dia de la Trinitat pròxime passat de vesprada; y al dit Francisco Escuder nou sous per lo preu d'una arrova de neu donà per a dit refresh. 5 lliures 1 sou.

Dicto die. Dels jurats, tenint comissió del Consell celebrat lo mateix dia de 22 dels corrents, al dit sindich li donarà y pagará a Francisco Granell, sucrer, y Francés Escuder, nevater, una lliura deu sous y tres diners reals de València a d'aquells deguts; so és, al dit Francisco Granell una lliura huit sous per set lliures d'esponjats y bescuits ha donat de la sua botiga per al refresh se donà al Governador, Balle, Justícia, Jurats y Prohoms feren l'ensacasció en lo mes de setembre propassat; y al dit Francés Escuder, nevater, dos sous y tres diners per nou lliures de neu donà per a dit refresh, 30 sous 3 diners.

16

1715, octubre 29.

Escriptures de la Vila 1710-1722.

Sepan quantos esta escritura de arriendo vieren como Nos la Justicia y Regimiento de la Villa de Castellón de la Plana, a saber es Don Matías Egual y Barras, Doctor Joseph Castell de Museros, Don Gerónimo Mas y Vallés, Doctor Jaime Giner, Doctor Félix Roig y Vicente Fíguerola, ciudadano, regidores, estando juntos en la Sala Capitular de aquella, como han de uso y costumbre, para tratar y conferir las cosas pertenecientes al buen gobierno. Dezmismos: que aviéndose puesto al pregón de nuestro orden y por Pedro Valero, corredor público de esta villa, el arriendo del abasto de la nieve por muchos días, y no ha encontrado quien la abasteciese con maior alivio a los vecinos y conveniencia que Jaime Herrera de la villa de la Alcora, el qual la ha ofrecido dar la libra de la nieve de trece onzas a razón de a tres dineros, en los meses de mayo y junio, y en los demás meses doce onzas a razón de a tres dineros por cada libra en todo el año, y que la pueda llevar de Peñagolosa o de la sierra de Espadar, por tiempo de ocho años contadores del primero de marzo primer viniente en adelante, a saber es los quatro [primeros] de firme y los quattro últimos de respit. Y en dicha forma y con los capítulos que bajo se expressarán se le remató aquel. Y como para la concervación de los derechos de esta dicha Villa convenga, y para su ejecución, otorgarle escritura en forma y teniéndola por bien de nuestra sobre voluntad, sin apremio ni fuerza alguna y siendo sabidor de nuestro derecho, en nombre de dicha Villa, teniendo orden para ello, otorgamos que arrendamos a dicho Jaime Herrera, de la Villa de Alcora vecino, que está presente y bajo acceptante, y a los suyos, el arriendo del abasto de la nieve que se consumirá en esta dicha Villa por tiempo de ocho años, contadores del primero de marzo primer veniente en adelante, a saber es los quattro primeros de firme y los quattro últimos de respit, con obligación de dar la nieve a razón de tres dineros la libra todo el año, con la circunstancia que en los meses de mayo y junio trece onzas y en los demás meses doce onzas, y que pueda llevar la nieve de Peñagolosa o de la sierra de Espadar, con los capítulos, pactos y condiciones siguientes.

1. Primo, que el dicho arrendador tenga obligación de tener nieve en la nevatería de la presente Villa para los vecinos y forasteros en todo el discurso de los ocho años que empesarán el primero de marzo primer veniente; y respecto de los forasteros, la que abrá menester para bever en la presente villa.

2. Item, que siempre y quando habrá caido nieve en Peña Golosa o sierra de Espadar y dicho arrendador no la recogerá la que será menester para esta villa, tenga obligación de llevárla de la que abrá caído del Prado al mismo fuero y forma referida, o de otra parte y onzas; porque caliendo nieve competente a cincuenta passos de la nevera de Peñagolosa tienen obligación de recogerla.

3. Item, que para provar la presente villa haver caido nieve competente y en tiempo oportuno para recogerla en el referido puesto de Peñagolosa, tenga obligación la presente Villa embarcar un síndico con un escrivano para provar de los lugares y masías circumvesinas bastante prueba; y constatando por aquella haian de passar dichos arrendadores sin poder requerir a otra prueba ni Juez alguno.

4. Item, que el dicho arrendador aia de assistir por sí o por interpuesta persona, continuamente, para vender la nieve en la casa o nevatería de la presente Villa y si personalmente no asistá la interpuesta persona, haia de ser a contento o beneplácito de los Señores Regidores. Y que ésta por ninguna vía no tenga interés por vía de revendedor, ni en la venta de dicha nieve; siendo el trabajo que se convendrá con el arrendador durante dicha asistencia en dicha nevatería, desde el día primero asta el último, assí de día como de noche, a todas horas, y si contra vendrán a ello, encurra en pena de tres libras aplicadoras según derecho. Y con obligación de tener nieve continuamente, assí de día como de noche, para vender a todas las personas que la pidieran y abrán menester, assí vecinos como forasteros para bever en la presente villa. Y en caso que se negara aquella, o no tendrán nieve para vender, incurra en pena de tres libras por el primero que la pedirá y la denegará o no tendrá; y que la dicha pena seha executada tan solamente desde las doce del día asta las doce de la noche, que solo en veinte y cuatro horas se puedan ejecutar dos penas, y que seha suficiente prueba el que lo diga la persona hirá por la nieve y advierte que el nevadero le diga que no ai nieve o que no la quiere aser.

5. Item, que siempre y quando que por havenidas de ríos o ramblas, o haverse desgraciado alguna cavalgadura, faltare nieve en la presente villa, reconociéndose no haver culpa bastante, no puedan ser ejecutados por ser cosa fortuita.

6. Item, que dicho arrendador tenga obligación de declarar los cuatro años de respit por todo el mes de agosto del último año de los cuatro de firme; y no declarándolo, en tal caso se entienda quiere continuar en dicho arriendo por los ocho años, y reputarse por firmes todos.

7. Item, que siempre y quando no caerá nieve en Peñagolosa para poderla recoger, y como va dicho la aian de llevar de Aragón y se haia de pagar al fuero de seis dineros por cada libra, como va dicho, en la forma de que no la traiere de Peñagolosa o sierra de Espadà.

8. Item, que dicho arrendador siempre que contravendrá alguno de dichos capítulos, incurra por cada vez en la forma se previene en cada capítulo y en las penas allí contenidas respective, las cuales penas aian de ser ejecutadas por los Regidores que al presente son y serán durante dicho arrendamiento de dicha Villa.

9. Item, que dicho arrendador haia de dar a los Regidores, Síndicos ordinarios y escrivano de la presente Villa, cada año, durante dicho arriendo, doce arrobas de nieve, tomándola o en la octava del Corpus Christi ó en la de Nuestra Señora de Agosto cada año.

10. Item, que dicho arrendador aia de pagar al notario escrivano de la Villa sesenta sueldos por el salario de la presente escritura, concierto de los capítulos.

Y con dichos pactos, capítulos y condiciones hazemos y otorgamos la presente escritura y prometemos hacer y valer aquella su obligación de los bienes y rentas de dicha Villa. Y estando presente yo el dicho Jaime Herrera, acepté y tomé a mi cargo dicho arriendo, y prometo y me obligo de echo a cumplir dichos capítulos por el tiempo y en el contenido. Y por mayor seguridad, doy en fianza y principal obligado, juntamente conmigo, sin mí y a sus solas, a Joseph Font, siendo presente, interrogado que he sido por el infraescrito escrivano si

azia dicha fiansa y principal obligación, digo y respondí que sí; y en su seguida obligó la persona y bienes asiendo de deuda y causa agena sua propia, y ambos dos, a vos de uno y cada uno de nos, et insolidum, prometemos y nos obligamos a cumplir y llevar a devida ejecución todo lo que se contiene en esta escritura. Y para su cumplimiento obligamos nuestras personas y bienes havidos y por haver, renunciando y por firme lo otorgamos ambas partes en la manera queda dicho. En la Villa de Castellón de la Plana, a los veinte y nueve días del mes de octubre de mil setecientos y quince años, siendo presentes por testigos Joseph Llorens de Clausell, Joseph Llopis [...] y Pedro Gorris, verguero, vecinos de dicha Villa. Y yo el presente escrivano presente fui a todo lo dicho; doy fe conozco a los otorgantes, y los que supieron escribir lo firmaron, y por los que no, a sus ruegos, lo firmó uno de los testigos.

17

1732, maig 31

Actes d'Ajuntament. 1730-1739.

Fue propuesto por dicho Don Thomás Castell, que los administradores y arrendadores del abasto de la nieve an puesto memorial sobre que este año no ha caído la nieve suficiente para poderla recoger, y piden subirla a más precio que la que contiene en los capítulos. Y así vean Ustedes lo que se deva acordar sobre lo que se pide. Y por todos se acordó, y echa comisión al dicho Don Félix Poeta para que éste lo confabule con dichos arrendadores y lo ajuste del modo que fuere más conveniente para el común de la Villa.

18

1739, novembre 27.

Escriptures de la Vila 1734-1739.

Sepan quantos esta escritura vieren como nosotros Joseph Font, soguero, y Vizente Fenollosa, mesonero, prinsipales, Joseph Conesa, zapatero, y Francisco Vilar, soguero, fiadores, de la presente Villa de Castellon de la Plana vecinos y habitadores; atendiendo y considerando que haviéndose puesto al pregón y corrido y subastado por mucho tiempo el arriendo del abasto de nieve de esta dicha Villa, por tiempo de quatro años que empesarán a correr del primero de marzo de mil setecientos quareynta y feneserán en el día último de febrero del año mil setecientos quareynta y quatro, a fin de haser el remate de dicho abasto a favor de quien por menos diere la libra de a dose onzas de nieve, según los capítulos siguientes.

1. Primeramente, que dichos arrendadores tengan obligación en los dichos quatro años de abasteser de nieve en esta Villa a todos sus vecinos, habitantes y pasajeros al presio que se les rematare dicho abasto, sin que por ningún pretexto se venda a mayor presio, entendiéndose la libra de a dose onzas. Que para el surtimiento o cumplimiento de dicho abasto tengan facultad de haser sus repuestos de nieve en los parages que con mayor conviniensiencia y beneficio les estuviese, ya sea en neveras, ya en ventisqueros, assí dentro de este Reyno como fuera de él. Por cuya amplitud y libertad este tenido al dicho abasto sin aumento de presio, aunque la recojan en el Prado ó lugares de Aragón.

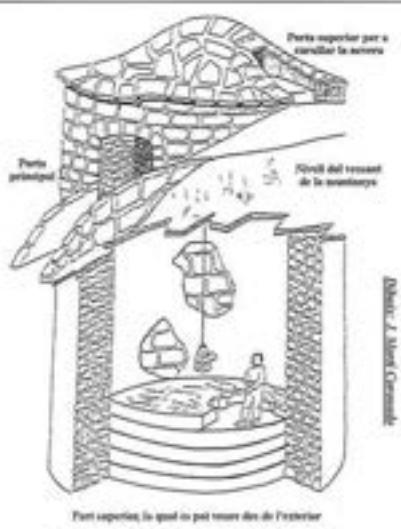
2. Otrosí, que para vender la nieve se les destina la cassa que para ello tiene esta Villa enfrente de su Parroquial, con la obligación de pagar cincuenta libras, por vía de alquiler, en cada un año, siendo del cargo de esta Villa haser los reparos en ella y darles peso, romana, y demás hierros para cortar la nieve, con su almasén y arca para tener la nieve resguardada, para que no se les minore en gran manera.

3. Otrosí, que en ningún tiempo del año no falte nieve, y que a cualquier hora, assí de día como de noche, deva el abastesedor, o su factor que la vendera en dicha cassa, despacharle con ella, y si se la negare, incurra en la pena de tres libras, aplicadas según derecho, y lo mismo en caso de faltar por omisión o negligencia, pero no en el caso inopinado y fortuito de que deverá el obligado justificarlo. Y no teniendo nieve por la primera vez incurra en la pena de tres libras, y en la segunda, pasando dose horas, otras tres libras.

4. Otrosí, que dichos arrendadores queden obligados al referido abasto siempre y quando hasta todo el mes de abril de cada un año nevare en cualquier puesto de los que se acostumbra recoger nieve; és asaber, en Peñagolosa, sierra de Espadán, Sierra de Engalserán, Albocàser, el Prado, Musqueruela, el Puerto, y otros parages a distancia de dies leguas de esta Villa. Y es condición que no nevando en ninguno de los puestos referidos, y a dicha distancia, por todo el mes de abril, no queden obligados en aquel año a dicho abasto, pero deberán justificar no haver caydo nieve competente para recogerla y que pueda recoger hielo en donde pudieren, y puedan de el abasteser esta Villa.

Con cuyos capítulos se corrió y subastó dicho abasto por Vizente Llanes, pregonero y corredor público de esta dicha Villa. Y como no se haya encontrado abastesedor alguno que haya dado postura más a beneficio de esta Villa que la que nosotros, los dichos Joseph Font y Vizente Fenollosa, que nos hemos obligado los dichos quattro años a abasteser esta Villa de nieve de Peñagolosa, Vistabella, Adsaneta, Sierra de Engarserán, sierra de Espadar, la Puebla Tornesa, hasta de los muros de esta Villa, comprendiendo hasta el hielo; en los meses de cada un año de noviembre, desiembre, enero, y febrero a dos dineros la libra de dose onzas, y en los demás meses de dichos años a tres dineros la libra. Y si no nebase en los referidos parages y caiera nieve competente de Peñagolosa assí arriba, como son el Puerto, Musqueruela, Linares, Valdelinares y la Ballesteria, hasta el Prado, a quattro dineros por libra de dose onzas. Y nos obligamos a dar en cada un año a la Villa, por vía de alquiler de dicha cassa, las cincuenta libras, según se contiene en el segundo capítulo. Con cuyas posturas se corrió y subastó por dicho pregonero, a quien se dio orden por la Justicia y Regimiento, no encontrando otras posturas más a favor de esta Villa la rematara a nuestro favor; quien haviendo corrido por gran espacio de tiempo, en presencia de gran concurso de gente, y no haviendo encontrado quien mejorase dichas posturas las remató a favor de los dichos Font y Fenollosa, de orden de la Justicia y Regimiento, con tal que huviesen de otorgar escritura de obligación a favor de esta Villa de todo lo referido y dar fiadores, legos, llanos y abonados, y de pagar por el salario de la presente escritura dos libras. Todo lo qual passó ante mí, el presente escrivano, de que doy fe, y consta de su remate, que pasó ante mí, el presente escrivano, a los dies y ocho días del mes de julio de este presente año. Y en cumplimiento de todo lo que va referido, todos juntos y cada uno de por sí et insolidum, siendo sabidores de nuestro derecho, y de lo que en este caso nos toca y pertenece, otorgamos a favor de esta Villa, que nos obligamos abasteserla de nieve los referidos quattro años, según va dicho y se contiene en dicho remate; y ofresemos pagar dichas cincuenta libras en cada un año por el

alquiler de dicha cassa en el dia veinte y ocho de octubre de cada un año, y cumplir exactamente en lo contenido en dichos capítulos y en dicho remate, con todo lo demás que va referido. Y para su cumplimiento renunsiaremos cuyo testimonio otorgamos la presente en la Villa de Castellón de la Plana, a los veinte y diez dias del mes de noviembre de mil setecientos treynta y nueve años, siendo presentes por testigos Juan Pérez, escriviente, y Luys Usón, alpargatero, vecinos de esta Villa. Y de los otorgantes, yo el presente escrivano, doy fe que conosco.

Nevera de Castro (Fondeguita). Escena d'extracció de neu

Transport de la neu a cavall d'ases

NEVERES DE LA SERRA D'ESPADÀ

Nevera del Carro o de Matet

Nevera de la Talaia

Nevera de Cuatro Caminos

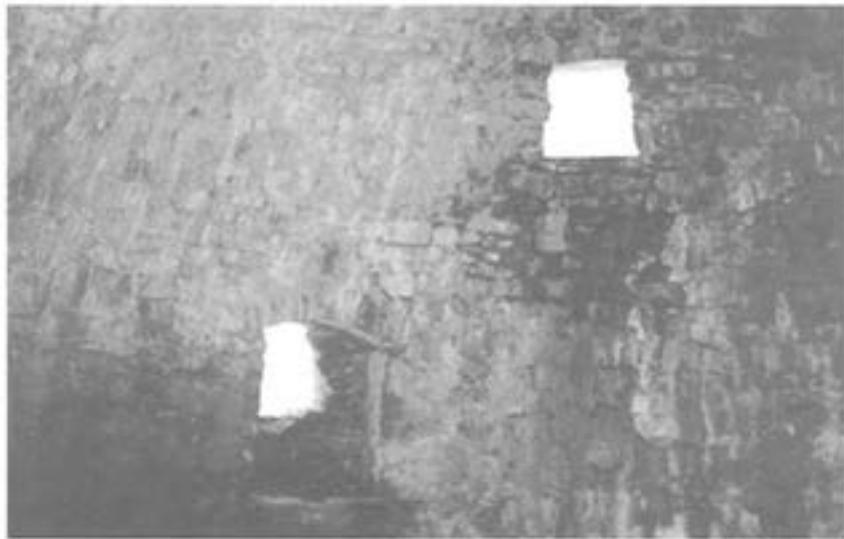
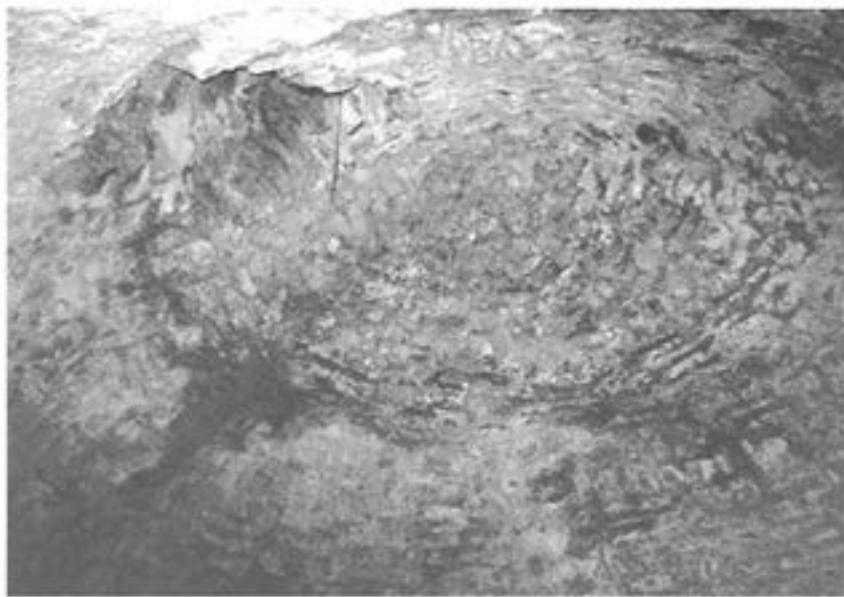
Nevera d'Algimia

Nevera de l'Oret, del Corralet o del Pinar del Rector

Nevera de Castro

Nevera de Castro

BOLETIN

DE LA

SOCIEDAD CASTELLONENSE DE CULTURA

Tomo LXXX • Enero-Diciembre 2004 • Cuad. I-II-III-IV

La cubierta arbórea de los montes valencianos en el siglo XVIII a partir de los informes de Marina

1. INTRODUCCIÓN

Estamos asistiendo en los últimos tiempos a una concienciación progresiva de la población respecto a los problemas del medio ambiente. Hemos pasado de una situación en la que la cuestión medioambiental ni siquiera se planteaban, era algo totalmente al margen de los estudios y preocupaciones, a otra diametralmente opuesta. Son frecuentes las noticias referentes a la creación de espacios protegidos, reservas naturales, parques naturales, etc., por lo que el medioambiente es un valor en alza y ello propicia que podamos plantear estudios sobre épocas pasadas (Sorianó, 1996; Ferrer, 2003) en las que la naturaleza no era objeto de excesivas inquietudes.

Para el conocimiento del estado de los montes en el antiguo Reino de Valencia a lo largo del siglo XVIII puede recurrirse a una variada tipología de fuentes documentales. El mayor peso corresponde a la documentación archivística y, dentro de ella, a los informes emitidos por la antigua Secretaría de Marina y sus funcionarios, que realizaron visitas de inspección a los mismos con el fin de averiguar el número de árboles que existían aptos para el aprovechamiento en los arsenales de la monarquía. Estas informaciones se localizan en el Archivo General de Simancas, en el Archivo General de Marina Don Álvaro de Bazán (Viso del Marqués), en el Archivo Histórico Nacional y en los archivos municipales.

De manera recurrente en los textos contemporáneos aluden a un paisaje degradado en el que los árboles cada vez eran más escasos y las leñas disminuían gradualmente. Con diferentes matices, la práctica totalidad de opiniones insisten en las roturaciones, los incendios, los abusos en la obtención de leñas, maderas o carbón, así como el descuido de las autoridades locales, como las causas que provocaban el estado lamentable en que se encontraban los montes (Urteaga, 1987; Ferrer, 2001).

Cavanilles anota que algunos atribuían la escasez de leñas al increíble aumento de población del Reino a lo largo del siglo XVIII, acompañado de un fenómeno roturador de grandes proporciones de tierras eriales y, en otras zonas, a la tala para alimentar los hornos, dejando pelados los montes y las lomas que en otros tiempos negreaban por la multitud de árboles y arbustos. Según Cavanilles, si bien era cierto que se cultivaba a finales del siglo XVIII en todo el Reino el doble de tierras que al principio del siglo, no lo era menos que la mayor parte de estas nuevas ampliaciones se habían plantado de algarrobos, olivos, almendros, viñas y moreras, que producían leñas con su limpieza. Otros enemigos para los montes, en su opinión, eran los pastores, que los quemaban para lograr mejores pastos. No olvida a los que con apariencia de buscar la utilidad pública, pedían licencia para reducir a cultivo parte de los montes y luego hacían una tala general de árboles y arbustos convirtiéndolos en cenizas. Se procedía posteriormente al arado de la tierra y podían recoger cosechas algunos años, debiendo muy pronto abandonar las tierras, provocando con ello la destrucción del monte sin haber conseguido un aumento real de las tierras de cultivo. Pero no deja de acusar a las autoridades locales y a las comunidades como los verdaderos causantes de los daños experimentados en los montes.

Las causas de la decadencia de los bosques en Valencia según la opinión de De la Croix, (1801) se resumían en seis:

1. Aumento de la población y comercio que se traducía en un incremento del número de casas y edificios públicos de todo tipo y una elevación en el número de embarcaciones de grueso porte, fundación de atarazanas para la artillería y arsenales para la marina.
2. El aumento de las tierras cultivadas. Las roturaciones se habían efectuado en muchas partes sin proporción al número de brazos útiles para su cultivo, produciéndose el abandono de los terrenos que no se respondían a las esperanzas de los cultivadores, sin que volvieran a plantarse de árboles, ya que de manera natural se criaban en ellos.
3. Los incendios, especialmente de los pastores, muchas veces por descuido y otras por malicia. Con ello se obtenía una especie de abono que a la primavera inmediata y, en las siguientes, producía en mayor cantidad las hierbas para el pasto de su ganado.
4. Los excesivos cortes y rozas hechas sin conocimiento. Se realizaban cortes de árboles en número superior a las necesidades, sirviendo los excedentes para el comercio.
5. La falta de explotación de minas de carbón mineral. Con el aumento de la población de las ciudades había aumentado el uso del carbón, se habían talado los montes más próximos a las capitales y, poco a poco, se habían alejado los lugares de obtención de este combustible tan necesario. Se añadía el hecho del excesivo número de herrerías en algunas provincias vecinas, con

privilegio para obtener licencia de carboneo, provocando abusos en los montes valencianos. Sólo podría contenerse su acción con la disminución del precio de los carbones, que sucedería introduciendo el uso del carbón mineral. También recordaba el papel que jugaban las diferentes alfarerías, fábricas de azulejos, de ladrillos, de cal, etc., que al perfeccionarse la arquitectura civil, habían provocado un mayor gasto de leñas.

6. Las mismas leyes promulgadas para favorecer el aumento y cría de arbollado. Según su opinión, las leyes y los reglamentos, a pesar de estar muy meditados, no eran suficientes para conseguir los efectos que se deseaban.

Los mismos funcionarios de marina son conscientes de los problemas que afectan a los montes y especifican algunas de las causas por las que, a su entender, se encontraban los montes en tan lamentable estado. Así por ejemplo, para el ministro de marina de la provincia de Valencia eran tres las causas de la decadencia de los montes; las talas abusivas, los incendios y las transformaciones de terrenos¹, mientras que para Melchor Toribio de Ugarte, en un informe del 21 de octubre de 1780, una de las causas que más contribuía a la decadencia y estado lamentable de los montes era la falta de personal para la custodia de los mismos que evitara las talas, los incendios y los cortes indebidos. Existía poco personal y, además, estaba mal pagado². Posteriormente, el 4 de febrero de 1789, en un nuevo informe planteaba como causas de la decadencia la falta de visitas de inspección, las excesivas talas y cortes de maderas y, finalmente, los incendios forestales³.

Tanto el propio personal de marina, como los autores contemporáneos aportan soluciones al problema de la decadencia de los montes, pero no tuvieron aplicación. Adolfo Bisschopf, el 3 de abril de 1748 llegó a sugerir una idea que incidía de lleno en la problemática sobre la conservación de los montes y el papel de la población para no sentirse presionados por la administración⁴. Según su experiencia era conveniente la realización de plantaciones en las inmediaciones de los puertos de mar, encargando a las autoridades locales el cuidado y conservación para atender a las necesidades del Rey en el momento de necesidad. Para Melchor Toribio de Ugarte, la solución pasaba por consignar a los guardas celadores de montes una cantidad suficiente para vivir dignamente, mientras que en el informe de 4 de febrero de 1789⁵ realiza una serie de propuestas para la conservación de los montes que traerían como consecuencia el que los ayuntamientos y dueños de terrenos, bosques y montes particulares, animados con el beneficio de percibir el fruto de sus árboles y gozar de todas sus producciones, como también la satisfacción de haberles cometido su di-

1. A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajo 573.

2. A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajo 569.

3. A. M. A. B. Fondo documental de Cartagena, Montes, legajo 948.

4. A. G. S. Secretaría de Guerra, Montes, legajo 173.

5. A. M. A. B. Fondo documental de Cartagena. Montes, legajo 948.

rección y cuidado se conseguiría una disminución de las talas y los incendios se contendrían mejor, se elegirían para guardas a las personas más a propósito, al tiempo que serían menores los desórdenes, malversaciones y delitos. Creía que el labrador, obrero, artesano, leñador, ganadero, etc. eliminarían los restos que quedasen de su oposición y fomentaría la inclinación y amor al incremento y conservación de sus montes.

De la Croix, (1801), plantea como medios para evitar la decadencia de los montes y asegurar su permanencia una serie de medidas:

1. Replantear la jurisdicción de montes y plantíos, que debería pasar a los intendentes y corregidores, éstos la entregarían a las autoridades locales y varias clases de comisionados o subdelegados que se deberían verificar las visitas y señalamiento de terrenos propios para el arbolado, la preparación de los mismos y la siembra de cinco árboles por vecino, el establecimiento de semilleros y alamedas, etc.

2. La creación de una Junta de montes en cada término, integrada por el alcalde, cura, síndicos y dos o cuatro vocales a mitad entre los vecinos ricos y entre los más pobres jornaleros, ya que la cría de árboles necesitaba muchos años, al tiempo que realizarían anualmente las operaciones de siembra, trasplantes, podas, entresacadas, etc. Esta junta se encargaría de los asuntos relativos a aumento y conservación de los árboles de su término y nombraría los celadores necesarios para vigilar e impedir los abusos de talas, rozas, quemas, etc.

3. Como la junta podía carecer de los conocimientos físicos e ideas políticas y económicas que aseguraran el acierto de sus operaciones, propone la figura del inspector de montes, que realizaría visitas cada dos o tres años en cada provincia.

4. No deberían ser gravosas para los pueblos las visitas.

5. Plantarían en sitios adecuados, que siempre los había, en caso contrario, en los márgenes de las heredades, a razón de uno por jornal cultivado. Estos árboles plantados en los márgenes, serían de la calidad que los dueños eligieran, aunque habría preferencia por los nogales, castaños y álamos negros.

2. EL PAISAJE VEGETAL SEGÚN LAS VISITAS DE INSPECCIÓN A LOS MONTES.

La monarquía española introdujo una tutela sobre los montes que se superponía por encima de la propiedad de los mismos. Los montes situados en las inmediaciones del mar y de los ríos navegables, a distancias en que fuera factible el transporte de sus maderas a las playas, quedaron bajo la jurisdicción de la marina, encargándosele el cuidado y la conservación de los mismos. El territorio valenciano quedó incluido dentro del llamado Departamento Marítimo de Cartagena, fragmentado en dos provincias, la de Valencia y la de Alacant. Cada una de ellas se di-

vidia en varias subdelegaciones, incluyendo a todos los pueblos situados a menos de seis leguas de la costa, sin importar que fueran tierras de realengo o de señorío y, a su frente, se situó un ministro de marina (R. O. de 12 de diciembre de 1750), que se encargaría de girar una inspección a los montes de los distintos términos municipales, a veces con premura de tiempo, con el fin de contabilizar el número de árboles de determinadas especies, tanto en los montes como en las tierras de cultivo. El objetivo era saber los árboles susceptibles de ser aprovechados, en caso de necesidad, en los arsenales de marina.

Aunque existen algunos precedentes, la generalización de las visitas no se produjo hasta la llegada de las Ordenanzas de Fernando VI en el año 1748. A él se deben tres normas fundamentales, la *Ordenanza para la conservación y aumento de los montes de Marina* (de 31 de enero de 1748), que afectaba a los montes situados cerca del mar y ríos navegables a distancias que permitieran el traslado de las maderas, la *Real Ordenanza para el aumento y conservación de montes y plantíos* de 7 de diciembre de 1748 y la *Nueva Instrucción* del 18 de mayo de 1751, estableciendo que se realizarían las visitas cada dos años, aunque la realidad fue muy diferente.

Podemos plantear, como hipótesis de trabajo, en función de los datos conocidos hasta el momento, que las visitas generales que abarcaron una amplia área geográfica a lo largo de la segunda mitad del siglo XVIII y comienzos del XIX fueron las siguientes, dividiéndolas en las dos provincias que componían la circunscripción de marina y desgajando también la gobernación de Morella:

- Para la denominada provincia de Valencia, una primera visita general para el establecimiento de la Ordenanza de Marina en el año 1748. Posteriormente se realizaría otra en el año 1754, otra en 1771 y la última en el año 1781.
- Para la provincia de Alacant, aparte de la visita general para el establecimiento de la Ordenanza en el año 1748, fue reconocida en los años 1769 y en 1781, aunque existen muchas referencias de visitas de ámbito geográfico más reducido.
- La gobernación de Morella, la que mayor volumen de documentación conserva, fue visitada con motivo del establecimiento de la Ordenanza en el año 1749 y, posteriormente, se realizaron visitas en los años 1758, 1766-67, 1776, 1787 y en 1825.

El procedimiento seguido por el ministro visitador es muy sencillo. Se presentaba junto con el escribano y el alguacil en una villa, pueblo o lugar y rápidamente se mandaba aviso al alcalde para que el escribano del ayuntamiento, o el fiel de hechos, realizara un testimonio del número de vecinos, dejando sin contabilizar a los pobres de solemnidad y viudas con hijos menores de 18 años, para lo cual solían utilizarse los padrones del Equivalente, y en el caso de no ser la primera visita que se realizaba, también debían aportar la relación de los alcaldes que habían ocupado el cargo desde la última inspección realizada, debiéndose especificar si algu-

no de ellos había fallecido. Demandaba también las provisiones de la última visita y la relación de los árboles existentes en la misma.

A continuación ordenaba realizar un pregón para que cualquier vecino pudiera dirigirse al ministro para informarle sobre alguna incidencia o actuación negativa en los montes. Finalmente el alcalde nombraba dos personas, las que fueran más prácticas y expertas del término, para que junto con el maestro delineador que acompañaba al ministro, reconocieran los montes del término y haciendas particulares, indicando

- El número, especie y calidad de los árboles existentes en el término.
- La presencia de descortezos en los árboles.
- Si habían encontrado árboles maltratados.
- Si se habían producido incendios o talas.
- Si se habían hecho las entresacas y la limpia de los árboles a su tiempo.
- Informaría sobre el estado de los viveros y plantíos asignados en anteriores visitas.

Era obligación de los alcaldes el mostrar las licencias concedidas por escrito para las distintas cortas realizadas, así como los repartimientos impuestos a los vecinos para los gastos de plantíos, vivero y los salarios de los vigilantes de montes.

Después de la relación de los expertos, y habida cuenta que generalmente ningún vecino presentaba quejas al ministro visitador, éste solía realizar una sumaria secreta por medio de la cual se citaba judicialmente a dos vecinos que debían responder bajo juramento a determinadas cuestiones relacionadas con las informaciones presentadas por los expertos que habían visitado los montes. Se comparaban los nuevos datos recogidos en el reconocimiento con los consignados en la visita antecedente, a fin de constatar las diferencias, positivas si habían aumentado el número de árboles, o negativas, en caso de existir una cantidad inferior. Se concluye con una serie de obligaciones que debían ejecutar los alcaldes antes de que volviera a ser visitada su jurisdicción y se exculpa a los alcaldes que habían ocupado el cargo desde el anterior reconocimiento, o bien se les imponía una serie de multas que deberían ser ratificadas posteriormente por la superioridad para tener plena vigencia.

2.1 Las visitas para el establecimiento de las Ordenanzas.

Como consecuencia de la aprobación de las Ordenanzas, los enviados de marina comenzaron a visitar los términos municipales. Se han podido localizar dos grandes visitas una al «distrito de la costa del Reino de Valencia» y otra a la gobernación de Morella y parte de la de Peníscola que tenían como misión el establecimiento de las Ordenanzas. En el primer caso el ministro de marina Plácido de Leyba se encargó del reconocimiento de los montes y plantíos. De momento, sólo se han podido localizar los expedientes originales en los archivos municipales de Alberic y Elx, pero gracias al testimonio del 19 de abril de 1749, que incluye una copia com-

pleta del expediente, podemos saber el resultado de dicha inspección (cuadro 1) Es muy probable que se iniciara el 17 de marzo de 1748 y concluyera el 26 de agosto del mismo año, con un gasto total de 13.116 rv.

Toda la información está contenida en el legajo 748 de la Secretaría de Marina del Archivo General de Simancas. Una vez completada la visita y computado el número de árboles, se prohibió taxativamente la corta y tala de los mismos sin permiso ni licencia del ministro de marina, al tiempo que se ordenó la realización de plantíos entre todos los vecinos hábiles, es decir, excluidas las viudas que no tuvieran hijos mayores de 18 años y los declarados como pobres de solemnidad. Estos plantíos, que deberían realizar en el tiempo oportuno, ocuparon generalmente tierras consideradas del común de los vecinos. En caso de no haber suficientes plantas para completar el número ordenado, se obligó a la creación de un vivero, aunque en algunos casos se prescribió al mismo tiempo las dos operaciones. Se obligó a los justicias a tener un libro firmado por el ministro en el que deberían anotar las licencias que concedían para cortes de árboles y, al mismo tiempo, debían anotar los plantíos anuales que se practicaran. Se dieron también las providencias necesarias para la elección de guardas celadores, que en algunos casos se consumó en ese mismo momento.

Las especies presentes en los reconocimientos de los términos municipales son básicamente los nogales, los álamos negros y blancos, los chopos, las carrascas y los pinos, pero su importancia relativa es muy dispar. Se debe insistir en algo fundamental, el hecho de estar presentes los nogales o los álamos en la mayor parte de las jurisdicciones no quiere decir que sean las especies predominantes (salvo contadas excepciones), sino que los ministros insisten machaconamente en la plantación de los mismos, con el fin de disponer de árboles útiles a la armada. Junto a este grupo, existían otros árboles de los que había en abundancia en los montes de manera espontánea. Los porcentajes del primer grupo suelen ser muy bajos respecto al total de árboles existentes.

En algunos términos municipales se indica que los montes son estériles, pedregosos o salobres y, por ello, no pueden mantener árboles de los mencionados en las reales órdenes, como por ejemplo en los casos de Torreblanca, Orihuela, La Font d'Encarrós, Dénia, Cox, Castalla, Alzira o Benicarló. En otras ocasiones hablan de la existencia de algunos pinos que cuidados adecuadamente podrían aprovecharse para las necesidades de la Armada real, como por ejemplo en Aspe, Elx, Novelda o San Fulgencio. En otros términos, aunque existían árboles útiles, no podían aprovecharse porque no existían carreteras para extraerlos o costaría mucho su construcción, como en el caso del monte *Bernia* en Altea o el monte *Fontanelles* en Sagunt. En el caso de Vilafamés i Orpesa se comenta que los pinos al cortarse se reducían a polvo, por lo que no podían servir para otro fin que hacer carbón.

Cuadro 1

Municipio	Naples	Aleas N.	Aleas E.	Copys	Carreras	Almoraga	Fresas	Alios	Catala	Bolles	Pans	TOTALES
Agost		17	2								6948	6967
Alacant		339	37								1265	1641
Albatera	7	76									2654	2737
Alberic	17		408		19		1				9	454
Alcalà de Chivert			1		1360						2478	3839
Alcoi	127	187	12	103	5350						21074	26853
Alemanyora	279	19	2	319	1							620
Almendral		130	179								2554	3163
Alqueria de Costessa		39	63	46								148
Altea	28	24	16		56						6893	7017
Alzira	147	692	537	844	1820			3			7672	11715
Aspe	3	52	38		2						738048	738143
Banyeres de Mariola	60	236	4	27	2319			1			6326	8973
Benejúzar	24	709	103									836
Benicarló												0
Benidorm	2			18							64363	64283
Beniflì				24								1
Benijófar											5230	5230
Benlloch	5	1	1	2	3286							3295
Blair	1138	521	85	135	480						8990	11349
Bigastro	12	15	20		1						67	115
Bocairent	199	415	17	356	1496			17			21278	23778
Burriana	201	70	8	310								589
Cabanes	8	65	51	44	3500							3668
Callosa de Segura	27	618	270	10								925
Calp		110		2							4943	5055
Canet lo Roig	37	12			1478			12		523	1	2063
Carcaixent	111	71	483	197	5860							96
Castalla	102	361		54	6						5955	6478
Castelló de la Plana	233	127	45	2037				48			27239	29729
Catral		1809	225									2084
Cordera	310	404	149	796								1659
Cox		14	87									101
Crevillente		6	34								52428	52468
Collera		18	25	1026								1069
Daya		5	6									11
Dénia		24	22	15							967	1028
Dolores		94	149									243
Elda	9	60		6							2156	2231
Els	1	203	4		8						524041	524257
Fest d'En Carròs, la	7	13	145	778	4							947
Fermentina			6	62								68
Gandia	9	161	1531	4575	133						391	6800
Guardamar del Segura	1	180	195		1						11840	12217
Ibi	42	95	14	35	155			4			1018	1363
Jacarilla			14								872	886
Granja de Rocamora		7	62									1
Nucia, la		3	33	1260							740	2036
Pobla Llarga, la	27		9	159	1477						8	1680

Municipio	Nogales	Álamos X.	Álamos B.	Cipreses	Carrascas	Acornos que	Fresnos	Alijos	Castaños	Robles	Pinos	TOTALES
Molins		192	175									367
Monforte del Cid	4		6		4						80627	80641
Monòver	28	1223			132					3	648756	690142
Morella		30	46	8							36	120
Novelda	3		31								50332	50366
Noles	162	84					954				1078	2278
Oliva		58		2516	1						8450	1102
Oxil	133	17		92	251						287	780
Ondara		1150	1809	20								2979
Orpesa												0
Pego		336		278							2911	3525
Peníscola												0
Petrer	65	1			419						306349	326834
Piles y Palmera		6	13	601								620
Polop	14	7	145	1103							116662	117931
Pont de Vilomara		36	20	165							56	277
Puebla de Rocamora		2	2									4
Rafel		24	21									45
Rafelcofer		80	143	34								257
Redován	7	114	41		1						3403	3566
Rossell	47				4563					16	273	72
Sagunt	27	77	41	161	24					17	10003	10350
Salinas												13931
San Fulgencio		31	68									1000
Tíbi	7	314	1	12	2816							4242
Toreblanca				29								29
Valencia	394	3419	1169	5171	88					27		867
Vila Joiosa, la		185	143	189								1008
Vilafamés	23	15	3	11	7025							400
Vinaròs	15				237					5		35
Villanueva Castellón	38	31	146	4	83							302
Xàbia												0
TOTALES	4140	15454	9207	23572	44456	954	1	129	3	817	2799251	2887984

Fuente: A. G. S. Secretaría de Marina. Montes, legajo 748. Elaboración propia.

Cierto es que, en algunas jurisdicciones, los valores numéricos aportados no se pueden considerar totalmente fidedignos, hay que considerarlos siempre inferiores a la realidad, tal y como declararon los peritos en los casos de Alcoi, en donde la inspección reconoció entre otros, *El Carrascal*, de legua y media de superficie, con un gran número de carrascas, «tan grande que eran imposibles de contar por su espesura» o Monòver, que algunos de sus montes, «por hallarse sobradamente poblado de pinos se calcularon prudencialmente sus existencias».

* Algunas especies podrían ser consideradas como ejemplos anecdóticos, como sería el caso del fresno registrado en Alberic, o los 3 castaños encontrados en Alzira, por ser los únicos ejemplares localizados. A partir de estas cifras aumenta progresivamente el número de ejemplares y así por ejemplo se ca-

talogen 129 alisos repartidos de norte a sur del territorio.

- * Acerándose al millar de ejemplares encontramos los robles, con 817 árboles concentrados básicamente en el norte de Castelló (Canet lo Roig y Rossell) y algunos más en la provincia de Alacant (Banyeres de Mariola, Bocairent y Monòver), así como los alcornoques, con sus 954 ejemplares localizados en Nules.
- * El resto de las especies presenta un reparto más homogéneo sobre el territorio y se localizan en la mayoría de las jurisdicciones. Siguiendo en orden ascendente, los nogales se evalúan en 4.140 ejemplares y le siguen los álamos blancos con 9.207 y los álamos negros con 15.454, para continuar con los 23.572 chopos y las 44.456 carrascas. Por encina de todas las especies y, a gran distancia de las mismas, aparecen los pinos, con 2.799.251 ejemplares (cuadro 2).

Es por ello que en los porcentajes relativos de las especies se observa un desequilibrio en favor de los pinos, el 96,59 % de los árboles para toda la zona inspeccionada, y que en el análisis de las distintas jurisdicciones se pueden ver casos en que puede llegar al 100 % (Benijófar) descendiendo pocas veces por debajo del 75 %. Con respecto a las proporciones según la edad de los árboles, diferenciando los nuevos de los crecidos y los viejos, podemos observar como en general abundan más los pertenecientes a la clase de nuevos y en segundo lugar los crecidos, siendo los viejos un número menor en porcentaje a excepción de los álamos blancos (cuadro 3).

Cuadro 2
Distrito de la costa. Porcentajes relativos de las especies

	Distrito de la costa	
	Número	%
Nogales	4.140	0,14
Álamos negros	15.454	0,53
Álamos blancos	9.207	0,31
Almeces	-	-
Encinas	44.456	1,53
Robles	817	0,02
Pinos	2.799.251	96,59
Chopos	23.572	0,81
Alcornoques	954	0,03
Fresnos	1	-
Alisos	129	-
Castaños	3	-
Totales	2.897.984	100

Cuadro 3
Clase de árboles del distrito de la Costa

	Nuevos		Crecidos		Viejos	
	Número	%	Número	%	Número	%
Nogales	1.983	47,9	1.190	28,7	967	23,3
Chopos	13.731	58,2	6.241	26,5	3.600	15,3
Carrascas	12.422	28	20.494	46	11.540	25,9
Álamos negros	7.839	50,7	5.923	38,3	1.692	11
Álamos blancos	3.723	40,4	2.316	25,1	3.168	34,4
Pinos	1.983.675	70,8	408.450	14,6	401.443	14,4

Si analizamos la distribución porcentual en el espacio, los pinos se concentran de manera especial en la actual provincia de Alacant, con porcentajes superiores al 75 % del total de árboles presentes, mientras que las carrascas tienen una distribución más septentrional, sólo con la excepción de Carcaixent. Por su parte, los álamos son mayoritarios en la vega del Segura, lugar en el que faltan otros árboles y los robles, de escasa presencia en general, se localizan en Bocairent así como en Canet lo Roig y Rossell. La densidad de árboles por kilómetro cuadrado no es muy elevada, situándose para toda la zona inspeccionada en 577 árboles/Km², aunque en la mayoría de las jurisdicciones es inferior a los 250 árboles/Km² y sólo en algunas áreas de la zona de Alacant, Foia de Castalla y Valls del Vinalopó superan los 1.000 árboles/Km². Idéntica situación se plantea si se analizan las cifras de árboles por vecino, con un valor para todo el territorio estudiado de 73,5 árboles/vecino, dado que la práctica totalidad de las jurisdicciones presentan valores inferiores a los 250 árboles/vecino y sólo en contadas ocasiones se superan estas cifras, destacando Aspe y Petrer que sobrepasan los 1.000 árboles por vecino.

La segunda gran visita realizada para el establecimiento de la Ordenanza de Montes la practicó Gabriel López Peña, comisario de marina, acompañado de Vicente Gilgo Valle como escribano, visitando la gobernación de Morella. La visita se inició el 27 de agosto de 1749, prolongándose hasta el 1 de agosto de 1750, visitando un total de 62 municipios. Además se contabilizaron 8 municipios más de la gobernación de Peníscola visitados por José Marco Espejo.

De la visita se conserva un resumen global que especifica el número de árboles de todas las especies sin diferenciarlos entre nuevos, crecidos o viejos (cuadro 4), también se anota el número de vecinos de cada pueblo, los plantíos que deberían realizar y la distancia al embarcadero de Vinaròs⁶. Por el momento sólo se han podido localizar los expedientes originales de las visitas en los archivos municipales de Castellfort⁷, Culla⁸ y Les Useres⁹.

6. AGS, Secretaría de Marina, Montes, legajo 556

7. AM de Castellfort, signatura 3-2

8. AM de Culla, signatura 59-9

9. Monferrer Monfort, 1992

Existe otra relación de especies de árboles, de 25 de febrero de 1750 en la que solo constan 14 pueblos de la gobernación de Morella¹⁰, con distinción de nuevos, crecidos o viejos, con pocas diferencias respecto a la relación general de 1751.

* Las especies presentes en este territorio son los nogales, los álamos blancos y negros, los almeces, las encinas, los robles y los pinos, con una distribución espacial más homogénea que en el «distrito de la costa», ya que, salvo los almeces, el resto

Cuadro 4
Recuento de árboles en los montes de la Gobernación de Morella y parte de Peníscola. Años 1749-1750

Municipio	NOGALES	ALAMOS N.	ALAMOS B.	ALMECES	ENCINAS	ROBLES	PINOS	TOTALES
Albocàcer	114	4	5	47	53000	12470	1200	65640
Alcora, l'	162	169	509	1194	545	356	230	3165
Algimia de Almonacid	78		807	180	80000	4700	6400	92165
Arañuel	75		148		95	210	196000	196528
Ares del Maestre		6			68458	14198	1200	83862
Argelita	75	21	410	200	59	29	1150	1944
Atzeneta del Maestrat	277	32	36		3850	1380	400	5975
Ayódar	120			60	608	2243	5600	8831
Ballestar	29				5400	30	26000	31459
Bel	10						6200	6210
Benifigós	44				11650	15	2250	13959
Benasal	160	46			51955	3710	3989	59860
Boixar	10	12			800		3200	4022
Castell de Cabres	10				2000		8400	10410
Castell Mejan	275		202		590	260	19200	20527
Castellfort	49				37325	2755	53000	93129
Castelló de la Plana	125		427	250			8000	8802
Castillo de Villamalefa	62				2800	1495	10350	14707
Cati	252	8			199300	22011		221571
Caudiel	288			800	1761		27525	30374
Chiva	58	2	1		1620	674	344	2599
Cinctorres	321				14400	7000	34250	55971
Cirat	115		400		4900	1980	31500	38895
Cerachà	5				60		10000	10065
Cortes de Arenoso	193	191			9045	7385	5290	22104
Coves de Vinromà, les	23	135	176	34	6705	1850		8923
Calla	41				24930	594	5312	30797
Forcall	254		19		18463	7265	3085	29086
Fredes							5660	5660
Fuente la Reina	85	54	32		480	4000	2700	7351
Fuentes de Ayódar	53	27			160	374	9200	9814
Gáibiel	306		609	380	50	80	13400	14825
Herbes	53				2400		3850	6303
Lucena del Cid	183	105	366	123	28950	11369	33680	74776
Ludiense	130				3730	2580	4850	11290
Mata de Morella, la	96		12		7540	1665	800	10113

Municipio	NOGALES	ALAMOS N.	ALAMOS B.	ALMECES	ENCINAS	ROBLES	PINOS	TOTALES
Mast	117		280	310	135	139	7400	8381
Montanejos	149		170		80	640	28500	29539
Morella	635	51	287		325156	62068	58260	446457
Olocau del Rey	114			400	11530	808	12030	24882
Ortells	139			2	4161	268	4430	9000
Palanques	68			1	2644	920	7530	11163
Pavías	53		150	59	325	914	4850	6351
Pelalba	26		342	43				411
Penscola	8	23			156		798	985
Pina de Montalgrao	77		134		1420	11230	23800	36661
Pobla de Benifassà, la	143		13		32900	400	222500	255956
Portell de Morella	114				27000	1550	27500	56164
Puebla de Arenoso	236	80			890	2056	56100	59362
Sierra Engarcerà	41			8	48200	5400		53649
Tirig	22	16			21000	2050		23088
Todelella	101				6	10405	5538	1276
Toro, el	17	80	316		195000	95400	128000	418813
Torre d'En Besora, la	13				7865	1430		9308
Useres, les	53	115			320	10400		10888
Vall de Almonacid	138		1729	60			12300	14227
Vallibona	83	11			33356	3658	21933	59041
Vilar de Canes	5				3450	146		3601
Villafranca del Cid	35				18104	5215	47765	71119
Villahermosa del Río	646				12950	715	52600	66911
Villanueva de Viver	12	99	3		1190	30		1334
Villetes	41		2	2	888	581	174	1688
Vistabella del Maestrat	89			2	46120	1891	115900	164002
Viver	514	204	766	270	1055	230		3039
Xodes	20		15		43000	580	25500	69115
Zorita del Maestrat	108			25	3925	610	105850	110518
Zucaina	78				2170	1635	14400	18283
TOTALES	8.026	1.491	9.174	3.968	1.509.024	318.780	1.522.311	3.372.774

Fuente: A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajos 572 y 556. Elaboración propia.

están presentes en la mayor parte de las jurisdicciones. Mientras los nogales, los álamos y los almeches, localizados principalmente en las áreas de cultivo, bordes de las acequias y caminos, presentan unos valores en cierta manera comparables a la visita del distrito de la costa, las diferencias más notables se establecen en los árboles mayoritarios. Los robles aumentan en número hasta alcanzar los 318.780 ejemplares y están presentes en la práctica totalidad de las jurisdicciones, mientras que los pinos y las encinas están casi a la par, aunque todavía existe un mayor número de pinos que de encinas (cuadro 5).

Con respecto a los porcentajes, tanto los álamos negros, como los blancos, los nogales y los almeches no llegan al 1 % del total de árboles, mientras que los robles representan casi el 10 % y los pinos y las carrascas se reparten el resto, con valores superiores al 40 %, sin poder diferenciar las proporciones de las especies en función de la clase de nuevos, crecidos o viejos. Con respecto a la distribución por-

centual en el espacio podemos establecer unos criterios generales, salvando ciertas excepciones que no entramos a analizar:

- * Los álamos decrecen en número a medida que abandonamos la costa y nos adentramos en el interior
Por su parte, los pinos tienen una distribución contraria, aumentando a medida que nos introducimos en el interior del territorio, concentrándose de manera especial en la Tenencia de Benifassà y en parte del Alt Millars y Alt Palancia
- * Por su parte las encinas presentan una acumulación muy centrada en la zona del Alt Maestrat, L'Alcalatén y La Plana Alta
- * Finalmente, los robles se distribuyen bastante homogéneamente y sólo en contadas ocasiones aumentan sus porcentajes hacia el interior.

Cuadro 5		
Especies de la gobernación de Morella y parte de Peníscola		
	Número	%
Nogales	8.026	0,25
Álamos negros	1.491	0,04
Álamos blancos	9.174	0,28
Almeces	3.968	0,12
Encinas	1.509.024	47,08
Robles	318.780	9,95
Pinos	1.522.311	42,24
Chopos	-	-
Alcornoques	-	-
Fresnos	-	-
Alisos	-	-
Castaños	-	-
Totales	3.372.774	

Si contemplamos la densidad de árboles por kilómetro cuadrado, la cifra obtenida para todo el territorio es de 826 árboles/Km², existiendo una cierta tendencia a aumentar a medida que nos alejamos de la costa, superándose en muchos lugares los 1.000 árboles por Km², al igual que sucede, aunque no tan marcadamente, con la distribución de árboles por vecino, que alcanza la cifra de 551 árboles.

Aparte de estas dos grandes visitas, hubo otras por todo el territorio. No obstante la precariedad de la documentación impide conocer mayores detalles del estado de los montes en el momento del establecimiento de las Ordenanzas. Se han podido recuperar expedientes de las visitas realizadas a los montes de Cheste, en donde se contabilizan 207 álamos blancos, 8 carrascas, un nogal y 524.041 pinos. Villena, con 94 nogales, dos chopos, 21 álamos blancos, 49 álamos negros y 17.650 pinos. Sax, con 10 nogales, 7 chopos, 67 álamos negros y 4.002 pinos y Enguera, con 2.752.316 pinos.

2.2 Visitas a los montes en la década de los años cincuenta

Existen datos que permiten hablar de una generalización de las visitas en muchas gobernaciones, no obstante, la precariedad de la documentación obstaculiza saber los detalles de las mismas y debemos darnos por satisfechos con los datos fragmentarios de que disponemos por el momento. Se visitó el término de Albaida en 1750 y Xàtiva en 1751¹¹, pero las informaciones no son muy exhaustivas y detalladas, recordando las contestaciones a la carta-orden del año 1738. Los prácticos ni siquiera dieron una aproximación al número de árboles existentes en los realengos de Barxeta.

Conocemos también que para el inicio de la década de los cincuenta de los montes situados en las proximidades de la mina de mercurio de Alcoraya¹², cercana a Alacant fueron visitados. En virtud de la real orden de 24 de febrero de 1753 y providencias posteriores, se intentó asegurar las leñas necesarias para el abastecimiento de la mina. Según el informe de Guillermo Bowles, era suficiente, para el uso de los hornos en que debía sublimarse el mercurio, las especies del «*matapoll, argilago, genebra, romero y pino chaparro e inútil*.» Según la carta gráfica que levantó José Solano (no conocemos su paradero en la actualidad), parecía que en las inmediaciones de la mina y montañas vecinas había gran abundancia de pinos que no tenían otra utilidad que la de aprovecharse para hacer fuego, al tiempo que en los llanos también abundaban las otras cuatro plantas necesarias para la mina. Dicho combustible podía agotarse rápidamente al tener que alimentar un fuego permanente. En consecuencia debían regularse las cortas. Bowles diseñó un plan con las reglas necesarias para que, sin perjuicio del territorio, existiera la leña necesaria para los hornos de la mina.

El ministro Gabriel López visitó en el período comprendido entre marzo y abril de 1753 los términos de Alacant, Xixona, Elx, Novelda, Petrer, Castalla, Tibi, Monforte del Cid y Agost. Antes de realizar la visita a las distintas jurisdicciones se prohibieron las cortas en los montes y partidas del término de Alacant, en el espacio comprendido dentro de una legua de la mina, en concreto en las partidas de *Alcoraya, Verdegas, Clot de Rebolledo, Vallonga y Fuencaliente*. Los pinos localizados en dichas partidas sumaban 9.520 ejemplares de distintos propietarios. De manera general se estableció para todos los lugares la prohibición de cortar, rozar o hacer quemas en la sierra con utilización de alguna de las cinco plantas reservadas bajo penas muy rigurosas¹³, si bien es cierto que en determinados parajes podían aprovechar los vecinos, previa concesión de licencia, de lo que precisaran para sus necesidades.

11. A. M. de Xàtiva, II.1, signatura 192.

12. A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajos 552 y 558.

13. Serían condenados a trabajar en la mina durante un año y perdería las caballerías, herramientas y demás instrumentos utilizados para la corte. Se publicó un edicto en la plaza de la ciudad, villa o lugar para que llegara la información a todos los vecinos. En caso de reincidir, se aplicaría la pena que determinara el Rey.

Los recuentos de árboles ratificaron siempre un aumento respecto a la visita practicada en el año 1748. El incremento de árboles entre todas las especies consideradas en la Ordenanza se cifró en 242.8944 ejemplares (cuadro 6) Algunas aumentaron en cantidades poco importantes, especialmente las que eran objeto de plantíos, como los chopos, los álamos blancos y negros, los nogales o los robles. El resto, las encinas y especialmente los pinos, crecieron considerablemente, a pesar de no ser objeto de plantaciones. Como consecuencia de este aumento, el total de pinos que quedaron reservados para el aprovechamiento de la mina Alcoraya se cifraba en 831.854 piezas.

Cuadro 6
Incremento de árboles en la visita de 1753 para surtir a la mina Alcoraya

LUGAR	CHOPOS	ÁLAMOS B.	ÁLAMOS N.	NOGALES	ENCINAS	ROBLES	F. CARRASCO	F. DONCEL	AUMENTO
Agost			544				5.807		6.351
Alacant		11	173		2		10.450	3	10.652
Castalla	149		143	17	302		9.921	805	11.337
Eix									114.948
Monforte			18.329				112.930		45.610
Novelda		176	56	3	12		3.735		3.982
Petrer	180		2	11	91		20.410		20.694
Tíbi	2	15	2.931	6	434		12.912	3	16.307
Xixona		100	262	13	1.792	8	10.838		13.013
Totales									242.894

Fuente : A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajos 558 y 552. Elaboración propia.

En el año 1754 se visitaron varias gobernaciones sin que, por el momento, dispongamos de los expedientes originales. No obstante, las referencias indirectas nos permiten saber que el ministro José Marco Espejo reconoció la gobernación de Alzira donde levantó 14 expedientes de multas más 21 de costas, así como la de Valencia, en donde completó 40 expedientes entre multas y costas¹⁴. De momento sólo conocemos el número total de árboles que existían en los cuatro cuarteles en que se dividía Valencia capital, sin distinción de las especies, en donde se encontraron 90.327 árboles entre chopos, álamos blancos y negros, carrascas, nogales y pinos, distribuidos entre 303 crecidos, 20.465 medianos y 69.559 inútiles¹⁵.

De otra parte, las gobernaciones de Castellón de la Plana y la de Peníscola también fueron visitadas ese mismo año de 1754 por el ministro José Marco Espejo. Como en las precedentes, no se han podido localizar expedientes originales. Sabemos que en la primera gobernación se incoaron 22 expedientes de multas y, en la segunda, se practicaron 15 más¹⁶.

14. A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajo 559.

15. A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajo 560.

16. A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajo 559.

También se efectuó una visita a la gobernación de Orihuela. Por referencias archivísticas se sabe que se inspeccionaron las jurisdicciones de Orihuela, Catral, Albatera, Dolores, San Fulgencio, Almoradí, Cox, Granja de Rocamora, Dayas, Puebla de Rocamora, Granar, Formentera, Benijófar, Rafal, Redován, Bigastro, Jacarilla, Molins, Elda, Almansa, Caudete, Yecla, Villena y Aspe¹⁷, mientras que otros se visitaron en 1756, pero desconocemos los árboles contabilizados y las zonas analizadas¹⁸.

Los montes de Llíria fueron reconocidos entre el 18 y el 29 de julio de 1757 por Joaquín García, ministro de la provincia. Según su testimonio, se encontraban en el término muchos pinos y otros árboles de los reseñados en la Ordenanza que con el tiempo podrían servir para las necesidades del servicio del Rey¹⁹.

Entre el 9 y el 13 de mayo de 1758, el ministro de Marina de Valencia Joaquín García efectuó una visita a los montes de los términos de Alfarp, Catadau y Llombai²⁰, previniendo a las autoridades locales que siguieran con la conservación y aumento de plantíos, así como con la siembra del vivero tal y como mandaba la Real Ordenanza. En esta visita se encontraron 445.575 árboles de los mencionados en la Ordenanza.

El mismo ministro visitó el condado de Buñol entre los días 8 y 18 de junio de 1758. Conocemos los valores globales de los árboles del condado, no así su desglose en lugares y villas. Sólo se han recuperado las indicaciones finales del lugar de Yátova y la villa de Buñol²¹. El número total de los árboles encontrados fue de 60.010, dedicando una atención especial a la utilidad que podían tener todos estos árboles para los arsenales de Marina.

No disponemos del valor numérico de árboles computados en la visita de 1758, a Villena, pero al menos se conserva la resolución final de la misma en el que se insiste en las medidas para la conservación y aumento de los árboles existentes²².

En 1758 Juan Ignacio de Zalvide, oficial de marina del departamento de Cádiz y ministro encargado de la conservación de montes y aumento de plantíos del partido de Morella, realizó una visita de reconocimiento a la gobernación de Morella. Expedientes originales se conservan en Culla y Castellfort, pero es posible conocer datos de otros 25 términos municipales más en el Archivo Museo Don Álvaro de Bazán (cuadro 7), porque en las visitas realizadas en el año 1767, los escribanos o los fieles de hechos de dichos lugares y villas incorporaron una copia de la resolución final de la visita anterior, es decir, de la del año 1758²³. A partir de dichas in-

17. A. M. A. B. Fondo documental de Cartagena. Montes, legajo 960.

18. A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajo 574.

19. A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajo 560.

20. A. H. N. Nobleza. Osuna, legajo 1.078, documentos 49, 50 y 51.

21. A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajo 573.

22. A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajo 561.

23. A. M. A. B. Fondo documental de Cartagena. Montes, legajos 943 y 945.

formaciones, que no abarcan la totalidad de la gobernación, es posible analizar el comportamiento de los ministros visitadores en los años posteriores al establecimiento de las reales Ordenanzas. Las fechas recuperadas oscilan entre el mes de mayo y el mes de diciembre y, aunque puede variar un poco el contenido de los disposiciones finales, en todos los expedientes hay dos constantes. En primer lugar salen bien librados los justicias, pues a ninguno de ellos se les exigen responsabilidades y, en segundo lugar, se les recordó la obligación de entregar a sus sucesores en el cargo el libro firmado por el ministro, todos los testimonios de las visitas realizadas, las ordenanzas, los documentos y los papeles pertenecientes a la dependencia de montes, así como un testimonio de haber realizado dicho traspaso, pues si se observaba la omisión que se había producido hasta ese momento se procedería a castigarlos como correspondía. Lo que se pretendía era evitar que pudieran alegar ignorancia sobre el contenido, tanto de la real Ordenanza como de lo que se mandaba realizar en las visitas. En la resolución final de la visita las obligaciones que se establecieron para con los justicias no difieren mucho unas de otras, pero si es cierto que se produjeron matizaciones, o bien, se insistió más en unos aspectos concretos que en otros, pero en general siempre se dejó especificado que se tendrían por marcados los árboles reseñados en el libro firmado por el ministro, pero con ello no estaban negado su uso para las obras de los vecinos de manera absoluta, pudiendo obtenerlas con la debida justificación. Para evitar algún intento malicioso de ignorancia o valerse del recurso de no estar marcados los árboles para cortar los mejores, se previno que harían de considerarse marcados todos los pinos grandes y pequeños, derechos o inclinados que tuvieran más de seis pulgadas de diámetro, los robles y encinas que tuvieran más de ocho pulgadas de grueso en circunferencia y desde seis en el caso de los nogales, almeces, álamos blancos y negros. No se permitirían las roturaciones de los montes ni se harían establecimientos en ellos porque estaba prohibido hacerlo sin facultad del Rey, siendo todo ello contrario a la conservación de los árboles.

Las licencias que concederían las autoridades locales, junto a las otorgadas por el ministro de marina para el corte de árboles útiles, se mantendrían en poder de los alcaldes para presentarlas en el tiempo de las posteriores visitas. Se mandó que cuidaran de la conservación de los montes y su aumento según lo mandado en la Real Ordenanza en cuanto pudiera aplicarse al terreno, bajo la pena que en la próxima visita serían responsables de cualquier omisión que se observara. Cuando se produjera algún incendio deberían prohibir que en los seis años siguientes entraran los ganados a usar los pastos, para quitar la utilidad de este aprovechamiento que incitaba muchas veces a provocar los incendios. Los productos que se obtendrían de las entresacas y la maleza baja que se podría arrancar, se repartiría entre los vecinos para sus hogares, para los hornos y las herrerías evitando con ello que se trocearan árboles que pudieran tener otra aplicación. También se podrían utilizar los pinos que por estar secos o huecos eran inútiles. Salvo mención expresa, se mantiene la obligación de realizar los viveros y los plantíos anuales.

Cuadro 7
Recuento de árboles en la gobernación de Morella. Año 1758

Municipio	Nogales	Álamos n.	Álamos h.	Almeces	Encinas	Alcornocales	Robles	P. Negral	P. Carrasco	P. Alber	P. Royal	TOTALES
Algimia de Almonacid	87		1010	2026	83600	4906			1650		6000	99279
Ballestar	25	16			6000		40	26000				32081
Bel	22				1145			11435				12602
Benasal	200	231			53900		3300	4800				62431
Baoixar	20	9			2700			12500			3060	18289
Castell de Cabres	21				4350		150	6150				10671
Castellfort	75	112			65900		4400	115000				185487
Corachà	6				650			8150				8806
Culla	50				25250		605	5400				31305
Chiva de Morella	152		9		1700		800	300				2961
Herbés	75		38		4200		100	5900				10313
Forcall	326		299		18855		3550	1600				24630
Fredes	2				400			9200			4000	13602
Gaià	307		603	400	65		83					1458
Matà, la	161		15		6200		900	1700				8976
Matet	120		407	350	150	135	13		7200		1000	9375
Olocau del Rey	128				11200		940	6800	5600			24668
Otells	250		68	2	4600		686	1425	5500			12531
Pavías	50		150	60	300	400	525		4755			6240
Palanques	122		26	42			580	2910	8200			11880
Pina de Montalgrao	27	160	67		1100		10400			2000	25500	39254
Pobla de Benifassà, la	59		30	10	29600		160	56000				85859
Sarafana	46				8500		4860	830				14236
Tirig	22	12			21050		2055					23139
Todejella	123		3	6	4750		1915	615				7412
Vall de Almonacid	155		2000	75					13500			15730
Zerita del Maestrazgo	696		420	32	8427		655	319900	12230			342360
Totales	3.327	540	5.145	3.003	364.592	5.441	36.717	596.615	58.635	2.000	39.560	1.115.575

Fuente: A. M. A. B. FDC. Montes, legajos 943 y 945. Archivo Municipal de Castellfort, sig. 3-2. Elaboración propia.

En algunos casos se opta por sustituir las bellotas de roble por nueces. En otros lugares se disminuyó el número de árboles que debían conservar en buen estado para las necesidades del Rey. En algunos de los lugares se optó por exonerar a los vecinos de la realización de plantíos porque habían trabajado inútilmente durante varios años. En general se observa una clara tendencia hacia la adaptación de la normativa a la realidad de los distintos lugares, al plantear que sean los peritos locales los que determinen el momento de las operaciones a realizar, independientemente de las épocas marcadas en la Ordenanza.

Al no disponer de todos los expedientes no podemos concluir fehacientemente los cambios detectados en las especies arbóreas, pero con los 26 expedientes recuperados y coincidentes con la visita de los años 1749-50, se aprecia ligeros cambios en los porcentajes de las distintas especies arbóreas. Así, los árboles sujetos a la política forestal, los que son fomentados por la vía de siembran y plantíos, aumentan muy ligeramente, los nogales pasan de representar el 0,24 al 0,29 %, y los álamos pasan del 0,4 al 0,5 %. Por su parte los árboles que no están sujetos a la política forestal de fomento y se dejan al crecimiento espontáneo, que son al mismo tiempo las más abundantes, también sufren modificaciones en sus porcentajes. Las encinas, la segunda especie en importancia, disminuye ligeramente su presencia, pasando de representar el 34,8 % de los ejemplares al 32,3 %, los robles descienden estrepitosamente del 4,8 % al 2,9 %, mientras que los pinos, la especie más representada, aumenta su porcentaje, pasando del 59,5 al 63,2 %.

Con posterioridad se realizará otra visita entre el 23 de agosto de 1759 y el 15 de marzo de 1760 por Juan Francisco de la Torre, oficial de 1ª clase de la Contaduría principal de Marina del Departamento de Cartagena, acompañado por el contramaestre de construcción Pablo Villar, que fue comisionado en virtud de la real orden para el registro de sus montes, presentando una relación de árboles marcados para la construcción y carenas de navíos del Rey²⁴.

2.3 Visitas a los montes en la década de los años sesenta

Volvemos a disponer de noticias muy dispersas y de una amplitud geográfica reducida, excepción hecha de la visita, en parte reconstruida, que se realizó a la gobernación de Morella en los años 1766-67.

El duque de Villahermosa pretendía obtener la declaración de los montes de Bugarra, Pedralva, Real y Moserrat como inútiles para los aprovechamientos del Rey para roturar y ampliar las tierras de cultivo del señorío. El 23 de abril de 1762 se hizo un reconocimiento por parte de expertos locales y una demarcación de los árboles. Llegaron a la conclusión que no eran aptas para la cría de árboles con destino a los arsenales por ser la tierra de los términos «floja y de poquísima o nula sustancia». Existían pinos carrascos, pero todos eran inútiles y no aprovechables. No

24. A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajo 561.

obstante, la opinión de Damián Micó, maestro mayor de carpintería de ribera y José Vela²⁵ era distinta, todos serían útiles para la fabricación de motonería, consumo de arsenales, cureñas y ligazones de embarcaciones menores. Al final se denegó la solicitud del propietario²⁶. Los árboles existentes, en las tierras de cultivo de los cuatro términos, según la relación de los visitadores, se resumían en 360 ejemplares de distintas especies.

En el año 1765 se remitió un expediente de condena a raíz de la visita de montes al término de Mutxamel, pero desconocemos el reconocimiento practicado. Gracias a este informe sabemos que la anterior visita se había ejecutado en el año 1754 pero, como en otros casos, carecemos de información sobre la misma²⁷.

En el año 1766 se realizó una visita a los montes de la ciudad de Alacant. En la partida *Vallonga* quedó reservado un terreno que contenía 9.000 pinos entre nuevos, crecidos y viejos, para las urgencias que pudieran ocurrir en los jabeques y galeotas del Rey en las llegadas a la rada del puerto²⁸.

El ministro de Marina de Morella Juan Ignacio de Zalvide, ejecutó la visita a los montes de la gobernación de Morella en los años 1766 y 1767. Se presentó en los distintos lugares y villas junto con el escribano Antonio Palos y el maestro delineador José Lanuza, para reconocer los árboles existentes en los montes, tierras, prados y baldíos de sus términos, tanto de los propios y comunes como de los realengos y particulares. Esta visita, se saldó con 47 expedientes de cargos contra los justicias. En un informe posterior del auditor de Marina del 8 de septiembre de 1767, se consideran acertadas las decisiones del ministro visitador y sólo veía conveniente encargar al monasterio de monjes cistercienses de Nº Sra. de Benifassà la observancia y cumplimiento de las providencias de visita para que tuvieran efecto en los montes de su jurisdicción, porque actuaban con cierta libertad de acción.

Se han podido recuperar unos cuantos expedientes de visita en el fondo documental de Cartagena depositado en el Archivo Museo Don Álvaro de Bazán²⁹ y en los archivos municipales de Culla³⁰ y Castellfort³¹, además de algunos datos obtenidos de la visita posterior del año 1776.

Del análisis de los expedientes disponibles podemos deducir que todos los justicias presentaron el libro firmado donde se llevaban las anotaciones de los plantíos y las cortas que se realizaban en los montes, las licencias que se concedían, la real Ordenanza y las adiciones posteriores, así como los testimonios de las visitas previas.

25. A. D. P. V. Fomento, E.4.1, caja 1^a, expediente 6^a.

26. A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajo 570.

27. A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajo 564.

28. A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajo 564.

29. A. M. A. B. Fondo documental de Cartagena. Montes, legajos 943, 945 y 947.

30. A. M. de Culla, signatura 40-7.

31. A. M. de Castellfort, signatura 3-2.

En general no disponían de dinero procedente de los aprovechamientos de los montes o de multas impuestas a los que causaban daños en los montes porque, simplemente, no se había aplicado ninguna sanción. Los vecinos de estos municipios no habían aportado dinero para cubrir los gastos que se ocasionaban en la realización de los viveros y los plantíos, así como el salario de los guardas celadores, porque en todos los casos se sufragaban con fondos de propios, o bien eran trabajos realizados por los propios vecinos de manera mancomunada en forma de prestación personal.

Se insiste en el final del expediente en toda una serie de medidas encaminadas a la mejora de los montes, tales como el cumplimiento de la real Ordenanza de Montes en todo aquello que pudiera tener efecto sobre el terreno, practicando todo lo que se les había ordenado en la anterior visita, debiendo continuar con el plantío anual y la realización del vivero. Ya habían pasado casi veinte años desde el establecimiento de la Ordenanza de Montes y el ministro visitador sigue advirtiendo a los justicias que en la próxima visita serían duramente castigados en caso de observarse deficiencias en la aplicación de la normativa. Insisten continuamente en el cumplimiento de los mandatos realizados en las anteriores visitas porque era patente su incumplimiento. Las cifras de los distintos expedientes ofrecen un resumen final en el que aparecen tanto los valores globales por términos municipales, inclusive de aquellos recuperados sin disponer del expediente de visita, como en los casos de Albocácer, Arañuel, Ayódar, Catí, Cinctorres, Cirat, Castell Montán, Les Coves de Vinromà, Montanejos, Puebla del Arenoso, Villahermosa, Villanueva, Villores y Vistabella, ya que si disponemos del expediente del año 1776 (cuadro 9). Las encinas están bastante equilibradas entre las clases de nuevas, crecidas y viejas, pero en el caso de los robles se aprecia un porcentaje mayor de los ejemplares nuevos, mientras que los pinos predominan los pertenecientes a la clase de crecidos.

Cuadro 10
Relación de árboles existentes en la gobernación de Morella (1766-1767)

	Nuevos	Crecidos	Viejos	Total	Porcentaje
Nogales	2.791	5.638	1.833	10.262	0'2 %
Álamos negros	687	792	390	1.869	-
Álamos blancos	3.046	2.321	68	5.435	0'1 %
Almeces	3.774	1.730	72	5.576	0'1 %
Encinas	308.888	446.578	350.911	1.106.377	32'2 %
Alcornocales	1.764	4.212	2.125	8.101	0'2 %
Fresnos	0	23	3	26	-
Robles	104.049	81.126	32.182	217.357	6'3 %
Pinos negrales	355.820	428.110	520.220	1.304.150	37'9 %
Pinos carrascos	246.205	63.950	84.175	394.330	11'4 %
Pinos albarés	37.860	60.440	63.660	161.960	4'7 %
Pinos royales	82.350	103.200	33.550	219.100	6'3 %
Chopos	204	263	0	467	-
Totales	1.147.438	1.198.383	1.089.189	3.435.010	100 %

A pesar de no disponer de la totalidad de los expedientes, se conoce el valor total de árboles existentes en la gobernación³². Su número ascendía a 3.435.010 de ejemplares, sin distinguir ni la jurisdicción en donde se localizaban ni la clase (nuevos, crecidos o viejos), pero esta cifra es muy importante porque tiene la ventaja de poder observar la composición porcentual de las distintas especies arbóreas que conformaban el paisaje de toda la gobernación (cuadro 10) Se observa, de la comparación con los datos del año 1749, como en menos de 20 años se ha producido un cambio cualitativo apreciable. Si bien es cierto que el número de árboles aumenta ligeramente, las diferencias aparecen en los porcentajes respectivos. Lo más llamativo es que las encinas bajan ostensiblemente desde el 47 al 32,2 %, al igual que los robles, que también sufren un retroceso importante ya que bajan de casi el 10 % a tan sólo el 6,3 %, mientras que los más beneficiados son los pinos, que aumentan claramente su representación en el paisaje montañoso, al pasar del 42,2 al 60,5 % del total de árboles.

Existe una referencia archivística que menciona una visita del ministro de marina de la provincia de Alacant en el año 1768 a la baronía de Confrides y marquesado de Guadalest. El resultado de dicha inspección se saldó con la imposición de una multa por la gravedad de los hechos que se detectaron, pero volvemos a desconocer el número de árboles existentes en el término³³.

Ambrosio García de Cáceres, ministro de marina de la provincia de Alacant, realizó la visita³⁴ al término de Pego del 25 al 29 de octubre de 1769. Se constató en la visita un absoluto desorden en la concesión de licencias para el corte de álamos negros, contraviniendo lo prevenido en las providencias de la anterior visita en la que se mandó su conservación, por lo que se prohibió su corte, así como los nogales que se habían encontrado en esta visita, reservándose para las urgencias de la monarquía. El reconocimiento del término dio como resultado la presencia de 3.687 árboles (179 álamos negros, 8 álamos blancos, 18 nogales, 368 chopos, 10 quejigos y 3.104 pinos).

2.4 Visitas a los montes en la década de los años setenta

Nuevamente tenemos como base fundamental de información la visita realizó a la gobernación de Morella, para el resto, las noticias son parciales y de escasa entidad.

Entre el 29 de julio y el 16 de diciembre del año 1770 se visitaron los montes de la provincia de Valencia, sin que sepamos el número de términos inspeccionados. El reconocimiento estuvo a cargo del subdelegado en Morella José Laniella, acompañado por Antonio Sort como escribano³⁵ y las sanciones impuestas tardaron

32. A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajo 565.

33. A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajo 574.

34. A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajo 570.

35. A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajo 569.

seis años en aprobarse por el Rey. Sólo conocemos el estado del término de Alfarp, reconocido el 19 de noviembre³⁶. Quedaron reservados para la monarquía todos los árboles del término a excepción de los pinos, que se consideraron inútiles. Estos árboles, junto con el monte bajo, serían aprovechados por los vecinos, siempre precediendo a su corta la licencia correspondiente. Se encontraron en el término un total de 18.977 árboles (180 nogales, 79 almeces, 10 carrascas, 6 álamos negros, 10 álamos blancos, 167 chopos, 25 pinos rodenos y 18.500 pinos carrascos).

En el año 1776 Diego de Osorio, ministro de marina de Valencia, inició los trámites de visita a la ciudad de Valencia pero, tras la intervención de los regidores, no siguió adelante por lo reducido del término, por no tener prados ni baldíos y solamente tierras de huerta, especialmente si se trataba de moreras³⁷.

Francisco Samaniego, ministro subdelegados de montes y plantíos de la villa de Morella, desarrolló una visita a lo largo del año 1776. En el Archivo Museo Don Álvaro de Bazán³⁸ se conservan copias de algunos expedientes. Como en casos anteriores, los archivos municipales de Culla³⁹ y de Castellfort⁴⁰ también conservan informaciones sobre esta visita, al tiempo que se ha podido recuperar la visita a El Toro entre la documentación del monasterio de San Miguel de los Reyes⁴¹.

Se observa como en algunos términos municipales se va adaptando la Ordenanza a las particularidades locales. Vemos como se reduce el número de nogales que debían tener en su término según la primera visita realizada. Se aducen como razones la reducida extensión de los términos, la falta de territorios baldíos y la existencia de tierras cultivadas. Se mantiene la obligatoriedad de realizar los plantíos y los viveros en la mayor parte de los municipios, quitando aquellos que ya habían sido exceptuados en anteriores visitas, aumentando la cantidad de especies arbóreas que se consideran reservadas en distintas partidas de los términos. Progresivamente se van endureciendo las penas que se imponen a los justicias por la faltas observadas en los montes, especialmente por las roturaciones y por las quemas de terrenos.

Con los datos obtenidos en estos expedientes podemos realizar dos cuadros que nos permitan analizar tanto el valor global de los árboles de las jurisdicciones como los porcentajes relativos entre las clases de nuevos, crecidos y viejos (cuadro 8). Respecto a los porcentajes de las especies arbóreas, si comparamos los municipios que repiten visita en los años 1749-50 y 1776, las especies sometidas a política forestal, a pesar del aumento progresivo, siguen presentando valores exageradamente bajos. Los nogales pasan de representar el 0,2 al 0,3 % del total y los

36. A. H. N. Nobleza. Osuna, legajo 1.302, documento 53.

37. A. G. S. Secretaría de Marina. Montes, legajo 570.

38. A. M. A. B. Fondo documental de Cartagena. Montes, legajo 947.

39. A. M. de Culla. Signatura 40-7

40. A. M. de Castellfort. Signatura 3-2

41. A. R. V. Clero, caja 1.819.

Cuadro 11
Recuento de árboles en la gobernación de Morella. Año 1776.

Municipio	Nogales	Álamos h.	Álamos n.	Almeces	Enebas	Alcornocales	Frescas	Robles	P. negral	P. camasco	P. albar	P. royal	Castaños	Totales
Albocácer	204	14	7	47	57250			13780						71302
Arañuel	86	164			98	130		350		18000		3286		22124
Ayódar	70	88			94	900	2520	148		1436		1286		6542
Castell Morán	210	28			350	12000		8900	850	13700		14500		50538
Castellfort	81	147				69000		5365	122248					196841
Cati	867	4				222000		23500						246371
Cisneros	364					16992		7795	38000					63151
Cirat	204	120			137	4800	400	2268		20400		9800		38129
Corachá	13					815			9100					9928
Coves de Vinromà, les	225	400			55			2100						9148
Cella	82					25328		720	5394					31524
Chiva	152	16			3	16	2610		1504	289				4590
Forcall	500	626				19000		7000	1722		1722			30570
Gaibiel	160	230				490	52		48		7200			8180
Herbés	165	38				36000		1708	76000					113911
Mata, la	242	14					6500		1858	668				9282
Montanejos	150	144				98	12		14	600	1268	23800		26086
Ortells	276	16			47	3	4697		894	1590	2248		3862	13633
Palanques	138	12				32	7468		208	3000	9330			20188
Puebla de Arenoso	670	1162			57	48	725		2074	200	52600			57536
Saraguna	106						9222		5884	953				16165
Tírig	55	11					26100		3550					29716
Todolella	222	18				12	5237		2054	678				8221
Toro, el	12									16200		84600	21000	121812
Villahermosa del Río	726	289					13800		901	29200	33200		23000	101116
Villanueva de Viver	25	590			9		1250		21					1855
Villores	99	22				4	1186		879		168			231
Vistabella del Maestrat	52						9	49068		1662	108104		28000	2 186897
Zorita del Maestrat	698	262				70	8848		14	2310	321000	13458		346660
Totales	6814	4375			178	1508	607358	2920	38	98081	736464	197262	112600	76734
													2	1844334

Fuente: A. M. A. B. Fondo documental de Cartagena. Montes, legajo 947. A. M. de Castellfort, sig. J-2. A. M. de Cella, sig. 40-7 y A. R. V. Clero. San Miguel de los Reyes, caja 1.819

álamos del 0,1 al 0,2 %. Por su parte las especies no sujetas a política forestal presentan unas tendencias muy claras. Los robles pasan de 9,9 al 5,2 %, las encinas bajan del 38,8 al 32,2 % y los pinos aumentan del 50,7 al 59,6 %, es decir, se mantiene la tendencia observada en la visita anterior.

Al menos tres referencias hablan de una visita a los montes de la provincia de Alacant en 1778. En la primera, el Rey decidió, el 4 de noviembre de 1777, que para realizar la visita de montes se nombrara al comisario de guerra Ignacio Amich Val, en lugar del comisario Ambrosio García de Cáceres, que se hallaba imposibilitado⁴². Una segunda referencia es la que encontramos cuando Ignacio Amich en la visita a los montes de Alcoi en 1778, prohibió ramear los árboles por parte de los horneros⁴³. Finalmente, el único expediente de esta visita que se ha podido recuperar por el momento se refiere al término de Alacant⁴⁴ haciendo hincapié en la conservación y aumento del vivero. Se mandó que las bellotas con las que se realizarían las siembras procederían de Ibi o Alcoi, se recolectaría una barchilla y se conservaría en un barril en el que se dispondrían capas de bellotas y capas de arena alternativamente, guardándolas hasta el mes de marzo, para realizar la siembra en las partidas de *Bacarot* y *Monte Cabezo*. En su término se hallaron 1.390 álamos negros, 89 álamos blancos, 28 almeces y 99.761 pinos.

Finalmente, en el año 1779, Prisco Núñez, ministro de Marina, dijo que en los montes de Alcublas había más de 130.648 árboles entre encinas, carrascas, nogales, álamos blancos y negros, chopos, fresnos, almeces, robles y pinos, sin saber realmente si correspondía a una visita realizada a dicho término⁴⁵.

2.5 Visitas a los montes en la década de los ochenta

Esta es la década de la que se conserva mayor información cuantitativa de todo el periodo estudiado. Lamentablemente no se dispone por ahora de muchos expedientes originales de visitas, por lo que debemos contentarnos con informaciones bibliográficas que comprenden cuatro gobernaciones, junto a algunos expedientes sueltos.

Miguel Marco Espejo, ministro de la provincia de Alacant inició el 26 de abril de 1781 una visita a los montes del partido de Alacant, desprendiéndose de sus palabras que hacía más de 20 años que no se habían realizado dichas visitas⁴⁶ y por ello resultaba muy gravosa. De esta visita hemos podido recuperar informaciones

42. Estaba afectado de *mal de orina*, privándosele absolutamente de poder ir a caballo o en carroaje (A. G. S. Secretaría de Marina, legajo 568).

43. A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajo 575.

44. A. H. M. de Alicante. Signatura Montes y plantios. Arm. 17, libro 75.

45. A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajo 570.

46. Dado que no conocemos la extensión geográfica de la visita que se inició en esos momentos, no podemos saber si esta afirmación es totalmente correcta o simplemente se trata de una aproximación, aunque muy posiblemente haga referencia a la visita que se practicó en el año 1754. Tampoco sabemos como relacionarlo con la visita mencionada anteriormente del año 1779.

de los términos de Pego, Villena y algo de Elx, Tibi y la baronía de Alaguar. Sabemos por la real orden de 6 de enero de 1786, que el 20 de septiembre de 1785 el intendente de Cartagena remitió 61 expedientes de la visita que se había practicado a los montes de la provincia de Alacant por parte de Miguel Marco Espejo. El Rey aprobó 28 de ellos, pero no confirmó las sanciones de los 33 restantes, porque aunque había méritos suficientes para condenarlos, en el proceso no se hizo el trasiado de los cargos y no se les concedió término para su defensa, por lo que debían declararse nulos.

El expediente de visita de Pego⁴⁷ es uno de los más severos que se conservan. El incumplimiento de los justicias llegaba hasta el extremo de no haber castigado a los taladores de árboles del término, ya fuera por un exceso en la utilización de las licencias o bien cortando los árboles sin ella. A ello había que añadir el no haber respetado la obligación de plantar tres árboles por cada uno de los cortados. Era cierto que los justicias habían ordenado el plantío de algunos chopos, pero no en el número que les correspondía cada año ni los árboles eran de la calidad prevenida. Se encontraron un total de 1.993 árboles repartidos por el término municipal (22 nogales, 194 álamos negros, 713 chopos y 1.059 pinos carrascos).

En Villena⁴⁸ habían hecho anualmente los plantíos y conservaban los viveros ordenados en la visita del año 1771. Por ello mandó que se continuara con la siembra de piñón iniciada en el monte del *Calvario*. En el reconocimiento del término se encontraron más de 331.617 árboles (510 álamos blancos, 558 álamos negros, 337 nogales, 428 chopos y 329.784 pinos donceles).

Existen referencias sobre una visita realizada a los montes del término de Elx, así como a Tibi y la baronía de Alaguar, pero desconocemos la realidad paisajística, sólo sabemos algo de las sanciones impuestas en dicha visita.

Entre los años 1781 y 1782 se visitaron las gobernaciones de Valencia, Alzira, Paníscola y Castelló de la Plana. Puesto que el ministro de la provincia de Valencia, Prisco Nuñez estaba ocupado en la compra de cáñamo para los Departamentos de Cádiz y Cartagena, se nombró al oficial primero de contaduría Pedro Villanueva, subdelegado de Morella⁴⁹ para efectuar una visita a los montes de dichas gobernaciones. Gracias a la memoria que presentó Vidal de la Croix (1801) a la Real Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia poseemos la mayor cuantificación de los árboles del siglo XVIII (cuadros 29, 30 y 31). Estos valores nos permiten conocer los porcentajes relativos de las especies en cada uno de los territorios de manera global (cuadro 32) y en cada jurisdicción en particular. Sólo se han podido localizar los expedientes de la visita a Alberic⁵⁰ y Alzira⁵¹, y una co-

47. A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajo 570.

48. A. M. de Villena. Signatura 20/10.

49. A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajo 569.

50. A. M. de Alberic, signatura X.7, documento nº 65.

51. A. M. de Alzira. Expedientes varios, nº 1.

pia de la girada a Onda con sus anexos Tales y Artesa⁵², así como la de Aín⁵³, con lo que se ha perdido mucha información, sobre todo el número de árboles existentes en la visita anterior. La ciudad de Valencia solicitó la exención⁵⁴ alegando no haber tierra a propósito para la cría de árboles en la huerta, perjudicaban a los otros árboles de la huerta y, aunque se criaran eran inútiles, pero el Rey dictaminó en 8 de octubre de 1782 que no se eximiera a la huerta de Valencia de la visita que practicaba Pedro de Villanueva, y que se estuviera a lo prescrito en la Ordenanza de montes tal y como opinó la Junta del Departamento de Cartagena.

La plasmación en tantos por ciento de los recuentos de la visita efectuada por Pedro Villanueva a cuatro gobernaciones en 1781-82 proporciona una aproximación al estado de los montes en una parte importante del territorio valenciano. Ciertamente algunas especies son casi testimoniales, con porcentajes que no llegan al 1 %, pero presentan una distribución sobre gran parte del territorio. Entre las especies fomentadas mediante plantíos y viveros (nogales, chopos, álamos y robles) se observa que:

- Los nogales están presentes en casi todos los términos, generalmente con valores bajos; sólo en aquellos que tienen un escaso número de ejemplares para el conjunto de las especies y, especialmente, en las proximidades de las costas o en zonas llanas, pueden alcanzar valores elevados y llegar a convertirse en la especie dominante, como ocurre en los casos de Catarroja, Silla, Puçol, Algimia de Alfara o Picanya.
- Los álamos también presentan una distribución bastante uniforme sobre el territorio, aunque ya es posible detectar algunos vacíos sobre el territorio. La zona de mayor arraigo es L'Horta de Valencia y parte de la Ribera del Xúquer, lugares en los que pueden llegar a ser también mayoritarios, como ocurre en Corbera, Polinyà de Xúquer, Albalat de la Ribera, Riola, Fortaleny, Quart de Poblet y Moncada.
- Los chopos, ausentes en la zona dels Ports de Morella, presentan una distribución bastante uniforme en el resto del territorio, aunque con tendencia a situarse, de manera jalonada, en las proximidades de la costa, lugares en los que alcanzan los valores más altos, como ocurre en el caso de Torreblanca.
- Finalmente, la distribución de los robles se contrapone a la de los chopos y, de manera general, se sitúan hacia el interior, buscando las mayores alturas y destacando el manchón de la zona de El Baix Maestrat, en donde alcanzan la máxima representación en lugares como Canet lo Roig o Cervera del Maestre.

Por su parte, las especies que no se contemplan en la política forestal, tales como los almeces, los alcornoques, los pinos y las encinas, presentan la siguiente distribución:

52. A. R. V. Bailia E, expediente 805.

53. A. R. V. Bailia E, expediente 1020.

54. A. G. S. Secretaría de Marina, Montes, legajo 570.

- Los almeces, con unos porcentajes muy bajos de representación, se distribuyen de manera bastante uniforme sobre todo el territorio, situándose los valores más elevados en L'Alcora y Faura.
 - Los alcornoques son el ejemplo de mayor concentración espacial en torno a la Serra d'Espadà, con valores que superan en algunos momentos el 50 % del total de las especies, especialmente en el caso de Suera.
 - El caso de las encinas, presentes en gran parte del territorio a excepción de la Plana Baixa, presentan una concentración hacia el interior, buscando las mayores alturas y se ubican de manera especial en la zona de El Baix Maestrat, en donde llegan a ser la especie predominante en muchas localidades.
 - Finalmente los pinos, sin duda el árbol mayoritario en muchos municipios, especialmente en la provincia de Valencia, con un claro predominio del carrasco, pero que en algunos municipios puede llegar a ser predominante otra especie, como en el caso de La Pobla Tornesa, en donde predomina el pino rodeno, o Torralba del Pinar, con predominio del pino negral, o Faura, con máxima presencia del pino vero.

Cuadro 29
Árboles existentes en la gobernación de Alzira (1781-82)

Franziska Götsche et al. | *Environ Biol Fish* (2017) 108:1–12

Cuadro 30

Árboles existentes en la gobernación de Castelló de la Plana y Peníscola (1781-82)

Municipio	Negros	Almas Negras	Almas Blancas	Chopoti	Almoces	Encinas	Fresnos	Alcornocales	Robles	Pinos Verdes	Pino Negrales	Pino Carrasco	Pino Rodeno	Alnos	Castanos
Ait	110			14	375			4203			2674				
Alcalá de Ver.	60	=		18	94	15		4935		148	2453	549			
Alge	55			12	12			6986		30		3904			
Allendepeña	75			33	32							97			
Almazora	74	11	12	112	371							7132			
Almenara	21	2		347								4018			
Atana	36			3	7							10092			
Benicasim															
Betxí	5														
Burriana	286			250	9	9	32								
Cant	29			14	5										
Castelló de la Plana	127	48	11	1013	21										
Chilches	68			13	8										
Chivat	13			17	25										
Eixida	90			22	6	55		4027							
Gelida	26	3	4	40	32	35		10889	30	164	2448				
Lloseta	36	1	1	40	8					12	7176				
Mascarell	10	3	1	20	34							65			
Moncada	52			34	66										
Nules	99	7	4	35	55			556							
Soneja	61			1	55			1006			45				
Sot de Ferrer	38			38	38							3956			
Sueras	71			—	—	118		5429			5				
Vall d'Uixó, la	12			14	30			371			400	543			
Vero	18			2	62			256			103	1462			
Villamalea	29	4		—	181	80		6994	380		5286				
Vila-real	426	16		98	35	52	3	—							
Vilafant	19	2		10	74			44							
Villaronga	19	15									231				

	Nogales	Alamo Negro	Alamo Blanco	Chepo	Aleñazos	Enebras	Fresnos	Almendros	Robles	Pinos Verdes	Pinos Negrales	Pino Carrasco	Pino Rojizo	Alisos	Carrizos
Gobernación de Pontevedra															
Alcalá de Chivert.	2	1	2	173	3	548						9646			
Alieras, l'	19	32	50	88	88	336	7					415			
Ballar	18	3	7	34	1	80									
Benicadell	35	3	1	34	2127										
Beniflach															
Beniel	6	6	3	34											
Cabanes	2	2	6	22											
Cilig	2	2	2	22											
Castel lo Roig															
Cervera del Maestrat															
Espadilla	24	21	361	45	3	3886									
Fatares	140	1	7	360	30	919									
Jara, la	30					1340									
Onda	91	102	15	340	1127	154	38	186	4	6	220				
Oropesa															
Pontedeira															
Prada Tomesa, la															
Ribadellos															
Rosell															
Salnareda, la															
Sarracín	40	40	40	48	1	203									
San Jorge						361									
San Mateo															
Toga	16	60	12	12	129	154	512		100						
Torralba del Pinar	12	10	10	10	2	18	457								
Tortell Entombrach							29								
Torrelitxana															
Traiguera	2														
Vilafranca	165	12	12	12	75	13	5129		450	460		21425	480	125	3162
Vinaròs	74	12	3	28	75	4	29		74				1064	1170	1331
Xert	30	—	—	28			7666		180						

Fuente: De la Croix y Vidal 1801.

Cuadro 31
Árboles existentes en la gobernación de Valencia (1781-82)

Municipio	Nogales	Alamo Negro	Alamo Blanco	Chepo	Aleñazos	Enebras	Fresnos	Castaños	Roble	Pinos Verdes	Pinos Negrales	Pino Carrasco	Pino Rojizo	Alisos	Almendros
Almazia	76	74													
Alturals del Sordils	21	113													
Alturals del Tormoçón	25	33													
Alzola	29	15													
Alzola	172	282													
Alfara de Alpínia															
Alfara del Patriarca															
Algimia de Alfara															
Almudíjar	257	254	14	15	80	306	49	246	2	1	20	101	2877	157028	6388
Alzora															
Azucre	45	4			15	5	48	—							4

	Nogolí	Alma Negra	Almo Blanco	Chepo	Altet	Eascia	Freser	Cantab.	Roble	Picos	Picos Carrasco	Picos Rojiza	Allons	Alcocebre
Bengasi	28													
Benavites	15													
Benicàssim	65	65	65											
Benifallim	7													
Benifairó de les Valls	65	65	65											
Benisanó	7													
Bentúria	46	46	46											
Beteró	13	13	13											
Bétera	41	41	41											
Borriol	60	60	60											
Borriol	134	134	134											
Borja	29													
Bubal	145	145	145											
Carpela	11													
Cateroja	246													
Chete	349	349	349											
Chiva	111	111	111											
Estivella	32	32	32											
Forn	65	65	65											
Foyen	36	36	36											
Gátova	35	35	35											
Gata	14	14	14											
Godelleta	41	41	41											
Godelleta	22	22	22											
Ullde	346	346	346											
Martínez	66	66	66											
Martínez	42	42	42											
Massalfassar	13													
Massanassa	40	40	40											
Massanassa	135	135	135											
Mislata	29	29	29											
Molins	80	80	80											
Molins	125	125	125											
Muixer	12	12	12											
Náquera	38	38	38											
Olocau	4	4	4											
Patreix	301	301	301											
Peláez	12	12	12											
Petrel	46	46	46											
Picanya	2	2	2											
Pontellà	215	215	215											
Puig	1	1	1											
Puig de Fonda, la	37	37	37											
Puig de Vallbona, la	298	298	298											
Quart	150	150	150											
Quart de les Valls	1299	1299	1299											
Quatrell	1	1	1											
Ratiffanyol	4	4	4											
Riba-roja de Túria	73	73	73											
Rocafort	23	23	23											
Riba	48	48	48											
Sagunt	132	132	132											
Santa Coloma	36	36	36											
Segorbe	302	302	302											
Serra	365	365	365											
Torrellano	477	477	477											
Torres Torres	65	65	65											
València	2345	2345	2345											
Villamarchante	15	15	15											
Vivelles	26	26	26											
Xirivella	258	258	258											

Cuadro 32
Resumen de las visitas de Pedro Villanueva (1781-82)

	Alzira		Valencia		Peníscola		Castelló	
	Número	%	Número	%	Número	%	Número	%
Nogales	5.024	2'4	8.862	0'8	1.215	0'5	2.045	1'3
Álamos negros	4.348	2'1	13.399	1'2	780	0'3	216	0'1
Álamos blancos	12.752	6'2	2.554	0'2	434	0'2	259	0'1
Chopos	6.348	3'1	9.923	0'9	2.195	1	2.559	1'6
Almeces	841	0'4	4.675	0'4	2.430	1'1	1.901	1'2
Encinas	18.640	9'2	7.783	0'7	39.185	18'2	1.169	0'7
Alcornocales	-	-	12.379	11'1	3.411	1'5	50.303	32'3
Fresnos	158	-	3	-	20	-	27	-
Castaños	4	-	1	-	2	-	-	-
Robles	12	-	27	-	4.190	1'9	910	0'5
Pinos veros	1.741	0'8	3.609	0'3	227	0'1	3.979	2'5
Pinos negrales	-	-	-	-	22.520	10'4	18.702	12
Pinos carrascos	141.676	69'8	966.163	90'2	81.590	37'9	68.134	43'8
Pinos rodenos	10.959	5'4	41.760	3'9	56.681	26'3	5.371	3'4
Alisos	255	0'1	2	-	-	-	-	-
Totales	262.758	100	1.071.140	100	214.890	100	155.575	100

Fuente: *De la Croix y Vidal, 1801. Elaboración propia.*

El 18 de febrero de 1783 Pedro Francisco de Pueyo, intendente general, remitió una carta a la ciudad de Xàtiva⁵⁵ para que el corregidor solicitara a los justicias de la gobernación, cuyos municipios se encontraran a una distancia de 6 ó 7 leguas del mar, que expresaran con toda claridad los montes y plantíos que existían en los términos respectivos, diferenciando los que fueran de realengo, señorío o del común, especificando si tenían guardas celadores y cual era su salario.

Pedro Pont, experto en agricultura de la ciudad de Xàtiva, reconoció el término de la ciudad y lo consideró no adecuado para el plantío y cría de los árboles de la calidad que se necesitaban para los arsenales. De hecho, todo el término estaba transformado en cultivos por los establecimientos que había hecho la bailía, de manera que no existía rambla ni cauce de río o barranco que no estuviera cultivado, incluso las montañas o las faldas de las mismas, de manera que sólo quedaban yermas las peñas vivas, en las que no había disposición para dichos plantíos y, aunque se ejecutases, no producirían por lo escabroso del terreno y por las necesidades de pasto para los ganados del abasto. Por eso no había guardas celadores, ni creía necesaria su elección, porque no existía nada que guardar. Aunque existían algunas encinas, éstas se encontraban en secanos y en tierras de particulares en donde cada cual procuraba su cuidado.

55. A. M. de Xàtiva. II.1. Signatura 192.

La gobernación de Morella fue visitada por el ministro Pedro López Chávez en 1787, contabilizándose un total de 10.775.258 árboles de todas las especies⁵⁶. De esta visita sólo se ha localizado, de momento, el expediente de Culla y el de Castellfort que muestra unos resultados de cierta recuperación respecto de las visitas anteriores. Probablemente debe ser una tendencia general a tenor de los resultados globales de toda la gobernación, si los comparamos con los valores anteriores, aunque por desgracia, no disponemos del desglose por especies, con lo que la información no puede ser aprovechada satisfactoriamente. En ambos expedientes se sanciona a los alcaldes que habían ocupado el cargo en tiempos anteriores, por lo que cabe suponer un endurecimiento del control del ministerio de Marina sobre los territorios para evitar la desidia de los poderes locales respecto a la custodia y conservación de los montes.

El 16 de diciembre de 1787 se cerró el expediente de visita a Culla⁵⁷ con cargo contra todos los alcaldes desde la anterior visita por no haber cumplido con el plantío anual a razón de tres por vecino, por el abandono, desidia y falta de obediencia de los justicias, aunque éstas manifestaron que desconocían que era su obligación. En su término se encontraron 48.853 árboles (40.300 encinas, 2.331 robles, 5.950 pinos negrales, 105 nogales y 167 álamos negros)

El 19 de marzo de 1788, en el expediente final de visita de Castellfort, se estableció un cargo contra todos los que habían sido alcaldes desde la anterior visita por no haber hecho los plantíos anuales⁵⁸. En esta visita se contabilizaron 244.889 árboles (59.744 encinas, 5.456 robles, 112 chopos, 179.466 pinos negrales, un álamo negro y 110 nogales)

Finalmente, no hemos encontrado documentación en los archivos municipales sobre la visita que se realizó a los montes de Alacant, pero existe una referencia en el Archivo Museo Don Álvaro de Bazán⁵⁹ fechada el 24 de diciembre de 1789 que marca la existencia de un expediente de visita a los montes de Alacant.

3. VALORACIONES SOBRE LOS CAMBIOS EN LA CUBIERTA ARBÓREA

El recorrido por la documentación recuperada de las visitas de inspección a los montes del antiguo Reino de Valencia por los ministros de marina o sus comisionados, a lo largo del siglo XVIII nos permite llegar a establecer una serie de conclusiones.

56. Siendo ésta la última visita a dicha gobernación, porque posteriormente se anularon las visitas y sólo se realizará un nuevo recuento 38 años más tarde, concretamente en los 1825-1826 (A. M. A. B. Fondo documental de Cartagena. Montes, legajos 948 y 967).

57. A. M. de Culla. Signatura 59-9.

58. A. M. de Castellfort. Signatura 3-2.

59. A. M. A. B. Registro de los asuntos particulares en la clase de montes comprensivos desde el 1 de enero de 1784 hasta fin de 1798. Signatura 4.221/L.

De acuerdo con la legislación, las visitas a los montes deberían haberse girado cada dos años. Este imperativo legal chocaba frontalmente con la realidad. Como se ha comprobado, transcurrieron largos períodos entre dos visitas consecutivas a un mismo término y, en algunas épocas y zonas, el lapso de tiempo que separó una visita de otra fue excesiva. Basta recordar que la gobernación de Morella, la más visitada por la riqueza de sus masas arbóreas, fue reconocida en la segunda mitad del siglo XVIII en los años 1749, 1758, 1766, 1776 y 1787, un total de cinco visitas a lo largo de 50 años.

La aplicación sistemática de la ordenanza a todos los territorios, sin hacer concesiones a las modificaciones puntuales, estaba plagada de complicaciones. En primer lugar, no siempre los plantíos o las siembras eran adecuados para el territorio, ya fuera por la mala calidad del terreno o por las condiciones climáticas adversas, por lo que los ministros, después de realizar varios intentos infructíferos, se vieron forzados a modificar el tipo de árboles o bien disminuyeron el número de pies que debían conservar plantados, de hecho los tratadistas agrícolas sabían bien de la imposibilidad de establecer normas generales sobre plantíos en grandes superficies de terreno, como podemos ver en las opiniones de Valcárcel, que era consciente de la necesidad de realizar nuevos plantíos y avanzar en la conservación de los montes, por las demandas crecientes de la sociedad, lamentándose por la progresiva disminución del terreno poblado de árboles, así como por la práctica frecuente del trasplante de los mismos, operación en la que no se guardaban las normas básicas que permitían realizarlos con éxito. En ocasiones se acotaban terrenos para el servicio de la marina y nunca eran aprovechados sus árboles, originando con ello perjuicios ya que se arruinaban los árboles, con la consiguiente pérdida también para los propietarios (Ferrer, 1997).

Las Ordenanzas no se recibieron gratamente por la población. Incluso Jovellanos las criticó abiertamente, así como a la política forestal, a las que hacía responsables de las carencias de leñas y maderas. Pensaba que la carestía no se solucionaba dictando leyes protectoras del arbolado, sino dejando actuar la libre competencia y las leyes de mercado, ya que el alto precio que había alcanzado la madera estimularía los plantíos y la producción forestal, garantizando el mantenimiento de los bosques. Entre sus propuestas destacamos la plena libertad de explotación y comercio sobre la madera, la supresión de los privilegios de la marina y el cerramiento de las propiedades.

Existen dos planteamientos sobre las Ordenanzas. Por un lado el encabezado por el Informe de la Ley Agraria, que planteaba su inutilidad y ser la causa de perjuicios, por lo que proponía el libre aprovechamiento de los montes por parte los dueños y la posibilidad de beneficiarlos a su arbitrio personal, planteando una nueva ordenanza de montes. Y por otro, el criterio que prevaleció en un primer momento, el de sujetar la administración de los montes a prescripciones fuertes y gravosas, con penas y prohibiciones para contener el corte de leñas y maderas, declinando el

cuidado de los árboles hacia sus propietarios, que actuaba con miedo a los castigos, privándoles en parte de su propiedad. Varias razones explican el enfrentamiento a la aplicación de las normas:

- En primer lugar, el rechazo a cualquier imposición que se realiza desde el poder, situación que ha sido una constante a lo largo de la historia, pero no es ésta la única.
- En segundo lugar se trata, sin duda alguna, de un intento de control de la monarquía sobre los recursos forestales, tanto los pertenecientes al Patrimonio Real, como los propios y comunes, así mismo, la obligación de realizar determinadas tareas relacionadas con la plantación y conservación de los montes no debió ser del agrado de la población. Son una serie de exigencias contra la costumbre establecida desde tiempo inmemorial, condiciones que no iban acompañadas de concesiones para con la población. Asistimos a una pérdida de poder y una restricción a sus aprovechamientos tradicionales, incluso el precio de venta estaba marcado en niveles muy bajos.
- Además, si analizamos las informaciones que proporciona Valcárcel, advertiremos que el mimo necesario para la obtención de nuevos ejemplares, que comienza en el mismo momento de la recolección de nueces y bellotas, pasando por su conservación y cuidados posteriores al nacimiento del nuevo arbolito, no puede ser realizado por una población que ve mermados sus derechos, aumentadas sus obligaciones y carece de los conocimientos técnicos necesarios, tal y como afirman autores como Ponz.
- En cuarto lugar, no debemos olvidar la existencia de una contradicción latente entre la costumbre secular practicada por los agricultores, reflejadas en los escritos de tratadistas agrícolas como Herrera o Valcárcel, y las nuevas imposiciones de la Ordenanza. El hecho de tener que trasplantar y situar en los márgenes de las tierras de cultivo los nogales es algo que está en disonancia con los escritos de dichos autores, que no dudan en plantear los efectos negativos de la sombra y del jugo que excretan las hojas de los nogales sobre las tierras de cultivo al ser pisadas, a lo que habría que añadir la opinión sobre la idoneidad del trasplante y las consecuencias del mismo, que de alguna manera hacían inviable el aprovechamiento maderero de los nogales si se realizaba un cambio de ubicación de los mismos. El trasplante es contrario a los intereses de la Marina, porque el árbol no se desarrollaría tan eficazmente como en el lugar de plantación.

A la hora de buscar razones de la tardanza en la repetición de las visitas a las distintas jurisdicciones podemos señalar varias:

- En primer lugar, el excesivo número de términos municipales bajo la tutela de los ministros de marina. El antiguo Reino de Valencia estaba dividido en dos provincias de marina, la de Valencia (que englobaba más de 300 jurisdicciones) y la de Alacant (que superaba las 200). Es verdad que en algunas ocasiones, el ministro de marina no realizaba personalmente la visita, sino

un comisionado elegido para la ocasión. A pesar de ello, continuaba siendo muy amplio el terreno objeto de la visita.

- En segundo lugar, determinadas zonas del territorio, concretamente la gobernación de Morella y, en general, las zonas más alejadas de la costa, presentaban una climatología adversa durante el largo invierno, que dificultaban las tareas de reconocimiento. La nieve podía cubrir parte de los montes esperando a la mejoría del tiempo o la llegada de la primavera para iniciar las labores de inspección.
- No se debe olvidar que los ministros eran funcionarios de edad avanzada y, en algunos casos, con problemas de salud. A menudo, tenían dificultades para soportar desplazamientos prolongados a lomos de caballos o carruajes por unos territorios que no disponían de caminos en condiciones. En pocas palabras, las labores de inspección no gozaban de mucho aprecio entre los ministros y, no serían una de sus prioridades.
- En cuarto lugar y, enlazando con el punto anterior, debe remarcarse la escasez de tiempo disponible de los ministros. Las obligaciones propias del cargo demoraban las salidas de inspección. En algunos casos, por las urgencias del servicio, se interrumpiría su continuación. Todo ello determinaba que las visitas tardaran mucho tiempo en repetirse y los retornos se distanciaran de los años previstos. De hecho son raras las repeticiones de visita de un mismo ministro a una jurisdicción.

Se debe insistir en la duración de la visita del ministro para la inspección a los montes. Salvo casos excepcionales, hemos podido observar en la gobernación de Morella cómo en un mismo día se podían visitar dos jurisdicciones vecinas. Incluso en el caso de ocupar un solo día en dicha inspección, está claro que la inspección de un término municipal, por corto que fuera, precisaba de un tiempo nunca inferior a varios días si realmente se quería realizar una contabilidad exacta del número de árboles existentes en el término, ya que ello implicaría un reconocimiento de todas las partidas con detalle. La llegada del ministro, la elaboración de los memoriales del número de vecinos y alcaldes que habían ocupado el cargo en los años desde la anterior visita, la realización del bando y su colocación en los lugares acostumbrados de la villa o lugar, el nombramiento de los vecinos expertos así como la aceptación del encargo y, finalmente, la operación de reconocimiento del término deberían haber consumido más tiempo en cada jurisdicción. Todo ello sin considerar los desplazamientos entre poblaciones.

El punto anterior nos lleva directamente al del cálculo de los árboles existentes en cada jurisdicción. Debe concluirse que las cifras anotadas en las distintas inspecciones son siempre, o casi siempre, deficitarias. No ponemos en duda los números que hacen referencia a los árboles encontrados en tierras de particulares, especialmente los nogales, álamos, almeches y cualquier otra especie situada en las tierras de labor. Son valores cortos y pocas veces repetidas que deben responder a una

contabilidad minuciosa. Por contra, las cifras de los árboles ubicados en los montes las consideramos infravaloradas. Debemos recordar también que en algunas ocasiones los peritos encargados del reconocimiento de los términos especifican que, por lo impenetrable del terreno no se había calculado la cifra de árboles existentes, o aquellas que hablan de la existencia de muchos árboles pero no cuantifican su valor.

Existe una tendencia clara y reiterada a las cifras muy redondeadas cuando se refieren a los árboles de los montes. Sorprenden tantos valores acabados en cero, diez, cien o mil, que apoyan la idea de valor de aproximación a la realidad, de grandes magnitudes. No había tiempo para una contabilidad exacta del número de árboles, que resultaría una operación ciertamente complicada. Todo ello dota de gran contenido a las afirmaciones de algunos expertos cuando hablan de cálculos prudenciales porque no se pueden contabilizar todos los existentes en el término (visita a Pina en 1766).

Con el paso de los años hubo una gradual adecuación de las Ordenanzas de Montes de 1748 a la realidad de los territorios sobre los que debía aplicarse, produciéndose adaptaciones no contempladas en la normativa general. No es extraño que entre las obligaciones de los justicias aparezca la de cumplir y hacer cumplir las Ordenanzas en todo aquello que pudiera adaptarse a la realidad del terreno de la jurisdicción. Así mismo, en muchos casos, se produjo un cambio en los viveros sustituyendo las bellotas por nueces en un intento por conseguir que se desarrollaran los arbolitos porque las primeras no fructificaban, dejando de lado la posibilidad que la plantación no se realizara de manera correcta. Finalmente hemos podido comprobar también como en muchos casos se ordenó que fueran los expertos locales los que señalaran las épocas de la plantación de los viveros o plantíos, así como la ejecución de las entresacas o la poda de las ramas, huyendo de la estricta observancia de las fechas establecidas por las Ordenanzas. Los peritos locales conocían las características climáticas de la zona y se ajustarían a las mejores épocas para las distintas operaciones.

El paso de los años también trajo consigo, una disminución progresiva de las exigencias a los habitantes de determinadas jurisdicciones, en un intento de acallar las voces contrarias a la política forestal de marina. En determinados casos se llegó a la exoneración de realizar plantíos o viveros, especialmente cuando se producía una abundancia de árboles de manera natural y la experiencia había demostrado lo infructífero de los trabajos realizados por los vecinos en las siembras y plantíos. También se redujo el número de nogales por la corta extensión de algunos términos municipales, o por el daño que causaban en las tierras de cereales.

A partir de los valores numéricos reseñados en las inspecciones de los ministros de marina, que son los únicos datos cuantificados disponibles, intentaremos obtener algún resultado, aunque no ocultamos una cierta reserva. Para ello utilizaremos aquellos municipios que fueron visitados tanto en el momento del estableci-

miento de las Ordenanzas (distrito de la costa en 1748 y de la gobernación de Morella en 1749-50) como en la visita de Pedro Villanueva del año 1781-82. Esto hará posible la comparación de los valores extremos de algunos municipios repartidos a lo largo de todo el territorio valenciano (cuadro 33), un ejemplo que no deja de ser totalmente aleatorio, pero que puede mostrar una tendencia evolutiva. Permite comparar valores de varios municipios en un intervalo superior a los 30 años, proporcionando un dato interesante que puede plantearse como hipótesis para el conjunto del territorio valenciano.

En los términos visitados tanto en 1748 como en 1781-82, observamos un aumento claro, que prácticamente triplica el número de árboles; de los 100.362 ejemplares contabilizados en 1748 se pasa a 268.180 en los años 1781-82. Este incremento global enmascara particularismos de ambos signos, unos negativos, donde se produce un descenso en el número de ejemplares existentes, como L'Alcora, Almassora, Benlloch, Canet lo Roig, Nules o Vinaròs. Otros casos se mantienen más o menos estables, Burrina o Cullera y, finalmente, un tercer grupo con cifras positivas, por aumento en el número de árboles, que pueden llegar a ser espectaculares, como por ejemplo Alberic, Cabanes, Carcaixent, Peníscola, Sagunt o Torreblanca.

Este cómputo global de árboles enmascara las especies que crecen en número en el intervalo de las dos visitas. Por ello es interesante analizar el porcentaje de variación entre las dos visitas según la especie arbórea, tomando el valor del año 1748 como índice 100 (cuadro 34).

Cuadro 33
Número de árboles 1748-1781/82 * y variación porcentual

Municipio	1748	1781-82	índice 1781-82
Alberic	454	3.622	797
Alcalá de Chivert	3.848	10.303	267
Alcora, l'	3.165	1.267	40
Almassora	620	339	54
Alzira	11.715	29.905	255
Benicarló	0	128	
Benlloch	3.295	2.144	65
Burriana	589	581	98
Cabanes	3.668	13.819	376
Canet lo Roig	2.063	1.112	54
Carcaixent	6.818	34.198	501
Castelló de la Plana	29.729	36.756	123
Corbera	1.659	3.746	225
Cullera	1.069	997	93
Nules	2.278	1.270	55
Orpesa	0	29.818	
Peníscola	985	9.355	949
Sagunt	10.374	51.483	496
Torreblanca	29	745	2.569
Valencia	10.135	27.700	273
Vilafamés	7.577	8.699	114
Vinaròs	292	193	66
Total	100.362	268.180	267

Cuadro 34

Número de árboles distinguiendo las especies en los municipios que repiten la visita del distrito de la costa (1748) y de Pedro Villanueva (1781/82)

Visita	Nogales	Álamos B	Álamos N	Chopos	Carrascas	Robles	Pinos	Otros
1748	2.139	3.432	5.266	10.947	25.399	879	50.906	2.260
1781-82	5.070	9.867	10.327	7.262	30.393	314	195.794	1.061
%	237	287	196	66,3	119,6	35,7	384,6	46,9

Cuadro 35

Árboles en algunos municipios de la gobernación de Morella (1749-50, índice 100).

Municipio /año	1749-1750	1758	1766-67	1776	índice final
Albocácer	65.640		69.359	84.802	129
Algimia	92.165	99.279	44.375		48
Arañuel	196.528		18.885	22.124	11
Ayódar	8.631		6.046	6.542	75
Ballestar	31.459	32.081	33.078		105
Bel	6.210	12.602	12.220		196
Bensal	59.860	62.431	60.849		101
Boixar	4.022	18.289	17.729		440
Castell de Cabres	10.410	10.671	11.579		111
Castell Montan	20.527		46.809	50.538	246
Cati	221.371	243.317	246.371		111
Cinctores	55.971		38.851	63.151	112
Cirat	38.895		35.192	38.129	98
Corachá	10.065	8.806	9.106		90
Coves de Vinromà, les	8.923		8.710	9.148	102
Culla	30.797	31.305	29.707	31.524	102
Chiva de Morella	2.599	2.961	3.108	4.590	176
Forcall	29.086	24.630	24.616	30.570	105
Fredes	5.660	13.602	9.902		174
Gaià	14.825	1.458	7.715	8.180	55
Herbés	6.303	10.313	91.582	113.911	1.807
Mata, la	10.113	8.976	8.235	9.282	91
Mastet	8.381	9.375			111
Montanejos	29.539		21.639	26.087	88
Olocau del Rey	24.882	24.668	23.622		94
Ontells	9.000	12.331	12.420	13.633	151
Palanques	11.163	11.880	11.547	20.188	180
Pavías	6.351	6.240	4.696		73
Pina	36.661	39.254	32.542		88
Pobla de Benifassà, la	253.956	85.859	80.324		31
Puebla de Arenoso	59.362		59.400	57.536	96
Tírig	23.088	23.139	28.041	29.716	128
Todolella	17.326	7.412	7.429	8.221	47
Toro, el	418.813			121.812	29
Vall de Almonacid	14.227	15.730	9.831		69
Villahermosa del Rey	66.911		92.518	101.116	151
Villanueva de Viver	1.334		1.612	1.865	139
Villorés	1.688		1.994	2.318	137
Vistabella del Maestrat	164.002		179.770	186.897	113
Zorita del Maestrat	110.518	342.360		346.660	313

Algunas especies crecen en porcentajes elevados, aunque el número de ejemplares no sea elevado. Los nogales duplican su número y los álamos blancos casi lo triplican, pero son cifras bajas respecto al total de los árboles existentes. Descienden los chopos y los robles así como los almeches, mientras que aumentan ligeramente las carrascas y la mayor variación corresponde a los pinos, que casi cuadriplican su valor y se acerca ya a los 200.000 ejemplares cuando partía sólo de 50.000 individuos.

El mismo planteamiento se puede realizar con la gobernación de Morella. Si bien es cierto que de los expedientes recuperados se desprende un ligero aumento del arbolado (cuadro 35), ya que se pasa para aquellos municipios que conservan la visita del año 1749-50 y la de 1776 (26 en total), del coeficiente 100 en el primer año al coeficiente 123,9 en el segundo, no es el crecimiento espectacular que se ha observado anteriormente, pero al menos se confirma la tendencia alcista. A pesar de ello, unos cuantos municipios sufren unas pérdidas elevadísimas que enmascaran los valores totales, destacando entre otras, las pérdidas de Toro, La Pobla de Benifassà y Arañuel, que se evalúan en cerca de 650.000 árboles. No obstante y a tenor de los valores globales que se conocen para el conjunto de la gobernación (cuadro 36), se desprende un aumento considerable en su número a partir de la visita de los años 1766-67, llegando prácticamente a triplicar los valores en la del año 1787. Para los 26 municipios que conservamos los valores de las visitas del año 1749/50 y de 1776 podemos analizar también las variaciones porcentuales de las distintas especies presentes (cuadro 37). En este caso, sigue la tendencia alcista observada anteriormente, aunque las cifras no crecen de manera tan espectacular. Aumentan los nogales, los álamos blancos y negros, los almeches y los pinos. Se mantiene la tendencia a la baja de los robles y, en este caso, las encinas disminuyen de manera considerable.

Cuadro 36
Valores globales de árboles de la gobernación de Morella

Año	Número de árboles
1749-1750	3.205.261
1766-1767	3.435.203
1787	10.775.258

Cuadro 37
Árboles distinguiendo las especies en los municipios que repiten la visita de la gobernación de Morella en los años 1749-50 y 1776. Variación porcentual.

Visita	Nogales	Álamos B	Álamos N	Almeches	Encinas	Robles	Pinos
1749-50	3.528	2.062	416	559	471.799	149.745	867.601
1776	5.828	3.260	1.283	1.508	315.221	68.717	1.093.807
%	165,2	158	308,4	269,7	66,8	45,8	126

A la hora de llegar a una conclusión a partir de los datos anteriores debemos hacer algunas precisiones:

- En primer lugar, no se conocen todos los datos de las visitas practicadas, sólo una porción de los mismos. Puesto que no son unos pocos valores aislados, con ellos podemos plantear una hipótesis bastante fundada.
- Los valores reseñados por los ministros de marina resultan en muchos casos aproximativos. Los datos desglosados diferencian los árboles nuevos, crecidos y viejos, con abundancia de valores redondeados. Seguramente están infravalorados.
- Tampoco es descabellado pensar que se aumentarían las cifras de los árboles existentes en las visitas anteriores para evitar posibles sanciones. En aquellas especies en que hubiera pocos ejemplares se realizaría un cómputo bastante fidedigno, pero en el caso de las especies arbóreas ubicadas en los montes y con una mayor presencia en el paisaje, serían en muchos casos calculados a ojo y de manera aproximativa.

De la comparación de la visita de 1748 y 1781-82 se obtiene un aumento en el número de árboles de más del 250 %, valor que se confirma también en la gobernación de Morella para el período 1749-50 y 1787, con una subida del 300 %, valores que también se aprecian en algunos municipios aislados. Por tanto y, pensando en un cierto déficit en el recuento de las primeras visitas, y muy posiblemente un cierto incremento de las últimas. Se podría aventurar la hipótesis de un crecimiento moderado en el número de árboles, que no es un hecho que podamos considerar negativo teniendo en cuenta por un lado el aumento de la tierra roturada a lo largo del siglo XVIII y por otro la política de repoblación que se da en estos momentos, con una falta de capitales y una carencia de resultados en las operaciones de siembras y plantíos, favorecedora de una repoblación espontánea y natural de la cubierta vegetal. En aquellos casos en que se conserva el expediente completo podemos conocer la distribución del número de ejemplares con distinción de la clase a la que pertenecían, es decir si se trata de árboles jóvenes, crecidos o viejos, con lo que podemos intuir los progresos de la política forestal. Desafortunadamente, volvemos a encontrarnos con el problema de siempre, la falta de continuidad en los expedientes de visita a un mismo municipio, con lo que no disponemos de todos los ejemplos que deseáramos, no obstante, ello no impide avanzar por este camino. Contamos para ello con varios municipios que conservan expedientes de visita con más de 25 años de separación en el tiempo, algunos ubicados en la gobernación de Morella; Chiva de Morella, Ortells, Villores, Palanques, Zorita del Maestrazgo, Forcall, Todolella, Sarrià, La Mata de Morella, Cinctorres y Castellfort. En todos ellos se pueden comparar los valores de las visitas de 1749 y 1776, a los que se añaden los términos de Pego (1748-1781), Alzira (1748-1781) y Alacant (1748-1778).

No son todos los términos municipales que quisiéramos, pero si que nos permite lanzar hipótesis sobre las variaciones en el paisaje valenciano. Por una parte, aquellos árboles que son objeto de una política forestal activa, es decir aquellos en los que se insiste continuamente en su repoblación y plantación. Los nogales, los álamos y los robles tienen un avance en su número que podríamos considerar como modestísimo en la mayor parte de los municipios, porque a pesar de la insistencia en el aumento de los ejemplares, los avances son mínimos, es más, en el caso de los robles nuevos se aprecia un descenso en su número que no augura un futuro muy halagüeño para la especie, porque plantea una renovación con dificultades, dado que el número de crecidos y viejos tampoco ha crecido en exceso.

El resto de las especies, las no sujetas a ningún tipo de acción fomentadora, tienen un comportamiento desigual. Por una parte, en el caso de las encinas se observa un claro retroceso en el número de ejemplares nuevos que está poniendo en peligro la pervivencia de la especie con el paso de los años, hecho que viene agravado porque no es un caso aislado el que presenta un descenso considerable, sino que las disminuciones se generaliza a la mitad de los que tienen ejemplares.

Además se observa, en contraposición, un aumento claro en el número de pinos, ya sea de los carrascos, en los que se observa un descenso en su número en la zona más septentrional, o de los negrales, que aunque el número de ejemplares nuevos presenta una merma, queda compensada con el fuerte incremento de ejemplares crecidos y viejos, todos ellos arrinconados en el extremo norte valenciano.

Finalmente, queremos tratar el estado de las especies predominantes en los municipios sucesivamente visitados. Para ello habría que volver a repasar los cuadros 7 y 11 de las visitas practicadas para el establecimiento de la Ordenanza de Montes y el resumen de la visita de 1781 (cuadro 33) Los valores globales siempre enmascarán tendencias particulares que merecerían comentarios a escala municipal para establecer ciertas tendencias evolutivas.

El cuadro 38 incluye los municipios visitados tanto en 1748 como en 1781. En él se advierten algunas tendencias muy claras. Por un lado, dejando aparte el conjunto de los nogales, álamos y chopos, muchos de los cuales se desarrollan en las zonas de cultivos, vemos claramente como las encinas van descendiendo escalones en los porcentajes totales y, en algunos casos, los descensos son acusadísimos, como por ejemplo en Cabanes, Carcaixent o Vinaròs, mientras que los robles se mantienen más o menos estables, al tiempo que el grupo de los pinos aumenta espectacularmente su participación en el total municipal, siendo ya el grupo mayoritario en muchos de ellos, convirtiéndose en algunos casos en la única especie.

Cuadro 38
Comparación de los porcentajes de árboles entre 1748 y 1781

Municipio	Nogales		Álamos		Chopos		Encinas		Robles		Pinos	
	1748	1781	1748	1781	1748	1781	1748	1781	1748	1781	1748	1781
Alberic	3,7	1,8	89,8	20	-	2,8	4,1	16,3	-	-	1,9	58,8
Alcalá de Chivert	-	-	0,02	0,02	-	-	35,3	6,2	-	-	64,6	93,7
Alzira	1,2	2,0	10,4	16,8	7,2	2,4	15,5	15	-	-	65,4	62,8
Cabanes	0,2	0,01	3,1	0,06	1,19	0,1	55,4	24,9	-	-	-	74,8
Canet lo Roig	1,8	6,3	0,5	8,7	-	-	71,6	56,9	25,3	27,9	0,04	0,08
Carcaixent	1,6	1,1	8,1	8,3	2,8	1,5	85,9	34,9	-	-	1,4	54
Castelló de la Plana	0,7	0,3	0,5	0,1	6,8	2,7	-	0,02	-	-	91,6	96,6
Corbera	18,6	4,1	33,2	82,3	47,9	10	-	3,4	-	-	-	-
Cullera	-	31	4,0	6,3	95,9	62,5	-	-	-	-	-	-
Rosell	0,9	1,8	-	1,0	91,7	-	-	90,8	5,5	4,48	1,4	1,79
Torreblanca	-	5,4	-	-	100	94,6	-	-	-	-	-	-
Valencia	3,8	8,1	35,3	27,9	51	8,4	0,8	0,3	-	-	8,5	55,3
Vilafranca	0,3	1,8	0,2	0,2	0,14	0,8	94	59,1	-	-	5,2	38
Vinaròs	5,1	39,3	-	2,5	-	-	81,1	15	-	-	11,9	41,9

Por su parte, la comparación de los datos de la gobernación de Morella (cuadro 39) no muestra esta tendencia que se observaba en los municipios del distrito de la costa. Excepción hecha del caso del Toro, en donde cambia el porcentaje mayoritario de las encinas a los pinos, en el resto se mantiene el predominio de la misma especie con el paso de los años, aunque ciertamente se observan ciertas variaciones en los porcentajes, con oscilaciones variables tanto al alza como a la baja tanto en las encinas como en los pinos, las dos únicas especies que tienen el predominio en estos municipios analizados. Aunque si se toman los valores de manera global, si se aprecia la misma tendencia observada para los municipios visitados del distrito de la costa. Se produce un descenso del peso de las encinas, que pasan del 36,4 % al 32,7 % para el conjunto de los municipios estudiados, al igual que los robles, que pasan del 5,83 al 5,05 % del total de los árboles, siempre en favor de los pinos, que escalan posiciones, pasando del 57,2 % al 61,1 % (cuadro 40).

Hemos de concluir, por tanto, que los datos disponibles nos indican que estamos asistiendo a un paulatino cambio en el paisaje vegetal valenciano. Sin que sea necesaria la realización de repoblaciones forestales de determinadas especies, se van sustituyendo paulatinamente las encinas y los robles por pinos, consecuencia sin dudas de los aprovechamientos generalizados y continuados de estas especies, principalmente de las

Cuadro 39
Comparación de valores correspondientes a 1749 y 1776 (gobernación de Morella)

Municipio	Nogales		Álamos		Chopos		Encinas		Robles		Pinos	
	1749	1776	1749	1776	1749	1776	1749	1776	1749	1776	1749	1776
Albocácer	0,17	0'28	0,01	0,02	0,07	0,06	80,7	80,3	19	19,3	-	-
Arañuel	0,03	0'38	0,07	0,74	-	0,44	0,04	0,58	0,1	1,58	99,7	96,2
Ayódar	1,39	1'07	-	1,34	0,69	1,43	7,04	13,7	25,9	2,26	64,8	41,6
Castell de Montán	1,33	0'41	0,98	0,05	-	0,69	2,87	23,7	1,26	17,6	93,3	57,4
Castellfort	0,05	0'04	-	0,7	-	-	40	35	2,9	2,72	56,9	62,1
Cati	0,11	0'35	-	-	-	-	89,9	90	9,93	9,53	-	-
Cinctorres	0,57	0'57	-	-	-	-	25,7	26,9	12,5	12,3	61,2	60,1
Cirat	0,29	0'53	1,02	0'1	-	0,35	12,6	12,5	5,1	1,04	80,9	79,2
Corachá	0,04	0'13	-	-	-	-	0,59	8,2	-	-	99,3	91,6
Coves de Vinromà, les	0,25	2,45	3,48	4,97	0,38	-	75,1	69,6	20,7	22,9	-	-
Culla	0,13	0,26	-	-	-	-	80,6	80,3	19,2	2,28	17,2	17,1
Chiva de Morella	2,23	3,31	0,11	0,41	-	0,34	62,3	56,8	25,9	32,7	9,4	6,3
Forcall	0,87	1,63	0,06	2,04	-	-	63,4	62,1	24,9	22,8	10,6	11,2
Gaià	2,06	1,95	4,1	2,81	2,5	3,99	0,3	0,63	0,5	0,58	90,3	88
Herbés	0,84	0,14	-	0,03	-	-	38	31,6	-	1,5	61,1	66,7
Mata de Morella, la	0,94	2,6	0,11	0,15	-	-	74,5	70	16,4	20	7,9	7,19
Montanejos	0,5	0,57	0,57	0,55	-	0,37	0,27	0,04	2,16	2,3	96,4	96,1
Ortells	1,54	2,02	-	0,46	0,02	0,02	46,2	34,4	2,97	6,55	49,2	56,4
Palanques	0,6	0,68	-	0,05	-	0,15	23,6	37	8,24	1,03	67,4	61
Paebla del Arenoso	0,39	1,16	0,13	2,11	-	0,08	1,5	1,26	3,46	3,6	94,5	91,7
Tirig	0,09	0,18	0,06	0,03	-	-	90,9	87,8	8,87	11,9	-	-
Todolella	0,58	2,7	-	0,21	0,03	0,14	60	63,7	31,9	24,9	7,36	8,24
Toro, el	-	-	0,08	-	+	-	84,4	-	15,3	-	-	100
Vilanova de Alcolea	0,89	1,34	7,64	3,1	+	-	89,2	67,3	2,24	1,13	-	-
Villahermosa del Río	0,96	0,71	-	0,38	-	-	19,3	13,6	1,06	0,89	78,6	84,4
Villorras	2,42	2,54	0,11	0,94	0,11	0,17	52,6	51,1	34,4	37,9	10,3	7,24
Vistabella del Maestrat	0,05	0,02	-	-	-	-	28,1	26,2	1,15	0,88	70,6	72,8
Zerita del Maestrazgo	0,09	0,2	-	0,07	0,02	0,02	3,55	2,55	0,55	0,66	95,7	96,4

Cuadro 40
Variaciones en el número y porcentaje de los árboles en algunos términos de la Gobernación de Morella. Comparación de valores en los años 1749-50 y 1776.

Especie	1749-1750		1776	
	Número	Porcentaje	Número	Porcentaje
Nogales	3,768	0'28	6,696	0'36
Álamos	2,091	0'16	4,553	0'24
Almeces	559	0'04	1,508	0'08
Encinas	476,204	36'4	598,136	32'7
Robles	76,356	5'83	92,197	5'05
Pinos	748,601	57'2	1,122,107	61'1
Totales	1,307,579	100 %	1,825,197	100 %

primeras, para la obtención de carbón vegetal con que atender las demandas crecientes de la sociedad. Poco a poco, la especie predominante en los montes valencianos es el pino, que irá ganando terreno al resto de las especies arbóreas, poco a poco se va produciendo una pinarización de los montes valencianos.

La tendencia al aumento de árboles en los montes anotada por los ministros de marina entra en contradicción con las opiniones de los contemporáneos, que insisten en la desaparición y el retroceso del espacio montano, en gran parte como consecuencia del fenómeno roturador de la segunda mitad del siglo XVIII. Sin una política forestal activa sobre los montes y, con una disminución de su superficie, difícilmente puede aumentar el número de ejemplares si tenemos en cuenta las demandas crecientes de una sociedad en rápido crecimiento poblacional.

VICENTE FERRER PÉREZ

Bibliografía

- CAVANILLES, A. J. (1795-97): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y frutos del Reino de Valencia*. Madrid, Imprenta Real, 2 vols. 236 + 338 p.
- DE LA CROIX Y VIDAL, J. (1801): «Memoria premiada que contiene la indicación de los montes del Reyno de Valencia: clase, calidad, uso y abundancia ó escasez de sus maderas: ríos y carreteras que facilitan su extracción: causas de la decadencia de los bosques de este Reyno, medios de evitarla y de asegurar su permanencia». *Junta Pública de la Real Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia celebrada el dia 9 de diciembre de 1800*. Valencia, Benito Monfort, p. 163- 267.
- FERRER PÉREZ, V. (1997): «La política forestal en tiempos de Cavanilles». *Cuadernos de Geografía*, nº 62. Universidad de Valencia, pp. 637-652.
- FERRER PÉREZ, V. (2001): «Els boscos valencians i la construcció naval en la segona meitat del segle XVIII». *Cuadernos de Geografía*, nº 69-70. Universidad de Valencia, pp. 23-52.
- FERRER PÉREZ, V. (2003): «Aproximació a l'estudi del paisatge vegetal i l'aprofitament de les muntanyes de la Ribera des del segle XVIII a l'actualitat». *Premis Literaris d'Alberic 1999-2002*. Ajuntament d'Alberic, pp. 211-259.
- HERRERA, A. (1513): *Agricultura General*. Introducción de J.V. Martínez Carreras, Biblioteca de Autores Españoles, vol. 235, Madrid, 1970.
- MONFERRER MONFORT, A. (1992): «En torn al 500 aniversari del descobriment de les Amèriques. De com el poble de les Useres va contribuir a la recuperació de la marina reial al segle XVIII i d'altres coses adients al temps i la qüestió (I)». Ajuntament de Les Useres, *Programa de Festes*, s. p.

- PONZ PIQUER (1772-1794): *Viage de España*. Madrid, Ibarra.
- SORIANO MARTÍ, J. (1996): *Aprovechamientos históricos y situación actual del bosque en Els Ports (Castelló)*, Valencia, Fundación Bancaixa, 170 p.
- URTEAGA, Luis (1987): *La tierra esquilmada. Las ideas sobre la conservación de la naturaleza en la cultura española del siglo XVIII*. Barcelona, Serbal-CSIC, 221 p.
- VALCÁRCEL, J.A. (1765-1795)::*Agricultura general y gobierno de la casa de campo*. Valencia, José Estevan - Francisco Burguete., 10 vols.

Nuevas aportaciones sobre Meneu

Cuando en 1990 Pascual Peirats Blasco, alcalde de Bechí, me preguntó por Pascual Menéu y Menéu, no sabía quién era, ni me interesaba. Pero, deseando proporcionarle los datos que me pedía, comencé a investigar sobre él. No conocían en el Rectorado de la Universidad de Salamanca quién era; tampoco en la antigua Facultad de Filosofía y Letras, de la que habría sido catedrático de hebreo y decano interino. A la Universidad le pasa como al Ejército o la Iglesia: no conoce a quienes le sirvieron; todo es cuestión de escalafón: unos vienen a suplir a los que se fueron, y así *per saecula*.

En 1994 publiqué *El arabista castellonense, Pascual Menéu, amigo de Unamuno (Cartas inéditas)*¹. Hoy, gracias a Joaquín Díaz Martí, jefe del Archivo Central del Ministerio de Educación y Ciencia, conozco algo más. Con ello voy a completar lo que entonces no supe.

Debo decir que me hubiera resultado más fácil pergueñar cuatro folios, sin decir nada, que redactar estas líneas para la queda, para siempre, que diría Tucídides. Gracias a ellas se irán completando los datos biográficos de uno de los hijos ilustres de Bechí.

Nació Pascual Santos, el 1 de noviembre de 1857 en Bechí (Castellón). Fue bautizado el mismo día en la iglesia parroquial por Francisco Giménez, beneficiado, siendo párroco Antonio Sorribas, según consta en los cinco libros parroquiales que principian en 1857, t. IX, fol. 76v nº 70. Fueron sus padres: José Menéu Doñate, labrador y Mª Rosa Menéu Alós. Los abuelos paternos se llamaron José Menéu Queralt y Josefa Doñate; los maternos Cristóbal Menéu y Francisca Alós. Fueron padrinos Francisco Menéu, soltero, y Carmela Canellas, casada. Simeón Polo de Lallave, notario de Villarreal, da fe el 9 de marzo de 1885 de que conoce la firma de Don Manuel Martín, cura de la parroquia de Bechí. A su vez Isidoro Martínez y Félix Cruzado y Villaroig, legalizan el signo y rúbrica del notario Simeón

1. ROBLES, Laureano, *El arabista castellonense, Pascual Menéu, amigo de Unamuno (Cartas inéditas)*, en: *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 70 (1994), 197-240.

Polo de Lallave. Fe de bautismo, legalizada, que Pascual Menéu tuvo que presentar para la expedición del título de Licenciatura en Filosofía y Letras por la Universidad Central, según hace constar el oficial de negociado, G. Caballero, en Madrid el 17 de junio de 1892: «No se acompaña la partida de bautismo por hallarse en ese Ministerio unida al expediente de este interesado...», leemos en el documento².

1.- ESTUDIOS DE MENÉU

Los antecedentes familiares, como su infancia, los dejamos aparte. Sólo diré que, según certificaciones académicas, sacó los ejercicios del grado de Bachiller en el Instituto de Castellón, con la nota de aprobado, el 25 de septiembre de 1875; título que autorizaron el Rector y Secretario de la Universidad de Valencia el 1 de septiembre de 1877. Las certificaciones académicas están firmadas por el que fuera Rector de la Universidad Central, Miguel Colmeiro, natural de Santiago de Compostela (22-X-1816), director que fue del Jardín Botánico Nacional, fallecido en Madrid (21-VI-1901).

Con este dato los investigadores locales pueden seguir los primeros estudios de Menéu en Castellón, y decírnos, si interesa, quiénes fueron sus profesores y los estudios que allí realizó.

Si por el hilo se saca el ovillo, como suele decirse, otro documento de la Universidad Central, —firmado también por su Rector Colmeiro, y por el que fuera Secretario general de la misma Leopoldo Solier y Vilches, y el oficial del negociado de Filosofía y Letras (Madrid, 16-II-1891)—, nos proporciona la certificación académica de Pascual Menéu. Gracias al citado documento, sabemos los estudios que cursó. Leemos en él: «tiene hechos los estudios siguientes: En el curso de 1876 y 77 en la Universidad de Valencia la asignatura de Principios Generales de Literatura y Literatura Española con la calificación de sobresaliente; en el de 1878 a 79 en la propia Universidad la de Historia General con la de Sobresaliente y Premio». Con este dato acudí al Archivo Universitario de Valencia para constatar que era cierto lo afirmado. El 26 de febrero de 1878 se matriculó, en efecto, con el nº 100 en la asignatura de Historia Universal. Dio como domicilio la calle Carrasquet 9, puerta 20. El 27 de septiembre de 1879, con el nº 180 se matriculaba de Literatura Latina. Ello me permite afirmar que, con 21 años, comenzó el curso 1879-80 en la Universidad de Valencia, aunque trasladó luego su matrícula a la de Madrid.

En Valencia fue condiscípulo de Vicente Ribera y Tarragó, hermano del arabista Julián, que a sus 30 años se matriculó también el 29 de septiembre de 1878 con el nº 101 de Literatura Latina y que vivía en aquel entonces en la calle Avellanias.

2. La fe de bautismo tenía que presentarse entonces, por lo menos, al sacar los títulos de Licenciatura, Doctorado y toma de posesión de la Cátedra. Hay tres copias que sepamos: Alcalá de Henares, AAC., Leg. 986-14 (dos copias); Salamanca, AUSA.

El documento arriba citado de la Universidad Central (16-II-1891) continúa diciendo: «en el de 1879 a 80 en esta Universidad Central, (se matriculó en) los de Literatura Latina y Lengua Griega primer curso con la nota de Bueno en la primera y Sobresaliente y Premio en la segunda; en el 1880 a 81 en esta Central los de Lengua Griega segundo curso, Metafísica y Lengua Hebreo, con la censura de Notable en las dos primeras y Sobresaliente en la tercera; la de Geografía... Historia dispensada por Real Orden de 30 de agosto de 1881; en el de 1881 a 82, los de Literatura Griega y Lengua Árabe con la calificación de Sobresaliente en ambas y Premio ordinario en la segunda; en el 1882 a 83 la de Historia Crítica de España con al censura de Notable; en el 1883 a 84, los de Estética, Historia de la Filosofía y Lengua Samskrita, con la de Aprobado en la primera, Notable en la segunda y Sobresaliente en la tercera; en el 1885 a 86 la de Historia Crítica de la Literatura Española con la de Aprobado».

Fue, por tanto, condiscípulo de Unamuno, con el que establecería amistad; tuvieron ambos los mismos profesores y maestros; cuanto escriba aquél de ellos servirá para conocer su talante, aunque no el juicio que sobre los mismos haya podido tener Menéu. Como recuerdo de aquellos años madrileños serán los dos dibujos que Unamuno hiciera de Menéu el 21 de febrero de 1884 en la clase de Historia de la Filosofía que les diera Juan Manuel Ortí y Lara, hoy conservados en la Universidad de Salamanca y editado por mí en el artículo arriba citado.

En este periodo Menéu –ya aventajado en los conocimientos de la lengua árabe– dará clases particulares al que con los años será uno de los grandes arabistas españoles, catedrático de la Central y miembro de las Academias de la Lengua y de la Historia, Julián Ribera y Tarragó, como leemos en el Discurso de su ingreso en la Real Academia de la Historia el 6 de junio de 1915³. Recuérdese que Menéu había sido condiscípulo de su hermano Vicente.

El 29 de octubre de 1883, Menéu aprobó los ejercicios del Grado de Licenciatura de Filosofía y Letras por dicha Universidad Central. Formaron el tribunal Anacleto Longué, Francisco Codera (padre espiritual de los arabistas españoles) y Antonio Sánchez Mogel, director éste último de la tesis doctoral de Unamuno. El 20 de junio de 1887 pagaba los derechos del título de Licenciatura. El Grado de Doctor, con Sobresaliente, lo sacó el 28 de junio de 1887. El tribunal estuvo formado por Longué, Codera, Viscasilllas, Gelabert y Ayuso.

Como todos los recién graduados tuvo que ganarse la vida como pudo. El 5 de octubre de 1889 se hallaba en Tánger. Desde allí escribe a Don Marcelino Menéndez y Pelayo pidiéndole interponga su valiosa influencia para que le pensione España con 8.000 reales anuales, a fin de internarse en Fez y poder perfeccionar el habla

3. RIBERA Y TARRAGÓ, Julián, *Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia en la Recepción pública*, Madrid, Real Academia de la Historia, 1915, p. 71.

marroquí, aprender el bereber y buscar libros para la Real Academia de la Historia⁴. En la carta se nos dice también que, después de trabajar en las publicaciones arábigas de Codera, se fue al lado del P. Lerchundi para montarle su imprenta hispano-arábiga y reimprimir su *Gramática arábigo-marroquí vulgar*⁵. Termina ésta dándonos los nombres de sus maestros Longué, Viscasillas, Gelabert y enviando saludos a todos los profesores de su Facultad. Hay en esta carta un dato que no quisiera pasar por alto. Dice así: «Caso de llevarse a la práctica la impresión del primer diccionario hebreo-español le ruego no me olvide pues semejantes trabajos son muy pesados sin cajistas hábiles en la materia, lo cual puedo presentar, bien ofreciéndome a mí mismo, bien, *amaestrando muchachos de mi pueblo querido*». El subrayado es mío. Allí donde vaya Menéu, su 'pueblo', Bechí, irá con él.

El 15 de diciembre de 1891 se publicó en la *Gaceta de Madrid*, la convocatoria de la plaza vacante de la Cátedra de Lengua Hebrea de la Universidad de Sevilla, dotada con un sueldo anual de 3.500 ptas. y que debería proveerse por oposición. Era Director General de Instrucción Pública y Bellas Artes en aquel entonces José Díez Macuso. Según las reglas ministeriales, para ser admitido a la oposición, se requería no hallarse incapacitado el opositor para ejercer cargos públicos, haber cumplido 21 años de edad, ser Doctor en Filosofía y Letras, o tener aprobados los ejercicios de dicho grado. «Los aspirantes —dice el texto— presentarán sus solicitudes en la Dirección General de Instrucción Pública en el tiempo improrrogable de tres meses, a contar desde la publicación de su anuncio en *La Gaceta* acompañados de los documentos que acrediten su aptitud legal, de una relación justificada de méritos y servicios, y de un programa de la asignatura dividido en lecciones, y precedido del razonamiento que se requiere necesario para dar a conocer en forma breve y sencilla las ventajas del plan y del método de enseñanza que en el mismo se propone».

Pascual Menéu y Menéu, cumpliendo con todo ello, presentaría los papeles que le pedían. Leopoldo Solier y Vilches, como Secretario General de la Universidad Central, extendía el certificado académico en Madrid el 16 de febrero de 1891. Lo firmaban también el Rector Miguel Colmeido y el oficial de negociado G. Caballero, no sin añadir éste al final del mismo: «no ha satisfecho los derechos para la expedición del correspondiente Título». El 10 de marzo de 1891 Francisco Vilar Doñate, alcalde constitucional de Bechí, extendía el certificado de buena conducta

4. Julián Ribera y Miguel Asín Palacios publicarán luego un catálogo sobre ello, cf. *Manuscritos árabes y aljamiados de la Biblioteca de la Junta. Noticia y extractos, por los alumnos de la sección árabe, bajo la dirección de...* Madrid, Junta para Ampliación de Estudios Históricos, 1912, XXIX, 320 pp. (19) p. de facs. (Valencia, Biblioteca San Miguel de los Reyes, NP 011/019-66).

5. LERCHUNDI, José, o.f.m. *Rudimento del árabe vulgar que se habla en el Imperio de Marruecos*, 4^a ed., Tánger, Impr. Hispano-Arábiga, 1908, XV -451+44 pp. La 1ª edición se hizo en Madrid en 1872; la 2^a en 1889 y la 3^a en 1902. El Prólogo de la 4ª edición está hecho por fr. Francisco Mª Cervera, obispo de Fes sea y Vicario apostólico de Marruecos.

de Menéu. El 14 de marzo de 1892 Menéu presentaba el Programa de la signatura que constaba de 59 lecciones. Ese mismo día escribía al director General de Instrucción Pública y Bellas Artes pidiendo opositor a la plaza sevillana. El 14 de junio abonaba los derechos que debía para la obtención del título de Doctor. El 17 de junio el Rector Colmeiro le daba el título; ese mismo día, G. Caballero le devolvía la documentación.

¿Qué pasó después de todo? No hay documentación en el Ministerio; no parece que Menéu sacase la oposición, si es que llegó a presentarse a la Cátedra de Sevilla. La devolución posterior de la documentación que le hizo el administrativo G. Colmeiro se debe, sin duda, a la petición que le hiciera el propio Menéu.

Entre la firma de la Cátedra de Sevilla (1891) y la obtención de la de Salamanca (1908), hay una laguna en la vida de Menéu que tendremos que investigar.

En el Archivo del Ayuntamiento de Valencia encontré una carta de Menéu, escrita en Madrid el 17 de marzo de 1894 y dirigida a su archivero y bibliotecario, José E. Serrano Morales, agradeciéndole la felicitación que le había enviado por su casamiento con María Octavia Revoredo, conocida por algunos como Condesa de Vergara⁶. Quedó sólo constancia de la amistad que debió tener con el que fuera uno de los bibliófilos valencianos del siglo XX, Serrano Morales.

Por la correspondencia que mantuvo con Unamuno sabemos también que en septiembre de 1898 se hallaba en San Sebastián. El día 5 le cuenta que quiere estudiar el vascuence, para lo que le pide información sobre libros en los que pueda hacerlo. Unamuno se los proporciona, y agradeciéndoselo, con fecha del día 20, Menéu le informa que por espacio de año y medio aprendió el marroquí, que trabajó con Codera y con Lerchundi; que vivió en Madrid en la calle Carretas, 41, 1º izda; que su mujer está muy enferma; que durante dos años estudió música, alternando con el aprendizaje del hebreo y del árabe; que la doncella de su mujer, etc.

Aunque no es mucho lo que tenemos, menos es nada. Con estos datos podemos, si no reconstruir, si imaginarnos cual pudo ser su vida.

6. El título, sin embargo, de *Conde de Vergara*, le fue concedido al general Isidro Alaix, nacido en Ceuta hacia 1790 y muerto en 1853, por haber intervenido en el Convenio de Vergara tras haber combatido contra los carlistas en la primera guerra civil y ser Ministro de la Guerra. Mª Teresa Moyna López, jefa de Servicio de la Biblioteca y Archivo General del Ministerio de Justicia, me ha pasado esta nota: VERGARA, Conde de, Y vizconde de Villarrobledo.- Merced de título de Castilla con la denominación de conde de Vergara y Vizconde de Villarrobledo, libre de todo gasto, al Teniente General don Isidro Alaix, 8 de octubre de 1847.- Minuta del Despacho del título, 19 de noviembre de 1847.- Idem del título de Vizconde de Villarrobledo al mismo señor, 29 de noviembre de 1847.- El Conde de Vergara solicita permiso para usar escudo de armas, 7 de abril de 1848.- Acta tomada del Libro de Acuerdos Capitulares del Ayuntamiento de Villarrobledo, 11 de septiembre de 1848. Informe del Ayuntamiento de Vergara, 16 de octubre de 1848.- doña Mariana Branci y Fábregas solicita la sucesión, 25 de abril de 1854.- Dibujo del Escudo de Armas del Condado de Vergara.- Se propone la supresión del título, 29 de octubre de 1868.

2.- CATEDRÁTICO DE HEBREO EN SALAMANCA

Siendo Unamuno Rector de Salamanca sacó a oposición la Cátedra de Lengua Hebrea de aquella Universidad; convocatoria que apareció en *La Gaceta* del 2 de agosto de 1906. Pascual Menéu la firmó el día 16 y se metió de lleno a prepararla.

Venía haciéndolo ya desde antes. Viscasillas se lo había comunicado, como leemos en la carta que el 8 de marzo le escribiera Menéu a Unamuno: «Según me ha dicho Viscasillas se ha dicho en *La Gaceta* que la vacante de Hebreo de esa Universidad se anunciará a oposición entre doctores. En Julio próximo se convocará a ellos, para las cuales presentaré documentos a su tiempo. Se dice que además se presentarán Langa, Saavedra y el jesuita Cejador; ya veremos los que quedamos. Yo he de hacer cuanto permitan mis fuerzas para alcanzar esa Cátedra, pues aunque de mis años se pueda esperar ya poco en lucimiento, vengo preparado de antaño en ésta de Hebreo y estoy engolfado en ello de nuevo, desde que supe la posibilidad de mi oposición».

Tenía Menéu 48 años en aquel entonces; ya no era joven, pero «se le estaba pasando el arroz». Como viejo catedrático que fui de la Universidad tengo que decir a las nuevas generaciones, si me lo permiten (que eso es otra cosa), que así se hacen las cosas. Hay gente que sabe de antemano lo que va a suceder, porque conocen todos los chismes que se cuecen en el poder. En la Universidad nadie es más que otro; en la vida tampoco. A las oposiciones hay que ir sin que se te pase el turno, cuando alguien con votos te apoye, porque también a él se los dan. No es suficiente estar preparado, es preciso contar con tres votos seguidos. Pero, no puedes dejar mal a quien apostó por ti.

Era costumbre en aquel entonces indagar la vida privada de los aspirantes a cátedra. Por una carta del Ministro de Gracia y Justicia al de Instrucción Pública y Bellas Artes (Madrid, 10-IV-1908) sabemos que el Provisorato del Obispado de Madrid había dictado sentencia de divorcio en 1905 en la causa matrimonial de Menéu, incoada por María Octavia Revoredo contra su esposo Pascual Menéu y Menéu. Sentencia que éste apeló ante el Juez Metropolitano de Toledo, que le fue admitida. Sus papeles, le contestaron al Ministro de Instrucción Pública y B.A., están en el Tribunal de la Curia de Toledo y no en el Obispado de Madrid-Alcalá.

Todo ello quiere decir que al Ministro de I.P. y B.A., Faustino Rodríguez San Pedro, le llegaron turbios rumores del Ministro de Gracia y Justicia, D. Juan Armada y Losada.

Era obispo de Madrid-Alcalá, D. José Mº Salvador y Barrera. Aquel mismo año, con motivo de la Cuaresma, publicaría éste una Carta Pastoral, *El Matrimonio*,⁷ en la que, sin duda, tuvo que tener presente al escribirla el caso Menéu.

7. SALVADOR Y BARRERA, José Mº, Obispo de Madrid-Alcalá, *El matrimonio*, Carta Pastoral, Madrid, Impr. del Asilo de Huérfanos del S. C. DE Jesús, 1908, 38 pp. (ejemplar en: Valencia, Bibliote-

Dejando a los investigadores profundizar más en el tema, sólo añadiré que el propio Menéu tuvo que sentir un gran alivio el día que falleció su esposa en 1917. De hecho llegó a escribir: «Al entrar en el Palacio Real nos cruzamos con el bien-hechor de los niños, el señor provisor de la diócesis Madrid-Alcalá y el señor obispo, a quien besan el anillo pastoral en señal de gratitud, pues sin la sentencia famosa que me desató del estorbo mayor para todo bien, no hubieran gozado de esta amena e instructiva excursión mis predilectos discípulos»⁸. Lo dijo seis años antes de que falleciera aquella, al redactar en 1911, el viaje que hizo a Marruecos con tres niños salmantinos.

Por una carta del entonces Ministro de I.P. y B.A. (25-X-1908) dirigida al Subsecretario de ese Ministerio, sabemos también que Menéu fue propuesto para ocupar la vacante de la Cátedra de Lengua Hebrea en Salamanca en virtud de la oposición hecha y los votos obtenidos del Tribunal. Pero su nombramiento fue suspendido, porque un opositor suyo, Mariano Gandía y Soler, presentó una protesta contra su elección por creer que Menéu estaba incapacitado a causa de estar procesado en el Juzgado del Centro de Madrid. Pedidos los antecedentes por la superioridad sobre la denuncia al Ministerio de Gracia y Justicia, pudo confirmarse por Real Orden del 22 de abril de 1907, que en el citado Juzgado y escribanía de Joaquín Ferrer se dictó sentencia sumaria al Sr. Menéu por amancebamiento, a querella de su esposa. Consta también en el expediente una comunicación del Ministerio de Gracia y Justicia, remitiendo otra al Presidente de la Audiencia de Madrid en la que se dice que el sumario ha sido declarado concluso por auto del 22 de junio y que se halla pendiente de la devolución de un exhorto al Juzgado de Nules.

Menéu presentó posteriormente, con fecha 4 de febrero del citado año, una instancia en la que se rogaba se uniera a su expediente un certificado de la escribanía del Sr. Ferrer, acreditando que el recurrente estaba ya libre del procesamiento. Consta, en efecto, en ese documento que la esposa de Menéu pidió (25 enero), por medio de su procurador Pedro Gauna, el desestimiento y aparcamiento de la querella contra su esposo, lo que fue desestimado por el procurador, cancelando los embargos y fianzas, e imponiendo a la querellante el pago de las costas.

En virtud de todo ello Menéu fue admitido a los ejercicios de oposición y declarado capacitado para desempeñar el cargo de catedrático, desestimando la instancia del Sr. García y Soler, pudiendo ser nombrado como tal con el sueldo anual de 3.500 ptas. y demás ventajas que marca la ley. Ese mismo día (25-X-1908), César Silió y Cortés, Subsecretario de I.P. y B.A., le extendía el título de catedrático. El

ca San Miguel de los Reyes, NP 26-289/427). Pio X había publicado (2-VIII-1907) el Decreto *Ne temere* sobre el matrimonio. La carta pastoral de Salvador y Barrera es en realidad un comentario al Decreto pontificio adaptado a España.

8. MENÉU, Pascual, *Tres niños salmantinos en camino de Marruecos*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 22-VI-1911, p. 1.

20 de noviembre el Rector Unamuno notificaba al Subsecretario que el día anterior, 19, había tomado posesión de la cátedra. El 24 César Silió le remitió a Unamuno el enterado. El 4 de diciembre, Jorge Gómez en nombre de Menéu abonaba los gastos del Título, el mismo día el Rector Unamuno y Pedro Encinas y Reyes, Licenciado en Derecho y Secretario de la Universidad de Salamanca, certificaban los días de servicio de Menéu, certificación que Unamuno remite al Subsecretario del Ministerio.

El 26 de febrero de 1909 Menéu escribía de nuevo a D. Marcelino Menéndez y Pelayo. Esta vez para pedirle una recomendación para su paisano, Juan Bta. Folía, que había presentado un boceto para el monumento a Pereda, convocado por el Ayuntamiento de Santander.

2.1 .- Dificultades para entrar

No entró Menéu con buen pie en la Universidad de Salamanca. El 29 de septiembre de 1909 interpuso un recurso al Ministerio. El 22, durante su ausencia, se había celebrado Junta de Profesores de la Facultad de Filosofía y Letras de aquella Universidad para establecer el cuadro de enseñanzas de asignaturas y profesores que deberían impartirse en el Curso académico 1909-1910. Junta en la que se resolvió que continuase enseñando la Lengua Árabe, - como venía haciéndolo en los años anteriores- el profesor de Historia Universal, Santiago Martínez González⁹. Praxis ésta muy corriente en dicha Universidad frailuna y pueblerina.

Aunque dicha resolución se tomó por mayoría, a pesar de las declaraciones de uno de los concurrentes, Menéu aducirá que no procede que la cátedra de Lengua Arábiga la regente el profesor de Historia Universal, por gozar de una acumulación de distinta sección a la suya, habida cuenta que hay ya un catedrático numerario de Lengua Hebreo en la misma sección, él.

El problema no era nuevo, venía de lejos. El propio Unamuno con fecha 28 de septiembre de 1903 había elevado al Subsecretario del Ministerio la propuesta, aprobada en Junta de Facultad, para que la asignatura de *Gramática comparada de las lenguas indoeuropeas* fuese desempeñada como acunulada por el catedrático numerario de Lengua y Literatura Griegas, Domingo Miral.

Por otro oficio similar, enviado también por Unamuno el 6 de octubre de 1903 –esta vez afectándole a él– se proponía que la asignatura de Lengua Árabe fuese acumulada con la dotación de mil pesetas anuales en el auxiliar universitario Gerardo Benito Corredera, profesor interino. En este caso, como en el anterior, aprobado por el Ministerio el día 20 del citado mes.

El 30 de septiembre de 1909, Unamuno elevaba al Subsecretario del Ministerio la instancia y el recurso de Menéu, no sin añadir de su puño y letra: «El Rector que

9. Salamanca, AUSA., A-194. Santiago Sebastián Martínez González era natural de Mancera de Abajo (Salamanca), aunque de la diócesis de Ávila.

subscribe, estima muy dignas de tenerse en cuenta las razones que en la misma se aducen por hallarse conforme con lo dispuesto en la Real Orden del 8 de abril de 1905, y propone de conformidad con los deseos del interesado». El 18 de octubre Luis Rodríguez Miguel, Secretario de la Facultad, y Timoteo Muñoz Orea, Decano accidental, remitieron copia, a petición de Menéu de lo aprobado en la Junta de Facultad. En ella constaba expresamente que el 16 de septiembre de 1904 las Cátedras vacantes de Hebreo y Árabe, que había dejado Francisco Chacorrín y Escuder, serían desempeñadas respectivamente: la de Hebreo, por José Téllez de Meneses y la de Árabe por Santiago Martínez González. En la Junta del 20 de septiembre de 1909 volvió a proponerse a Santiago Martínez para la de Árabe, mientras que la de Hebreo tenía ya su titular: Pascual Menéu y Menéu.

El 2 de noviembre del mismo año, el Ministerio contestaba al Rector de Salamanca reclamando de éste que emitiese en breve la propuesta de la Junta de Profesores de la Facultad de Filosofía y Letras a favor de Santiago Martínez para el desempeño de la Cátedra de Árabe, en concepto de *acumulada*; cosa que no constaba en el Ministerio. El 12 del mismo mes contestaba Unamuno que ya lo habían hecho así, entendiendo que, no habiendo variado la situación, daban por buena la propuesta formulada. El 22 insistía de nuevo el Ministerio. El 4 de diciembre volvía Unamuno a escribir al Subsecretario dándole cuenta de lo acordado en la Junta de Profesores del 22 de septiembre último.

El tiempo fue pasando sin aparecer ni unos ni otros. Un certificado del Secretario de la Facultad de Filosofía y Letras del a Universidad de Salamanca, Luis R. Miguel, con el VºBº del Decano accidental de la misma, Muñoz Orea, nos dice que, en la Junta de Facultad celebrada el 21 de enero del 1910, se dio lectura a una comunicación del Rector, del día 19, ordenando se convoque al Claustro para proponer el nombre del encargado de la Cátedra acumulada de Árabe. En ella fue propuesto Menéu, al estar aquella vacante por la muerte de Santiago Martínez. El 26 de enero de 1910 Unamuno propuso su nombre el Ministerio, siendo aprobado por éste con fecha del 28 y la gratificación de 2000 pesetas anuales.

Gracias al recurso que Menéu puso al Ministerio (29-IX-1909) pidiendo que le acumulasen la Cátedra de Árabe, sabemos algo más de su vida. En dicha instancia se dice: «1º que fue premiado en Lengua Arábiga en la Universidad Central, cursando esta asignatura por mera afición, puesto que ya tenía aprobada la Lengua Hebreo, única que entonces se exigía para ser licenciado en la Facultad de Filosofía y Letras. 2º que durante siete años consecutivos ayudó al Sr. D. Francisco Codera en la publicación de su famosa Biblioteca Hispano-Arábiga. 3º que después estuvo en Tánger año y medio aprendiendo a hablar en árabe vulgar de Marruecos, y ayudando al M.R.P. Lerchundi en la publicación de la 2ª edición de su Gramática vulgar y en la del vocabulario de la misma lengua. 4º Que ha desempeñado dos años en el Centro del Ejército de la Armada en Madrid la clase de árabe vulgar. 5º Que enseñó gratuitamente en Salamanca durante el curso anterior Árabe vulgar de Ma-

rruecos a más de 50 niños, a quienes examinó en público certamen; enseñanza que se va a continuar en el año académico actual, a partir de la próxima semana».

El texto citado nos permite conocer algunos datos autobiográficos que habían pasado desapercibidos. Se nos dice, por ejemplo, que por espacio de 7 años trabajó con el gran arabista Francisco Codera, su verdadero maestro. Lo que nos sitúa, por tanto, entre su llegada a Madrid como alumno de árabe de Codera por los años 1881-82, y su Doctorado por la Universidad Central, junio de 1887.

En 1883 Codera había publicado su famosa *La Assila*¹⁰ o colección de biografías de musulmanes ilustres. Dos de sus discípulos aventajados Menéu y Julián Ribera, trabajaron en la obra. Menéu se encargó de la tipografía árabe y Ribera corrigió las pruebas.

La familiaridad con la tipografía árabe llevó a Menéu a Marruecos. En Tánger pasó año y medio, allí terminó montando la primera imprenta española con caracteres arábigo, en colaboración con el franciscano José Lerchundi. Con él trabajaría en la segunda edición de los *Rudimentos de la Lengua Árabe que se habla en Marruecos*¹¹. Era el año 1889, obra elemental que sirvió durante años a cuantos españoles estudiaron este idioma.

El conocimiento que tenía del árabe y de su tipografía llevó a Menéu, a su regreso de Marruecos, a ejercer su docencia como profesor de dicha lengua por espacio de dos años en el Centro del Ejército y de la Armada de Madrid. Fueron los últimos años del siglo XIX, antes de que fuera convocada la cátedra de Sevilla.

2.2.- Clases gratuitas de árabe a niños salmantinos

El texto arriba citado de Menéu nos dice también que, desde su llegada a Salamanca como catedrático, abrió una escuela en la que impartió gratuitamente clases de árabe a los niños que acudían a ella. Sólo durante el Curso 1908-1909, primero de los que estuvo en dicha ciudad, asistieron a ella unos 50 niños.

Con el tiempo terminarían impartiéndose las clases en el *Círculo Franco-Español* establecido en la calle Prior 3, principal, de Salamanca¹². La prensa local se hizo eco de su importancia y dejó constancia de algunos de los alumnos que pasa-

10. Cf. CABANELAS RODRÍGUEZ, Darío, *Ibn Sida de Murcia. El mejor lexicógrafo de Al-Andalus*, 2^a ed., Murcia 1986.

ASSILA, Aben-Pascualis, *Dictionarium Biographicum Aben Pascualis Assila... locupletissimis instruit Francicus Codera*. Matriti, apud Josephum de Rojas, 1883, lo tomos en 7 volúmenes (Ejemplares, Valencia, Biblioteca San Miguel de los Reyes, NP. 92/50-56) Para los estudiosos debo decir que la mejor biblioteca que hay en España en temas árabes hoy, se encuentra en Madrid, UNED; es la formada por Codera, Ribera, Asín Palacios, etc.

11. Cf. nota 5. Hay un ejemplar en Valencia, Biblioteca San Miguel de los Reyes, BH Sala 04/1008. Publicó también un *Vocabulario español-árabigo del dialecto de Marruecos con gran número de voces usadas en Oriente y en la Argelia*, 2^a ed. Corr. y sum. Tánger, Tip. de la Misión Católico-Española, 1916, XV- 836 pp. (Ejemplar en Valencia, Biblioteca San Miguel de los Reyes, NP 802-809/748).

12. Puede verse su anuncio en *El Adelanto* (Salamanca), 2-III-1918.

ron por ella. Gracias a la prensa salmantina podemos reconstruir este aspecto. El director de la Escuela Municipal de Niños de San Vicente, Manuel Hernández, invitó un día a Menéu a que ensayara con los niños que había en ella la docencia el árabe. El periódico *El Adelanto* nos ha dejado una reseña del acto de fin de curso, sábado, festividad de San Juan de Sahagún de 1909¹³; acto presidido por los catedráticos de la Universidad: Timoteo Orea, Luis R. Miguel y Santiago Martínez. Cierra el periódico su reseña con estas palabras: «A la terminación fueron distribuidos entre dichos niños unos libros lujosamente encuadrados, titulados *Marruecos en nuestros días*, por Eugenio Aubin, y otros diferentes premios a los demás niños», no sin dar antes las gracias «y muy especialmente al señor Menéu, por el interés que se ha tomado con los niños y la solicitud y cariño con que los ha tratado durante el tiempo que ha permanecido en Salamanca y por lo que en sucesivo se propone llevar a efecto»¹⁴.

La Junta de Facultad, celebrada el 19 de octubre de 1909, acordó proponer a Menéu al premio que concedía anualmente el Ministerio entre los catedráticos más destacados. Ello, porque desde que era catedrático de Hebreo venía dando clases de árabe vulgar en la Escuela pública que tenía en el barrio de San Vicente el maestro D. Manuel Hernández, de cuyos resultados dio muestras en los exámenes públicos de junio. En el de la Junta del 19 de octubre del año siguiente, 1910, volvió a ser propuesto; esta vez por el Sr. La Calle, según lo acordado en el R.D. 6-IX-1908, lo que se aprobó por unanimidad, «al dar gratis las clases de árabe vulgar», dice el Acta¹⁵.

El 1 de junio de 1911 recibió Menéu una pensión de tres meses para estudios de Lengua Arágiba en Marruecos con 350 ptas. mensuales y 400 para viajes¹⁶. No hagamos cálculos mentales, ni traduzcamos a equivalencias actuales. El día 8 del mismo mes salía en la prensa local la noticia: «El señor Menéu va diariamente a esa escuela, habla con los niños, se interesa por sus progresos en la instrucción y la educación, que quiere cómo viven moral y materialmente, les habla de la Patria y de la familia, de la educación y el progreso y mensualmente les obsequia con una merienda... El día 9 de este mes, a las cinco de la mañana, saldrá de Salamanca el señor Menéu acompañado de sus discípulos José Heras Martín (de diez años), Sinforiano González Cuello (de once) y Vicente Martín Hernández (de diez), para Marruecos donde estudiarán el árabe hasta fines de Septiembre¹⁷.

13. *Niños que hablan el drabe en Salamanca*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 15-VI-1909, pág. 2.

14. AUBIN, Eugenio, *Marruecos en nuestros días*, Barcelona, Montañer y Simón, Editores, 1908, 364 pp. El texto del periódico pone: «Enrique».

15. Salamanca, AUSA., L.R.259: *Libro de Actas de la Facultad de Filosofía y Letras que comienza en 22 de marzo de 1853 a 4 mayo 1915*, fo. 130-133.

16. Gaceta, Madrid, nº 152, 1-VI-1911, pág. 610.

17. Juan de Salamanca: *El Señor Menéu y la Excursión a Marruecos*, en: *El Adelanto* (Salamanca), 8-VI-1911, pág. 2.

Unamuno se lo comunicaba al Subsecretario del Ministerio el 4 de julio, a la vez que le decía que Menéu había comenzado a disfrutar de la pensión desde el día uno; aunque en realidad lo había hecho ya un mes antes.

El 21 de julio publicaba la prensa salmantina tres cartas recibidas en la redacción de *El Adelanto* y escritas por los tres niños que se había llevado a Marruecos el profesor Menéu¹⁸. Se llamaban, como queda dicho, José Heras, Vicente Martín y Sinfioriano González. Sus fotos vestidos de moros aparecían también en el periódico. El propio Menéu ha dejado constancia de ello en las crónicas que enviara desde Marruecos¹⁹. Los nombres de aquellos moravitos se pierden en el olvido. No obstante, de Vicente Martín sabemos que terminó siendo profesor honorífico de la Escuela de Arquitectura de la UNAM, donde residió (Versalles 78=6,06,600 México D.F.). Es autor de unos *Fragmentos de una historia socio urbanística de la ciudad de Salamanca* (1992), con introducción de Ernesto Velasco León, arquitecto y director de la Facultad de Arquitectura de aquel país.

Alonso Sinfioriano González Cuello, que se carteó con Unamuno del que fue discípulo,²⁰ era natural de Alba de Tormes (Salamanca), catedrático emérito en la UNAM en México, y padrino de Pascual Menéu Monleón, hijo de Menéu. A Sinfioriano le encontramos también con Menéu en Xexaven. *La Gaceta Regional*, de Salamanca, del 3 de diciembre de 1920, resumiendo el Claustro extraordinario de aquella Universidad, presidido por el Rector accidental Sr. Esperabé, escribe: «A continuación pasóse a tratar del tema de la adjudicación de 4.728 ptas. que por el concepto de pensión al extranjero ha sido concedida a esta Universidad, con el objeto que el viaje sea realizado por el catedrático y un alumno de cualquiera de los pertenecientes a las diversas facultades. Como eran varios los solicitantes, se examinaron sus respectivos expedientes, sometiendo a votación la definitiva resolución del asunto. Por mayoría de votos de acordó otorgarla a don Pascual Menéu y a D. Sinfioriano González Cuello, catedrático y alumno, respectivamente, de esta Facultad de Derecho, y que marcharán a Xexaven y otras poblaciones marroquíes, con objeto de perfeccionarse en el estudio del árabe»²¹.

La estancia en México de los dos discípulos de Menéu les sittía como trasterrados políticos después de la guerra incivil. Llamo *incivil* porque ninguna de las guerras es civilizada, máxime aquellas que se dan entre hermanos. A ellos habría que añadir los nombres de Wenceslao García Muñoz, que también se carteó con

18. *Impresiones infantiles*, en: *El Adelanto* (Salamanca), 21-VII-1911, pág. 2.

19. MENÉU, Pascual, *Tres niños de Salamanca en camino de Marruecos*, en: *El Adelanto* (Salamanca), 22-VI-1911, p. 1; 26-VI, págs. 1-2; 10-VII, p. 1; *Desde Tánger*, en: *Idem*, 19-VII-1911, p. 1.

20. Salamanca, Archivo Casa Unamuno, G.5.9. En el Archivo Universitario se encuentra su expediente académico (AUSA. D. 11). Obtuvo el título de bachiller en octubre de 1917. Se licenció el 11 de junio de 1921 en Filosofía y Letras, cuyo tribunal estuvo compuesto por: Unamuno, Menéu y Gerardo Benito Corredera. Cuando sacó el título 31-VIII-1922 tenía 22 años, dice el documento.

21. *La reunión del Claustro*, en: *La Gaceta Regional*, (Salamanca), 3-XII-1920, pág. 7.

Unamuno²². Fue natural de Puerto de Béjar (Salamanca) y maestro nacional. El 15 de marzo de 1933 le decía a Unamuno que daba de comer a 40 niños pobres, a la vez que le pedía que le ayudase a obtener una ayuda del Ministerio.

José Hernández, del que me dijo Pascual, el hijo de Menéu (5-XI-1990): «apenas tuve trato con él; creo que tuvo una muerte temprana».

Reanudando el hilo del discurso, debo decir que en la Junta de la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Salamanca, tenida el 16 de octubre de 1911, Domingo Miral y López volvió a proponer a Menéu fuese premiado por su enseñanza gratuita a los niños de la Escuela de San Vicente. Tras una discusión, en la que merecía también él por impartir gratuitamente las clases de alemán, se pasó a la votación ganando la propuesta de que lo fuera Menéu.

El 24 de enero de 1912 Menéu era ascendido con el nº 405 en el escalafón universitario y un sueldo de 5.000 ptas. anuales. Pero el 22 de junio, Menéu escribía desde Bechí al Ministro de I. P. y B.A. renunciando al ascenso.

Sabemos por propio Menéu que, en el verano de 1912, publicó en *El Eco de Tetuán* sobre el uáu o ya en las lenguas demóticas del Norte de África²³.

Según la *Gaceta* del 13 de junio de 1915, todos los catedráticos que había en España de Literatura Rabínica Española, pasarían a denominarse Catedráticos de Lengua y Literatura Rabínicas. Como es lógico, a Menéu le afectó jurídicamente.

2.3.- De la destitución de Unamuno a Decano interino

Como es bien sabido, el 30 de agosto de 1914, *La Gaceta* publicaba la destitución de Unamuno como Rector de la Universidad de Salamanca. En la Junta de la Facultad de Filosofía y Letras del 14 de septiembre, —primera tras el regreso de las vacaciones de verano—, González de la Calle pedía a ésta se pronunciara ante tal hecho. En la Junta tenida el 27 de octubre, Menéu y Ángel Apráiz, que no habían estado en la reunión anterior, se unieron al voto de censura que aquella emitió. Aunque no lleva fecha, pero relacionado con ello, un grupo de profesores firmaban un documento de adhesión pidiendo a Unamuno su integración y retorno a la vida académica. Uno de los firmantes era Menéu.

El año 1914 fue un año de grandes cambios en la vida de Menéu, aparte de su conversión o metanoia en Silos, de la que ya hablé en el primer trabajo que escribí sobre él, tenemos también su compromiso con la creación y organización de los *Exploradores Salmantinos*, de los que fue Vicepresidente. Luis Maldonado, Rector que sería luego de la Universidad, fue su presidente. El 18 de abril de 1914 *El Ade-*

22. Salamanca, Casa Museo Unamuno, G. 2, 60.

23. *El Eco de Tetuán* fue fundado por Pedro Antonio de Alarcón (1833-1891) el 1 de marzo de 1860. Tuvo dos etapas, la segunda comenzó en 1910.

lanto habló de ellos y del anuncio de haber sacado a concurso dos trajes: pantalón bombacho, blusa, medias, sombrero, pañuelo, morral, cantimplora, palo, cubierto, vaso, cinturón, cuerda y silbato; trajes que se expusieron en el comercio de los Señores Hernández y Almeida, *El Siglo XX*, sito en la calle Pérez Pujol. La administración estuvo en la calle La Rúa, 25²⁴.

Siguiendo cronológicamente los datos biográficos debo decir que, el 11 de marzo de 1916 el nuevo Rector de Salamanca, Salvador Cuesta, elevaba al Subsecretario del Ministerio de I. P. y B. A., una instancia de Menéu y de Ángel Apráiz sobre la provisión de las Cátedras de Bibliografía y Literatura Española (Curso de investigación); cátedras que quedaron vacantes por la muerte de quien las tenía, Luis Rodríguez Miguel, Secretario de la Facultad. El 3 de junio contestaba al Rector el Subsecretario diciendo que, por R.O. del 16 de mayo, se aprobó la propuesta de la Facultad a favor del catedrático Federico de Onís; por lo que no había lugar la instancia presentada por los firmantes.

El 14 de abril de este mismo año, Menéu escribía a su Rector participándole que, a su debido tiempo recibió el oficio por el que se le encargaba impartir el Discurso de apertura del próximo Curso Académico 1916-1917, «encargo que cumpliré oportunamente entregándole el ejemplar del trabajo para su impresión y censura»²⁵.

El 29 de septiembre del año siguiente, 1917, pide al Rector quince días de ausencia para marcharse a Madrid por defunción de su Señora; licencia que le fue concedida. El 2 de octubre, el mismo Rector Cuesta le comunicaba al Subsecretario haber concedido a Menéu los quince días de permiso por asuntos propios.

Tal vez, este gesto tenga que hacernos pensar en lo caballero que fue Menéu hasta el final. Posiblemente tengamos que hablar más de una separación matrimonial que no de un divorcio. Si el Obispo de Madrid-Alcalá intervino en el proceso matrimonial tuvo que ser de esta índole. A raíz de él, Menéu no volvió a vivir con María Octavia Revoredo, pero no podía casarse de nuevo, porque la Ley no se lo autorizaba mientras viviera aquella. Muerta ésta, Menéu quedó definitivamente libre ante la Ley de Dios y de los hombres.

El 26 de septiembre de 1918 Menéu fue ascendido al nº 286 del escalafón de catedráticos universitarios con un sueldo de 6.000 ptas. anuales. El 1 de septiembre del año siguiente lo era al nº 268 y un sueldo de 8.000 ptas.

La destitución de Unamuno como Rector de Salamanca habría creado, no sólo en la Universidad sino en la Facultad de Filosofía y Letras, una situación conflictiva. No tenía Decano. Nadie se prestaba al juego de querer serlo. El Rector, que ha sido impuesto por el Gobierno, se lo propone a Menéu el 22 de abril de 1918. Con la misma fecha lo comunicaba también al Subsecretario del Ministerio. Salvador Cues-

24. *El Adelanto*, (Salamanca), 18-IV-1914, pág. 1.

25. MENÉU, Pascual, *Discurso leído en la inauguración del Curso Académico de 1916 a 1917*. Salamanca, Impr. y Librería de Francisco Núñez Izquierdo, 1916, 40 pp. (Salamanca, BU, 83232).

ta tenía que demostrar ante el Gobierno su eficacia en la gestión y que las instituciones marchaban sin estar al frente de ellas su predecesor, Miguel de Unamuno.

Pascual Menéu ocupó, pues, el cargo de Decano interino; cargo que venía ocupando también interinamente Pedro Urbano González de la Calle. Siendo Decano interino, Menéu concedió el traslado a Pedro Redondo Guerra, natural de Madrigal de las Altas Torres (Ávila) para la Universidad de Valladolid y estudiar en ella Historia; petición que le había formulado desde Nava del Rey (Valladolid) el 2 de abril del citado año²⁶.

Algo sobre el paso de Menéu por la Universidad de Salamanca puedo reconstruir siguiendo la prensa local. Por ella podemos decir que, fue Menéu un hombre políticamente de izquierdas, aunque no consta su militancia con carnet en ninguno de los partidos políticos. Personalmente pienso que, como intelectual, tuvo que ser liberal; aunque creo también, que todo partido político termina encontrando hombres que le sirvan, porque siempre hay hombres dispuestos a servir a todo tipo de intereses, por bastardos que estos sean.

El periódico salmantino *El Adelanto* (9-XII-1912) nos da la presencia de Menéu en la velada de los carpinteros que conmemoraron el XI aniversario de su fundación. Dicha velada tuvo lugar en la Federación Obrera del Partido Socialista, en cuyo acto, presidido por Unamuno, habló Menéu de la cuestión de Marruecos. El texto dice así: «habló el señor Menéu, haciendo un exordio dedicado a las mujeres, muy sentido y a la vez pintoresco, y ocupándose después de nuestra acción en Marruecos de la que hizo una calurosa defensa, diciendo que Marruecos era la colossal muralla que ha puesto la Naturaleza para defensa de España. Se extendió en otras consideraciones y anunció que en breve daría en el paraninfo de la Universidad, una conferencia sobre el tratado franco-español y sobre nuestros intereses en Marruecos». También hablaron Elorrieta y Bernis, catedráticos de la Universidad y comprometidos en las campañas agrarias²⁷.

Al final del acto hubo una recogida de firmas pidiendo la reposición en el cargo de Comisario regio del Conservatorio a Tomás Bretón.

Ese mismo año de 1912 Menéu se declaraba republicano en la comida organizada por los radicales en el Suizo²⁸.

26. Salamanca, AUSA., A- 252.

27. Tomás Juan Elorrieta y Artaza fue catedrático de Derecho Político en la Universidad de Salamanca y Diputado. Mantuvo con Unamuno una copiosa correspondencia (Salamanca, CMU, E.1); su dossier académico en (Salamanca, AC.1333/26, 78 fols).

Francisco Bernis y Carrasco fue también catedrático de Economía Política y Hacienda Pública en esta Universidad. También mantuvo correspondencia con Unamuno (Salamanca, CMU, B4, 41-42).

28. *El Adelanto* (Salamanca), 10-II-1935, p. 2.

2.4.- Menéu y las «Lavanderas salmantinas»

Menéu fue uno de los primeros promotores en Salamanca de la dignidad de la mujer. En *El Adelanto* del 8 de noviembre de 1915 encontramos una nota suya titulada «Asociación de Lavanderas Salmantinas».

Apenas llegado a la ciudad, fue testigo de la triste imagen que le produjo ver, a la espalda de la fábrica «La Electricista» bajando los tesoros de San Nicolás, a las lavanderas que iban al Tormes a lavar la ropa. Ya un periodista se había atrevido en 1904 a pedir al Alcalde de la Ciudad un lavadero bien montado. «Acaso, escribía, ¿no merecen que el Municipio se ocupe de ellas (las lavanderas) y les proporcione un lavadero confortable? ¿No tienen derecho a exigir que se alivien sus tristezas?», y termina diciendo: «Un lavadero aquí, bien montado podría ser hasta una fuente de ingresos para el Municipio y una garantía de limpieza para todos»²⁹. Recuérdese de paso el óleo de Gutiérrez Solana con el título *Lavanderas* que nos evoca el tema.

Menéu, consciente de su problemática, de las enormes diferencias económicas, así como de la ignorancia social en que vivía la masa obrera femenina, quiso contribuir a solucionarlo creando «La Asociación de Lavanderas». El periodista local, José Gallo y Gallo, lo recuerda³⁰. Volverá a hacerlo, ahora con el pseudónimo de «Juan de Salamanca»³¹. Se dará cuenta de la Asociación en los números de los días 20 y 22 de noviembre de 1915³². José Gallo volvió a hablar de la Sociedad de Lavanderas Salmantinas y de sus legítimas aspiraciones, a imitación de La Casa del Príncipe, vulgarmente conocida en Madrid como «Asilo de Lavanderas», en el número del día 24³³. En el correspondiente al 9 de diciembre se encuentran los nombres de los socios protectores (entre ellos está Unamuno), el de los donantes (Menéu aparece entregando 25 ptas. a la Sociedad), con esta nota final: «Como el señor Menéu pasará, Dios mediante, las próximas vacaciones de Navidad en Bechí, su pueblo, provincia de Castellón, dejará dicha cantidad de 413 ptas con 90 céntimos en poder de don Pedro Encinas, habilitado de los señores catedráticos y secretario de la Universidad, para reintegrarse de la misma el señor Menéu a su regreso. Solamente en caso de muerte del señor Don Pascual Menéu y Menéu, profesor de Lengua Hebrea, entregará dicho señor Encinas la expresada cantidad al secretario de la Asociación de lavanderas, actualmente, don Manuel Hernández, director del colegio de San Vicente, quien tiene orden de distribuirlas, ‘por partes iguales’, a todas y (cada) una de las asociadas»³⁴.

29. *El Adelanto* (Salamanca), 8-XI-1915, p. 1.

30. *El Adelanto* (Salamanca), 9-XI-1915, p. 1

31. *El Adelanto* (Salamanca), 18-XI-1915, p.

32. *El Adelanto* (Salamanca), 20- XI-1915; 22- XI-1915, p. 1.

33. *El Adelanto* (Salamanca), 24-XI- 1915, p. 1.

34. *El Adelanto* (Salamanca), 9-XII-1915, p. 2.

José Gallo volvió a hablar de la Sociedad de Lavanderas Salmantinas en el periódico del día 10 de diciembre, presentando el modelo de organización que tenía la Sociedad de Lavadoras de París.

En el número del día 15, insertó el periódico una carta que Severiano Aznar, jefe del Instituto Nacional de Previsión, dirigió a Pascual Menéu dándole orientaciones para el mejor funcionamiento de la Asociación.

Volvemos a encontrar las donaciones recaudadas en el mismo periódico, el día 22 de diciembre. La Asociación contaba ya con 307 socias. También las encontramos en el número del día 4 de enero de 1917, donde se nos da también el balance del año anterior. Volvería a darse cuenta del mismo los días 14 y 28 de febrero, 23 de marzo, 23 de enero, 14 de julio y 28 de octubre de 1918; 2 de enero y 8 de julio de 1919.

Menéu escrupuloso, no quiso pasar en esto por un aprovechado. No hubo acto importante, organizado por las izquierdas, en el que no estuviera presente y hablase en nombre de las lavanderas, como el mitin que dieron en el Teatro Bretón para protestar contra la carestía de las subsistencias³⁵.

Hoy nadie se acuerda ya de aquella asociación; ni se tiene de ella una remota idea. Tampoco se tuvo, todo hay que decirlo, pocos años después de su fundación. En la revista escolar *Juventud*, publicada en Salamanca, del 15 de noviembre de 1919, se hablaba de ello³⁶.

Fundó Menéu la Asociación de Lavanderas Salmantinas en octubre de 1915. Mientras estuvo en Salamanca fue su tesorero, y en su ausencia lo sería Pedro Encinas, como se ha dicho. La junta directiva de la Asociación estuvo compuesta por una Presidenta, una Secretaria, una Tesorera y cuatro vocales. Hizo de Secretario en un principio Manuel Hernández, director del Colegio de los Niños de San Vicente. Llegaron a componer la Asociación más de 240 mujeres pobres que, pagando una cuota de diez céntimos a la semana, les daba derecho a toda una serie de ventajas económicas, como le explicaría Aznar, Jefe del Instituto Nacional de Previsión, ante quien acudió Menéu buscando orientación. Con 520 ptas. anuales, le diría, se puede abrir una libreta en la Caja de Ahorros. En septiembre de 1917 la Asociación llegó a tener hasta 1.202'20 ptas. La donación de 2 ptas. al año permitía obtener el título de protector de lavanderas. Unamuno fue uno de ellos, cosa insólita, tratándose de dar dinero, porque nunca dio un céntimo a nadie, que se sepa.

La Asociación llegó incluso a tener su propia bandera, bordada por las jesuitinas de la calle Zamora. En la Librería de la Viuda de Calón estuvo centralizada su administración.

El hijo de Menéu, Pascual, me escribió (5-XI-1990) que la Asociación de Lavanderas Salmantinas, que fundara con Unamuno, regaló a su padre una cartera que

35. *El Adelanto* (Salamanca), 14-II; 28-II y 23-III-1917; 23-I-1918; 14-VII; 20-IX; 28-XI; 7-XI-1918; 8-I-1919 y 8-VII.

36. *Juventud* (Salamanca), II, nº 41, 15-XI-1919, p. 12.

éste llevó siempre consigo con la inscripción: «A Don Pascual Menéu Las Lavanderas».

A Menéu le encontramos también escuchando al místico Arintero, en la conferencia que diera éste sobre: «Los fenómenos místicos en su relación con los naturales»³⁷.

Como ya indiqué en mi primer artículo sobre Menéu, al hablar de la Confesión General que hizo en la Abadía de Silos, en el Domingo de Resurrección (12-IV-1914): una cosa es la práctica religiosa y otra muy distinta las creencias políticas que uno tiene o tuvo. Menéu procuró compaginar ambas a partir de esa fecha. De ello le habló Godeardo Peralta a Unamuno en la carta que le escribiera el 13 de abril de aquel año³⁸.

Por una carta de Eduardo de No a Menéu, fechada el 15 de enero de 1920, sabemos que éste estuvo enfermo durante las vacaciones de Navidad que pasó en su pueblo natal, Bechí, como era su costumbre, viéndose obligado a demorar su viaje a Salamanca. En esa misma carta y con la misma fecha le añade unas letras a Encinas. Una certificación médica demuestra dicha enfermedad. Gracias a este certificado, extendido por Francisco Albiach Roselló, sabemos que Menéu tuvo rotura «de una variz de la pierna derecha que le impide la deambulación, siendo necesario el reposo para su curación». El propio Menéu se lo comenta así a su Rector de Salamanca: «Tengo el sentimiento de manifestar a V.E. que ayer a 6'30 al esforzarme por llegar a hora de tres a la estación de esta Villa, sentí como un latigazo en la pierna y un dolor molesto que me impide andar libremente en la pantorrilla derecha. Dice el médico que tengo rota una vena importante en dicha pierna, por lo que tendré que esperar unos días sin ponerme en marcha. Pedí la venia al Sr. Decano de Filosofía y Letras (lo era Unamuno) para que me diese auxiliar en mis clases hasta el día 15, pero este contratiempo quizás me retenga en ésta hasta en día 20».

¿Quién fue Menéu? Es una cosa. ¿Qué fue para Salamanca? Es otra muy distinta. En la revista juvenil *El Eco Escolar*, bajo el pseudónimo «El Bedel», puede encontrarse lo que aquí omito.

Salamanca marcó a Menéu en su paso por ella. Antes incluso de llegar a la ciudad le decía a Unamuno (8 de marzo de 1905): «Muy a gusto te acompañaría en tus excursiones, si llegara a esa, pues el estudio y los paseos y excursiones es lo que me atrae y ofrece algún placer». El 28 de septiembre de 1922, desde Granada, le añadía: «14 años de vida agradable y pintorescamente pasados en esa...» Para continuar: «...después que dejara Salamanca mucha venida la nostalgia de su ausencia y el sentimiento de no poder gozar de sus encantos y el amable saludo de sus personas». El 5 de octubre del mismo año le escribía: «muy agradecido a la benevolencia que conmigo han tenido durante 14 años de convivencia y amable toleran-

37. *La Gaceta Regional* (Salamanca), 20-III-1922, p. 4.

38. Salamanca, Casa Museo Unamuno, P. 2, 10.

cía...» El 28 de septiembre del año siguiente, 1923, le dirá ya: «Yo, muy mermado en todo»; para añadirle el 28 de septiembre de 1926: «Desde que dejé Salamanca se eclipsó la vida alegre de tu afmo. y antiguo amigo». El propio Unamuno se lo recordaría el 22 de diciembre de 1932: «Aquellos nuestros años sosegados e íntimos de Salamanca, de nuestra Salamanca, se fueron... a dónde?... paseos...carretera de Zamora...».

3.- MENÉU, CATEDRÁTICO DE ÁRABE DE GRANADA

El 26 de mayo de 1922 el Subsecretario del Ministerio se dirigía al Rector de la Universidad de Salamanca pidiéndole informes sobre la permute que Menéu había solicitado con el catedrático de Granada, Maximiliano A. Alarcón, para trasladarse á dicha Universidad. Unamuno contestaba el 6 de junio, que así había sido acordado por el Claustro tenido el pasado 11 de mayo. En virtud de ello, el 19 de julio del citado año, el Ministro Montejo lo confirmaba, y Unamuno comunicaba al Subsecretario que, con fecha 31 de agosto de 1922, Menéu dejaba de ser catedrático de Hebreo de Salamanca para pasar a ser catedrático de Árabe de Granada. Las permutas eso llevaban: convertir a los agraciados en la titularidad dotada allí donde iban. Menéu, pues, se convirtió por ello en catedrático de Árabe: por permuto, no por oposición. El Rector de Granada, a su vez, comunicaba al de Salamanca que, con fecha 1 de septiembre, Menéu había tomado posesión.

Fernando Crusat y Prats, secretario de la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Granada, certificaba que, en la Junta celebrada el 27 de septiembre, se acordó proponer a Menéu para el desempeño de la cátedra acumulada de Lengua Hebrea con la gratificación anual de dos mil pesetas, habida cuenta que así la disfrutaba su antecesor, Maximiliano A. Alarcón, con el que había permutado. El 1 de octubre, el Vicerrector se lo comunicaba al Subsecretario del Ministerio. El Ministro Montejo firmaba la confirmación 27 del citado mes. El 21 de mayo de 1923 Menéu era elevado al nº 21 del escalafón y sueldo de 10.000 ptas.

El 8 de octubre de 1925, el Rector de Granada comunicaba al Subsecretario del Ministerio que Menéu estaría ausente, teniendo que ir a Madrid entre los días 10 y 12 para formar parte en el Tribunal de oposiciones a la cátedra de Hebreo, vacante en la Universidad de Barcelona, cuyas oposiciones estaban convocadas para el día 13.

Menéu pronuncia el Discurso o Lección inaugural del Curso 1926-27 en aquella Universidad³⁹. Un ejemplar enviaría al arabista Miguel Asín Palacios, quien —para agradecérselo— le remitió desde Madrid el 17 de octubre de aquel 1926, una

39. MENÉU, Pascual, *Discurso leído en la solemne apertura del Curso Académico de 1926 a 1927*, Madrid, Talleres Voluntad, 1926, 41pp. (Salamanca, BU., 86774).

postal. La letra es de Asín Palacios, no de Miguel de Unamuno, por más que así lo crean en la Casa Museo de Unamuno de la Universidad de Salamanca. Por otro lado, Miguel de Unamuno no estaba en España sino trasterrado en Hendaya. No le pudo escribir, como dice la tarjeta, desde Madrid⁴⁰.

La vida de Menéu en Granada, tanto académica como privada, nos es prácticamente desconocida. Sabemos que el 5 de marzo de 1924 estaba en Tánger, a donde había ido en busca de un rabino con el que había pactado en 1921 un cursillo de estudios rabinicos. La estancia allí no pasará de una semana, le dirá a su Rector, Fermín Garrido, en la carta que le escriba. Por ella sabemos también que los domingos, de 5 a 6 de la tarde, impartía en su propio domicilio un curso de Lengua Árabe vulgar de Marruecos; era gratis y la entrada libre en la «Academia de dialectos semíticos y dialectos bereberes», que así se llamaba ésta y con tal motivo creó.

La estancia en el domicilio granadino no duraría mucho tiempo. El 29 de julio de 1929, el Rector de Granada remitía al Director General de Enseñanza Superior y Secundaria (como ahora se llama), los documentos originales de Menéu, al que le tocaba jubilarse el 1 de noviembre. El 25 de octubre de este año, con un sueldo de once mil pesetas anuales era ascendido a la sección 6º del escalafón general del profesorado universitario. Será la última vez que lo haga. El Rector, Fermín Garrido, comunicaba el 1 de noviembre al Director General que Menéu habiendo cumplido la edad reglamentaria para su jubilación, cesaba en su cargo. El Rey Alfonso XIII firmaba en Palacio el 4 de noviembre de 1929 la propuesta, y el Ministro de I.P. y B.A., Eduardo Callejo de la Cuesta la publicaba en *La Gaceta* el 5 de noviembre de 1929.

Menéu, jubilado, vivió durante poco tiempo en su casa granadina. Como jubilado tuvo que dejarla, para ser ocupada por otro. El 27 de septiembre de 1929 le decía a Unamuno que se había trasladado a la calle de Zafra, Carmen de San Cayetano. El 3 de mayo del año siguiente, 1930, le dirá que ya se ha instalado en su pueblo natal. En cambio, el 27 de septiembre de este mismo año, le ofrecía su nuevo domicilio en Valencia, calle Guillén de Castro, 26, 1º.

No vivió mucho tiempo, el 29 de julio de 1934, a la edad de 74 años fallecía.

Los investigadores que vengan luego tendrán que completar lo que aquí falta o no se dice porque no se sabe. Tendrán que indagar también si firmó otros artículos, con el pseudónimo *Un cónsul*, como lo hiciera en *El Adelanto*, de Salamanca, el 6 de junio de 1912. Tendrán que indagar si Menéu fue en verdad Cónsul de algún país y a quién representó, tendrán que encontrar todo lo que ignoro que es mucho.

40. Salamanca, Casa Museo Unamuno, M.4, 51; antes: 2.1.3.12. EA 198, n.376 (1915-1936), M, cf. Austral, 1991. C. 28.

Documentos

1

[1857, XI-1]

Francisco Giménez, Pbo. Beneficiado, siendo párroco de Bechí Antonio Sorribas, bautizó a Pascual Santos.

(Alcalá, AAC., Leg. 986-14; Salamanca, AUSA., (7) 251)

2

[1885, III- 9]

Simeón Polo de Lallave, Notario de Villarreal, da fe de conocer la firma de Manuel Martínez, cura de Bechí. A su vez Isidoro Martí y Félix Cruzado, notarios de Valencia, legalizan la firma de Simeón Polo.

(Alcalá, AAC, Leg. 986 – 14)

3

[1887, VI- 20]

El Rector de la Universidad de Madrid pasa el expediente de Menéu al Ministerio para que le expidan el título de Licenciado en Filosofía y Letras, verificado el examen el 29- X- 1883 con la nota de aprobado.

(Alcalá, AAC, Leg. 986-14)

4

[1887, VI- 20]

Seis pólizas de pagos del título de Licenciado en Filosofía y Letras.

(Alcalá, AAC, Leg. 986-14)

5

[1887, VI-23]

El Rector de la Universidad de Madrid remite al Ministerio el grado de Licenciado en Filosofía y Letras de Menéu, aprobado el 29- X-1883.

(Alcalá, AAC, Leg. 986-14)

6

[1887, VI-28]

Menéu obtiene el título de Doctor en Filosofía y Letras por la Universidad Central.

Registrado el 7 -VII- 1892. Inscripto en el Claustro electoral el 28-XI-1894. Unamuno firmó la copia del título, sin duda, cuando Menéu tomó posesión de la Cátedra de Salamanca. (Salamanca, AUSA., (7) 251); I doc. 1.

7

[1889,X-5]

Carta de Menéu a Marcelino Menéndez y Pelayo, escrita en Tánger, pidiéndole influya le concedan una beca para internarse en Férz.

(Santander, Archivo M. Menéndez y Pelayo; X, pg. 142-3, carta 164. Escriben «Menén»)

8

[1891, II- 16]

Leopoldo Solier y Vilches, Secretario de la Universidad de Madrid, certifica los estudios realizados por Menéu.

(Alcalá, AAC, Leg. 986-14)

9

[1891, III-10]

Francisco Vilar Doñate, alcalde constitucional de Bechí, extiende el certificado de buena conducta de Menéu.

(Alcalá, AAC, Leg. 986-14)

10

[1891, XII-15]

Sale a concurso la Cátedra de Lengua Hebrea de la Universidad de Sevilla.

(*Gaceta Madrid*, nº 349, 15-XII-1891, p. 220)

11

[1892, III-14]

Menéu firma la Cátedra de Lengua Hebrea de la Universidad de Sevilla. (*Gaceta*, 15-XII-1891)

(Alcalá, AAC, Leg. 986-14)

12

[1892, III-14]

Programa de Lengua Hebrea presentado como aspirante a la Cátedra de Sevilla. (*Gaceta*, 15-XII-1891).

(Alcalá, AAC, Leg. 986-14)

13

[1892, VI-14]

Nueve pólizas pagando los derechos de grado de Doctor.

(Alcalá, AAC, Leg. 986-14)

14

[1892, VI- 17]

El Rector de la Universidad de Madrid remite al Ministerio el acta del Grado de Doctor de Menéu, examinado el 28-VI-1887.

(Alcalá, AAC, Leg. 986-14)

15

[1892, VI-17]

Miguel Colmeiro, Rector de Madrid, pide al Ministerio expida el título de Doctor en Filosofía y Letras de Menéu. Aprobó los ejercicios con sobresaliente el 28-VI-1887.

(Alcalá, AAC, Leg. 986-14)

16

[1892, VI-17]

Miguel Colmeiro, Rector de Madrid, pasa al Director General de Instrucción Pública y Bellas Artes el título de Doctor de Menéu.

(Alcalá, AAC, Leg. 986-14)

17

[1892, VI- 17]

G. Caballero, jefe del negociado de la Universidad Central, remite al Ministerio el expediente de Menéu.

(Alcalá, AAC, Leg. 986-14)

18

[1894, III-17]

Carta de Menéu a José E. Serrano, archivero – bibliotecario del Ayuntamiento de Valencia, felicitándole en su santo.

(Valencia, Archivo Municipal, BSM. 7272, nº 11827)

19

[1898, IX-5]

Carta de Menéu a Unamuno, desde San Sebastián, pidiéndole libros que le sirvan para estudiar el vascuence.

(Salamanca, Casa Museo Unamuno, M.4,51; cf. I, doc.2)

20

[1898,IX-20]

Carta de Menéu a Unamuno, desde San Sebastián, acusando recibo de la que le escribiera y que no conocemos. En ella le da aspectos de su vida.

(Salamanca, CMU., M.4,51; I doc. 3)

21

[1903, IX-28]

Unamuno, rector de la Universidad de Salamanca, al Subsecretario de Instrucción Pública y Bellas Artes, comunicándole que Domingo Miral, catedrático de Lengua y Literatura Griegas, se encargará también de la de «Gramática comparada de las lenguas indo-europeas». (Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

22

[1903,X-6]

Unamuno, Rector de la Universidad de Salamanca, al Subsecretario de Instrucción Pública y Bellas Artes, comunicándole que de las asignaturas de Filología comparada de Latín y Castellano, Lengua árabe, Literatura Española, curso de investigación y Bibliografía y Paleografía y Latín vulgar, y de los tiempos medios, se encargarán Miguel de Unamuno, Francisco Chacorrín, Luis Rodríguez Miguel, catedráticos y el auxiliar Gerardo Benito corredera; que Domingo Miral y López tiene acumulada a su cátedra la de la «Gramática comparada de las lenguas indo-europeas».

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

23

[1903, X-15]

El Ministro Bugallal al Subsecretario del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes aprobando la propuesta de la Universidad de Salamanca por la que Domingo Miral y López se encarga, en concepto de acumulada, de la Cátedra de «Gramática comparada de las lenguas indo-europeas».

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

24

[1903, X-15]

Minuta de la Orden anterior para el Rector de la universidad de Salamanca, el Ordenador de pagos y al interesado.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

25

[1905, III-8]

Carta de Menéu a Unamuno, desde Madrid, contestando a lo que le escribiera (11-X-1904), en la que le dice que se ha enterado por Viscasillas, que va a salir anunciada en la *Gaceta*, la cátedra de Hebreo de Salamanca.

(Salamanca, CMU., M.4,51; I de 4)

26

[1906, VIII-2]

Sale a concurso la cátedra de Lengua Hebrea de la Universidad de Salamanca.

(*Gaceta* (Madrid), nº 214, 2-VIII-1906, p. 493)

27

[1906, X-16]

Carta de Menéu al Ministro de Instrucción Pública y Bellas Artes firmando la oposición a la cátedra de Hebreo de Salamanca.

(Alcalá, AAC, Leg. 986-14)

28

[1908, IV-10]

José Mº Salvador y Barrena, Obispo de Madrid- Alcalá, comunica al Ministro de Instrucción Pública y Bellas Artes que en marzo de 1905 su Provisorato dictó sentencia de divorcio, a petición de Mº Octavia Reboreda, contra su esposo Pascual Menéu.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

29

[1908, X-25]

Faustino Rodríguez San Pedro, Ministro de Instrucción Pública y Bellas Artes, comunica a su Subsecretario que Menéu sea nombrado catedrático de Hebreo de la Universidad de Salamanca, a pesar de la protesta interpuesta por Mariano García y Soler; desestimándola por no ajustarse a Ley.

(Alcalá, AAC., Leg. 986-14)

30

[1908, X-25]

Minuta del Subsecretario de Instrucción Pública y Bellas Artes, César Silió y Cortés, nombrando a Menéu catedrático en Salamanca.

(Alcalá, AAC., Leg. 986-14)

31

[1908, X-25]

Minuta del Ministerio al Subsecretario, Ordenador, Rector de Salamanca, Interesado y cuartilla para la *Gaceta* nombrando a Menéu catedrático en Salamanca con el sueldo de 3.500 ptas. anuales.

(*Gaceta*, Madrid 18-XI)

(Alcalá, AAC., Leg. 986-14)

32

[1908, X-25]

César Silió y Cortés, Subsecretario del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes, extiende el título de catedrático de Lengua Hebrea a Menéu.

Miguel de Unamuno le da posesión de ella (19-XI-1908).

(Salamanca, Archivo Universidad, (7) 251)

33

[1908, XI-18]

Menéu es nombrado catedrático de Lengua Hebrea de la Universidad de Salamanca.

(*Gaceta*, Madrid, nº 323, 18-XI-1908, p. 688)

34

[1908, XI-19]

Menéu toma posesión de la cátedra ante Unamuno, Rector y Pedro Encinas Reyes, Secretario de la Universidad de Salamanca.

(Salamanca, Archivo Universidad)

35

[1908, XI-20]

Unamuno, Rector de la Universidad de Salamanca, comunica a César Silió y Cortés, Subsecretario de Instrucción Pública y Bellas Artes., que ayer tomó posesión de su cátedra Pascual Menéu y Menéu.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

36

[1908, XI-25]

Certificado de la fe de bautismo de Menéu, extendido por Félix Martínez Clemente, párroco de Bechi.

(Salamanca, Archivo Universitario (7) 251)

37

[1908,XI-25]

Cuatro pólizas por el pago del título de catedrático de Salamanca
 (Alcalá, AAC., Leg. 986-14)

38

[1908, XII-4]

Unamuno, rector y Pedro Encinas y Reyes, Secretario de la Universidad de Salamanca, firman la toma de posesión y la hoja de servicios de Menéu.
 (Alcalá, AAC., Leg. 986-14)

39

[1908,XII-4]

Unamuno remite al Subsecretario de Instrucción Pública y Bellas Artes, la hoja de servicios de Menéu.
 (Alcalá, AAC., Leg. 986-14)

40

[1908, XII-14]

El Ministerio recibe y está conforme los papeles del título de catedrático de Salamanca de Menéu.

(Alcalá, AAC., Leg. 986-14)

41

[1908, XII-17]

Menéu , nombrado catedrático de Salamanca (25-X-1908), se le da el título (7-XII-1908), que se registra en la Universidad de Salamanca (21-XII-1908).
 (Salamanca, AUSA, (7) 251; 1 de 5)

42

[1909,II-26]

Carta de Menéu a Marcelino Menéndez y Pelayo recomendándole al escultor castellonense Juan Bta. Folía.

(Santander, Archivo M. Menéndez y Pelayo; XX, pp. 119-120, carta 140)

43

[1909, VI-15]

Crónica de la clausura del Curso en la Escuela Municipal de Niños de San Vicente. *Niños que hablan el árabe en Salamanca*, en *El Adelanto*, Salamanca 15-VI-1909, p. 2

44

[1909, IX-29]

Recurso de Pascual Menéu al Subsecretario de Instrucción Pública y Bellas Artes, por el que le solicita que la cátedra de Lengua Arábigo no corresponde a Santiago Martínez González, profesor de Historia Universal, al ser de distinta Sección, sino a él, como catedrático numerario que es de Lengua Hebrea.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

45

[1909, XI-30]

Unamuno, Rector de la Universidad de Salamanca, remita al Subsecretario Instrucción Pública y Bellas Artes, el recurso de Menéu por el que solicitaba que debía encargarse él y no Santiago Martínez y González, de la cátedra de Lengua Árabe.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

46

[1908, X-2]

Minuta del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes, en la que se solicita del Rector de Salamanca remita a la Subsecretaría en la brevedad posible la propuesta a favor de Santiago Martínez y González para el desempeño de la cátedra de Lengua árabe (sic).

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

47

[1909, X-18]

Certificación de Luis Rodríguez Miguel, Secretario de la Facultad de Letras de la Universidad de Salamanca, a petición de Pascual Menéu, por la que se da cuenta de los acuerdos tomados en las Juntas de Facultad referentes a las cátedras de árabe y hebreo.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

48

[1909,XI-2]

El Ministro de Instrucción Pública y Bellas Artes pide informes sobre el recurso presentado por Pascual Menéu. De la Subsecretaría contestan que se reclame del Rector de Salamanca, la propuesta de la acumulación de cátedra para poder resolverlo.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

49

[1909, XI-12]

Unamuno contesta a la petición que le hizo el Subsecretario el día 2.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

50

[1909, XI-22]

Minuta del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes al Rector de Salamanca pidiéndole ahora lo acordado en la Junta de Facultad del 22 de septiembre.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

51

[1909,XII-4]

Unamuno da cuenta al Subsecretario del Ministerio de lo acordado en la Junta de Facultad del 22 de septiembre.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

52

[1910, I-26]

Luis Rodríguez Miquel, Secretario de la Facultad de Filosofía y Letras de Salamanca, certifica que Menéu ha sido propuesto por la Junta de Facultad (21- enero) como encargado de la enseñanza de Lengua Árabe, por haber fallecido Santiago Martínez y González, que venía desempeñándola.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

53

[1910, I-26]

Unamuno remite al Subsecretario del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes el certificado de Luis Rodríguez Miquel por el que Menéu es propuesto para el desempeño de la cátedra de Lengua Árabe en concepto de acumulada.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

54

[1910, I-28]

Real Orden del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes al Subsecretario del mismo, nombrando a Menéu encargado de la cátedra acumulada de Lengua Árabe y la gratificación que conlleva de dos mil pesetas anuales.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

55

[1910, I-28]

Minuta del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes al Subsecretario del mismo, al interesado, al ordenador de pago y cuartillas para el Boletín proponiendo a Menéu encargado de Lengua Árabe por acumulada.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

56

[1910, VI-19]

Dedicatoria de Menéu en el *Libro de Portería (1900-1911)* a los monjes de Silos
(Abadía de Silos(Burgos), Archivo, *Libro de Portería (1900-1911)*, fol. 82-93; I doc. 6)

57

[1911, I-1]

Julio Burell y Cuéllar, Ministro de Instrucción Pública y Bellas Artes, confirma el título de Menéu como catedrático de Salamanca, Pedro Encinas y Reyes, Secretario General de la universidad de Salamanca, añade que cobra 4.000ptas. Unamuno, Rector lo firma.
(Salamanca, AUSA..)

58

[1911, VI-1]

Menéu es becado durante tres meses por el Gobierno con 350 pesetas mensuales y 400 para viajes, para completar estudios de Lengua Arábiga, en Marruecos.
(*Gaceta*, Madrid, nº 152, 1-VI-1911, p. 640)

59

[1911, VI-8]

Viaje de Menéu, con tres niños salmantinos, hacia Tánger.
(Cf. Juan de Salamanca, *El Señor Menéu y la excursión a Marruecos*, en: *El Adelanto*, 8-VI-1991, p. 2)

60

[1911, VI-22]

Menéu cuenta su viaje, lo que vieron, personajes que visitaron y obsequios recibidos.
(*El Adelanto*, Salamanca, 22-VI-1911, p. 1)

61

[1911, VI-26]

Idem.
(*El Adelanto*, Salamanca, 26-VI-1911, p. 1-2)

62

[1911, VII-4]

Unamuno comunica al Subsecretario del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes que Menéu ha sido becado por tres meses en Marruecos, cuyo inicio ha comenzado el día uno.
(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

63

[1911, VII-4]

Menéu cuenta su viaje a Tánger, acompañado de tres niños salmantinos.
(Cf. *El Adelanto*, Salamanca, 10-VII-1991, p. 1)

64

[1911, VII-13]

Carta publicada en *El Adelanto*, escrita desde Tánger, contestando a X, redactor del periódico.
(*El Adelanto*, Salamanca, 19-VII-1911, p. 1)

65

[1911, VII-21]

Cartas de los tres niños salmantinos que acompañaron a Menéu a Tánger.
(En: *El Adelanto*, Salamanca, 21-VII-1911, p. 2)

66

[1912, I-2]

Menéu analiza *La cuestión de Marruecos*
(En: *El Adelanto*, Salamanca, 2-I-1912, p. 1-2)

67

[1912, I-12]

Menéu analiza la plausible solución de la cuestión de Marruecos.
 (En: *El Adelanto*, Salamanca, 13-I-1912, p. 1)

68

[1912, I-16]

Menéu sostiene que Tetuán no puede ser internacionalizada.
 (En: *El Adelanto*, Salamanca, 17-I-1912, p. 1)

69

[1912, I-19]

Menéu sostiene que los franciscanos españoles son los legítimos poseedores de las tierras magrebíes.

(En: *El Adelanto*, Salamanca, 22-I-1912, p. 1)

70

[1912, I-23]

Menéu sostiene que la guerra de Marruecos es vivificadora del porvenir de España.
 (En: *El Adelanto*, Salamanca, 24-I-1912, p. 1)

71

[1912, I-24]

Menéu es ascendido, con el nº 405 del Escalafón del Profesorado Universitario y 5.000 pesetas.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

72

[1912, I-27]

Menéu es ascendido, con el nº 405y un sueldo de 5.000 pesetas.
 (*Gaceta*, Madrid, nº 27, 27-I-1912, p. 260)

73

[1912, II-12]

Menéu analiza las negociaciones franco- españolas tras la guerra en Marruecos.
 (En: *El Adelanto*, Salamanca, 13-II-1912, p. 1)

74

[1912, III-19]

Menéu analiza la cuestión de Marruecos.
 (En: *El Adelanto*, Salamanca, 19-III-1912, p. 1)

75

[1912, III-21]

Reseña de los artículos de Menéu sobre Marruecos.
 (Cf. *Francia y Marruecos*, En: *El Adelanto*, Salamanca, 21-III-1912, p. 1)

76

[1912, IV-25]

Menéu habla de Marruecos y de las negociaciones de España tras la guerra (*Un Consul*).
 (Cf.: MENÉU, Pascual, *Marruecos y las negociaciones*, En: *El Adelanto*, Salamanca: 26-IV-1912, p. 1; 30- IV-1912, p. 1; 6-VI-1912, p. 1)

77

[1912, VI-10]

Crónica del viaje de Menéu a Marruecos, acompañado de estudiantes salmantinos.
 (Cf.: MENÉU, Pascual, *Estudiantes salmantinos camino de Marruecos*, En: *El Adelanto*, Salamanca, 14-VI-1912, p. 1)

78

[1912, VI-22]

Carta de Menéu, desde Bechí, al Ministro de Instrucción Pública y Bellas Artes renunciando al ascenso en el Escalafón de Catedráticos.
 (Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

79

[1912, VIII-5]

Menéu cuenta desde Tetuán, en carta abierta al director de *El Adelanto*, el regreso de los niños salmantinos a Salamanca.
 (En: *El Adelanto*, Salamanca, 10-VIII-1912, p. 1)

80

[1912, VIII-13]

Crónica del viaje de Menéu a Tetuán.
 (Cf. Angel Revilla, *Salmantinos en Tetuán, Adios!*, en *El Adelanto*, Salamanca, 13-VIII-1912, p. 1)

81

[1912, VIII-23]

Crónica del viaje de Menéu a Tetuán.
 (Cf. Angel Revilla, *Salmantinos en Tetuán El Ramadán!*, en *El Adelanto*, Salamanca, 23-VIII-1912, p. 2)

82

[1912, X-10]

Menéu da cuenta de los arabistas españoles.
 (En: *El Adelanto*, Salamanca, 10-X-1912, p. 2)

83

[1912,XII-9]

Menéu asiste a la velada de los Carpinteros para celebrar el XI aniversario de la fundación de la Federación Obrera, de Salamanca, donde habló del tratado franco-español y de los intereses de España en Marruecos.

Cf. *La Velada de los carpinteros*, en: *El Adelanto*, Salamanca, 9-XII-1912, p. 2

84

[1913, I- 9]

La Universidad Central saca a concurso de traslado la cátedra de Lengua Hebrea.
(*Gaceta*, Madrid, nº 9, 9-I-1913, p. 75)

85

[1913, II-8]

Menéu analiza las colonias españolas tras el tratado que aprobaron las Cortes francesas.
(*La Ciudad*, (Salamanca) III nº 62, 8-II-1913, p. 2-3)

86

[1913, V-11]

Tarjeta postal de Menéu, con foto suya, para Rafael, hijo 8º de Unamuno.
(Salamanca, CMU, 5.1.2. La foto hecha por José Gombau; I doc. 7)

87

[1913, X-25]

Real Decreto por el que se establecen programas, cuestionarios y libros de texto en todas las Universidades y materias impartidas; programas elaborados por los Claustros de las Universidades de Madrid y Barcelona, validadas a su vez para el Bachillerato, Magisterio, ingenieros industriales, Arquitectura, etc.

Gaceta, Madrid, nº 298, 25-X-1913, p. 235-236; nº 299, 26-X-1913, p. 280)

88

[1913, X-31]

Carta del Rector Unamuno al Decano de la Facultad de Letras pidiendo la adhesión de ésta a la protesta, formulada por el Rector de Zaragoza, contra los Decretos del Ministerio. Menéu se adhirió con su firma.

(Salamanca, CMU, 2.1.2.118; I doc. 8; I carta 194; E.I. carta 194)

89

[1914, II]

Menéu plantea la enseñanza del español en el Protectorado español en Marruecos.
(cf. MENÉU, Pascual, *La enseñanza en el Protectorado español en Marruecos*, en: *Salamanca*, nº 2, febrero 1914, p. 3-4)

90

[1914, IV -12]

Visita de Unamuno y Menéu a la Abadía de Silos con dedicatoria escrita en el *Libro de Portería (1911-1934)*, fol. 47.
(Abadía de Silos (Burgos); I doc. 9)

91

[1914, IV-18]

Menéu es Vicepresidente de la Asociación Patriótica de «Exploradores salmantinos». *El Adelanto*, 18-IV-1914, p. 1)

92

[1914, IV-22]

Frente a quienes defienden la creación de una cátedra de Literatura rabínica en la Universidad de Madrid para el Dr. Yejudá o Yahuda, sefardita, Menéu sostiene que convendría que se crease antes otra en Tetuán para un español, y –en todo caso– se preparasen buenos alumnos para que pudieran asistir a sus clases.

(*El Adelanto*, 22-IV-1914, p. 1-2)

93

[1914, V-28]

Luis Rodríguez Miguel, secretario de la Facultad, convoca a Menéu para formar parte del Tribunal de exámenes no oficiales.

(Salamanca, CMU., 3.1.1.2)

94

<1914, IX>

Un grupo de profesores de la Universidad de Salamanca, entre ellos Menéu, piden la vuelta de Unamuno, destituido como Rector.

(Salamanca, Casa Museo Unamuno, 22.5/1.)

95

[1915, VI-13]

Menéu pasa a ser catedrático de *Lengua y Literatura rabinicas*.

(*Gaceta*, Madrid, nº 164, 13-VI-1915, p. 702)

96

[1915, XI-8]

Menéu publica el estado de cuentas de la *Asociación de Lavanderas Salmantinas*.

(*El Adelanto*, Salamanca 8-XI-1915, p. 2)

97

[1915, XI-18]

Menéu y las lavanderas de Salamanca

(*El Adelanto*, Salamanca 18-XI-1915, p. 2), Juan de Salamanca, *Vida local. Las lavanderas*.)

98

[1915, XI-20]

Estado de la *Asociación de lavanderas salmantinas*.

(*El Adelanto*, 20-XI-1915, p. 2; Idem 22- XI- 1915, p. 2; Idem 9-XII-1915., p. 2; Idem 22- XII-1915, p. 1)

99

[1915, XII-15]

Carta de Severino Aznar, jefe del Instituto Nacional de Previsión, a Menéu orientándole para el mejor funcionamiento de la Asociación de Lavanderas salmantinas.

(*El Adelanto*, 15-XII-1915, p. 2);

100

[1916, II-22]

Menéu y Angel de Apraiz y Buesa, catedráticos de Salamanca, suplican al Subsecretario de Instrucción Pública y Bellas Artes, que habiendo fallecido Luis Rodríguez Miguel (26 enero), sean ellos encargados de las cátedras que tenía acumuladas: *Bibliografía y Literatura Española (Curso de Investigación)*.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

101

[1916, III-5]

Palabras de Menéu en el mitin sobre *La carestía de las subsistencias*, organizado por la Federación Obrera y la Unión Ferroviaria de Salamanca, en el Teatro Bretón. Habló en nombre de las Lavanderas.

(*El Obrero*, Salamanca, 5-III-1916, p. 1)

102

[1916, III-11]

El Rector de Salamanca, Salvador Cuesta, informa al Subsecretario del Ministerio sobre la petición que hicieron Menéu y A. Apraiz.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

103

[1916, IV-14]

Carta de Menéu al Rector de Salamanca aceptando impartir el Discurso de Apertura del curso 1916-17

(Salamanca, Archivo universidad, (7) 251, cf. I doc. 10)

104

[1916, VI-16]

Carta de Unamuno a Menéu presentándole al periodista belga Kintgen.

(Salamanca, CMU, 2.1.1/3; I doc. 11; E.I. carta 239)

105

[1916, XIII]

Tarjeta de visita de fr. Ramiro de Pinedo, monje benedictino de Silos, a Menéu felicitándole el año entrante.

(Salamanca, CMU. P. 3, 28-53; I doc. 12)

106

[1917, I- 4]

Balance de la Asociación de Lavanderas en 1916.

(*El Adelanto*, 4-I-1917, p. 2; Idem. 14 - II- 1917, p. 2; Idem 28-II-1917, p. 2; Idem 23- III- 1917, p. 2; Idem, 14- VII-1917, p. 2; Idem 20-IX-1917,p. 3; Idem. 17-XI-1917; Idem 1-XII- 1917, p. 3)

107

[1917, IX- 29]

Carta de Menéu al Rector de Salamanca pidiendo quince días de ausencia para ir a Madrid por defunción de su señora.

(Salamanca, Archivo Universidad, (7) 251; I doc. 13)

108

[1917, X- 2]

El Rector de Salamanca, Salvador Cuesta, al Subsecretario del ministerio, comunicándole que ha concedido 15 días a Menéu por asuntos propios.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

109

[1918,IX-26]

Menéu es ascendido, con el número 286 del Escalafón del Profesorado Universitario y seis mil pesetas.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

110

[1918,I-23]

Balance de la Asociación de Lavanderas.

(*El Adelanto*, 23- I-1918, p. 2; Idem 28-X-1918, p. 3; Idem 8-I-1919,p. 2)

111

[1918, II-2]

Anuncio de los cursos de árabe, que Menéu daba en el «Círculo Franco- Español» de Salamanca. C/ Prior 3, principal.

(*El Adelanto*, Salamanca, 2-III-1918, p. 3; Idem 4-III-1918, p. 3; Idem 6-III-1918, p. 3; Idem 8-III-1918, p. 2)

112

[1918, X-28]

La Asociación de Lavanderas presenta el estado de sus cuentas.

(*El Adelanto*, 28- X- 1918, p. 3)

113

[1919, II-9]

Lo que fue Menéu para los salmantinos durante su estancia en la Ciudad.

(cf. El Bedel, *Figuras del Claustro. Don Pascual Menéu y Menéu*, en: *El Eco escolar*, Salamanca, II nº 31, 9-II-1919, p. 2

114

[1919, VII-8]

Menéu da cuenta en la junta General de la Asociación de Lavanderas.

(*El Adelanto*, 8-VII-1919, p. 2-3)

115

[1919, IX-1]

Meneú es ascendido, con el número 268 del Escalafón del Profesorado Universitario y ocho mil pesetas.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

116

[1919, IX-5]

Menéu es ascendido en el Escalafón con el número 268 y un sueldo de ocho mil pesetas. (Gaceta, nº 248, 5-IX-1919, p. 806)

117

[1919, XI-15]

Velada benéfica proyectada en el Teatro Liceo para el día 27, donde se representará la comedia *La casa de la Troya* con el fin de recaudar fondos para la Asociación de Lavanderas. (Revista Escolar, Salamanca, II, nº 41, 15-XI-191, p. 12)

118

[1920, I-10]

Francisco Albiach Roselló, médico de Bechí, certifica que Menéu tiene rota una variz en la pierna derecha.

(Salamanca, Archivo Universidad, (7) 251; I doc. 14)

119

[1920, <I>-11]

Carta de Menéu al Rector de Salamanca comunicándole que no puede presentarse para iniciar las clases debido a una variz dolorosa.

(Salamanca, AUSA, (7) 251; I doc. 15)

120

[1920, I-15]

Carta de Eduardo de No a Menéu comunicándole que estando enfermo en Bechí no puede incorporarse a su docencia en el día señalado. En la misma le añade a Encinas que le remite el certificado médico que le envía Menéu.

(Salamanca, Archivo Universidad, (7) 251; I doc. 16 y 17)

121

[1920, IX-16]

Carta de Menéu a Luis Simarro felicitándole por haber salido en defensa de Unamuno. (I de. 18)

122

[1920, XII-3]

El Claustro de la Universidad de Salamanca acordó la adjudicación de cuatro mil setecientas veintiocho pesetas para que Menéu y su alumno Sinforiano González Cuello vayan a Xexaven.

(La Gaceta Regional, Salamanca, 3-XII-1920, p. 7)

123

[1922, V-26]

Minuta del Subsecretario del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes, al Rector de Granada, comunicándole que su catedrático Maximiliano A. Alarcón ha solicitado permuta con Menéu, de la Universidad de Salamanca.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

124

[1922, VI-6]

Unamuno comunica al Subsecretario de Instrucción Pública y Bellas Artes, que el Clauso del día 11 de mayo acordó acceder a la permuta entre Menéu y Alarcón..
 (Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

125

[1922, VII-19]

El Ministro Montejo al Subsecretario concediendo la permuta. Menéu pasa a ser catedrático de Lengua Arábigo de Granada y Alarcón de Lengua Hebrea en Salamanca.
 (Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

126

[1922, VII-19]

Luis Maldonado, Rector de Salamanca, comunica al Subsecretario del Ministerio, que el Rey ha accedido a conceder la permuta.
 (Salamanca, AUSA)

127

[1922, VII- 19]

Minuta del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes al Subsecretario, Rectores de Salamanca y Granada, Procurador de Pagos, interesados (Menéu y Alarcón) y cuartillas para la *Gaceta*, acordando la permuta.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32) I doc. 19

128

[1922, VIII- 3]

Vistas las instancias, presentadas por Menéu y Maximiliano Agustín Alarcón y Santón, se les concede la permuta solicitada. El primero es nombrado catedrático de árabe de Granada y Alarcón de Salamanca como catedrático de Hebreo.

(*Gaceta*, nº 215, 3-VIII-1922, p. 493)

129

[1922, VIII- 31]

Miguel de Unamuno convoca al Subsecretario de Instrucción Pública y Bellas Artes que con esa fecha Menéu deja de ser catedrático de Salamanca y pasa a serlo de Granada.
 (Salamanca, AUSA)

130

[1922, IX- 1]

José Pareja, Rector de Granada, al Subsecretario del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes comunicándole que en esa fecha Menéu tomó posesión en Granada.
 (Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

131

[1922, IX-1]

José Pareja, Rector de Granada, certifica que Menéu ha tomado posesión en el día de hoy.
 (Salamanca, AUSA, (7) 251)

132

[1922, IX-19]

Eleuterio Población, Secretario General de la Universidad de Salamanca, certifica que Menéu cesó como catedrático en esta Universidad, el 31 de agosto.
 (Salamanca, AUSA, (7) 251)

133

[1922, IX-28]

Carta de Menéu a Unamuno desde Granada dándole su nuevo domicilio (Cuesta del Pescado, 8), por 20 duros mensuales.
 (Salamanca, CMU, M.4,51; I doc. 20)

134

[1922, IX-29]

El Rector Unamuno notifica al Sr. Alarcón que con fecha del 27 ha sido nombrado catedrático de Hebreo en la Universidad de Salamanca.
 (Salamanca, AUSA)

135

[1922, X-5]

Carta de Menéu al Rector de Salamanca, Luis Maldonado, despidiéndose de su Universidad.
 (Salamanca, AU.,(7) 251; I doc. 21)

136

[1922, X-9]

Fernando Crusat y Prats, Secretario de la Facultad de filosofía y Letras de Granada, certifica que Menéu ha sido propuesto para la acumulación de la cátedra de Lengua Hebrea con un sueldo de dos mil pesetas, en sustitución del Sr. Alarcón.
 (Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

137

[1922, X-10]

El Vicerrector de Granada eleva al Subsecretario del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes, que Menéu ha sido propuesto para el desempeño de la cátedra acumulada de Lengua Hebrea.
 (Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

138

[1922, X-10]

El Ministro Montejo comunica al Subsecretario de su Ministerio que Menéu se encargue por acumulación de la cátedra de Lengua Hebrea.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

139

[1922, X-27]

Minuta del Ministro Montejo al Subsecretario, Ordenador de Pagos, interesado y cuartilleras para del Boletín nombrando a Menéu encargado, por acumulación, de la Cátedra de Lengua Hebrea.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

140

[1922, XI-23]

Borrador de la carta de Luis Maldonado, Rector de Salamanca a Menéu dándole cuenta de la que le escribiera el día 5.

(Salamanca, AU., (7) 251; I doc. 22)

141

[1923, V-21]

Menéu es ascendido al número 216 del Escalafón del Profesor universitario con un sueldo de 10.000 pesetas anuales.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

142

[1923, IX-28]

Carta de Menéu a Unamuno comunicándole que el 30 de mayo nació su tercer hijo, Moisés.

(Salamanca, CMU., M.4.51; I doc. 23)

143

[1924, III-5]

Carta de Menéu al Rector de Granada, Fermín Garrido, desde Tánger, comunicándole que sale para Tetuán para impartir un cursillo de estudios rabinicos.

(Granada, AU, Expediente Pascual Menéu, I doc.24)

144

[1925, II-2]

Tarjeta postal de Unamuno y Concha, desde París, a la familia Menéu, diciéndoles que llegarán el día 21 de enero sus tres hijas.

(Salamanca, CMU., 2.1.3.11; I doc. 25; E.I. carta 349)

145

[1925, II-9]

Tarjeta postal e Menéu a Unamuno agradeciéndole la que le escribiera el día 2.

(Salamanca, CMU., M.4.51; I doc. 26)

146

[1925, X-8]

Fermín Garrido, Rector de Granada, comunica al Subsecretario del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes, que Menéu estará en Madrid para formar parte del Tribunal de oposiciones a la cátedra de Lengua Hebrea de la Universidad de Barcelona; oposiciones que van a comenzar el día 13.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

147

[1926, IX-28]

Tarjeta postal de Menéu a Unamuno felicitándole en su santo.
(Salamanca, CMU., M.4.51; I doc. 27)

148

[1926, X-17]

Tarjeta postal de Miguel Asín Palacios a Menéu felicitándole y agradeciéndole el envío del Discurso dado en Granada.
(Salamanca, Casa Museo Unamuno, 2.1.3.12); I doc. 28)

149

[1928, III-24]

Real Orden por la que se establecen los requisitos y trámites para jubilarse.
(*Gaceta*, número 84, 24-II-1928, p. 1887)

150

[1928, IX-28]

Tarjeta postal de Menéu y su esposa Elvira Monleón felicitando a Unamuno en su santo
(Salamanca, CMU., M.4.51; I doc. 29)

151

[1928, XII-5]

Tarjeta postal de Menéu y su esposa Elvira felicitando en su santo a Concha Lizárraga,
esposa de Unamuno.
(Salamanca, CMU., M.4.51; I doc. 30)

152

[1929, VII-29]

Fermín Garrido, Rector de Granada, comunica al Director General de Enseñanzas Superior y Secundaria, que Menéu ha de jubilarse el 1 de noviembre.
(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

153

[1929, IX-27]

Tarjeta postal de Menéu y Elvira Monleón felicitando a Unamuno y ofreciéndole su nuevo domicilio: C/. Zafra, Carmen de San Cayetano.
(Salamanca, CMU., M.4.51; I doc. 31)

154

[1929, X-25]

Menéu es ascendido a la Sección 6º del Escalafón Universitario con el sueldo anual de once mil pesetas.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

155

[1929, XI-1]

Fermín Garrido, Rector de Granada, comunica al Director General de Enseñanza Superior y Secundaria que en el día de hoy Menéu ha cesado por jubilación, al cumplir 72 años. (Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

156

[1929, XI-4]

Minuta declarando jubilado a Menéu. (*Gaceta* 5-XI-).

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

157

[1929, XI-5]

Menéu es declarado jubilado.

(*Gaceta*, número 309, 5-XI-1929, p. 709)

158

[1929, XI-5]

Minuta declarando jubilado a Menéu al Director General de Enseñanza superior y Secundaria, al director de la Deuda y Clases Pasivas del Estado, al Ordenador, al Rector de Granada y al Interesado.

(Alcalá, AAC, Leg. 7495-3, mod. 32)

159

[1930, VI-3]

Tarjeta postal de Menéu y Elvira Monleón a Unamuno comunicándole que salen para Bechí, donde fijan su domicilio.

(Salamanca, CMU., M.4,51; I doc. 32)

160

[1930, IX-27]

Tarjeta postal de Menéu y Elvira Monleón a Unamuno felicitándole en su santo y ofreciéndole su nuevo domicilio: C/ Guillén de Castro 26, 1º, Valencia.

(Salamanca, CMU., M.4,51; I doc. 33)

161

[1931, IX-27]

Tarjeta postal de Menéu felicitando a Unamuno en su santo. Su hija Consuelito es becaria. (Salamanca, CMU., M.4,51; I doc. 34)

[1932.XII -12]

Carta de Concha Lizárraga y de Unamuno, desde Madrid, a Menéu y Elvira Monleón, en donde le recuerda los paseos que daban juntos por la carretera de Zamora durante su estancia en Salamanca.

(Salamanca, CMU., 2.1.115; I doc. 35; E.I. carta 440)

PUBLICACIONES

1887, XII-11: *Moros célebres de Onda*, en: *El Archivo* (Denia), III, nº 8, enero, 1888, pp. 175-186.

1888, X-11: *Bechí sus orígenes moros y su iglesia cristiana*, en: *El Archivo* (Denia), 3 (1888-9), 114-118.

1890, I-7: *Dialecto hispano-hebreo en el Imperio de Marruecos*, en: *El Archivo* (Denia) IV nº 4, abril 1890, 83-86.

1901, III-7: *Por la religión y el arte*, en: *Heraldo de Castellón*, 8-III-1901, p. 1

1901, III-9: *Arqueología bechinense*, en: *Heraldo de Castellón*, 12-III-1901, p. 1 y 5; 15-III-1901, p. 1; 2-IV-1901, p. 1; 9-IV-1901, p. 1.

1901, IV-15: *Arqueología del Mijares. La «Sèquia del Diable»*, en: *Heraldo de Castellón*, 16-IV-1901, p. 1.

1902, XII-27: *Literatura aljamiada*, en: *Ayer y Hoy* (Castellón), II, n. 25, 1-I-1903, p. 21-24.

1903, I-15: *Literatura aljamiada*, en: *Ayer y Hoy* (Castellón), II, n. 26, 15-I-1903, p. 51-52.

1903 II-1: *Literatura aljamiada*, en: *Ayer y Hoy* (Castellón), II, n. 27, 1-II-1903, p. 62-64.

1903, III-1: *Literatura aljamiada. Las coplas de Alhichante de Puey Monzón*, en: *Ayer y Hoy* (Castellón), II, n. 29, 1-III-1903, p. 109-112.

1903, III-15: *Literatura aljamiada*, en: *Ayer y Hoy* (Castellón), II, n. 30, 15-III-1903, p. 129-133.

1903, IV-15: *Literatura aljamiada. Sermón de Málid. Cuento del ermitaño*, en: *Ayer y Hoy* (Castellón), III, n. 32, 15-IV-1903, p. 183-186.

1903, V-1: *Literatura aljamiada. Cuento del ermitaño*, en: *Ayer y Hoy* (Castellón), II, n. 33, 1-V-1903, p. 205-6.

1903, V-15: *Literatura aljamiada. Materiales para su estudio. Cuentos moriscos*, en: *Ayer y Hoy* (Castellón), II, 34, 15-V-1903, p. 225-229.

1903 VI-1: *Literatura aljamiada. Un obrero hijo del Jefe Harum Arraxid*, en: *Ayer y Hoy* (Castellón), II, n. 35, 1-VI-1903, p. 253-256.

1903 VIII-1: *Arqueología bechinense. Errores*, en: *Ayer y Hoy* (Castellón), II, n. 41, 1-IX-1903, p. 389-392.

- 1904, VII-15: *Influencia de la Lengua española en el árabe vulgar de Marruecos. I: Verbos marroquíes de procedencia castellana*, en: *Revista de Aragón* (Zaragoza) 5, (1904) 421-426.
- 1905, VI-: *Influencia de la Lengua española en el árabe vulgar de Marruecos. II. Nombres de procedencia castellana*. en: *Revista de Aragón* (Zaragoza) 6, (1905) 85- 91; 335-338 = discípulo suyo fue Reginaldo Ruiz Orsatti.
- 1905, XI-23: *Algunas palabras marroquíes que se hablan en Valencia*, en: *Revista de Aragón* (Zaragoza) 6 (1905) 466-468.
- 1911, IV-1: *Yacimientos arqueológicos en Bechí*, en: *Artes y Letras* (Castellón), nº 1, 1-IV-1911, p. 3-4.
- 1911, IV-15: *Yacimientos arqueológicos en Bechí*, en: *Artes y Letras* (Castellón), nº 2, 15-IV-1911, p. 4-5.
- 1911, VI-15: *Yacimientos arqueológicos en Bechí*, en: *Artes y Letras* (Castellón), nº 6, 15-VI-1911, p. 2-5.
- 1911, VII-1: *Yacimientos arqueológicos en Bechí*, en: *Artes y Letras* (Castellón), nº 7, 1-VII-1911, p. 1-3.
- 1911, IX-15: *Yacimientos arqueológicos en Bechí*, en: *Artes y Letras* (Castellón), nº 11, 15-IX-1911, p. 1-3.
- 1911, X -1: *Yacimientos arqueológicos en Bechí*, en: *Artes y Letras* (Castellón), nº 12, 1-XI-1911, p. 2-3.
- 1911, XI-1: *Yacimientos arqueológicos en Bechí*, en: *Artes y Letras* (Castellón), nº 13, 1-XI-1911, p. 2-3.
- 1911, XI-15: *Yacimientos arqueológicos en Bechí*, en: *Artes y Letras* (Castellón), nº 14, 15-XI-1911, p. 6-8.
- 1911, VI-22: *Tres niños salmantinos en camino de Marruecos*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 22-VI-1911, p. 1.
- 1911, VI-26: *Tres niños salmantinos en camino de Marruecos. Segunda Jornada. En Granada*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 26-VI- 1911, p. 1-2.
- 1911 VII-10: *Tres niños salmantinos en Tánger*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 10-VII-1911, p. 1.
- 1911, VII-19: *Desde Tánger*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 19- VII-1911, p. 1
- 1912, I-2: *La cuestión de Marruecos. La zona del Sur*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 2-I-1912, p. 1-2.
- 1912, I-13: *Plausible solución de la cuestión de Marruecos*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 13-I-1912, p. 1.
- 1912, I-17: *Deberes del sultán de Marruecos. Tetuán no puede ser internacionalizada*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 17-I-1912, p. 1.
- 1912, I-22: *Sacerdocio católico-hispano en Marruecos. Los frailes franciscanos españoles sus legítimos poseedores*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 22-I-1912, p. 1.

- 1912, I-24: *Una guerra vivificadora*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 24-I-1912, p. 1.
- 1912, II-13: *Las negociaciones franco-españolas*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 13-II-1912, p. 1.
- 1912, III-19: *La cuestión de Marruecos*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 19-III-1912, p. 1.
- 1912, IV-26: *Marruecos y las negociaciones*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 26-IV-1912, p. 1.
- 1912, IV-30: *Marruecos y las negociaciones I*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 30-IV-1912, p. 1.
- 1912, V-15: *Las negociaciones franco-españolas*, en: *El Adelanto*, (Salamanca) 15-V-1912, p. 1.
- 1912, VI-6: *Un cónsul: Marruecos y los negocios*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 6-VI-1912, p. 1.
- 1912, VI-14: *Estudiantes salmantinos camino de Marruecos. Primera jornada en Madrid*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 14-VI-1912, p. 1.
- 1912, VIII-10: *Salmantinos en Tetuán. Regreso a Salamanca*, en: *El Adelanto*, (Salamanca) 10-VIII-1912, p. 1.
- 1912, X-10: *Cofradía o asociación semítista española*, en: *El Adelanto*, (Salamanca) 10-X-1912, p. 2.
- 1913, II-8: *Colonias españolas*, en *La Ciudad*, (Salamanca), III, nº 62, 8-II-1913, p. 2-3.
- 1914, II: *La enseñanza en el Protectorado español en Marruecos*, en: *Salamanca I*, nº 2, febrero 1914, p. 3-4.
- 1914, II-12: *Miravet y Albalad*, en: *Revista de Castellón III*, n.º 50, 31-III-1914, p. 3-4.
- 1914, IV-22: *Cátedra de Literatura rabínica en la Universidad Central*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 22-IV-1914, p. 1-2.
- 1914, VII-24: *Por Argelia y Marruecos. I*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 24-VII-1914.
- 1914, VII-27: *Por Argelia y Marruecos. II*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 27-VII-1914.
- 1914, VII-29: *Por Argelia y Marruecos. III*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 29-VII-1914.
- 1914, VIII-3: *Por Argelia y Marruecos. IV*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 3-VIII-1914.
- 1914, VIII-15: *Por Argelia y Marruecos. V*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 15-VIII-1914.
- 1914, VIII-21: *Por Argelia y Marruecos. VI*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 21-VIII-1914.
- 1914, VIII-29: *Por Argelia y Marruecos. VII*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 29-VIII-1914.

- 1914, X-3: *Por Argelia y Marruecos V III.* en: *El Adelanto*, (Salamanca), 3-X-1914.
- 1914, X-6: *La acción de España en Marruecos. IX.* en: *El Adelanto*, (Salamanca), 6-X-1914.
- 1915, XI-8: *Asociación de Lavanderas salmantinas*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 8-XI-1915, p. 2.
- 1916: *Discurso leído en la inauguración del curso académico de 1916 a 1917.* Salamanca, Impr. y Librería de Francisco Nuñez Izquierdo, 1916, 40 p. (Salamanca, BU. 83232).
- 1917, VIII-22: *Los Cavanilles*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 22-VII-1917, p. 2-3.
- 1919, VII-8: *Asociación de Lavanderas*, en: *El Adelanto*, (Salamanca), 8-VII-1919, p. 2-3.
- 1920, VII-22: *Fer l'ènsa*, en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura I*, nº 5, septiembre 1920, p. 133-136.
- 1925, V-23: *Nombres árabes de la Provincia de Castellón o usados en ella*, en: *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, VI n.º 3 (1925), p. 199-207
- 1926: *Discurso leído en la Solemne apertura del Curso académico de 1926 a 1927 Madrid, Talleres Voluntad*, 1926, 41 pp. (Salamanca, BU., 86774).

SIGLAS

AAC = Alcalá de Henares, Archivo Administración Central.

AC = Salamanca, Archivo Central de la Universidad.

AU = Granada, Archivo Universidad.

AUSA = Salamanca, Archivo Universidad

BSM = Valencia, Biblioteca Serrano Morales

BU = Salamanca, Biblioteca Universidad.

CMU = Salamanca, Casa Museo Unamuno.

EA = L. Robles, *Epistolario Americano (1890-1936)*. Salamanca, Ediciones Universidad, 1996, 579 pp.

EI = L. Robles, *Epistolario Inédito* (Austral A.238-9). Madrid, Espasa Calpe, 1991, 2 vols.

I doc = L. Robles, *El arabista castellonense...*

Notas Bibliográficas

EL MAESTRO PERFECTO ARTOLA (1904-1992). UNA APROXIMACIÓN BIOGRÁFICA, Rafael Monferrer Guardiola; Universidad Nacional de Educación a Distancia, Centro Asociado de la provincia de Castellón/Vila-real, 1999, 355 páginas, 16,5 x 23,5 cm.

Cal dir, en primer lloc, que l'autor, conegit erudit de temes històrics i culturals valencians centrats sobretot en les nostres comarques, supera amb escreix l'objectiu proposat en el títol del llibre, per tal com l'aproximació biogràfica del gran músic benassalenc va molt més enllà d'una simple notació del pas per aquest món d'aquell personatge. Es tracta, bàsicament, d'un minuciós i molt detallat estudi biogràfic més un de musical, sí; però ultra això, hi ha la publicació de tota la bibliografia del músic amb comentaris estètics que demostren que a l'autor del llibre no li és alien l'art musical en totes les seues facetes. Unaafecció del doctor Monferrer que coneixem molt bé i que ens el situa dins la línia d'aquells magnífics metges humanistes de la nostra època que tenen al cap l'enyorat Dr. Àngel Sánchez Gosalbo.

En segon lloc, cal afegir de seguida la veneració que l'autor del llibre sent pel músic. Això es nota per tot el treball, però d'una manera especial quan es parla de l'artista en relació amb la seua localitat de Benassal. L'obra, per una altra part, es divideix en cinc capítols o apartats més un de sisé que fa de conclusió, als quals cal afegir cinc apèndixs amb contingut divers, i tres «Tablas» que reporten les obres del músic, amb una detallada cronologia dels esdeveniments claus de la vida i obra d'Artola, i una extensíssima bibliografia sobre el nostre músic. Cal dir que el treball està farcit de notes –fins a 593, si no anem errats–, mostra d'una tasca lenta i molt ben afaiçònada, meditada i madurada durant molt de temps.

El primer capítol és dedicat a la contextualització del músic: època històrica en què li tocà de viure, el moment cultural i polític i, sobretot i més important, el musical, on l'autor del llibre ens informa del guiatge decisiu que Felip Pedrell donà a

Artola. El segon capítol descriu les característiques de les dues localitats on Artola passà el major temps de la seua dilatada vida: Benassal i Málaga, i els ambients –molt diferents, certament– que hi trobà per desenvolupar la seua tasca pedagògica i professional musicals, de tal manera que «*Málaga y Benassal están presentes en la vida y obra de Artola de manera constante, dejando su huella y su aroma en todo momento*» (pàg. 39). El tercer capítol, molt més extens que els anteriors, reporta la biografia de Perfecto Artola. Es divideix en dotze subapartats, que en un futur poden servir de canemàs de la gran biografia del músic benassalenc, en els quals l'autor de l'obra ens endinsa en la vida i activitats d'Artola. Així, sabem que el benassalenc no partí de cap tradició musical familiar, cosa que encara l'enalteix més, sobretot perquè són tot un seguit de cúmuls i circumstàncies casuals que el posen en relació amb músics locals –Vicent de Pequí, Ricardo Vives i Abel Badal– que faran que, finalment, el nostre músic puga entrar en relació, fora ja de la seua localitat nadiua, certament, amb altres mestres amb coneixements musicals molt més pregons –Millet, Nori i Palanca, ja a Barcelona–, que li encendran la passió per la composició –que ja no perdrà mai– encetada amb la marxa *Fuente en Segures*, enregistrada en disc (1927), i primera obra de l'autor. El 31 de gener de 1931, Perfecto Artola és nomenat «clarinetista de primera» de la Banda Municipal de Málaga, amb la qual cosa el músic resta vinculat a la ciutat andalusa. El 1945, ja després de la Guerra d'Espanya i d'haver passat per «milanta» entrebancs, retorna a Málaga –havent estat director de les bandes municipals de Martos, Vilafranca i Benassal–, on es vincularà ara, en una segona època, per sempre més. El 1951, aconsegueix la plaça definitiva de director de la Banda Municipal de Málaga, que ocuparà oficialment fins el 1975, i extraoficialment fins el 1979, per pròpia i desinteressada voluntat. Tota aquesta activitat, que l'allunyava de la seua vila natal, no va aconseguir desvincular-lo mai de Benassal, perquè cada estiu, a la segona quinzena d'agost, s'hi apropava per passar-hi alguns dies, i fins i tot hi col-laborava musicalment en alguna rondalla nocturna d'un grup d'amics aficionats. Després de la jubilació, les visites a Benassal sovintejaren encara més, i arran d'això fou membre del jurat de molts certàmens musicals en alguna localitat del Maestrat –com, per exemple, Vilafranca–, i també de fora de la seua comarca. Respecte a aquesta activitat, cal esmentar l'actuació com a director de setanta-vuit bandes –que aplegava dos mil músics– de la província en la interpretació del seu pasdoble *Gloria al Pueblo*, que tingué lloc al camp del Madrigal de Vila-real el 1982, en el moment de concessió de la medalla d'or de la província a les bandes adés esmentades. L'any 1978, s'ha de considerar la data del retrobament de Perfecto Artola amb les comarques castellonenques, encara que li agrada d'affirmar el seu arrelament a les terres de Málaga: «*Me siento valenciano porque nací allí, pero más malagueño porque la mayor parte de mi vida la pasé allí*» (pàg. 77). El traspassament d'Artola tingué molt de ressò mediàtic, tant als mitjans

de comunicació malaguenys com als castellonencs, i el músic rebé nombrosos homenatges d'afecte i admiració de part d'associacions d'afeccionats i de professionals, perquè l'homena –i no cal dir el músic– fou molt estimat en vida, així que la dita llatinita que fa *de mortuis nisi bene* no calgué ésser recordada perquè les mostres afectuoses foren sinceres.

Al capítol quart, l'autor ens fa una detalladíssima exposició de la tasca musical artoliana a quatre bandes: com a solista, com a pedagog, com a director de bandes i orquestres, i finalment, com a compositor. El capítol cinqué analitza l'aspecte estètic de Perfecto Artola, ben conegut per Monferrer, que hi mostra els coneixements d'estètica musical en referir-se a les composicions del benassalenc: «*su música se caracteriza por la vena melódica fácil, su marcado sentido de la tonalidad y asume los procedimientos formales convencionales con la incorporación a sus composiciones de pasajes melódicos propios de la música popular...*» (pàg. 226).

En suma, estem davant un treball molt minuciós ben elaborat, que analitza tots els aspectes vitals i musicals del mestre Artola, i que, sens dubte, caldrà considerar definitiu.

L.G.B.

APORTACIÓ A L'ESTUDI DELS GAL-LICISMES DEL CATALÀ, Montserrat Barri i Masats.

Biblioteca Filològica, XXXIX, Institut d'Estudis Catalans. Barcelona, 1999, 623 pàgines, 17 x 24 cm.

Ja fa molts anys, Germà Colón assenyalava la necessitat que tenia la nostra llengua de posseir d'un bon estudi dels gal·licismes manllevats a través de la història. Heus ací que ara, gràcies a la publicació d'aquest treball –que gosaríem de qualificar de definitiu, o si més no, de cabdal–, la llengua catalana té una magnífica armadura damunt la qual s'assenta un dels bastiments de la nostra recerca més recent.

El llibre, prologat i editat pel Dr. Joan Veny, es divideix, d'entrada, en dues meitats. La primera és dedicada a l'exposició del treball: els inicis (punt de partença), i l'estructura del treball, que es fonamenta en «l'elaboració d'un marc històric que té en compte les relacions entre catalans i francesos per poder definir les interferències culturals que han pogut facilitar l'adopció dels mots», «l'inventari del termes provinents del francès i l'estudi del procés d'adaptació de cada un d'ells», i finalment, «l'estudi de la relació entre interferència (cultural i lingüística) i àmbits d'ús o àrees temàtiques» (pàg. 19). La segona meitat és l'elaboració i publicació del «Diccionari de gal·licismes del català». Clou el llibre una ben afaiçònada bibliografia més cinc annexos.

La confecció del corpus lexical utilitzat per a l'elaboració del treball partia de diversos aspectes. En una primera tongada, els termes que l'autora havia anat anotant per ella mateixa, extrets de lectures i del seu coneixement de la llengua francesa, als quals cal afegir els enregistrats per l'ALDC (*Atles Lingüístic del Domini Català*), l'accés al buidatge de neologismes apareguts a la premsa en català dels anys 1989 i 1990 (*Observatori de Neologia UB. Freqüència d'aparició dels neologismes*), i, finalment, l'accés al CTILC (*Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana*), durant l'estiu de 1994, que serví per avançar la data de primera documentació de molts mots i, alhora, per poder constatar les variants formals de molts d'altres.

En el procés de transferència lexical del francès cap al català, es feia necessari un apartat que l'expliqués, i en aquest cas el punt anomenat *Interferència lingüística i gal·licismes* (pàg. 49 a 105) exposa pas a pas tota la problemàtica que afecta aquests fets, sobretot el procés d'adaptació al català, començant per l'adaptació fonètica, assenyalant-ne els fenòmens que afecten el vocalisme i el consonantisme, i els de substitució de grafies pròpies del francès (*ch* per *x*; *ph* per *f*; *tt* per *t*, etc.), continuant per l'adaptació morfològica, amb la presència dels canvis de gènere, la morfologia verbal, l'adaptació dels participis, la morfologia lèxica, com el tractament dels prefixos i dels sufixos en el pas del francès al català, etc., prosseguint per l'adaptació de les formes que han sofert algun tractament especial, els calcs semàntics, i, finalment, acabant per les formes marcades i els canvis de codi.

Respecte a la transferència d'elements lingüístics francesos adaptats fonèticament pel català, cal fer-hi una petita diferència en el sentit si provenen per transmissió oral o, contràriament, si la transmissió s'ha fet per via escrita. En el primer cas tenim: *gazon* > *gasó* 'nom de diverses herbes'; *plafond* > *plafó*; *échantillon* > *xantilló* 'plantilla', etc., en el segon: *molleton* > *moleton* 'teixit usat per a fer roba d'abric', adaptat pel DLC de l'IEC com a *moletó*, etc. En el cas que la transmissió afecte la morfologia, tenim: *aniline* > *anilina* 'colorant sintètic', *antilope* > *antilop*; amb canvi de gènere (per adaptació a la pronúncia francesa): *amulette* > *amulet*, *charrette* > *xarret* 'cotxe lleuger', *wagonnet* > *vagoneta*, etc. Pel que fa als canvis de codi, és a dir els casos en què hom recorre a una altra llengua ja siga perquè l'usuari desconeix el terme en la pròpia llengua o perquè vol matisar connotacions intencionadament, ja siga perquè empra termes o expressions cultes en un context de culte, tenim, entre altres, aquests exemples: *chaise longue*, *mousse*, *eau de toilette*, *boutique*, *ménage à trois*, *chapeau!*, etc.

La segona part, com ja indicàvem més amunt, és la publicació del corpus del diccionari (pàg. 227 a 537), del qual farem un breu tast. Cal dir, que es tracta d'un ver diccionari, per tal com cada lema hi és definit amb totes les accepcions, amb la documentació del mot i la cita documental, l'etimologia i, en molts casos, si es tracta

d'una incorporació al diccionari normatiu de la llengua catalana. Exemples: *arlot*, amb dues acepcions, una de moderna ('home que viu a costa d'una dona prostituida'), i una altra de més antiga ('oficial encarregat del regiment dels bordells i de governar les dones públiques'), que era viva a la València dels segles XIII i XIV. Mot usat des de Llull, i que ha estat l'origen de la forma diatòpica balear *al-lot*, d'origen discutit, però que sembla imitat del francès antic *arlot, herlot; fardar* 'aparentar allò que no es correspon amb la realitat, sovint una posició social'. Pres modernament del francès *farder* 'disfressar, adornar amb falsos ornaments', amb adaptació fonètica. No figura en cap recull lèxic, etc.

Utilíssim treball que farà un gran servei a la història de la llengua, així com a d'altres àmbits de la recerca lexical catalana, i així mateix a la lexicografia actual.

L.G.B.

PERFILS DE VERDAGUER. *Isidor Cònsul*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003. 269 pàgines. 13'5 x 21'5 cm.

Aquest treball arranca amb «Dos mots de justificació», una breu introducció on s'expliquen els orígens d'aquest treball. També s'hi revisen els principals treballs de diversos autors entorn de la figura de Verdaguer, comparant els *Perfils* amb aquest corpus bibliogràfic.

Perfils es divideix en dues parts, una biogràfica i una altra de literària. La part biogràfica em resulta interessant per unes quantes raons. A la introducció, l'autor hi indica que aquesta part és l'embrió del seu futur projecte sobre una completíssima biografia verdagueriana. Tot el sector dedicat a la vida de mossèn Cinto (pp. 19-195) recorre vida i vivències de l'autor. Tot això dins de les circumstàncies històriques i socials catalanes a l'època de Verdaguer, amb la qual cosa s'observa la interrelació de Verdaguer amb el seu temps i com això l'afectava en més o menys grau a l'hora de compondre la seua producció artística.

La part literària (pp. 197-269) es pot dividir en dos grans blocs: el primer, entorn del poema *Sant Francesc*, recull diversos treballs de Cònsul i els millora; el segon és un estudi sobre Maragall i la seua relació amb Verdaguer.

Per a qui estiga interessat en Verdaguer, aquest treball no el deixarà indiferent. No em referesc a la seua profunditat tan sols, sinó a les diverses matèries tractades.

La part biogràfica és molt interessant. És ben comprensible que Cònsul no haja esperat a publicar la seua futura biografia sobre Verdaguer perquè, com ell diu, és un projecte de futur i, pel que es desprén de les seues paraules, Cònsul el veu com un somni personal que, com tots els somnis, podria arribar a no realitzar-se. Però,

com a mínim, deixa ja escrita aquesta biografia que, per no ser tan exhaustiva, aconsegueix ser més divulgativa, apta tant per a experts com per a profans que ara comencen a conéixer Verdaguer.

Els interrogants arriben en llegir la part literària, referida al *Sant Francesc*. Dins d'una obra divulgativa –com, en principi, semblava ser aquesta–, seria més lògic trobar-hi obres més representatives o, si més no, famoses, com ara *L'Atlàntida* o *Canigó*, de fama inqüestionable i que podrien interessar més al lector profà.

Tot això es remata amb la relació entre Maragall i Verdaguer, principalment sobre les idees del primer envers el segon. Encara que és comprensible per als lectors no experts, es nota el seu valor per al públic especialista en la matèria, principalment els coneixedors de la figura de Maragall, que fruiran aquesta part especialment.

Crec que aquest contrast entre una part divulgativa i una altra de més experta –encara que, insistesc, també comprensible però, sens dubte, que sols els coneixedors de la matèria poden gaudir plenament– sols pot explicar-se d'una manera: l'autor ha tractat de fer una compilació, una *summa* si així es vol dir, dels seus treballs menors (em referesc a articles, menors a un gran llibre pel nombre de fulls, no pas en profunditat i importància). La utilitat de la compilació que ha fet Cònsul sobre els seus treballs entorn de *Sant Francesc* i del seu treball sobre Maragall i Verdaguer, publicats originalment de manera separada, permet tenir-los tots a mà en un sol volum però, és clar, passem d'una part divulgativa a una altra de més tècnica, encara que totes inclouen sovintejades referències a la societat i la història de l'època que permeten connectar aquesta zona literària amb la biogràfica, donant cohesió i sentit al conjunt de l'obra. En resum, un interessant treball entorn Verdaguer que pot agradar els experts i fer dels profans uns «petits erudits» respecte a la figura gegantina de Jacint Verdaguer.

A.B.J.

LA TRADUCCIÓ VALENCIANA DE LA MISSA DEL SEGLE XIV. ESTUDI I EDICIÓ DE LA VERSIÓ DE GUILLEM ANGLÉS (ACV, MS. 169) a cura d'Antoni Ferrando Francés i Xavier Serra Estellés, Universitat de València i Arquebisbat de València, València, 2003.

El llibre que ací anunciem breument és tot un tresor. L'Arxiu Capitular de la Seu de València custodia un còdex de començament del segle XV, el manuscrit 169, copiat pel notari Guillem de Pomareda, que conté una *Expositio de Ordine Missae*, composta pel dominicà valencià Guillem Anglés cap a mitjan segle XIV. Té la par-

ticularitat que a més del text llatí ofereix l'*Exposició breu gramaticalment en romanç del Cànon*, que és una traducció i una explicació glossada en català. El ritu eucarístic és, doncs, explanat literalment per ajudar aquells eclesiàstics que ignoraven o tenien dificultats amb el llatí quan deien la missa, cosa de gran perill per a llurs ànimes: «aquells preveres qui gramaticalment no entenen lo Cànon, com açò los sia gran perill de la ànima, dient missa, segons los doctors». Aquest *gramaticalment* vol dir, en llatí; l'altre que hem vist un poc més amunt relatiu al romanç indica que l'exposició és presentada en un llenguatge acurat.

Guillem Anglés procedeix així: comença amb el text llatí, per exemple, «Te igitur clementissime Pater, per Iesum Christum filium tuum dominum nostrum supplices rogamus...», llavors l'interpret indica que «Ací lo prevere se deu inclinar...» i enumera les accions que ha de fer i el significat d'aquestes; després dóna la versió en romanç del passatge llatí, precedit d'«E volen aytant dir aquestes paraules»: «Donchs tu, Pare nostre, qui est sobiranamentz piadós, pregam-te devotament et humilment per lo teu fill Jesucrist, senyor nostre...». Segueix el que anomena „Constructio“, això és, una glossa, paraula per paraula, dels mots llatins de la oració: «*Igitur*, adonchs, o emperamor d'açò, *clementissime Pater*, o Tu, molt piadós Pare,... *suplices*, nós humils, *rogamus*, pregam...». I així successivament. Aquesta traducció glossada és única, puix feia palès als preveres el contingut del ritu eucarístic i per a nosaltres ens proporciona dades importants per al coneixement de la litúrgia a València i sobretot utilíssimes informacions sobre la llengua culta al segle XIV.

Els editors –magnífica col·laboració d'un filòleg i un teòleg– han realitzat un estudi complet de l'obra des del punt de vista litúrgic i teòtic i també històric-cofilològic: biografia de l'autor, estructura i fonts i llengua de l'*Exposició*. Dispossem ací de la reproducció facsimilar del text en colors, de lletra ben legible, i de la ben curada transcripció, amb notes a peu de plana sobre aspectes de tota mena. Els editors han tingut la bona idea d'ofrir, en un apèndix, la traducció continuada, sense les «Constructiones», el que permet de llegir i admirar d'una tirada el text català.

La llengua és magnífica, sense coloració dialectal, i en res no es distingeix del que es podria escriure aleshores a Tortosa, Vic o Palma. També resulta ben útil l'estudi d'aquesta llengua en els aspectes gràfics, fonètics, morfosintàctic i lèxic. Només com a tret distintiu valencià s'assenyala un cas d'*offeriren*, el qual, adverteixen, també podria deure's a una distracció del copista. No crec que el cas de *enadir* hagi d'interpretar-se com a confusió fonètica entre *a* i *e* àtones, puix que és normal en texts valencians i respon a l'etimologia *INADDERE*; en els *Furs de València* cada modificació real ve introduïda per la frase «*Enadeix lo senyor rey que...*». Això és un detallat sense importància; més greu em sembla que el *Glossari* de l'obra hagi

estat confegit sense les referències al text, sens dubte per no haver-ho considerat necessari, però els filòlegs n'haurien estat agraiats de tenir la col·locació exacta de cada mot, i, a més, aqueixa relació hauria tingut cabuda en el recull de glossaris que es prepara a casa nostra.

L'obra, sumptuosament editada, duu a més belles il·lustracions d'alguns fulls de breviaris i missals de les biblioteques i arxius valencians. Es precedida per dos pròlegs, l'un del rector de la Universitat de València i l'altre per l'arquebisbe. La iniciativa d'aquesta edició s'enquadra en les activitats al voltant del cinquè centenari de la mort del papa valencià Alexandre VI Borja, el retrat del qual hi és reproduït al començament, segons el que figura en la galeria de valencians il·lustres del paranimf de la Universitat de València-Estudí General. La commemoració no podia trobar un homenatge més digne que aquesta traducció i glossa de Guillem Anglés.

G. C. D.

ÍNDICE

Año
2004

BALLESTER, X.- O <i>Tempora</i> 'tiempos' o <i>Tempora</i> 'sienes'	15
BARRIO MOYA, J. L.- El abogado valenciano don Juan Bautista Miralles y el inventario de sus bienes (1741)	227
BOIRA I MUÑOZ, P.- Les neveres de la serra d'Espadà i el comerç de la neu amb la Plana Baixa i Castelló	259
BOIX JOVANÍ, A.- Notas bibliográficas	403
COLÓN DOMÈNECH, G.- Encara el fantasma mossàrab: <i>pantena</i> 'ormeig de pesca' a l'Albufera i a Tortosa	9
Notas bibliográficas	404
CORBALÁN DE CELIS Y DURÁN, J.- La Carta de Nueva Población y los Establecimientos de la Vall de Tárrega en 1611	239
FERRER ORTS, A.- Els artifexs de la Cartoixa d'Ara Christi (1661-1682). Darreres dades i reflexions	215
FERRER PÉREZ, V.- La cubierta arbórea de los montes valencianos en el siglo XVIII a partir de los informes de Marina	307
GIMENO BETÍ, LI. Estudi de la llengua de l' <i>Obra feta per los vells</i>	35
Notas bibliográficas	401

KUNZ, M.- Observaciones sobre el léxico italiano en el <i>Vocabulario de las dos lenguas toscana y castellana</i> de Cristóbal de las Casas	47
LLANES I DOMINGO, C.- Pere Nicolau i la Catedral de València. Aclaracions sobre els retaules de « <i>Santa Clara i Santa Isabel</i> » (1403) i, « <i>Sant Maties i Sant Pere Màrtir</i> » d'Onda (1405)	83
MARTÍNEZ ROMERO, T.- Consideracions per a una edició de l' <i>Obra per los vells</i> , de Joan Moreno	21
MUÑOZ I SEBASTIÀ, J.- Possible troballa de fragments del sepulcre de fra Sever-Tomàs Auther, bisbe de Tortosa	97
OLUCHA MONTINS, F.- Quatre-cents anys de la torre campanar de Castelló. Notícies documentals	113
PELLICER BORRÁS, J.- L'ensenyament de la llengua durant l'època foral (1238-1707)	67
ROBLES, L.- Nuevas aportaciones sobre Meneu	355
TORREJÓN, M.- Hongos teliomicetes, recolectados por el botánico Carlos Pau en la provincia de Castelló (España)	5